

ՀԱՎՈՐ ՍԱՆՄԱՆԴՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКОВ МАНАНДЯН

ТРУДЫ
III

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԱԹՅԱՆ ԲԱՏԻՍՏՈՒՄ

(47.925)
Ս-24

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
Գ

739

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՕ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

Խմբագրական հանձնաժողով
ԲՍԲՍՅԱՆ Լ. Ն., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Վ. Ա., ՍՍԻՐՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Լ. Ն. ԲՍԲՍՅԱՆԸ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Բազմալատասակ գիտնական, ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի երկերի ժողովածուի ներկա՝ Երրորդ հատորում զետեղված են «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» Գ հատորը և «Նոր տվյալներ մոնղոլների կողմից Գանձակի ավերման ժամանակի մասին» փոփոխված հոդվածը:

Առաջին աշխատությունն ընդգրկում է XI դարի երկրորդ կեսից մինչև XV դարի վերջը, այլ խոսքով, միջինասիական բռնկումը կիսամոշված ցեղերի՝ սելջուկ-բուրքերի, մոնղոլների, քամուրիդների ու բուրքմենների տիրապետության ժամանակաշրջանների պատմությունը: Գ. հատորի հրատարակության ժամանակ (1952 թ.) ինչ-ինչ պատճառներով հանվել է XV դարի պատմության շարադրանքը և մի շարք տեղեր կատարվել են փոփոխություններ: Ներկա հրատարակությունը հեղինակի տվյալ հատորի ձեռագիր բնագիրն է, որը գտնվում է Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առկրեր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանի արխիվում (ակադ. Ն. Ն. Մանանդյանի արխիվ, քրթապանակ № 228, վավերագիր № 396:

«Նոր տվյալներ մոնղոլների կողմից Գանձակի ավերման ժամանակի մասին» փոփոխված հոդվածը տպագրվել է ուսերեն, 1943 թ. Ազգանի «Տեղեկագրում», № 7, էջ 79—80: Այն հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:

Նկատի ունենալով ակադեմիկոս Ն. Ն. Մանանդյանի 1922 թ. ձեռագիր իրավունքով համալսարանում կարդացած դասախոսությունները՝ «Հայաստանի պատմությունը բուրք-բարբարական արշավանքների շրջանում» խորագրով վիմատիպ հրատարակությունն ընդարձակված և ամբողջական ձևով կազմում են «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» Գ հատորի 1—9-րդ գլուխները, նպատակահարմար համարվեց այն չգետեղել երկերի 3-րդ հատորում:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՍԵՖՅԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԻՐԱՆՈՒՄ
(XI—XV ԴԴ.)

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

11-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած ինչպես Հայաստանի, նույնպես և Առաջավոր Ասիայի պատմության համար՝ սկսվեց մի նոր դարաշրջան, որն իր հետևանքներով ավերիչ ու անավոր եղավ այդ երկրների քե՛ր ֆաղափական և քե՛ր կուլտուրական զարգացման համար: Հենց այս դարից սկսած Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում հաստատեցին իրենց տիրապետությունը նախ սելջուկյան քուրմերը, ապա նաև քուրմական ու մոնղոլական և այլ ցեղեր, որոնք հետզհետե նվաճեցին տեղական ժողովուրդներին ու հիմնեցին իրենց նոր իշխանությունը:

Ավգուստ Մյուլլերը, Իսլամի ու Արևելյի պատմության ակադեմիկոս մասնագետներից մեկը, այսպես է բնութագրում զոհերով բնորոշում քուրմ-մոնղոլական այդ նոր տիրապետությունը Առաջավոր Ասիայում:

«Արևելյան երկրների համար մի մեծ դժբախտություն էր. — ասում է նա՛, — որ արաբներին... հաշորդեցին նախ քուրմերը, որոնք պոկեցին արևելյան ֆաղափականության ծառի ծաղիկները, և ապա մոնղոլները, որոնք ոչնչացրին և այդ ծառի տերևները: Այդ ամենը նրանք արին այնքան հիմնավոր, որ հետագայում այդ ֆաղափականությունը հազիվ միայն տեղ-տեղ կարող էր ծիլեր արձակել, այն էլ շատ վախ՛ա»:

Անդրկասպյան երկրից ու Միջին Ասիայից եկած ֆոշվոր ու խաչնարած նոր այս ցեղերի տիրապետությունը, որը խիստ ծանր ու անբուժելի հարված հասցրեց պարսկա-արաբական ֆաղափակրությունն ու կուլտուրային՝ ավելի ևս դաժան ու կործանարար եղավ հայության ու Մերձավոր Արևելյի ազգաբնակչության համար:

† *А. Мюллер, История Ислама с основания до новейших времен, пер. с немецкого, под ред. Н. А. Медникова, СПб., 1898, III, стр. 78.*

Եվ իրավի՛ 11-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի պատմությունը գրեթե մի անընդհատ ժամանակագրություն էր բուրժական ու մոնղոլական ցեղերին պատկանող գինված հրոսակների, անխնա կոտորածների, գերության ու գաղթականության և ամեն տեսակ հալածանքի ու բռնությունների:

Այդ մեծ արշավանքների ժամանակ տեղի էր ունենում նաև նոր ցեղերի գաղթը Արևելքից Արևմուտք՝ Մերձավոր Արևելք ու Հայաստան: Թուրք-մոնղոլական գաղթականությունը, բնակություն հաստատելով այստեղ՝ դառավ այնուհետև նոր իշխանության գլխավոր նեցուկը և պաշտպանը:

Սխալ կլիներ, իհարկե, կարծել, որ Հայաստանի անկումն իր բոլոր ծայրագավառներով, նոր եկվոր տարրի հաստատումը բովանդակ երկրում և հայության ընկնումը տեղի էին ունեցել մի անգամից, կարճ ժամանակամիջոցում: Այդ երևույթը, ինչպես կտեսնենք, արդյունք էր պատմական երկարատև պրոցեսի, որ տեղի էր դարձնում:

Սելջուկյան բուրժերի սոսկալի հարվածներից հետո Հայաստանը սկսել էր հետզհետե նորից վերակենդանանալ: Եկվոր տարրն ամրացել էր սկզբում Հայաստանի հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան շրջաններում, իսկ հայության վերակենդանացման կենտրոններ դառել էին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները: Այստեղ դեռ մնում էին Չորագետի կյուրիկյան և Կապանի Այունյաց փոքրիկ բազավորությունները և նրանց իշխանության տակ գտնվող մանր նախարարական տոհմերը, որոնք գտնվելով դժվարամատչելի լեռնային շրջաններում՝ դառան հենարան համառ դիմադրության:

Այստեղի հայությունը, հետզհետե ուժեղանալով, 12-րդ դարում պաշտպանություն գտավ հարևան Վրաստանի կողմից, որի մեծագույն մասը, համեմատաբար քիչ էր ավերվել սելջուկյան արշավանքների ժամանակ: Հենվելով Վրաստանի վրա և պաշտպանություն գտնելով Վրաց Բագրատունիների կողմից՝ այս հայությունը շարունակ կռիվներ մղեց եկվոր տարրի դեմ ո՛չ միայն իր գոյությունն ապահովելու ու ամրապնդելու համար, այլ նաև Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հարավային շրջանները վերագրավելու նպատակով:

Ինքնապաշտպանության ու Հայաստանի ֆաղափական վերահաստատման այդ համառ ջանքերը, որ հաջող ընթացք էին ստացել, մանավանդ 12-րդ դարի վերջում, կանգ են առնում 13-րդ

դարի առաջին կեսում մոնղոլական արշավանքների պատճառով: Սակայն այնուհետև ևս ֆեոդալական հայ իշխանությունները, հարկադրված լինելով ենթարկվել մոնղոլական տիրապետությանն ու գերիշխանությանը, սկզբնական շրջանում աշակցեցին ու գործակցեցին նրանց ընդդեմ իրենց շրջամի բուրժական իշխանությունների: Հայ իշխանությունները դեռևս հույս ունեին, որ ֆաղափական այս ընթացքով կապահովեն իրենց գոյությունն ու ինքնուրույնությունը:

Սակայն մոնղոլական տիրապետության վերջին շրջանը և, մանավանդ, Լենկթեմուրի սոսկալի արշավանքները 14-րդ դարի երկրորդ կեսում՝ վերջ դրին նրանց այդ ակնկալություններին:

14-րդ դարի վերջերում եգիպտական մամլուֆների հարվածների տակ քնկավ և Կիլիկիայի Ռուբինյանց հայ բազավորությունը, որը նույնպես համառ կերպով պայքարում էր հարավում, հենվելով նախ արևմտյան խաչակիրների և ապա մոնղոլների վրա:

Այնուհետև, 15-րդ դարից սկսած, հայ իշխանությունները, շուրջնալով և ո՛չ մի հույս ու հենարան՝ այլևս անգոր էին կասեցնել բուրժական ցեղերի առաջխաղացումը, և հայությունը ստիպված հպատակվեց զանազան նոր եկվոր ցեղերի տիրապետությանը, ենթարկվելով ըստ ամենայնի օտար այդ իշխանությունների ֆաղափական ու սոցիալական հատուկ կարգերին:

Մինչև 15-րդ դարը, ինչպես տեսնում ենք, հայ ժողովրդի պատմությունն ունի առանձնահատուկ բնույթ և բովանդակություն: Վերականգնման ջանքերի ու համառ պայքարի մի շրջան էր այդ, երբ հայ իշխանությունները մախառման փորձեր էին անում ընդդեմ ծավալվող ու հաղթանակող բուրժական ու բարբարական ցեղերի: Այդ պայքարի կենտրոններն էին մի կողմից՝ բուն Հայաստանի հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան շրջանները, մյուս կողմից՝ Ռուբինյանց իշխանության տակ գտնվող Կիլիկիան:

Ըստ այդմ՝ մինչև 15-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմությունը պետք է բաժանել երկու մասի՝ ա) բուն Հայաստանի պատմություն և բ) Ռուբինյանց Կիլիկյան բազավորության պատմություն:

Հայության այդ երկու հատվածների պատմական անցքերը, քեև ունեն շփման ընդհանուր կետեր, սակայն ունեցել են տարբեր ընթացք ու բովանդակություն:

Իմ աշխատության այս հատորի նյութն է վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի բուն Հայաստանի պատմությունը:

Աշխատությանս առաջին մասի, սելջուկյան ժամանակաշրջանի համար, հիմք են ծառայել ձեռագրի իրավունքով հրատարակված

իմ վիճառի պատմությունները (Երևան, 1921), որոնք վերա-
մշակված և գրեթե կրկնակի ընդարձակված են:

Ինչպես հայտնի է, XI—XV դարերի հայ ժողովրդի պատմու-
թյունն առաջին անգամ ընդարձակ կերպով գրել է Միխայել Չամ-
չյանն իր Պատմության երկրորդ և երրորդ հատորներում (Վենե-
տիկ, 1785—1786): Ավելի նոր ժամանակներում նույն դարերի
պատմական անցքերի մասին ազգատիկ ու կցկտուր տեղեկություն-
ներ հաղորդված են Պալասանյանի «Պատմություն Հայոց» դպրո-
ցական ձեռնարկի մեջ ու նաև պատմական մի քանի այլ աշխա-
տություններում:

Պրոֆ. Լեոն, ինչպես այժմ վերջնականապես պարզված է, գրել
է «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորի միայն առաջին գիրքը,
որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը Արշակունիների
քաղաքացիական բարձունքից հետո (428 թ.) մինչև 11-րդ դարի
երկրորդ կեսը: Սակայն այդ հատորի երկրորդ գիրքը, որ պետք է
պարունակեր շուրս և կես դարերի պատմություն՝ 11-րդ դարի երկ-
րորդ կեսից մինչև 16-րդ դարը՝ Լեոյի Պատմության մեջ պակա-
տում է:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, իմ «Քննական տեսության»
երրորդ հատորը վերաբերում է հայերի պատմական անցյալի այն
ժամանակաշրջաններին, որոնք Չամչյանից հետո շատ քիչ են
ուսումնասիրվել: Միանգամայն բնական է, ուրեմն, որ մեր այս
հատորի մեջ, որն առաջին փորձն է 11—15-րդ դարերի պատմու-
թյան ընդարձակ քննության, կլինեն զգալի բացեր ու քերես նաև
քերի ու վիճելի կետեր: Գիտական լրիվ ուսումնասիրությունն այս
դարերի պատմության հնարավոր կլինի, անշուշտ, այն ժամանակ,
երբ հրատարակված կլինեն այս ժամանակներին վերաբերող բո-
լոր վիճական արձանագրությունները, հայ և օտար շհրա-
տարակված սկզբնաղբյուրները ու նաև նյութական կուլտուրայի
անհայտ մնացած հուշարձանները:

Առայժմ ես կարողացել եմ անել միայն հնարավոր եղածը՝
աղբյուրների այն պաշարով, որ ինձ մատչելի էին, և այդ արել եմ,
բնականաբար, խիստ զգուշավոր կերպով, խուսափելով վաղաժամ
ու հապենպ ընդհանրացումներից:

Պետք է ասեմ, որ խիստ համառոտ է և սոսկ ժամանակագրա-
կան ուրվագծի բնույթ ունի այս երրորդ հատորում հատկապես
15-րդ դարի պատմությունը, որ պետք է վերագրել աղբյուրների ու
նյութերի անբավարարության:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆԲՆԵՐԻՑ ԱՌԱՋ

1. Հայաստանի ներքին դրությունը Բագրատունիների ժամանակ.— ներքին պա-
տկառանգները Հայաստանում և նրանց օգտագործումը Արարական խալիֆայու-
թյան և Բյուզանդիայի կողմից:— 2. Քաղաքական այդ դրության պատճառները:
— 3. Հայերը իբրև ռազմական մեծ ուժ և նրանց դերը Բյուզանդիայում:—
4. Բյուզանդիայի գործընթացները և նրա սահմանների ընդարձակումը Արևել-
քում:— 5. Բյուզանդական քաղաքականությունը հայերի վերաբերմամբ 10-րդ
դարի առաջին և երկրորդ կեսերում.— Տարոնի միացումը կայսրության և հայե-
րին սպառնացող մեծ վտանգը Հովհաննես Ա. Չմշկիկի արևելյան արշավանքի
ժամանակ:— 6. Բագիլեյուս Բ-ի եվանոյական քաղաքականությունը Վրաստանի
ու Հայաստանի վերաբերմամբ.— Տայֆի միացումը կայսրության և Բյուզանդիայի
գերիշխանության նախադրյալը շրջակա երկրների իշխանությունների կողմից.—
միացված երկրից ազնվականության զարթոյցներ:— 7. Վրացական-բյուզանդա-
կան կռիվները 11-րդ դարի առաջին քառորդում:— 8. Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ
ու ներքին երկպառակությունները Հայաստանում.— Հովհաննես-Սմբատի կտակը
և այդ կտակի շարժառիթները.— Հովհաննես-Սմբատի մահը և Բյուզանդիայի
Անիին արևելյան փորձերը:— 9. Գագիկ Բ. և կռիվները Բյուզանդիայի դեմ:—
10. Շիրակ-Անիի գրավումը Բյուզանդիայի կողմից:— 11. Բյուզանդիայի քաղա-
քականությունը Հայաստանում.— կրոնական հաղածանքները:— 12. Գաղթը և
տեղահանությունները Հայաստանից.— Հայաստանի բնակչության պակասումը:—
13. Տեղահանությունների քաղաքական նպատակը.— տեղահանությունների տնտե-
սական նպատակը:— 14. Բյուզանդական քաղաքականության կորստաբեր նեան-
վանքները.— հայկական և վրացական ռազմական ուժերի քույրացումը.— Բյու-
զանդիայի անհաղթելիությունը արաբին վտանգի հանդեպ:

9-րդ դարից սկսած, Բաղդադի խալիֆայության տկարանալու
միջոցին, ինչպես հայտնի է, Հայաստանում հետզհետե կազմվել
էին Անիի, Վասպուրականի, Կարսի, Սյունիքի և Չորագետի փոք-
րիկ թագավորությունները, որոնց մեջ առաջնակարգ տեղ էր զրա-
վել Բագրատունիների Շիրակ-Անիի թագավորությունը:

Բազրատունիների այս թագավորությունը, որ իր ծագման սկզբում աշխատեց ի մի նամախմբել ո՛չ միայն Հայաստանի մյուս իշխանությունները, այլև Աղվանքը, Վրաստանը և Աբխազիան՝ չկարողացավ ֆեոդալական այդ քաղաքական միությունը դարձնել հարասե: Ներքին պառակտումները և արյունահեղ խռովությունները, որ հատուկ էին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունը՝ նույնքան զորեղ էին Բազրատունիների թագավորության ընթացքում, ինչպես և այլ Արշակունիների ժամանակ: Հայաստանի սահմանակից մեծ պետությունները՝ Բյուզանդական կայսրությունը և Արաբական խալիֆայությունը, օգտվում էին Հայ իշխանությունների ներքին այդ երկպառակություններից հօգուտ իրենց քաղաքական նպատակների և աջակցում էին ու նավանավորում խռովարարներին: Նրանք չէին կարող, բնականաբար, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու զորեղացումը, ուստի և իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը և պաշտպանում իրենց քաղաքականության հյու և հաճելի, խռովարար ու քմբոստ իշխաններին:

Այսպիսով, փոխանակ միասնական ու միաբան պետության, Հայաստանում կազմվել էին իրարից անջատ ու անկախ իշխանություններ: Այս մանր իշխանությունները, որոնք պայքար էին մղում իրար դեմ իրենց տեղական անկախ իրավունքները պահպանելու կամ ընդարձակելու համար, արտաքին հարձակումներից պաշտպանվում էին ո՛չ թե ընդհանուր միացյալ ուժերով, այլ, մեծ մասամբ, ամեն մեկը անջատ ու առանձին: Քաղաքական այս պայմաններում, բնականաբար, շատ զժվար պիտի լիներ պաշտպանել Հայաստանի բնակչությունը ներս խուժող թշնամի զորքերի ավերածություններից:

Քաղաքական այս ծանր կացությունը նպաստում էր Հայաստանում նաև երկրի աշխարհագրական դիրքը: Հայաստանը սարահարթերի ու հովիտների, իրարից անջատված ու կտրված շրջանների մի լեռնաշխարհ է, ուստի և նրա այդ տեղադրությունը համեմատ կազմվել էին այստեղ իրարից անջատ նախարարական երկրներ: Նահանգներից շատերը իրարից անջատված էին այստեղ բարձր անմատչելի լեռներով և նրանց բաժանմանը մեծ շահով բարձր անմատչելի լեռներով և նրանց բաժանմանը մեծ շահով նպաստում էին նաև ձմեռվա երկարատև ձյունը, բուքը և ցրտերը: Հայ նախարարական տոհմերը, որ երկրի հարուստ կալվածատերերն էին ու ինքնիշխան վարիչները, շատ բնական է, որ աշխատելու էին ամեն կերպ պաշտպանել իրենց կալվածատիրական ու իշ-

խանական իրավունքները: Նրանց միաձուլելու քաղաքական փորձերը դրեթե անհաջակի դժվարությունների պիտի հանդիպեին նաև այն պատճառով, որ Հայաստանը, գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի մշտական ընդհարումների շեմքին՝ եղել է շարունակ միջազգային պայքարի ու մրցությունների առարկա: Հայաստանի հարևան մեծ պետությունները չէին կարող, բնականաբար, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու զորեղացումը, ուստի և, ինչպես ասացինք, ճենց իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը:

Ամեն մի երկրի համար՝ նրա տնտեսական-սոցիալական կացությունը, նրա աշխարհագրական դիրքը և քաղաքական ներքին ու արտաքին դրությունը կազմում են այն անխախտելի հիմքը, որով պայմանավորվում է նույն երկրի հզորությունը կամ թուլությունը: Ինքն իրականությունը պատճառ է հանդիսանում պատմական անցքերի այս կամ այն ընթացքին:

Այդ իրականությունը շատ էր աննպաստ Հայաստանում մանր իշխանությունների միաձուլման կամ համերաշխ գործակցության համար: Այս բոլորը պետք է ի նկատի ունենալ հասկանալու համար, թե որքան զժվար պիտի լիներ Բազրատունիների «արքայից արքաներին» ենթարկել իրենց դերիշխանության Հայաստանի մյուս իշխանությունները:

Բաժանված լինելով անջատ մանր թագավորությունների՝ Հայաստանը թեև քաղաքականապես շատ թույլ էր, սակայն ռազմական տեսակետից հայտնությունը Առաջավոր Ասիայի զորեղ ժողովուրդներից մեկն էր: Բյուզանդագետ և հայագետ պրոֆ. Զ. Գեյցերի կարծիքով՝ Բազրատունիների նույն այս ժամանակաշրջանում, Առաջավոր Ասիայի հայ զորական ուժն էր, որ պաշտպանում ու անդամ առաջնորդում էր Բյուզանդական կայսրությունը:

Բազիլիկոս Ա-ից սկսած (867—886)՝ կառավարության գլուխն էր անցել Բյուզանդիայում հայազգի հռչակավոր զինատիրան, որն անվանվում է Մակեդոնական: Գրավելով ամենաազդեցիկ դիրքերը զորական բարձր պաշտոններում և կայսերական ղիվանում՝ հայ ազնվականությունն իր ձեռքն էր առել կայսրության ընդհանուր կացության ղեկավարությունը: Հայ ազնվականության ու զորքի աջակցությունը էր, որ 971 թվին վերջնականապես նվաճվեց Բուլ-

¹ Տե՛ս Ի. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 947, 979, 981 և 985 (Geschichte der byzant. Lit., von K. Krumbacher, München, 1897, հավելված՝ էջ 911—1067): Համեմատել նաև հայերեն թարգմանությունը Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշագատ, 1901:

զարական թագավորությունը, որը 300 տարուց ավելի սարսափի մեջ էր պաշտոմ Բյուզանդիան:

Սակայն հայկական սաղմունակ մեծ ուժը, որ պաշտպանել ու ապահովել էր Բյուզանդական կայսրության արևմտյան սահմանները, շխարհացավ, ինչպես կռիվները, պաշտպանել իր սեփական երկիրը սելջուկյան թուրքերի անելի շարժակուններից: Պրազլիսավոր արտաճաններից մեկը Բյուզանդական կայսրության այն քաղաքականությունն էր, որը զործագրվեց Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ 10—11-րդ դարերում:

Արդեն 9-րդ դարի վերջին բառորդում բյուզանդական հայազգի կայսր Բագրիկյոս Ա-ը, որ Մակեդոնական գինաստիայի Ֆրմնագիրն էր՝ կարողացել էր սնչացնել արարների ամբայքում զիրքերը արևելյան սահմաններում և ներխուժել Միջագետք և Չորրորդ Հայք: Այնուհետև նրա հաջորդների, Ասոն Զ Իմաստասերի (886—911) և, մասնավորապես, Կոստանդին է Պորփյուրոզենի (912—959) ու նրա ավստակից Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի (919—944) ժամանակ, Բյուզանդական կայսրությունը, կոիվներ մղելով արարական ամիրայությունների դեմ, որոնք գրավել էին Հայաստանի արևմտյան ու նարավարևմտյան երկրները՝ ճեպակե ընդարձակեց արևելյան իր սահմանը Միջագետքի ու Հայաստանի ուղղությամբ: Այդ ժամանակներում նա, գլխավորապես, հայազգի մեծ գորավար Հովհաննես Կուրկուասի քանամյա նամա կոիվներից Նետո (920—942)՝ վերագրավել էր այստեղ նախկին Բյուզանդական Հայաստանի երկրամասերը մինչև վերին նիբրաս ու վերին Տիգրիս գետերը¹:

Միանգամայն բնական է, որ Բյուզանդիան, հաղթական իր առաջխաղացման սկզբնական այս շրջանում, սահմանակից հայկական և վրացական քրիստոնյա իշխանությունների հանդեպ վարում էր զգուշավոր ու խաղաղ քաղաքականություն և աշխատում էր բառ կարելույն օգտագործել նրանց գինվորական ուժերն ընդդեմ Արաբական խալիֆայության ու ամիրայությունների:

10-րդ դարի երկրորդ կեսում և 11-րդ դարի առաջին քառորդում՝ Նիկեոսիոս Բ Փոկասի (963—969), Հովհաննես Ա Չմշկիկի (969—976) և Բագրիկյոս Բ-ի (976—1025) իշխանության ժամանակ՝ Բյուզանդիան հասավ իր հզորության գագաթնակետին:

964—969 թվերին Նիկեոսիոս Բ-ը, հաղթական մեծ կոիվներից հետո, արևելյան Արևելյան կիլիկիային և Հյուսիսային Ասորիքին և

նվաճեց մի շարք այլ քաղաքների նեո նաև հաշակավոր Անտիոք քաղաքը, որն ավելի քան երեք դար գտնվում էր արարների արապիստության տակ: Խոշոր հաջողություններ ունեցավ Արևելքում նաև Հովհաննես Ա Չմշկիկը, որը 972—975 թվերին նվաճեց այստեղ Միջագետքում ու Չորրորդ Հայքում՝ Մծրինը, Ամիզը և Տարկին-Տիգրանակերտը, իսկ Ասորիքի հարավում՝ Հիերոպոլիսը, Ապամեան, Եմեսան, Հելիոպոլիսը և Բելլարիոն:

Ինչպես վկայում է Գեորգիոս Համարտուլոսի ժամանակագրության շարունակողը, Բյուզանդիայի գորեղացումը և նրա հաղթական առաջարժումը սչ միայն սարսափահար էին արևելքերին ու պարսիկներին, այլև երկյուղ էին ներշնչել նաև հայերին²: Հայաստանի «թագավորություններն» ու իշխանությունները սչսեղ էին արդեն վախենալ իրենց արևմտյան նարևանից: Նրանք Նետրոզնեան համոզվում էին, որ Բյուզանդիայի սաղմական ու քաղաքական գրության ամբայքումը Հայկական լեռնաշխարհի հարավում ու արևմուտքում կարող է կորստարեր լինել և իրենց համար:

Նվ, իրապես, հաղթական Բյուզանդիան գեոես Նիկեոսիոս Բ-ի և Հովհաննես Ա Չմշկիկի մեծամեծ հաղթությունների ժամանակ ուղեց փոխել իր ժամանակավոր խաղաղ քաղաքականությունը Հայաստանի վերարերմամբ և սկսեց ադրեսիվ քայլերի գիմել հայկական իշխանությունների հանդեպ: Նիկեոսիոս Բ-ի արևելյան մեծ արշավանքների ժամանակ (964—969) վախճանվել էր Տարոնի Բագրատունի իշխան Աշոտ Պատրիկը (+966/7) և նրա մահից հետո Տարոնը միացվեց կայսրության³: Սակայն լեռնային Սասունը չենթարկվեց բյուզանդական իշխանությանը և պահպանեց իր ազատությունն ու անկախությունը:

Մեծ վտանգ էր սպառնում հայկական իշխանություններին նաև Հովհաննես Ա Չմշկիկի արևելյան արշավանքի ժամանակ: Երբ Բյուզանդական այս կայսրը 974 թվին³ կկավ Արևելք արարների դեմ պատերազմելու՝ նա հանկարծ իր ճանապարհը փոխեց և,

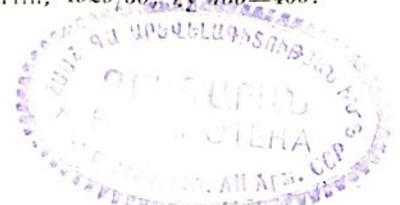
¹ *St'ua Georgii monachi, dicti Hamartoli, Chronicon, ed. Edouard de Muralt, Petropoli, 1859, էջ 834 և 861:*

² *St'ua Ստեփանոսի Տարոնցոյ Ասորիկան, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբ., 1885, III, 8 (էջ 183) և Georgios Kedrenos, ed. I. Bekker, Bonnæ, 1838—1839, II, էջ 375:*

³ Այս արշավանքի տարեթիվը ճշակ է Անաստասիչը, *տե՛ս D. N. Anastasievic, Die Zahl der Araberzüge des Tzimiskes, Byzantinische, Zeitschrift, Bd. XXX, Leipzig—Berlin, 1929/30, էջ 400—405:*

637

¹ *St'ua H. Getzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 980:*

սպանական զորք բռնելով Հալիական իշխանությունների հանգեղ՝ բանակեց Տարոնում Ալժյաց բերդի դիմաց: Այս իմանալով, վկայում է Մատթեոս Ռոմալեյին, Կապանի, Աղվանքի, Վասպուրականի, Կարսի և Անձեացիների ու Սասունի թագավորներն ու իշխանները ժողով արին Բագրատունի Աշոտ Գ թագավորի մոտ և իսկույն պատրաստվեցին պատերազմի ու 80.000 զորքով բանակ դրին Հարրում: Կայսրը, ակնածելով այդ մեծ ուժից, համաձայնություն կնքեց Աշոտ Գ-ի հետ և, ստանալով նրանից 10.000 օգնական զորք՝ Հայաստանի սահմաններից հեռացավ:

Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունը Վրաստանի և Հայաստանի հանգեղ ավելի ուժգին թափով առաջ տարվեց Բագրիկյոս Բ-ի (976—1025) իշխանության ժամանակ:

Անդլիացի բյուզանդագետ Ջ. Ֆինլեյի և Ռադրոյվյամբ, Բագրիկյոս Բ-ի կառավարչական քաղաքականության գլխավոր նպատակըն է եղել ամբողջնել պետական վարչության կենտրոնացումն ու միությունը և վերջնականապես բնկնել չորրորդներին ու սլավոններին, որոնք լեզվական ազգակցության պատճառով միացել էին և միաբան էին նմանապես իրենց անհաշտ առելությունները գեպի կայսերական կառավարությունը²:

Միաձուլման ու կենտրոնացման այս քաղաքականությունը, որ հաջողություններ գործադրվել էր Արևմուտքում՝ նույն այս Բագրիկյոս Բ-ի ժամանակ, սկզբից կիրառվել նաև Անդրկովկասում՝ Վրաստանի ու Հայաստանի նկատմամբ:

Իր թագավորության առաջին կեսում Վրաստանի և Հայաստանի գործերին Բագրիկյոս Բ-ը զրեթև շփոթամտեց, պարզ այն պատճառով, որ շարունակ դրադված էր իր դեմ հարուցվող ապստամբությունների լինելու մով, նաև Օխրիդյան հաստատված Բուլղարական թագավորության նվաճումով:

Առաջին անգամ այդ հարմար առիթը նա ունեցավ Տայսց իշխան Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո (1000 թվին): Չունենալով ժառանգ՝ Կյուրապաղատը կտակ էր արել և հանձնարարել իր երկիրը Բագրիկյոս Բ-ին: Օղտվելով այս հանգամանքից՝ Բագրիկյոս Բ-ը, որն այդ ժամանակ ձեռնում էր Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում՝ այժմյան Մալաթիայի ու Բալուի վրայով եկավ Երզնկա ու այստեղից բարձրացավ Տայքի Հավճիչ քաղաքը, որը գտնվում էր

¹ Տե՛ս Մատթեոս Ռոմալեյի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 17—18:

² Տե՛ս George Finlay, A history of Greece, Oxford, 1877.

Ազորացալոր գավառում: Այդ ուղևորության ժամանակ նրան ներկայացան Երզնկայում և Հավճիչում նիբրկերտի ամիրան, վրաց Գուրգեն թագավորը և սրա որդին՝ Արխագների Բագարատ Գ թագավորը, որոնց նա բնզունեց մեծարանքով և ավելց առաջին երկուսին մաղխարոսություն արտոն, իսկ վերջինին՝ կյուրապաղատության: Այս ախաղոսները բաժանելիս՝ բյուզանդական կայսրները, ըստ երևույթին նկատի ունեին, որ տեղական իշխանավորները, ստանալով իրենցից այս ախաղոսները՝ հպատակվում են իրենց ու ձանաչում Բյուզանդիայի գերիշխանությունը:

Հավճիչից Բագրիկյոս Բ-ը իջավ Բասենի և Հարբի վրայով Մանազկերտ ու այստեղից Ապահունիքի միջով և այժմյան Ալաշկերտի մոտով վերադարձավ Տայք: Այս շրջանները՝ Բասենը, Հարբը և Ապահունիքը՝ 10-րդ դարի վերջում, ինչպես վկայում է Ասողիկը³, գտնվում էին Դավիթ Կյուրապաղատի իշխանության տակ, ուստի և նրա կտակի համաձայն միացվելու էին այժմ Բյուզանդիային:

Բագրիկյոս Բ-ի այս նոր ուղևորության ժամանակ նրա մոտ էին Եկել և նրա հովանավորությունն էին հայցել Կարսի Աբաս թագավորը և Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորն ու նրա եղբայր Գուրգենը: Ասողիկի վկայությամբ՝ կայսրը, առնելով նրանց իր պաշտպանության տակ՝ հրովարտակներ էր ուղարկել շրջակա երկրների ամիրաններին, որ նրանք չհարձակվեն ու չնեղեն Վասպուրականը:

Բագրեանդում Վաղարշակերտ-Ալաշկերտի մոտ Բագրիկյոս Բ-ը բանակ էր դրել և սպասում էր, որ իր մոտ կգա և իրեն հավատարմություն կհայտնե նաև Բագրատունի Գագիկ Ա-ը: Սակայն Շիրակ-Անիի այս հզոր ու հեռատես թագավորը իր համար այդ նվաստացուցիչ համարեց և աշխատեց պահպանել իր թագավորության անկախությունը³:

Վերադառնալով Տայք՝ Բագրիկյոս Բ-ը գրավեց Դավիթ Կյուրապաղատի կտակած գավառները, բերդերը և քաղաքները: Արխատակես կաստիվերացու վկայությամբ՝ կայսրության կցված այս երկրում դատական և վարչական իշխանությունը հանձնվել էր բյուզանդական պաշտոնյաների:

¹ Տե՛ս Ասողիկ, III, գլ. ԽԳ և «Պատմություն Արխատակայ վարդապետի կաստիվերացայ», Քիֆլիս, 1912, գլ. Ա:

² Ասողիկ, III, գլ. ԺԵ. ԼԸ, ԽԱ:

³ Տե՛ս նույն տեղում, III, գլ. ԽԳ և ԽԶ:

«Եվ նա [Բագրիկյոս Բ-ը], — ասում է Լաստիվերացին, — կարգում է նրանց [զավառներին, բերդերի ու քաղաքների] վրա գործակալներ, դատավորներ և վերակացուներ»:

[«Եւ կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»]:¹

Լաստիվերացու վկայությունից կարելի է եզրակացնել, որ այս գավառները քաղաքականապես և վարչականապես միացվել էին Բյուզանդական կայսրության այնպես, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել Բուլղարիայի նկատմամբ:

Միացված երկրի քաղաքական գրությունն ու ներքին կացության արձատական այս հեղաշրջումը, բնականաբար, առաջ պիտի բերեր այդտեղ զժգոհների մի մեծ խումբ, որոնք կորցնում էին իրենց դարավոր հին իրավունքները և նախկին արտոնությունները: Այս հեղաշրջումը, ուղղված լինելով առաջին հերթին տեղական ազնվականության տիրական իրավունքների դեմ՝ հարկադրելու էր Բյուզանդիային դուրսից կամ չեզոքացնել այդ ազնվականությունը: Գրծվաբ չէ, որեմն, կոստել, որ երկրի բնական տերերի չեզոքացման նպատակով էր, հավանորեն, գործադրվում ազնվականության տեղափոխումների այն քաղաքականությունը, որ Վրաստանում, և ապա նաև Հայաստանում, հետզհետե ստացավ խիստ մեծ ծավալ:

Գավիթ Կյուրապաղատի երկրի միացումը կայսրության՝ սկիզբն էր քաղաքական այն նոր բնթացքի, որին հետևելու էր Բյուզանդիան Վրաստանի և Հայաստանի հանդեպ:

Ինչպես և պետք էր սպասել, երբ Բագրիկյոս Բ-ը և բյուզանդական զորքը հեռացան Գավիթ Կյուրապաղատի երկրից (1001 թ.), զսպված զժգոհություններ երևան ևկան ամենաբուռն կերպով: Խիստ զժգոհ էր մնացել նույնպես և Վրաց Գուրգեն թագավորը, նաև այն պատճառով, որ կայսրը իրեն տվել էր ս'չ թե կյուրապաղատության, այլ միայն մադիսարոսության տիազոս: Վրաց թագավորը կայսեր հեռանալուց հետո ներխուժեց իր զորքերով Տայք և գրավեց այստեղ մի քանի շրջաններ²: Բայց շուտով Բագրիկյոս Բ-ի զորավար մադիսարոս Կանիկը նրա հետ խաղաղություն կնքեց, բոս երեսույթին, որոշ զիջումների գնով:

Վրաց Գուրգեն թագավորի (+1008) և նրա որդու ու հաջորդի Բագարատ Գ-ի (+1014) մահից հետո՝ Աբխազիայի ու Վրաս-

տանի թագավորական գահը ժառանգեց վերջինիս որդին, Գեորգին, որն իր թագավորության առաջին տարիներում գրավեց Բյուզանդական Տայքում նոր շրջաններ: Արաբական պատմագիր Եսայա Անտիոքացին, որը ժամանակակից էր այդ անցքերին՝ պատմում է, որ երբ Բագրիկյոս Բ-ը պատերազմում էր բուլղարների դեմ (1014—1019) և ժամանակ շունեք կարգավորելու կայսրության հարաբերությունները արևելյան երկրների հետ, Գեորգի թագավորը, օգտվելով այդ հանգամանքից՝ ներխուժել էր Տայք և հեշտությամբ նվաճել էր այդ շրջանները, որ կայսրը միացրել էր Բյուզանդիային Գավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո³:

Սակայն շուտով Բագրիկյոս Բ-ը, որը Բուլղարիայի նվաճման գործը վերջացրել էր՝ իր ուշադրությունը ամբողջովին կենտրոնացրեց Արևելքի գործերի վրա: 1021/22 թվին նա նորից եկավ անձամբ Արևելք և պահանջեց Գեորգիից, որ նա հնազանդի իրեն և վերադարձնե Բյուզանդիային այն բոլոր բերդերն ու հողամասերը, որոնք կցված էին Վրաստանին Գավիթ Կյուրապաղատի բաժնից: Գեորգիի համառ դիմադրությունը կայսրն ընկճեց դաժան ու արյունախանձ վճռականությամբ և ավերեց այժմյան Կարս-Արզահանի և Ախալ-քալաբի կողմերում 12 զավառ, սրի անցկացնելով ամբողջ բնակչությունը: Սպանված բնակչության թիվը Եսայա Անտիոքացու մոտ ցույց է տրված մոտավորապես 200.000: Պարսված Գեորգին 1023/24 թվին ստիպված եղավ Բագրիկյոսից խաղաղություն ազերսել, իհարկե, այն պայմաններով, որ առաջադրել էր իրեն կայսրը:

Այս արյունահեղ անցքերից մի քանի տարի առաջ մեռել էր Շիրակ-Անիի թագավոր Գագիկ Ա. Բագրատունին (+1020) և Հայաստանում զահակալական վեճ ու խռովություններ էին ծագել նրա որդիների՝ Հովհաննես-Սմբատի ու Աշոտի մեջ: Այդ երկպառակությունները Բյուզանդական կայսրության քաղաքական նպատակների համար ավելի քան ձեռնաու էին. և, իրավի, շուտով Բյուզանդիայի գերիշխանությունը տարածվեց և այստեղ:

Ներքին խռովությունների բնթացքում Աշոտը խնդրել էր Բյուզանդիայից օգնական զորք, որի աջակցությամբ նա կարողացել էր դուրսից իր հակառակորդներին և բնդարձակել էր իր իշխանության սահմանները: Այդ օգնությունը նա ստացած կլիներ, անշուշտ,

¹ Տե՛ս Ե. Րոզեն, Император Василии Болгаробойца, стр. 67. Գեորգիի ներխուժման մասին Տայք Լաստիվերացին ոչինչ չէ հաղորդում. վերոհիշյալ անցքերը նրա մոտ պատմված են այլ կերպ:

¹ Աբխազական Լաստիվերացի, գլ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 5:

² Ասողիկ, III, գլ. ԽԳ:

կայսրութիւնը հնազանդելու և նրա գերիշխանութիւնը հանաչելու պայմանով:

Աշոտի եղբոր Հովհաննես-Սմբատի համար, որը, ինչպես վկայում է բյուզանդական ժամանակագիր Կեղրենոսը, վրաց Գեորգի թագավորի հետ մասնակցել էր կոնֆլիկտին Բագիլեյոս Բ-ի դեմ՝ ստեղծվում էր այժմ խիստ ծանր վիճակ: Սարսափած այն արհավիրքներից, որոնց ենթարկվել էր Գեորգիի երկիրը՝ Հովհաննես-Սմբատը ինքը ևս ապավինեց Բյուզանդիայի հովանավորութիւնը և իր մահից հետո կառակեց Անի քաղաքը և իր սմբոզը երկիրը Բագիլեյոս Բ-ին:

Հովհաննես-Սմբատի այս կտակի պատճառը և շարժառիթները պատմական աղբյուրները բացատրում են տարբեր կերպով:

Արիստակես Լասաբլեթոցին պատճառ է բերում Հովհաննես թագավորի անժառանգ լինելը:

«Բայց այդ ժամանակ, — ասում է նա, — գրվեց հայերի կորստյան դիրք և նամակը: Հովհաննեսը պատվեր էր տվել Հայրապետին, թե զրե դիր և տուր իբրև կտակ թագավորին, որ ևս իմ մահից հետո իմ քաղաքներն ու երկրները կտամ նրան իբրև ժառանգութիւն, նա շուներ որդի՝ ժառանգ թագավորութիւն, որովհետև որդին վախճանվել էր և չէր ապրել մինչև հոր պատվատիրուցը ստանալը»:

[«Բայց անդ եղև Հայոց կորստեան դիր և նամակ, բանդի Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր Հայրապետին, եթէ զրէ զիր և ա՛ւր կտակ թագաւորին, զի չեա իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն, քանզի իւր ոչ գոյր որդի թագակալ թագաւորութեանն. վասնի զի որդին նորա վախճանեցաւ և ոչ ժամանեաց ի պատիւ հօրն»]²:

Մատթևոս Ուռհայեցին մատնանշում է, ընդհակառակը, որ Անին ու Կարսը պահանջել էր Բագիլեյոս Բ-ը:

«Հայոց նշ թվին [=1021], — ասում է նա, — վասիլն անթիվ զորքով եկավ Արևելք և խնդրեց Հայոց թագավորից Անին ու Կարսը: Եվ Հովհաննեսը, Գագիլի որդին, որոշեց տալ իր թուլասրտութիւնն պատճառով»:

[«Ի թուականութեանս Հայոց նշ ելանէր վասիլն յա-

րևելս անթիւ զօրօք և խնդրեաց ի թագաւորէն Հայոց զԱնի և զԿարս: Եւ Յովհաննէս որդին Գագկայ խորհեցաւ տալ վասն թուլութեան սրտին իւրոյ»]¹:

Իսկ Վարդան վարդապետը կտակի շարժառիթ համարում է այն, որ Հովհաննես-Սմբատին խիստ նեղում էր Վրաց թագավորը:

«Երբ վասիլ կայսրն այս լսեց [Դավիթ Կյուրապաղատի մահը և կտակը], եկավ բանակ զրեց Կարնո դաշտում: Եվ Հովհաննեսը, այդ իմանալով՝ վախեցավ և ուղարկեց նրա մոտ ընծաներով Պետրոս պատրիարքին, որին իր կենդանութիւն ժամանակ կաթողիկոս էր օծել Անիում իր ձեռքով և մեծ հանդեսով Տեր Սարգիսը: Այլև Հովհաննեսին նեղում էր Վրաց թագավորը, ուստի և նա պատրիարքին պատվեր տվեց, որ Անին աւա գրով իր մահից հետո հոռոմներին, ինչպես այդ արել էր և կյուրապաղատը, եթե նա [վասիլ կայսրը] պաշտպանե իրեն իր նեղիչներից»:

[«Ձոր լուեալ վասիլ կայսեր, զայ բանակի ի դաշտն Կարնոյ, զայս իմացեալ Հովհանիսի երկեաւ, և առաքէ առ նա զՊետրոս պատրիարքն պատարագօք, զոր տէր Սարգիս ի կենդանութեանն իւրում օծեալ էր իւրով ձեռօք ի յԱնի, մեծ հանդիսիւ: Այլ և նեղէր զՅովհանէս՝ արքայն Վրաց. վասն որոյ պատրիարքին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ ի Հոռոմս, որպէս և կիրապաղատն, եթէ պահէ զնա ի նեղչաց իւրոց»]²:

Կտակի շարժառիթների մասին հայկական աղբյուրների այս ցուցումները, ինչպես արդեն նկատել են հայ պատմագետներից շատերը³, հավանական չեն: Կտակի իսկական պատճառը մատնացույց է արված Կեղրենոսի մոտ, որը պարզ կերպով վկայում է, որ Հովհաննես-Սմբատը սարսափել էր և վախենում էր կայսեր վրեժխնդրութիւնից, որովհետև, լինելով Վրաց թագավորի դաշնակիցը, ինքը ևս օգնել էր սրան վերոհիշյալ պատերազմի ժամանակ:

¹ Մատր. Ուռհայեցի, էջ 49:

² Տէ՛ս «Հատրումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, գլ. ԾԲ, էջ 93:

³ Տէ՛ս Կարապետ Վ. Շահնազարյանց, Սրագիր պատմութիւն Հայաստան աշխարհին, Տփլիս, 1913, էջ 39–40. Akulian A., Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz, Grüningen, 1912, էջ 57 և ուրիշ:

¹ Կեղրենոս, ժամանակագրութիւն, Բոնն, 1838, II, էջ 556:

² Արիստ. Լասաբլեթ, գլ. Բ, էջ 17:

«Երբ Գեորգին, Աբխազների վեհապետը,— պատմում է Կեդրենոսը¹,— զենքերը շարժեց հոռոմների դեմ՝ նրան դաշնակից էր նաև Հովհաննեսը, որն Անիի երկրի իշխողն էր: Իսկ երբ, ինչպես մի փոքր առաջ ասվեց, Բագրիկյոս թագավորը, գալով գորքերով Իբերիա՝ կովեց Գեորգիի դեմ և սրան փախուստի մատնեց ու ջարդեց՝ Հովհաննեսը, վախենալով թե զույցն թագավորը, բարկացած լինելով իր վրա կովին մասնակցած լինելու համար՝ անողոր կերպով իրեն կպատժե, վերցնելով բազաբի բանալիները՝ ինքնաբերաբար անցավ թագավորի կողմը ու կամավոր կերպով նրան անձնատուր եղավ և բանալիները հանձնեց նրան²: Իսկ կայսրը, երբ հանդիպեցին իրար, ընդունեց նրան, պատվեց մագիստրոսի տիտղոսով և նշանակեց նրան ցմահ Անիի և ալսպես կոչված Մեծ Հայաստանի պետ: Կայսրը նրանից պահանջեց զրավոր փաստաթուղթ, որ նրա մահից հետո այդ ամբողջ իշխանությունը կիտխանցվի իր իրավասության տակ և այդ երկիրը կդառնա մաս հոռոմների պետության: Եվ այդ այդպես եղավ»:

1040/41 թվին մեռան Հովհաննես-Սմբատը և նրա եղբայր Աշոտը: Նրանց մահից հետո՝ Միքայել Գ Պափլագոնացի կայսրը (1034—1041 զեկտ. 10) պահանջեց, որ Հովհաննես-Սմբատի երկիրը, վերջինիս կտակի համաձայն, հանձնվի Բյուզանդիային: Սակայն թեև հայերը կուսակցությունների էին բաժանված և հույները Հայաստանում ունեին կողմնակիցների մեծ խումբ՝ Միքայել Գ-ը չկարողացավ նվաճել Անին ո՛չ խաղաղ բանակցությունների միջոցով, ո՛չ էլ բյուզանդական զենքի ուժով³:

1042 թվին Բագրատունիների կողմնակից հայ իշխանները, որոնց առաջնորդն էր Վահրամ Պահլավունին, միացան ու թագավոր կարգեցին Աշոտ Բագրատունու որդուն՝ պատանի Գագիկին:

¹ Kedrenos, II, էջ 556—557.

² Հայկական աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, որ Հովհաննես-Սմբատի հանձնարարությամբ Բագրիկյոս Բ-ի մոտ գնացել էր 1022/23 թվին և հանձնել էր նրան թագավորի զրույցները Պետրոս կաթողիկոսը:

³ Պատմաբաններից ոմանք հույների առաջին հարձակումն Անիի վրա թյուրիմացաբար ենթադրում են Միքայել և Կալափատեսի ժամանակ, որի իշխանությունը, ինչպես հայտնի է, տեղ էր միայն չորս ամիս (1042 թվի զեկտ. 10-ից մինչև 1042 թվի ապր. 21-ը), տե՛ս J. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 150. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 126 և ուրիշ:

Բագրատունյաց թագավորությունը, ազատվելով խառն ու անտեբունջ զրույթյունից, սկսեց ուշքի գալ և զորեղանալ: Բյուզանդիայի հանդեպ Գագիկ Բ-ը պատրաստ էր հպատակվել կայսեր և ընդունել նրա գերիշխանությունը: Սակայն Բյուզանդիայի Կոստանդին Թ Մոնոմախոս կայսրը (1042—1054) պահանջում էր, որ կտակի համաձայն Անին հանձնվի կայսրության: Կայսեր պահանջն էր, որի խոսքով, Բագրատունիների թագավորության վերացումը:

Գագիկ Բ-ի համար ուրիշ ելք չէր մնում, քան պահպանել իր թագավորությունը զիմադրության ու զենքի ուժով: Շուտով Կոստանդին Թ Մոնոմախոսը Անիին բռնի կերպով տիրելու համար ուղարկեց Միքայել Ասիտեսին¹, որը կուսակալ էր Արևելքում: Սակայն Գագիկ Բ-ը բաջույթյամբ զիմադրեց նրան ու սա ստիպված եղավ ետ քաշվել երկրից: Այս անհաջողությունից հետո Կոստանդին Թ կայսրը Գագիկի դեմ ուղարկեց ավելի մեծ զորքով իր նիկողայոս զորավարին և միաժամանակ նրա դեմ զրգոեց Գվինի Աբուլսուար ամիրային, որը հարձակվեց Գագիկի վրա արևելյան կողմից: Բայց Գագիկն Աբուլսուարի հետ հաշտություն կնքեց՝ տալով նրան հարուստ ընծաներ, և բոլոր իր ուժերով հարձակվեց հույների վրա, որոնք, չկարողանալով զիմանալ հայերի կատաղի հարձակմանը, մատնվեցին փախուստի:

1041 թվից սկսած մինչև Անիին տիրելը (1045 թ.) հոռոմների զորքը, ինչպես վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին.

«Չորս անգամ իրար հետևից մտան Հայոց աշխարհը՝ մինչև որ մարդաթափ արին ամբողջ երկիրը սրով, հրով ու գերությամբ»:

[«Յայտոսիկ աուրս հետամուտ եղեալ զօրքն հոռոմոց, չորս անգամ զկնի միմեանց մտին յաշխարհն Հայոց, մինչև մարդաթափ արարին զերկիրն ամենայն սրով և հրով ու գերութեամբ»]:²

Հույները չկարողացան առնել Անին իրենց զենքի ուժով: Սակայն այն, ինչ որ չկարողացավ անել բյուզանդական զորքը, հեշտությամբ զուլիս բերեց Բյուզանդիայի փորձված դիվանագիտությունը:

1045 թվին Կոստանդին Թ Մոնոմախոսը հրավիրեց Գագիկ Բ-ին գալ Կոստանդնուպոլիս տեսակցելու իր հետ և խոստացավ

¹ Տե՛ս Kedrenos, II, էջ 558.

² Արիստ. Լաստիվ., գլ Ժ, էջ 55—56, Թիֆլիս, 1912:

համաձայնության գալ նրա հետ և կնքել հաշտություն: Բյուզանդիայի կողմնակից հայ ազնվականությունը, որի գլուխն ու ղեկավարն էր Վեստ Սարգիսը, հանդիսավոր ուխտով ու երզումով համոզեց երիտասարդ թագավորին, որ նա առանց վարանելու զնա կայսեր մոտ և որ իրենք պատրաստ են պաշտպանելու նրա իրավունքներն ու թագավորությունը:

Բյուզանդիայի ու նրա հայ կողմնակիցների այս նենդ դիվանագիտական խաղը հաջողվեց և ունեցավ այն հետևանքը, որ Կոստանդին Թ Մոնոմախոսը պահեց Գագիկ Բ-ին Կոստանդնուպոլսում ու մի տարի շանցած հուլյները գրավեցին Անին:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Բյուզանդիայի տիրապետության հակառակորդ հայ իշխանները և Անի քաղաքի բնակչությունը, Գագիկ Բ-ի Պոլիս մեկնելուց հետո ևս, շարունակել էին իրենց հերոսական պայքարը ընդդեմ հուլյների: Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբա ժամանակագրության 11-րդ դարի անցքերի Անանուն հեղինակը վկայում է, որ 1045 թվին, երբ Գագիկ Բ-ը խաբեությունը տարվել էր Պոլիս՝ անեցիներն Անին ավել էին վրաց Բագարատ Գ թագավորի մոտը, Մարիամ թագուհուն, որը վասսալականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու դուստրն էր և Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորի թոռը¹: Իսկ Լաստիվերտցին նմանապես վկայում է, որ քաղաքի զլխավորներն Անիում, երբ նրանք տեսան, որ Գագիկ Բ-ին հուլյներն արգելեցին Պոլսում, մտածեցին տալ քաղաքը կամ Աբխազիայի Բագարատ Գ թագավորին, որը, ինչպես ասացինք, Մարիամ թագուհու որդին էր, կամ Լոսու և Ազվանքի թագավոր Բագրատունի Գավիթ Անհողինին և կամ նույնիսկ Գվինի ամիրա Աբուլսուարին, որի կինը Գավիթ Անհողինի քույրն էր²:

Բյուզանդական կայսրությունը սակայն այդ ժամանակ շատ ուժեղ էր և անեցիների ջանքերը պահպանելու Շիրակում Բագրատունիների տոհմի շառավիղների իշխանությունը չէին կարող հարկավ հաջողություն ունենալ: Գագիկ Բ-ին մայրաքաղաք կանչելուց հետո հուլյները, Պետրոս կաթողիկոսի և իրենց կողմնակից իշխանների աջակցությամբ, տեղ գառան ո՛չ միայն Անի քաղաքի, այլև ամբողջ Շիրակ-Անիի թագավորությանը:

Բագրատունիների այս թագավորության անկումից հետո Բյուզանդիայի տիրապետությունը Հայաստանում Հ. Գեյցերը այսպես է բնորոշում.

«Յեթև կային Հայաստանում մարդիկ,— ասում է նա,— որոնք, ինքնախաբեությամբ կուրացած, կարծում էին, որ հունաց տիրապետությունը գորեզ մի պատվար կհանդիսանա հայոց բրիստոնեական կրոնին, հիմնովին զգալու էին իրենց սխալը: Մի խումբը բնչաքաղց հույն կղերականներ գլուխ անցան կաթիկոսական հարուստ վիճակների և վանահայրությունների: Անվերջ շարունակվեցին կրոնական հալածանքները ուղղահավաստ միաբնակների դեմ: Պետրոս կաթողիկոսին կանչեցին մայրաքաղաք: Երբ սրա հաջորդը մեռավ՝ արգելեցին նոր կաթողիկոսի ընտրությունը: Յոթներորդ և հետագա դարերի բոլոր դառն փորձերը որևէ հետեվանք չէին ունեցել ոչինչ շտվորող և ոչինչ շմոռացող հույն հոգևորականության համար: Բնորոշ է նաև, որ դեռևս շարաքատիկ Թոմասոս Գրոգենես կայսրը (1067—1071) իր արշավանքը սկսելուց առաջ երգվել էր, որ վերագառնալուց հետո կոչնչացնեն հայկական հավատը, ուստի և հայերի վարդապետները աղերսալից աղոթում էին առ Աստված, որպեսզի կայսրը իսպառ ջախջախվի, ինչպես անհավատ Հուլիանոսը, որին նզովել էր սուրբ Բարսեղը: Հայերի այս հուզված արամագրությունը, որը գրգռարկել էր հունական խելացնոր կեղեցական իշխանությունը՝ մեզ միջոց է տալիս հասկանալու սելջուկների հաջողությունների պատճառը»:

Կրոնական անհաշտ ատելությունը խիստ դժվարացրեց, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Գեյցերը, հայության և Բյուզանդիայի համերաշխ գործակցությունն Արևելքում, որ շուտով անհրաժեշտ էր դառնալու սելջուկյան արշավանքների ժամանակ:

Անկախ դրանից՝ Հայկական լեոնաշխարհի բնակչության ռազմական ու դիմադրական ուժը խիստ պակասում էր նաև Բյուզանդիայի վարչական ներքին քաղաքականության պատճառով: Գեոևս Բագրիլեյոս Բ-ի թագավորության ժամանակ՝ Հայաստանում, ինչպես Բուլղարիայում ու Վրաստանում, Բյուզանդիան աշխատում էր տեղափոխել հայ բնակչությունը, զլխավորապես, ազնվականությունը՝ Փոքր Ասիա և Միջագետք, զլխավորապես, քաղաքական ու վարչական հատուկ նպատակներով:

¹ Տե՛ս Լ. Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ս, էջ 206 և 138, նաև Ի. Օրծելու, Надписи Мармашена, Пг., 1904, стр. 3.

² Տե՛ս Աբխազ. Լաստիվ., գլ. Ժ, էջ 61:

¹ Տե՛ս Ի. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 1004—1005:

Մտեփանոս Տարոնեցին վկայում է, որ 988 թվին՝ Բագրիչյոս Բ-ը իր իշխանության տակ գանվող Հայաստանի մի մասը գաղթեցրել ու բնակեցրել էր Մակեդոնիայում այդ երկրի շենացման ու պաշտպանության համար²:

Նույն կայսրը, Գավթի Կյուրապաղատի երկրին տիրելուց հետո, ինչպես վերև ասացինք, կարգել էր Տայրում բյուզանդական պաշտոնյաներ, իսկ բնիկ ազատներին տեղափոխել ու բնակեցրել էր կայսրության հունական մասերում³:

Արիստակես Լաստիվերացու վկայությունից հայտնի է նույնպես, որ բյուզանդական-վրացական պատերազմի ժամանակ, 1621/1022 թվերին, գաղթեցրել ու բնակեցրել էին խաղաղաց երկրում Բասենի Ոկոմի ավանի ու նրա շրջակա գյուղերի բնակիչներին⁴: Նույն այդ պատերազմի ժամանակ՝ զերի էր տարվել Բյուզանդիա և Արիստակեսի ավերված գավառի բնակչությունը⁵:

Ավելի զեռ ատաջ, 1016 կամ 1018 թվի թուրքական հրոսակների մեծ հարձակումից հետո, Վասպուրականի Սենեբերիմ թագավորը, զգալով որ անկարող պիտի լինի սեփական ուժերով պաշտպանելու իր երկիրը հարևան ամիրայությունների հարձակումներից, ավել էր իր թագավորությունը Բագրիչյոս Բ-ին և, ստանալով նրանից փոխարենը Աերաստիա և Լարիսա քաղաքներն ու շրջակա գավառները՝ գաղթել էր այնտեղ իր որդիների, կորսորդիների, ազգականների ու բազմաթիվ ժողովրդի հետ, հավանորեն, 1021 թվին⁶:

Ուշագրավ է այս գաղթի մասին, բացի վերոհիշյալ ազբյուրների վկայություններից, նաև Նա՛չյա Անտիոքացու հաղորդագրու-

¹ Աստիկի բնագրում նեև թիվը պետք է ուղղել և կարգալ նեև (= 988):

² Տե՛ս Աստիկի, III, Բ, էջ 201:

³ Նույն տեղում, III, ԵԳ, էջ 278 և Արիստ. Լաստիվ., գլ. Ա, էջ 5:

⁴ Արիստ. Լաստիվ., գլ. Բ, էջ 12:

⁵ Նույն տեղում, գլ. Բ, էջ 14—16:

⁶ Փովմա Արժունու պատմության շարունակողի վկայությամբ՝ «փոխեցին զհայրենի տունն իրեանց Հափաղունքն Արժունիքն Սենեբերիմ ի թուին Հայկազնեան տումարին նշ» (= 1021, տե՛ս IV, ժԲ, էջ 500, ՓիՖլիս, 1917): Արիստակես Լաստիվերացին գնում է այս գաղթը Փոփատի Մոսավիդ որդու ազատամտությանից (1022/23 թ.) երկու կամ երեք տարի ատաջ (գլ. Գ, էջ 20): Մոսավիդը ստանալով իր ավերված հայրենիքը և արված նաև Նա՛չյա Անտիոքացու ներքև մեջ բերված վկայության մեջ: Սակայն 11-րդ դարի հույն պատմիչ Կեղրենոսը վկայում է, որ Սենեբերիմը պատրիկ աստիճանով Վասպուրականից փոխադրվել էր Աերաստիա 1016 թվի հունվար ամսին (տե՛ս II, էջ 194): Հավանական է ըստ իս ատաջին տարեթիվը:

թյունը, որը ժամանակակից էր այդ անցքերին: Սրա կարևոր վկայությունից երևում է, որ Բագրիչյոս Բ-ին ավել էր իր երկիրը ո՛չ միայն Սենեբերիմ Արժունին, այլև նրա Գուրգեն կորոր մեծ որդին՝ Գերենիկը, որն այդ ժամանակ Անձևացյաց իշխանության թագավորն էր:

«Զմեղը մոտեցավ և Բագրիչյոս կայսրը,— վկայում է Նա՛չյան,— ետ նահանջեց Տրապիզոն, որպեսզի զորքը ձմեռն այնտեղ անցկացնե, իսկ հետո կրկին սաղմի ելնե: Եվ այդ ժամանակներում Վասպուրականի Սենեբերիմ թագավորը բոլոր իր բերդերը, կալվածները և Վասպուրականի ամբողջ երկիրը ավել էր Բագրիչյոս կայսրին: Եվ ավել էր իր բերդերն ու ամրոցները սրան նաև Սենեբերիմի հարևանը, Իբնալ-Գայրանին: Եվ կայսրն այդ բոլորը միացրեց իր պետությանը: Եվ զրանց՝ բերդերի ու ամրոցների թիվն ավելի էր քան 40: Կայսրը ստեղծեց զրանցից առանձին կառուցանություն և բերդերի մեջ նստեցրեց պահապան զորքեր ու զրեց նրանց վրա կառավարիչներ: Սենեբերիմին ու Իբնալ-Գայրանին և սրանց ընտանիքներին ու ազգականներին նա ավել էր փոխառուցում ընդարձակ կալվածներ, մեծ զրամական զուժարներ և բարձր տիտղոսներ»¹:

Կոստանդին Ը կայսեր ժամանակ, մոտավորապես 1027 թվին, Վրաստանի կողմերն էր եկել Արևելքի վերակացու Նիկիտոս ներքինին: Հաստիվերացու ասելով.

«Սա պատիր խոսքերով երկրի ազատներից շատերին, հայրենիքից հանելով՝ ուղարկում է թագավորի արքունիքը: Տեսնելով այդ և ուրախանալով՝ կայսրը պատվում է նրանց մեծամեծ պարգևներով ու իշխանական գահով և տալիս է նրանց կնքված շնորհագրերով ըստ արժանավորության իբրև հավիտենական ժառանգություն գյուղեր և ավաններ»:

[«Որ եկեալ անցան է ի դաւանն Վրաց, և պատիր բանիւր բազումս յազատաց աշխարհին հանեալ ի հայրենեաց՝ առաք է ի դուռն թագաւորին: Զոր տեսեալ և ուրախացեալ՝ մեծամեծ պարգևօք և իշխանական գահու պատու է զնոսա, և տալ նոցա ըստ արժանեաց զեօղս և տաւնս զրով և մատանեաւ ժառանգութիւն յաւիտենից»]²:

¹ Տե՛ս Posen, Император Василій Болгаробойца, стр. 62.

² Արիստ. Լաստիվ., գլ. Ե, էջ 31: Նիկիտոս անունը թվում է աղճատված: Պետք է լինի, հավանորեն, Նիկողեմոս կամ Նիկոմիդեոս:

Գագիկ Բ-ի թագավորության նվաճումից Նեոս՝ բռնի կամ կամավոր զազմբ ստացել էր ավելի ևս մեծ շափեր: Հայ իշխանները, վկայում է Արխատակես կաստիվերացին, թողին իրենց հայրենի ժառանգությունը և բնակվեցին օտար երկրում. հայ գավառներն ավերվեցին և «զնացին լուար տանն Յունաց»¹:

Երբ 1045 թվին ստիպեցին Գագիկ Բ-ին հանձնել Բյուզանդիային իր թագավորությունն ու Անին և ստանալ փոխարենը Պրիզուս փոքրիկ քաղաքը Կապադովկիայում և կալվածներ Լիկանդոս գավառում՝ տեղափոխվեցին նրա մոտ իր ազգականներն ու ազնվականության մի մասը²:

1045 կամ 1046 թվին վասակ Պաշլավունու որդին՝ մեծ իշխան Գրիգորը ևս հանձնեց Կոստանդին Թ՝ Մոնոմարտոսին Բջնին ու իր հայրենի ժառանգությունը և ստացավ նրանից մագիստրոսություն աստիճան և քաղաքներ ու գյուղեր Միջագետքում³: Գրիգոր Մագիստրոսի հետ միասին, հավանաբար, զաղթել էին այնտեղ ո՛չ միայն նրա ազգականներից շատերը, այլև իր բաժնի ազատները ու բնակչության մի մասը:

Տեղահանվում ու զաղթում էր, գլխավորապես, երկրի տիրող դասը, իշխանական տոհմերն ու ազատները, բայց սրանց միանում էին ու հեռանում նաև ուսմիկ բնակիչները: Համատարած այս զաղթի պատճառով Հայաստանը հեռո՛հեռու ամայանում էր, բնակչության թիվը զգալի շափով նվազում, ցրվում էին զանազան կողմեր և հայ գորբերը:

«Հեծելազորը, — ասում է կաստիվերացին, — շրջում էր տնտեսունը՝ ոմանք Պարսկաստանում, ոմանք Հունաստանում և ոմանք էլ վրաստանում: Դուրս էր ելել հայրենի երկրից նաև ազատների սեպուհ զունդը»:

[«Հեծելազորն անտեքունը շրջեալ ոմն ի Պարս և ոմն ի Յունս, և ոմն ի վիրս: Սեպուհ զունդն ազատաց ելեալ ի հայրենեաց»]⁴:

Այս բոլորը կատարվում էր Հայաստանում Բյուզանդական կայսրության անդուլ ջանքերով և քաղաքական ու վարչական հաստիկ նպատակներով:

Քաղաքական տեսակետից, ինչպես տեսանք, հայ իշխանական

¹ Արխատ. կաստիվ., գլ. Ժ, էջ 51:

² Տե՛ս Մատթ. Ունայեցի, էջ 95 և Վարդան վրդ., գլ. ԾԵ, էջ 99:

³ Տե՛ս Արխատ. կաստիվ., գլ. Ժ, էջ 61 և Վարդան վրդ., գլ. ԾԵ, էջ 99:

⁴ Արխատ. կաստիվ., գլ. Ժ, էջ 58:

տոհմերի և ազնվականության տեղահանությունը հայրենի երկրից ուներ շատ խոշոր նշանակություն: Տեղահանված այս ազնվականությունը դարավոր ու ժառանգական իրավունքներով կապված էր իր հայրենի հողի ու միջավայրի հետ և ուներ բնական ձգտում պաշտպանելու իր «տիրական» իրավունքները և պատեհ ղեկավարում ձեռք բերելու նորից անկախություն, մինչդեռ օտար երկրում բոլոր իրենց իրավունքներն ու արտոնությունները նրանք ստանում էին բյուզանդական կայսրներից, ուստի և գյուրությունը կենթարկվեին կենտրոնական կառավարությանը և կծառայեին կայսրության և միացյալ պետականության ընդհանուր շահերին: Քաղաքական շատ հին միջոց էր այս, ծանոթ ու զործադրված ասորա-բաբելոնական ժամանակներից:

Այդ հին միջոցը մեծ շափերով զործադրվում էր այժմ հայերի, բուլղարների և վրացիների նկատմամբ: Բուլղարներին տեղափոխում էին Արևելք և մասամբ Հայաստան, իսկ հայերին ու վրացիներին՝ Միջագետք, Կապադովկիա, Բուլղարիա, կամ արևմտյան ուրիշ շրջաններ:

Քաղաքական նկատառումներից անկախ՝ տեղահանությունները որոշ նշանակություն ունեին նաև վարչական ու տնտեսական տեսակետից: 9-րդ դարից սկսած՝ Փոքր Ասիայում և, գլխավորապես, նրա արևելյան նահանգներում, անընդհատ զարգանում ու աճում էր բարձր ազնվականության խոշոր կալվածատիրությունը ի հաշիվ մանր հողատիրության և ազատ գյուղացիության: Մեծ կալվածներում հացահատիկների մշակման փոխարեն տարածվում էր անասնապահության տնտեսությունը, զերազանցապես, ստրուկների կամ ճորտերի աշխատանքով: Տնտեսական-սոցիալական ներքին այս փոփոխությունը կայսրության համար վտանգավոր և սպառնական մի երևույթ էր, որը քայքայում էր երկրի տնտեսական զարգացումը, թուլացնում նրա ռազմական ու զորական ուժը և կերպարանափոխում բյուզանդական հին պետականությունը, դարձնելով նրան խաղալիք ազնվական խոշոր կալվածատիրերի՝ իշխանավորների ձեռին:

Այդ երևույթի առաջն առնելու համար՝ բյուզանդական կայսրներին շատերը, մանավանդ, Բագիլեյոս Բ-ը, զանազան միջոցներով, աշխատում էր սահմանափակել խոշոր կալվածատիրության ծավալումը, զրկելով նրան կենտրոնացած պետականության դեմ պայքարելու հնարավորությունից:

Հայաստանի, Բուլղարիայի և վրաստանի տեղափոխված

ազատներն էին, ըստ երեսույթին, այն թարմ ու կենսունակ տարրը, որը ստվարացնելու էր մանր ազատանու թիվը և մատակարարելու էր կաշարությունը համառարիմ պաշտոնյաներ և ուժեղ զորք:

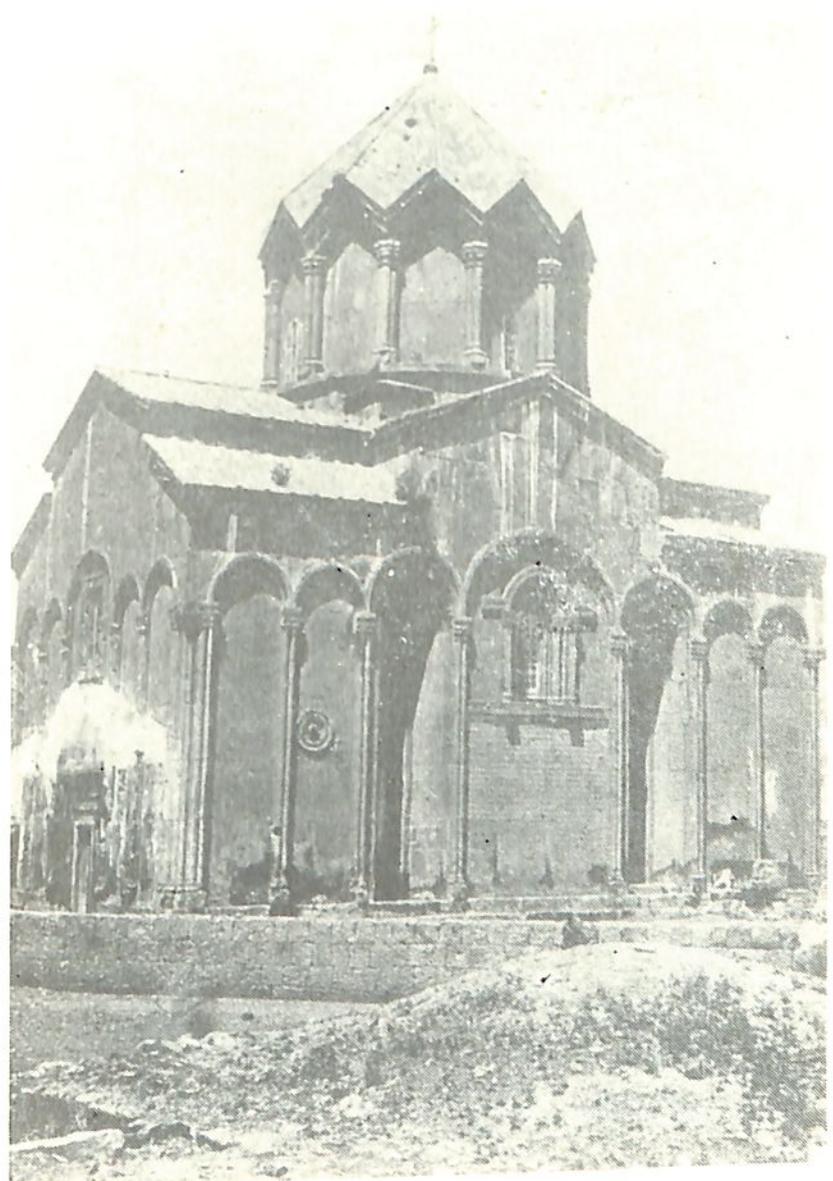
Բյուզանդիայի քաղաքական ու տնտեսական այս նուրբ հաշիվները, որ թվում էին համապատասխան պետության շահերին, իրականության մեջ ո՛չ միայն չարգարացան, այլ, բնդ հակառակը, նպաստեցին կաշարության գտնավեմ կործանմանը: Հայկական իշխանությունների միացումը կաշարության և հեռուստան սաստկացող կրոնական հարածանքը հայ եկեղեցու գեմ՝ ծայր սաստիճան հաղեցին և զրգուցին հայերին նոր իշխանության գեմ: Բազիլեյոս Բ-ին հաջորդող կաշարները հայերի այդ անպատպ առելությունը փորձում էին արժատախիլ անել նոր և նոր հարածանքների միջոցով: Եվ այսպիսով՝ այդ առելությունն ավելի ևս խորացավ և վերածվեց արշունհանեղ վրիժառու բնդ հարումների:

Գրանդավ Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքակ աերը՝ Բյուզանդիան այժմ ինքը պետք է պաշտպաներ Հայաստանի իր նոր սահմանները: Եվ ինչպե՞ս որ լրված հայ ազնվականությունը, որ մասամբ աղաճանված էր իր երկրից, շուներ, բնականաբար, իր նախկին սաղմական ուժը և կազմակերպությունը: Կաշարությունը պետք է ազգավիներ այժմ իր սեփական ուժերին, այն է՝ գանազան կողմերից Հայաստան բերված օտար վարձկան զորքերին, որոնց համար այս երկիրը ո՛չ հայրենի տուն էր, ո՛չ էլ հարազատ բնակավայր:

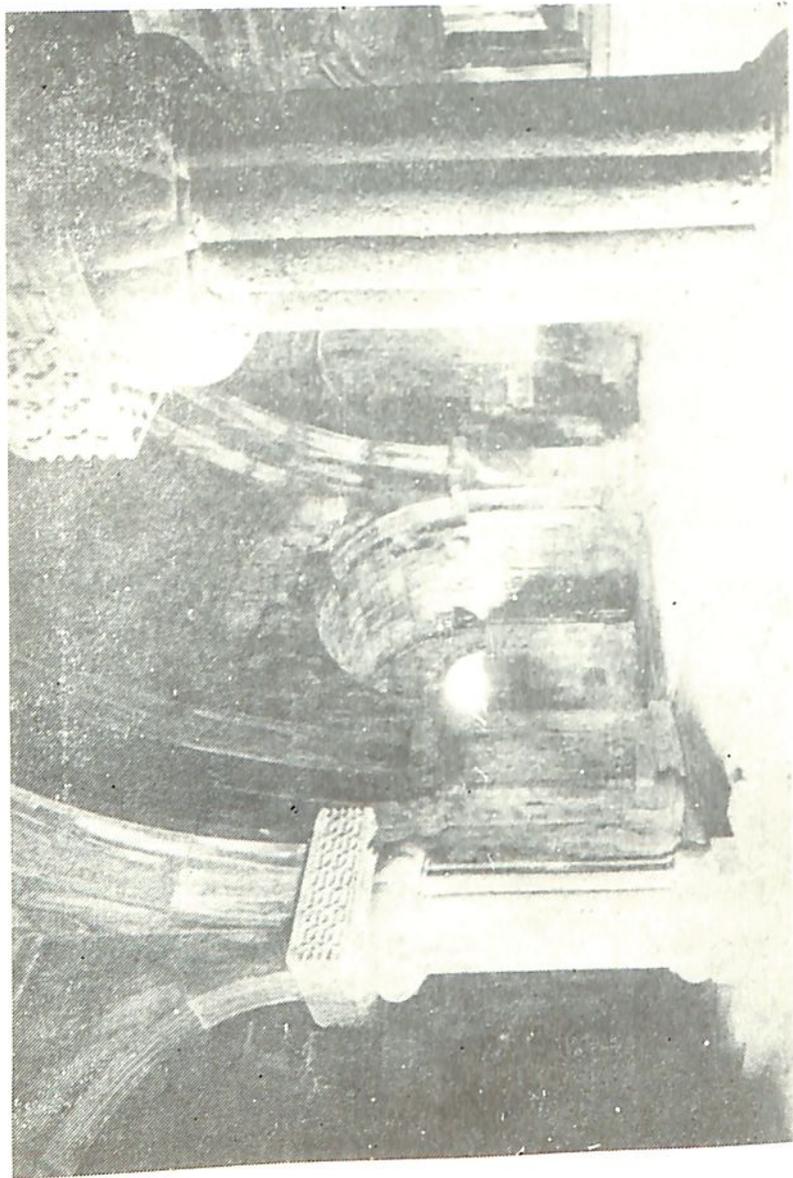
Եվ այս դրությունը ստեղծել էր ինքը Բյուզանդական կաշարությունը սաղմական ամենախոշոր նշանակությունն ունեցող արևելյան իր սահմանում և այնպիսի մի ժամանակ, երբ սելջուկյան թուրքերի աճունի հրոսակները դանդում էին արդեն Արևմուտքի շևրերին և սպառնում մահացու հարված տալու և կաշարությանը և Առաջավոր Ասիայի առաջադեմ կուլտուրային:

Բազիլեյոս Բ-ը, որը հայ իշխանությունների կաշարության հետ միացման ու ձուլման քաղաքականության գլխավոր նախաձեռնողն էր՝ իր հաջորդների համեմատությամբ ուներ նաև սաղմական խոշոր բնզունակություններ: Կինելով սաղանդավոր գինավորական՝ նա ո՛չ միայն բնզունակ էր պաշտպանելու իր նոր գրաված երկրները, այլև կանխատես զգուշավորությամբ ամեն կերպ ամրացնում էր հարավ-արևելյան իր նոր սահմանները:

Սակայն նրա թույլ ու անզոր հաջորդները ո՛չ միայն անտարբեր ու անհոգ գանվեցին արտաքին վտանգի հանդեպ, այլև իրենց

Մարմաշենի եկեղեցին (XI դ.):

Հախտապատճառների գավաթներ (XII դ. 3)

անշափ ազահույթյան պատճառով և, իբր թե պետական միջոցների խնայողության համար՝ արձակեցին հայերի և վրացիների 50.000 զորքը՝

«Հենց կարճ ժամանակից և փոքրիկ լեռնային պետությունները միացնելուց հետո, — ասում է Գելցերը, — Հռոմեական պետությունը պետք է ետ մղեր սելջուկների առաջխաղացումը, որոնք Տուղրուլ բեգի իշխանության տակ դառնել էին Ասիայում հզոր ուժ: Հունական խիստ շարշիական քաղաքականությունը խնայողություն էր անում, ինչպես սովորաբար, սխալ տեղում: Նա ծանր հարկեր էր դրել նոր միացված լեռնային աղքատ գավառների վրա և արձակել էր 50.000 հայկական ու վրացական տեղական զորքը»¹:

Այս խնայողությունն ու հարկային ծանր քաղաքականությունը կիրառելիս՝ հույները մոռանում էին, որ Հայկական լեռնաշխարհը, որը Առաջավոր Ասիայի ուղղման ու բնական ամենակարևոր դիրքն էր՝ Բյուզանդական կայսրության այն աքիլիսյան գարշապարն է, որի ստացած վերքը կարող է մահացու լինել կայսրության ամբողջ կազմվածքի համար:

Եվ իրավի, թուլացնելով ու քայքայելով Հայաստանի բնակչության ուղղման ու դիմադրական ուժը՝ Բյուզանդիան ինքը անկարող եղավ պաշտպանել Հայաստանը:

Արևելքից արշավող թուրքական հրոսակները, անապատ դարձնելով հայերի երկիրը, իր դարավոր մշակույթով, իջան Հայկական լեռնաշխարհի վրայով Փոքր Ասիայի արգավանդ դաշտերը և այնտեղ առաջադեմ քաղաքակրթության ավերակների վրա հաստատեցին իրենց իշխանությունը, տարածելով հետզհետե այդ իշխանությունը նաև Կոստանդնուպոլսի և Բալկանյան թերակղզու վրա:

Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում փոխարինվեց շուտով սելջուկյան թուրքերի իշխանությամբ:

¹ H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 1005:

ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

1. Յեղային տարբեր զանգվածների տիրապետությունը Մերձավոր Արևելքում:—
2. Թուրքական ցեղերի մեծ շարժումներն արևելքից արևմուտք:— Բաղաձայնի և Գալիական ստանալու պայմանները նրանց առաջնադասում համար:—
3. Սելջուկների նպաստավոր պայմանները նրանց առաջնադասում համար:—
4. Ֆրանկացիների հաստատումը Խորասանում:— Պարսկաստանի նվաճումը և Բաղդադի գրավումը:—
5. Նախասելջուկյան բուրժուականների արշավանքները Վասպուրականում:—
6. Մրանց նկարագիրն ըստ հայ աղբյուրների:—
7. Գեյմիկների 1021 թվի արշավանքը:—
8. Սելջուկյան առաջին երկու արշավանքները Հայաստանում:—
9. Մեծ Կոնստանդնուպոլիսի և Մանիկիայի և Կիլիկիայի նվաճումը:—
10. Մեծ Կոնստանդնուպոլիսի և Մանիկիայի նվաճումը:—
11. Սելջուկյան իշխանությունները Հայաստանում Տուղույ բեգի ներմուծումը:—
12. Հայկական իշխանությունների մնացորդները Հարավային Հայաստանում:—
13. Սելջուկյան սուլթանությունը:

Առաջավոր Ասիայի երկրներում դարեր շարունակ տեղի են ունեցել պարբերաբար կրկնվող ահաբեկի ընդհարումներ և մեծամեծ ավերածություններ:

Այդ ընդհարումների գլխավոր թատերաբեմերից էր Անդրկովկասը և առաջին հերթին, Հայկական լեռնաշխարհը:

7-րդ դարում գլուխ են բարձրացնում արաբական ցեղերը և իրենց իշխանությունն ու կրոնը տարածում Առաջավոր Ասիայի, գլխավորապես, արևելյան մասում:

Վերջապես, տեղի ունեցավ մի նոր փոփոխություն, թուրքական ցեղերի տիրապետությունը՝ ծայր առավ այստեղ 11-րդ դարում սելջուկ թուրքերի աշխարհակալությամբ:

Սելջուկ թուրքերի ցեղը ծագում էր թուրքական ուղ կամ օղուզ կոչվող ցեղախմբից, սելջուկ էր անվանվում Սելջուկ անունը կրող իրենց առաջնորդի անունով: Կինելով առավելապես խաչնարած ու քոչվոր ժողովուրդ՝ սրանք հեշտությամբ տեղափոխվում էին մի տեղից մյուսը իրենց ընտանիքներով ու անասուններով և վարում էին թափառական կյանք:

Թուրքական ցեղերի շարժումն Արևելքից դեպի Եվրոպա մի անգամ արդեն ահաբեկել էր ամբողջ Արևմուտքը 5-րդ դարում մեր թվականությունից հետո: Այդ մեծ շարժումը տեղի էր ունեցել Վուլգայի ու Հարավային Ռուսաստանի վրայով: Հոների հանրածանոթ արշավանքն էր այդ Ատտիլայի առաջնորդությամբ: Հին այդ ժամանակներումն արդեն թուրքական ցեղերը նվաճել ու գրավել էին Հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի հարուստ տափաստանները: Վուլգայի վրայով թուրքական զանազան ցեղերի գաղթը դեպի Արևմուտք պարբերաբար շարունակվել էր և հետագա դարերում:

11-րդ դարում տեղի ունեցավ թուրքական ցեղերի նոր տեղաշարժը Արևելքից դեպի Արևմուտք, բայց այս անգամ ո՛չ միայն Վուլգայի, այլև Առաջավոր Ասիայի վրայով: Համատարած այս մեծ շարժը սկսվեց նախ արևմտյան թուրքության շրջանում: Մրանց հաղթական առաջխաղացման համար Առաջավոր Ասիայի քաղաքական պայմաններն ավելի քան նպաստավոր էին:

10-րդ դարը, շնորհիվ Արաբական խալիֆայության թուլացման ու քայքայման, քաղաքական ու կուլտուրական վերակենդանացման մի շրջան էր, թե Անդրկովկասի և թե իրանական ժողովուրդների համար: Իրանում կազմվել էին այդ ժամանակ մանր և գրեթե անկախ իրանական իշխանություններ, որոնք թեև կուլտուրապես առաջադիմում ու բարգավաճում էին, սակայն քաղաքականապես թույլ էին և ուժասպառ էին լինում անվերջ կոիվների ու ներքին երկպառակությունների պատճառով: Նրանց այս կոիվների ընթացքում թուրքերը մեծ դեր էին կատարում և որոշ ազդեցություն էին ձեռք բերել, որպես վարձկան զորքեր: Ճիշտ այնպես, ինչպես և գերմանացիները հռոմեական պետության անկման շրջանում:

Ինչպես հայտնի է, այդ եկվոր թուրքերիցն էր ծագում նաև Գաղնայի իշխան Սաբուկդիկինի որդին՝ Մահմուդը (998—1030), որը 11-րդ դարի սկզբում իր իշխանությունն էր ենթարկել պարսկա-արաբական պետությունների մեծագույն մասը և Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան երկրները: Բայց Մահմուդի մահից հետո

(1030) նրա մեծ պետությունը, որի բաժան մասերը գեոևս չէին սերտորեն միաձուլվել՝ չկարողացավ դիմանալ սելջուկյան թուրքերի հաղթական հարձակումներին (1036—1040 թ.) և Մահմուդի հաջորդները ստիպված եղան նահանջել և ամփոփվել իրենց մեծ պետության հնդկական մասում:

Արդեն 11-րդ դարի երեսնական թվերին թուրքական արշավող ցեղերը հաստատվել էին Խորասանում և Մերվում: Սրանց առաջնորդներն էին Սելջուկի թոռները՝ Տուղրուլ բեգը և նրա եղբայր Չակիր բեգը: Նոր ու նոր ներս խուժող թուրքական արշավախմբերը տարածվեցին այստեղից Պարսկաստանի գանազան կողմերը և ամեն ինչ իրենց շուրջը մատնեցին սրի, հրի և կողոպուտի: 11-րդ դարի քառասնական թվերին սրանց վայրենի հրոսակները ցրվել էին հյուսիսային Պարսկաստանի և Ատրպատականի երկրները և հասել Բյուզանդական Հայաստանի սահմանները:

Առաջին հերթին սելջուկյան թուրքերը գրավել էին Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերը, ուստի և նրանց հարձակումները Հայաստանի դեմ սկսվեցին ավելի շուտ, քան Պարսկաստանի վերջնական անկումը: Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան կողմերում գործում էին Տուղրուլ բեգը և նրա եղբայր Իբրահիմ Եաննալը, իսկ Չակիր բեգն իշխում էր Խորասանում և այստեղից իր որդու՝ Ալփասլանի հետ նվաճում էր Պարսկաստանի արևելյան մասերը:

1059 թվին Գազնեյան Մահմուդի Իբրահիմ թոռը, երկարատև ապարդյուն դիմադրությունից հետո՝ ստիպված եղավ խաղաղության դաշն կնքել Չակիր բեգի հետ և զիջեց նրան Պարսկաստանի արևելյան երկրները մինչև Հինգուբուշ: Եվ Տուղրուլ բեգը, որն արևմուտքում հեռագնաց իր իշխանությունն էր ենթարկել Բուրգունների պետությունը և 1055 թվին գրավել էր նաև Բաղդադը՝ Չակիր բեգի մահից հետո (1059 թ.) դառավ բոլոր նվաճած երկրների միակ տերը:

Տուղրուլ բեգի զորեղ մրցակիցն ու անհանգիստ ախոյանն էր Իբրահիմ Եաննալը, որը կազմակերպել էր նրա դեմ զինվորական ապստամբություն: Սակայն Տուղրուլ բեգը ջարդից նրան Ալփասլանի օգնությամբ և 1059 թվին Իբրահիմ Եաննալը խեղդամահ արվեց սեփական իր աղեղով:

Համաձայն հայ պատմիչների հաղորդած վկայությունների՝ թուրք հրոսակները արդեն 1016 կամ 1018 թվին՝ արշավել էին Արծրունյաց թագավորության շրջանը:

1 Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 46 և ծան. 3 («ի յամս նԿն կամ նԿէ»): Հայսմավորք, մարերի 25, տե՛ս Տաշյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագա- 36

Ինչպես երևում է Թովմա Արծրունու պատմության շարունակողի անշուշտ չափազանցված վկայությունից, թուրքերը խոր տավորություն էին թողել հայերի վրա իրենց արտաքին տեսքով ու պատերազմելու արտասովոր եղանակով:

«Ապա մեզ վրա թագավորեցին, — ասում է այս պատմիչը, — մեր և մեր հայրերի մեղքերը և Աստված մեզ ու մնացածներին մատնեց անօրեն, արծաթաքաղց, եղևոնագործ և մեղսասեր Ելիմացոց զարմի ձեռքը, որ թուրքերի ցեղերն են. և նրանք տիրեցին աշխարհին Արևելից ծովեն մինչև Արևմտից ծովը. և չմնաց մինչևիսկ ո՛չ մի քարանձավ, որը չմատնեի Աստված նրանց ձեռքը: Եվ նրանք ունեին արյունարբու գազանների բնություն՝ սարսափելի էին իրենց տեսքով, որովհետև նրանց դեմքերի կերպարանքը տեսողներին զարհուրեցնում էր ու ահաբեկում: Նրանց բնակարանները, ինչպես և վայրենի գազաններինը, լեռներն էին, դաշտերը ու անապատները և նրանք զիշակեր էին գազանների նման: Նրանք չեն պատվում մեծամեծներին, չեն խնայում ծերերի ալիքները և պատկանելությունը, չեն խղճում երիտասարդներին ու տղաներին, ո՛չ էլ խնայում են որևէ մեկի մանկությունը: Չար ու դառնացող ժողովուրդ են, մի ժողովուրդ էին, որը չէր ուղղել իր սիրտը և չէր դարձրել առ Աստված իր հոգին»:

[«Ապա թագավորեցին ի վերայ մեր մեղք մեր և հարցն մերոց, և մատնեաց զմեզ Տէր և զմնացեալսն ի ձեռս անօրէն, արծաթակործ, եղևոնաթիւր և մեղսասէր զարմին Ելիմայ, որ են ազգք թուրքաց. և տիրեցին աշխարհի ի ծովէն արևելից մինչև ցծովն արևմտից, և ոչ մնաց ի նոցանէ մինչև ցքարանձաւ մի, որ ոչ մատնեաց Աստուած ի ձեռս նոցա. և նոքա ունելով զբնութիւն արիւնարբու գազանի. զի են ազգք ահաւոր տեսլեամբ, զի տեսիլ դիմաց նոցա զարհուրեցուցանէ զտեսողսն և ահաբեկ առնէ. և բնակութիւն նոցա ի լեռինս և ի դաշտս և յանապատս, որպէս զվայրենի գազանաց. և են շաղղակերք որպէս զգազանս. ոչ պատուեն զմեծամեծս, ոչ խնայեն յալիս և ի հարկիսս ծերոցն, ոչ ողոր-

րանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 100 («ն և ի Կն թուականին մերոյ» = 1016/1017): Ըստ երևույթին, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը Սեբաստիա էր գաղթել թուրք հրոսակների հարձակումից մի քանի տարի հետո:

մին երիտասարդին և տղայուն, ոչ խնային ի մանկութիւն ումեք, ազգ շար և դառնացող, ազգ որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր և ոչ հաստատեաց առ Աստուած զհոգի իւր»¹։

Մատթևոս Ուռհայեցին հաղորդում է նաև, որ սրանք հերարձակ էին, որպես կանայք, և զինված էին աղեղներով, իսկ հայոց զորքերը չէին կարող իրենց պաշտպանել նրանց նետերից, որովհետև շունիկն համապատասխան հանդերձանք։ Վասպուրականի հայ զորքը շարժվեց նրանց դեմ Սենեքերիմ թագավորի որդու՝ Դավթի առաջնորդութեամբ, սակայն ստիպված եղավ, մեծ կորուստ տալով, ևս նահանջել։ Թուրքերը շատ հմուտ նետաձիգներ էին և նրանց նետերից պաշտպանվելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ հատուկ զգեստներ։

«Այս [նկն=1016] թվին, — պատմում է Մատթևոս Ուռհայեցին, — տակնուվրա եղան առաքյալների և մարգարենների հիմնարկումները, որովհետև թեև վոր օձերը եկան ու ուղեցին սլանալ Քրիստոսի հավատացյալների բոլոր երկրները. այս առաջին ելքն էր արյունարբու գազանների։ Այդ ժամանակները զորքեր հավաքեց անօրինների խուժաղուժ ժողովուրդը, որն անվանում էին թուրք, և սրանք եկան մտան հայերի երկիրը, Վասպուրական գավառը, և անողորմ կերպով կոտորում էին սրով Քրիստոսի հավատացյալներին։

Այս եղելութեան լուրը հասավ ապա Սենեքերիմ թագավորին և իսկույն նրա ավագ որդին Դավթի ժողովեց ազատների զորքը և եկավ թուրքերի բանակի դեմ։ Եվ նրանք իրար հետ բռնվեցին սաստկապես ահավոր կովի։ Իսկ մինչև այդ ժամանակը հայերը բնավ չէին տեսել ձիավոր թուրք զորք։ Եվ երբ հանդիպեցին դրանց՝ տեսան, որ սրանք ուրիշ կերպարանք ունեն՝ աղեղնավորներ են և հերարձակ են, ինչպես կանայք։

Հայոց զորքերն այդ ժամանակ սովոր չէին պաշտպանվելու թշնամու նետերից. նրանք քաջաբար հարձակվեցին այլազգիների վրա և միահամուռ կերպով հանեցին իրենց սրերը պատյաններից. և հայոց քաջարի գունդը արիաբար դիմեց մարտի ու այլազգիներից շատերին կոտորեց։ Իսկ այլազգիները, նետեր արձակելով, հայոց զորքերից շատերին խոցելով վիրավորեցին։

Եվ երբ այս ամենը տեսավ Շապուհը՝ ասաց Դավթին. «Ետ դարձի՛ր, թագավոր, թշնամու մոտից, որովհետև մեր զորքերի մեծագույն մասը վերքեր են ստացել նրանց նետերից. դնանք և ընդդեմ այս զենքերի, որ տեսնում ենք այլազգիների մոտ՝ պատրաստենք նետերից պաշտպանող այլ զգեստներ»։ Իսկ Դավթի, նկատի ունենալով իր մեծազոր լինելը՝ ամբարտավանաբար խիստ հպարտացավ և չէր լսում Շապուհին ու դուրս չէր գալիս կովից։ Ապա Շապուհը բարկացած հարձակվեց Դավթի վրա և, խփելով բուռնցքով թիկունքին՝ զոռով նրան ստիպեց հտ գալ. Շապուհը քաջ տղամարդ էր ու հզոր պատերազմող և դաստիարակն ու կրթողն էր Դավթի, ուստի և չէր վախենում նրանից։ Եվ այսպիսով նա ևս դարձրեց Դավթին զորքերի հետ միասին»։

[«Յայտն ի թուականիս սասանեցաւ հիմունք առաքելականացն և մարգարեականացն, վասն զի օձք թեւաորք հասին և կամէին ցոլանալ ընդ ամենայն աշխարհս հատացելոցս Քրիստոսի. այս է առաջին ելն արեանարբու գազանացն։ Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ զօրաժողով լինէին խուժաղուժ ազգն անօրինացն, որք անուանեալ կոչին թուրք, և հասեալ մտանէին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին և անողորմ ի բերան սրոյ կոտորէին զհատացեալքս Քրիստոսի։

Յայնժամ հասանէր համբաւ կատարածիս այս առ թագաւորն Սենեքերիմ. յայնժամ աւագ որդւոյ նորա Դավթի ժողովեալ զզօրս ազատացն հասանէր ի վերայ թուրք բանակին. և հարան սաստկապէս ընդ միմեանս ահաւոր պատերազմաւ։ Իսկ մինչև յայնմ ժամանակին չէին բնաւ տեսեալ թուրք զօրք հեծելոց. և ի հանդիպին նոցա՝ տեսին այլակերպ զնոսա. աղեղնաւորս և հերարձակս իբրև զկանայս. և յայնժամ զօրքն Հայոց չէին սովոր պատրաստ լինիլ ընդդէմ նետիցն. և քաջաբար ի վերայ այլազգեացն յարձակեցան և առ հասարակ մերկացուցին զսուսերն իւրեանց ի պատենիցն և արիաբար ի պատերազմ ընթանային արիական գունդն Հայոց և զբազումս յայլազգեացն սատակէին։ Իսկ այլազգիքն նետաձգութեամբ զբազումս ի զօրացն Հայոց վիրաւորէին խոցելով։

Եւ տեսեալ զայն ամենայն Շապուհ՝ ասէր ցԴավթի. «Դարձի՛ր, թագաւոր, յերեսաց թշնամեացս, վասն զի ի նե-

¹ Տե՛ս Փովմա Արժուռի, IV, ԺԲ, էջ 496—497 (Թիֆլիս, 1917)։

տիցս վիրաւորեալ եղեն մեծ մասն զօրացս, զնասցուք և ընդդէմ այսմ զինուցս, զոր տեսանեմք առ այլազգիաց, ա՛յլ զգետտ պատրաստեցուք ընդդէմ նեախցդ»։ Իսկ Գաւթի առ մեծութիւն իւր հայելով, հպարտացեալ մեծաւ ամբարտաւանութեամբ, ոչ լսէր Շապուհ, դառնալ ի պատերազմէն։ Յայնժամ Շապուհ բարկութեամբ զիմեաց ի վերայ Գաւթի և բռնցի հարեալ զՅիկունսն ուժգնակի մղէր զնա դառնալ վասն զի Շապուհ էր այր քաջ և պատերազմող հզօր և էր մանկակալ և սնուցիչ Գաւթի, վասն այնորիկ անահ էր ի նմանէ. և այսպիսի օրինակաւ դարձուցանէր զԳաւթի հանդերձ զօրօքն»¹։

Սենեքերիմ թագաւորը, ինչպես ասացինք, հույս չունենալով իր փոքր ուժերով պաշտպանելու վասպուրականի սահմանները, տվեց իր տերութիւնը Բագրիւնյոս Բ-ին և ստացավ փոխարենը Սեբաստիան և Կարիսան։

Թուրքերի այս հարձակումը Արծրունյաց թագաւորութեան դեմ ո՛չ մի կապ չունի սելջուկյան բուն արշավանքների հետ²։ 1016—1018 թվերին սելջուկյան թուրքերը զեռես չէին սկսել իրենց արշավանքները նույնիսկ Պարսկաստանի դեմ։ Այդ հարձակումը տեղի էր ունեցել, հավանորեն, պարսկական հարեան իշխանութեան կողմից³, իսկ թուրքերը հարձակվողների շարքում ծառայել են որպես վարձկան հեծելազորք. մի երևույթ, որ հենց այս ժամանակներում սովորական ու համատարած էր դառել պարսկա-արաբական իշխանութիւններում։

Որ մեր այս ենթադրութիւնը ճիշտ է՝ այդ պարզ երևում է Արիստակես Լաստիվերտցու վկայութիւնից, որը պարզ կերպով մատնանշում է, որ Սենեքերիմն իր թագաւորութիւնը տվել էր Բագրիւնյոս Բ-ին, որովհետև նրան նեղում էին պարսիկները։

«Որովհետև Գավթիքը, որին Սենեքերիմ էին կոչում, — ասում է Լաստիվերտցին, — նեղվելով պարսիկներից՝ տվել էր իր հայրենի ժառանգութիւնը, վասպուրական երկիրը,

ինքնակալ վասիլին և փոխարենը ստացել էր Սեբաստիա քաղաքը և նրա շուրջը գտնվող գավառները»։

[«Քանզի Գաւթի որ Սենեքերիմ կոչուր, որ նեղեալ ի Պարսից՝ տայ զհայրենի ժառանգութիւն իւր զտունն վասպուրականի ինքնակալն վասիլ, և առնու փոխարէն զքաղաքն Սեբաստիա և որ շուրջ զնովաւ գաւառք»]¹։

Պատմագիտական նորագույն աշխատութիւններում, վարդան վարդապետի պատմութեան հետևութեամբ, սելջուկյան մի նոր արշավանք Հայաստանի դեմ, Տուղրուլ բեգի առաջնորդութեամբ, գրվում է 1021 թվին²։

«470 թվին [=1021], — վկայում է վարդան վարդապետը, — եկավ Տուղրուլ բեգը և նրան պատահեց նախիջևանում Լիպարիտը 5000 հեծելազորով, բայց փախավ, որովհետև թշնամու բազմութիւնն ահագին էր։ Երբ թուրքը եկավ Գվին և ուղարկեց զանազան կողմեր ասպատակներ՝ նրանց դեմ կլավ քաջ վասակը [Պահլավունին] և, ցույց տալով մեծ քաջութիւն՝ վերադարձավ Սերկելի, և երբ նա այստեղ քնել էր ու մի փոքր հանգչում էր՝ վախճանվեց, որովհետև մի մարդ անգիտութեամբ խփել էր քարով զլիսին»։

[«Ի շորեք հարիւր հօթանասուն թուին ել Տուղրուլ-բեգն և պատահեաց նմա ի նախճաւանի Լիպարիտն հինգ հազար հեծելօք, և փախեաւ յահագին բազմութենէն, և ի գալ թուրքին ի Գուին և սփռել ասպատակս, ել ընդդէմ նոցա քաջն վասակ, և ցուցեալ մեծ քաջութիւն դառնայ ի Սերկելի, և ի հանդչին անդ սակաւ մի քնով՝ քարիւ հարեալ զզուխն այր մի յանգէտս, մեռանի»]³։

Վարդան վարդապետի այս վկայութիւնը պետք է համարել, իհարկեհ, սխալ։ Սելջուկյան Տուղրուլ բեգը 1021 թվին չէր կարող արշավել Հայաստան, որովհետև սելջուկները Բուխարայից իջել էին Խորասան և նվաճել Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները 1021 թվից շատ ավելի ուշ՝ 1035—1040 թվականներին։ Նույն արշավանքը Մատթեոս Ուռհայեցին վերագրում է զելմիկներին⁴։

¹ Տե՛ս Արիստ. Լաստիվ., գլ. Գ, էջ 20. համեմատե նաև Վարդան վրդ., ՄԱ, էջ 92։

² Չամչյան, Պատմութիւնն Հայոց, Բ, էջ 903—905. Tournebize, Histoire polit. et rel. de l'Arménie, էջ 123—124. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 148—149 և ուրիշ։

³ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԾԴ, էջ 93։

⁴ «Զօրածողով արարեալ թագաւորն Գելումաց, — ասում է Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 39։

¹ Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 46—48. համեմատե նաև Հայամովորք, փետր. 27 և հունիս 11։

² Պատմագիտական նորագույն երկերում այս հարձակումը թուրքիմացաբար համարում են երբեմն սելջուկյան թուրքերի արշավանք. տե՛ս Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 123—124. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 148—149 և ուրիշ։

³ Համեմատե Շահնազարյանց, Ծրագիր պատմութեան Հայաստան աշխարհի, էջ 39։

որոնց զորքերի մեջ, ինչպես հայտնի է, մեծ թվով եղել են նաև թուրքեր: Եվ, իրապես, ինչպես այժմ հետզհետե պարզվում է, իրանական այս գեղմիկ ժողովուրդը, որը բնակվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան շրջաններում՝ քաղաքականապես գերիշխող ու ղեկավարող դեր էր կատարում Հայաստանի հարևան արևելյան երկրներում¹:

Գեղմիկների դեմ տեղի ունեցած կռիվից հետո, Սերկևիլի կոչված տեղում, որը գտնվում էր Արագածոտն գավառում՝ սպանվել էր, ինչպես տեսանք, Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը՝ Վասակ Պահլավունին: Մարմաշենի 1029 թվի արձանագրությունն այդ կռիվն անվանում է «թուրքաց պատերազմ²: Թվում է, որ այդ վկայությունը ևս պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Հայաստանի հարևան գեղմիկների արշավանքին մասնակցել էր նաև թուրք հեծելազորը:

Մատթևոս Ուռհայեցին, որը վերոհիշյալ պատերազմը նկարագրել է ընդարձակ կերպով, գեղմիկների այս արշավանքի ժամանակը դնում է 971 թվին, որ պարզապես սխալ է: Ավելի մոտ է ճշմարտության վարդան վարդապետի վկայած 1021 թիվը: Համենայն դեպս, հաստատ է, որ այս կռիվը տեղի էր ունեցել Մարմաշենի արձանագրության 1029 տարեթվից առաջ:

Սելջուկյան թուրքերի բուն արշավանքները Հայաստանի դեմ սկսվել են ո՛չ թե 1016—1018 կամ 1021 թվերին, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական նորագույն երկերում, այլ 1047/8 թվին իբրահիմ Եաննալի և Գյելմուշի զլխավորությամբ ու Տուղթվին իբրահիմ Եաննալի և Գյելմուշի զլխավորությամբ, որով բեգի հրամանով³: Արիստակես Լաստիվերացու վկայությամբ, որը ժամանակակից էր այս ահռելի անցքերին, սելջուկյան թուրքերի առաջին այս հարձակումը տեղի էր ունեցել Վասպուրականի տեղում, և այնտեղից նրանք հասել էին մինչև Բասենի շրջանը և Վաղարշավան դաստակերտը:

«Այս տարիները [ՆՂ9=1047/1048], — պատմում է Արիստակես Լաստիվերացին, — բացվեց երկնքի բարկության դուռը մեր աշխարհի վրա և մեր դեմ շարժվեց թուրքաստանից բազում զորք, որոնց ձիերն արագազնաց էին ինչպես արծիվները, իսկ սրանց սմբակները հաստատուն

յեցին, — և յանկարծիս գայր հասաներ ի նիզ գաւառն Հայոց՝ մերձ ի յամուրն Բջնի», տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 11:

¹ Տե՛ս V. Minorsky, La domination des Dailamites, Paris, 1932.

² Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիճական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 16:

³ Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 102:

էին ապառաժի նման: Նրանց աղեղները ձիգ քաշված էին և նետերը սուր էին. նրանք կտրիճի պես գոտևորված էին և նրանց կոշիկների կապերը պինդ ամրացված էին: Գալով Վասպուրականի գավառը՝ նրանք, ինչպես քաղցած գայլեր, որ շեն կշտանում ուտելուց՝ հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա: Նրանք եկան մինչև Բասեն գավառը ու մինչև մեծ դաստակերտը, որ կոչվում է Վաղարշավան, և քանդեցին ու ավերեցին սրով, հրով ու գերությամբ քսան և շորս գավառ»:

[«Ե սոյն ամս բացաւ դուռն բարկութեան յերկնից ի վերայ աշխարհիս մերոյ. և շարժեալ զօրք բազումք ի Թուրքաստանէ, որոց երիվարք արագունք իբրև զարծուիս, և սմբակք նոցա իբրև զվէմս հաստատունք. աղեղունք լարեալք, և սլաքեալ նետք նոցա, գոտևորեալք քաջապէս, և անլուծանելի ունելով զխրացս կօշկաց: Եւ ելեալ ի գաւառն Վասպուրականի, յարձակեցան ի վերայ քրիստոնէից իբրև գայլս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ. և եկեալ մինչե ի գաւառն Բասեն, և մինչև ի դաստակերտն մեծ՝ որ կոչի Վաղարշաւան, քանդեալ ապականեցին գաւառն քսան և շորս սրով և հրով և գերութեամբ»]:

Այն թույլ դիմադրությունը, որին նրանք այստեղ հանդիպեցին, և այն հարուստ ավարը և գերիների բազմությունը, որ տարան իրենց հետ՝ քաջալերեցին թուրք հրոսակներին պարբերաբար կրկնելու իրենց հարձակումները: Հետևյալ տարին, 1048 թվին, սելջուկյան թուրքերը մտան Բասենի ու Կարնո ընդարձակ դաշտը: Ոգևորված ավարի անկուշտ տենչով՝ այստեղից նրանք դիմեցին երկրի զանազան կողմերը և, ամեն ինչ սրի, հրի ու կողոպուտի մատնելով, հասան արևմուտքում մինչև Սպեր և Տայքի ու Արշարունիքի ամրությունները, իսկ հարավում՝ մինչև Տարոն ու Խորձյանի անտառը: Այս հարձակումների ընթացքում նրանք ո՛չ միայն կոտորում էին խաղաղ բնակչությունը, շինասյելով անգամ կանանց ու երեխաներին, ո՛չ միայն խաղաղ կողոպուտում էին երկրի հարստությունը, այլև ամեն ինչ հրդեհում էին ու ոչնչացնում:

«497 թվին մեր թվականության [1048/1049], — վկայում է Արիստակես Լաստիվերացին, — որը մեր գերության երկրորդ տարին էր՝ մյուս անգամ շարժվեց ահագին

¹ Տե՛ս Արիստ. Լաստիվ., զլ. ժԱ, էջ 65:

տանքն, վասն զի ոչ գոյր տեղի փախստեան և ոչ օգնական, միայն զմահն ունէին յոյս. և ի բազմութենէ անօրինացն ձանձրացան զօրքն քաղաքին և ի փախուստ դարձան. և ալլազգիքն սրով յարձակեցան ի վերայ քաղաքին և սաստիկ կոտորածով առ հասարակ ի ներքոյ սրոյ անցուցին զամենայն քաղաքն իբրև զբիրս հնգետասան: Այլ զոսկիւս և զարծաթոյ և զգիպակաց աւելորդ է ասել, վասն զի ոչ արկանի բնդ գրով»¹:

Հայերն այս աներեակայելի աղետներ յատճառ համարում էին Բյուզանդական կայսրութիւնը, որը թողել էր երկիրն անտեր ու անպահապան և իշխանական ու զինվորական զօրեղ հայ տարրը փոխարինել օտար թույլ ուժերով: Հայերի այս մտայնութիւնը և դժգոհութիւնը Բյուզանդիայից պարզ կերպով արտահայտուած է Մատթեոս Ուոհայեցու հետեյալ վկայութեան մեջ:

«Երկու զորապետները, որոնց անվանում էին Աբրեհիմ և Գթլմուշ, ելան բազում զօրքով [Տուղբու սուլթանի հրամանով] այն տեղի զիվանի կողմից և անթիվ բազմութեամբ եկան Հայոց աշխարհը, որովհետև իմացել էին, որ հոռոմների ձեռքում Հայոց ամբողջ աշխարհն անտեր է ու անպահապան, որովհետև քաջ և հզօր մարդկանց հոռոմները վերցրել և դուրս էին տարել արևելքից և աշխատում էին Հայոց աշխարհը ու արևելյան ամբողջ երկիրը պահել զօրապետ ներքինիների միջոցով»:

[«Եւ երեալ երկու զօրապետքն բազում զօրօք ի դիւանէ անտի, որք անուանեալ ասէին Աբրեհիմ և Գթլմուշ, և անթիւ բազմութեամբ գան ի յաշխարհն Հայոց, վասն զի ի ձեռացն հոռոմոց զիտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն Հայոց. զի զարս քաջս և զհզօրս քակեալ հանին յարևելից հոռոմք և կուրս զօրապետօք ջանային պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն արևելից»]²:

Սելջուկյան վերոհիշյալ արշավանքների ժամանակ վասսալութեանի կուսակալն էր Ահարոն Բուլգարը, իսկ Անիի տեղակալն էր Կատակալոն Կեկավմենոսը, որին հայ պատմիչներն անվանում են Կամենաս³: Արտաքին մահացու վտանգի հանդեպ այժմ պարզ

¹ Մատթ. Ուոհայեցի, էջ 102—103:

² Նույն տեղում, էջ 102:

³ Կեկավմենոս (= Կեկավմենոս, այրված) Կատակալոնի մականունն էր, ուստի և հայ պատմիչները, ինչպես հիշատակում են Տուրքերիցը (Histoire

երևաց կայսրութեան քաղաքականութեան ամբողջ սնանկութիւնը: Փոխանակ խաղաղ ու բարեմիտ քաղաքականութեամբ մեղմելու հայերի գրգռուած տրամադրութիւնը՝ Կատակալոնը մեծ եռանդով սկսել էր հալածել հայ եկեղեցականներին: Պետրոս կաթողիկոսին նա արտաքսել էր Անի քաղաքից և մտադիր էր հայ եկեղեցին ենթարկել հարկատվութեան. մի բան, որ չէին արել նույնիսկ արաբները: Հայաստանի մեջ հաստատվել էր հունական հոգևորականութիւնը, ո՛չ պակաս քան 21 եպիսկոպոսութիւններ, որոնց համար նստավայր էին ծառայում, մեծ մասամբ, հայկական վանքերը: Գեղեցիկի կարծիքով, այս եպիսկոպոսութիւնների հիմնման նպատակն է եղել, ըստ երևույթին, հայ եկեղեցական կալվածների ու հարըստութիւնների բռնագրավումը¹:

Այս բոլորը արվում էր, անշուշտ, կենտրոնական կառավարութեան թելադրանքով, այնպիսի մի ժամանակ, երբ արտաքին պաշտպանութեան համար քրիստոնյա հայութեան բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնն ուներ ամենակարևոր նշանակութիւնը:

Հուլիները, ինչպես և պետք էր սպասել, իրենք էլ շուտով զգացին, որ առանց հայերի ու վրացիների զորավոր զործակցութեան Կատակալոնը և Ահարոնը չպիտի վարողանային կասեցնել սելջուկյան հաղթական հարձակումները: Նրանք օգնութեան հրավիրեցին իրենց զորքերով Գրիգոր Մագիստրոսին ու նաև վրաց Լիպարիտ մեծ իշխանին, որը վրացական զորքերի սպարապետն էր:

Մեծ ընդհարումը սելջուկյան ուժերի հետ տեղի ունեցավ 1048 թվի սեպտեմբերի 18-ին Բասենի մեծ դաշտում՝ Կասպուտու բերդի մոտ, որը գտնվում էր Արջուկիտում²: Սակայն սկզբից արդեն վերահիշյալ շորս զորավարները անմիաբան էին և անհամբուրաշխ: Կովի կեսին Ահարոն Բուլգարն իր զորամասերով ետ նահանջեց և միացյալ զորքը շարաշար կերպով պարտվեց: Թուրք զորքն այս անգամ ևս տուն վերադարձավ, իր հետ տանելով անչափ հարստութիւն և գերիների ահագին բազմութիւն, որոնց մեջ էր նաև վրաց իշխան Լիպարիտը:

politique et religieuse de l'Arménie, էջ 29. ծան. 1), ըստ այդ մականվան նրան անվանում են Կամենաս (համեմատե Արխտ. Լաստիվ., դ. ԺԳ, էջ 86՝ «Կամենաս, որ թարգմանի կրակ»):

¹ Տե՛ս Gelzer H., Ausgewählte kleine Schriften, Leipzig, 1907, էջ 134:

² Տե՛ս Արխտ. Լաստիվ., էջ 86 և Մատթ. Ուոհայեցի, էջ 107. համեմատե նաև Hertzberg, Geschichte der Byzantiner und des Ormanischen Reiches, Berlin, 1883, էջ 238:

ցին, կողոպտեցին նրանց, առան ամեն ինչ և գերի վերցրին ավելի քան 100.000 մարդ. նրանք վերցրել էին այնպիսի մեծ քանակությամբ զրատներ, ջորիներ, ավար և գույք, որն անկարելի էր հաշվի առնել: Ասում են, որ ավարը տարել էին տասը հազար սայլի վրա և որ ավարի այս թվի մեջ էին նաև 19.000 վահաններ¹:

Իբրահիմ Եաննալը, ոգևորված իր այս հաջողություններով՝ սկսել էր այնուհետև ըմբոստանալ իր եղբոր Տուղրուլի դեմ և, ըստ երևույթին, շէր ուզում ենթարկվել նրա գերիշխանությանը: Եվ Տուղրուլ բեգը կարգադրեց զրավել Մարաստանի որոշ մասերը, որոնք գտնվում էին Իբրահիմ Եաննալի իշխանության տակ: Հարաբերությունները երկու եղբոր մեջ այնքան սրվեցին, որ նրանք իրենց զենքերը դարձրին իրար դեմ:

1050 թվին Իբրահիմն իր զորքերով պարտվեց, անձնատուր եղավ Տուղրուլին և հպատակվեց նրա կամքին: Այնուհետև Տուղրուլն ու Իբրահիմը մի քանի տարի կռվում էին Ֆարսում ու Խուժաստանում, զլխավորապես, Բաղդադի Խոսրով Փիրուզ ամիրայի դեմ, որը մեծ համառությամբ դիմադրում էր նրանց:

Այս կռիվների ընթացքում Հայաստանը, կիսով չափ քանդված ու ավերված, մոտ հինգ տարի ազատ մնաց Տուղրուլի և Իբրահիմ Եաննալի հարձակումներից: Արիստակես Լաստիվերտցու մոտ այս ժամանակաշրջանում, ՇԲ թվին [1053/4]² միայն, հիշատակված է «անօրենների զորքի» հանկարծակի հարձակումը Կարս քաղաքի վրա և այս քաղաքի բնակչության կոտորածը³: Քաղաքացիներից փրկվել էին միայն նրանք, որոնք որ փախել էին միջնաբերդ: Հարձակվող այս «անօրենների զորքը», ըստ երևույթին, ո՛չ թե սելջուկյան թուրքերի զորքերն էին, այլ հարևան երկրների հրոսախրմբերը:

1054 թվին Հայաստան մտավ ինքը Տուղրուլ բեգը անթիվ զորքերով, փղերով, կառքերով և ռազմական լայն պատրաստությամբ: Առանց երկար կանգ առնելու, նա անցավ վանա լճի հյուսիսային կողմերով՝ Մանազկերտ քաղաքի շրջանը, որը նշանավոր ու խիստ ամուր բերդ էր:

Այստեղից նրա զորքերը զանազան ուղղությամբ ասպատակե-

ցին և ավերեցին բազմաթիվ գավառներ, հասնելով հյուսիսում մինչև Արխազիայի ամրությունները և Պարխար լեռները, արևմուտքում՝ մինչև Ճանեթի, այն է՝ Խաղաթի անտառները, իսկ հարավում՝ մինչև Սիմ լեռը, այսինքն՝ Սասնո ու Խուլթի Տավրոսյան լեռները:

«Այս պատմությունից [Կարսի կոտորածից] հետո, — վկայում է Արիստակես Լաստիվերտցին, — գալ տարին մեր թվականության ՇԳ թիվն էր [1054/5], և միևնույն ամսին ու միևնույն ամսաթվին, որին նրանք առաջին անգամ գերել էին մեր աշխարհը և այրել էին Արծնը, ինչպես և այլ քաղաքներ ու ավաններ, երթի ելավ մահաշունչ գաղանը, արյունարբու և մարգասպան սուլթանը, անհամար զորքերով, փղերով և կառքերով ու ձիերով, կանանցով ու որդիներով, և մեծ պատրաստությամբ: Մի կողմը թողնելով Արճեշն ու Բերկիրն՝ նա եկավ բանակ դրեց քաղաքի շուրջը, որն անվանվում է Մանազկերտ, Ապահունիք գավառում, և բռնեց ամբողջությամբ ընդարձակ դաշտավայրերը: Նա ուղարկեց երկրի երեք կողմերը ասպատակներ, դեպի հյուսիս՝ մինչև խար, և մինչև Կովկասի ստորոտը, դեպի արևմուտք՝ մինչև Ճանեթի անտառը, իսկ դեպի հարավ՝ մինչև Սիմն կողմող լեռը: Եվ նրանք զրավեցին ամբողջ այս երկրները, ինչպես արտի հասկերի հնձողներ:

Իսկ այն ժամանակվա շարագործությունները, որ նրանք մեր աշխարհին հասցրին՝ ո՛վ կարող է զրի առնել կամ ո՛ւմ միտքը ի վիճակի է այդ հաշվի անցկացնել. որովհետև բոլոր այս երկրները լիքն էին դիակներով, թե շեն և թե անշեն վայրերը, ճանապարհները և անապատ տեղերը, քարանձավները և առապարները, խիտ անտառները և ժայռոտ տեղերը: Եվ բոլոր մարգաբնակ տեղերում նրանք հրդեհեցին և ոչնչացրին տներն ու եկեղեցիները. այս հրդեհի բոցն և ոչնչացրել էր, քան Բաբելոնի հնոցինը: Եվ այսպիսի ձեռնարկությամբ նրանք կործանեցին մեր երկիրը ո՛չ թե մեկ անգամ, այլ երեք անգամ՝ մեկ-մեկու հետևից վերադառնալով, մինչև որ մեր երկրում ամեն տեղ հատան բնակիչները և դադարեց անասունների բառաչոցը»:

[«Զկնի այս պատմութեանս, ի գալ տարույն էր թուականիս մերոյ ամբ հինգհարիւր երեք, ի նոյն ամիս և ի նոյն

¹ ՏՆՍ «Из Тарих-ал-камиль Ибн-ал-Аснра», перев. П. Жузе, Баку, 1940, стр. 116 (IX, 203).

² Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԶ, էջ 92:

³ Նույն տեղում, գլ. ԺԵ, էջ 91—92:

«Այլ այդ ժամանակ նա [Տուղրուլ բեգը],— ասում է Լաստիվերացին,— կռիվներ էր վարում Բարեկոնում և սրա շրջաններում, որովհետև խիստ պատերազմասեր էր: Բայց նրանք, որոնք մեզ սահմանակից էին ու հարևան՝ կատաղի կերպով և ամառը և ձմեռը ավերում էին անդադար հայերի երկիրը: Դրանք հետախուզություն էին կատարում լրտեսների միջոցով և ուր որ իմանում էին, որ մարզաբնակ տեղեր կան՝ դնում էին գիշերանց և հանկարծ վրա էին տալիս և անսպասելի կերպով հարվածում ու կոտորում անգթաբար բոլորին միասին: Եվ որովհետև նրանք իրենց ապահով էին զգում և չէին վախենում՝ այդ անում էին միևնույն տեղում երկար ժամանակ, մինչև որ, բրեյով ու պրպտեյով տները, եթե որևէ տեղ մի բան թաքնված էր լինում, ամեն ինչ հանում էին և, բնակավայրը հիմնահատակ կերպով ավերելուց ու քարուքանդ անելուց հետո՝ առնում էին ավարն ու գերիներին և վերադառնում էին իրենց երկիրը»:

[«Այլ անդրէն ի Բարեկոն և որ զնովար կողմամբքն յուզէր զմարան. քանզի յոյժ պատերազմասէր էր այրն: Բայց որ մերս էին սահմանակիցք և դրացիք՝ խանձեալ, ոչ դադարեցին զամառն և զձմեռն յապականելոյ զաշխարհս Հայոց. քանզի դիտօք որոնէին և ուր լսէին զմարզաբնակ տեղեաց, գիշերադնաց եղեալ՝ յանկարծուստ ի վերայ անկանէին, և նորանշան հարուածովք անողորմաբար զամենեսեան առ հասարակ սատակէին. և անհոգացեալ երկիւղից՝ բազում ատուրս առնէին ի տեղուոջն, մինչև խիլ արկեալ տանցն, եթէ ուրուք կայր ինչ ի թաքստեան՝ զամենն հանեալ, և բնաբարձ աւերմամբ քանդեալ զվայրն, առեալ զառ և զգերի՝ յաշխարհըն իւրեանց դառնային»]¹:

Սելջուկյան թուրքերի և Հայաստանի հարևան ամիրայությունների վայրագ հարձակումներին առաջին հերթին զոհ դառան Հայկական լեռնաշխարհի դաշտային անպաշտպան շրջանները: Հայաստանի հարավային ու արևմտյան ավերված ու կողոպտված կողմերում հայությունը միայն տեղ տեղ կարողացել էր փրկվել, ապավինելով անմատչելի կամ ամբուսություններով պաշտպանված լեռնային շրջանները:

Հարձակումներից համեմատաբար զերծ մնացած այդպիսի

¹ Արիստ. Լաստիվ., գլ. ԺԲ, էջ 117—118:

անկյուններ էին, օրինակ, Վանա լճի արևելքում ու հարավում՝ Ամյուկը, Աղթամարը, Ռշտունիքը և Մոկքը, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Սասունը: Ամյուկում և Աղթամարում գեռ շարունակում էին իշխել Արծրունիների տոհմի շառավիղները¹, որոնք մնացել էին երկրում և չէին գաղթել Սեբաստիա, Մոկքում ևս պահպանվել էին ազնվական հին իշխող տոհմերի մնացորդները, իսկ Սասունում, ազնվական հին իշխող տոհմերի մնացորդները, իսկ Սասունում, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Մարկվարտը², իշխում էր Տայֆի Չորտվանի իշխանի տոհմը, որը կապվել էր խնամիական կապերով հայ Մամիկոնյանների և Պահլավունիների իշխանական տների հետ և դառել էր նրանց մոտ ազգական:

1058 թվին, երբ թուրք զորքերը վերադառնում էին Պարսկաստան Վանա լճի կողմերով և ունեին իրենց հետ Մելիտենե քաղաքում վերցված ավարն ու գերիներին՝ սասունցիներն այնքան զորեղ էին, որ Մուշեղի որդու Քոռնիկ իշխանի առաջնորդությամբ կարողացան ջարդել նրանց ու խլել նրանցից ավարի ու գերիների մեծ մասը:

Արդեն 1054 թվի արշավանքի ժամանակ Տուղրուլ բեգին հպատակվել էին Գանձակի ու Դվինի Աբուլսուվար ամիրան, ինչպես և Աղբբեջանի մյուս շրջանների պետերը³:

1055 թվին Տուղրուլ բեգը, իրեն ապահով զգալով թիկունքից, կարողացավ գրավել Բաղդադը և գերի վերցնել Իրաքի ու Փարսի իշխան Մելիք Ռահիմին ու այնուհետև Բուխդենի բոլոր երկրներն անցան նրա իշխանության տակ: 1058 թվին նա ստացավ Բաղդադի խալիֆայից սուլթանի Արշուն և, իբրև հիմնադիր Սելջուկյան աշխարհակալ պետության՝ իշխեց մինչև 1063 թիվը:

¹ Տե՛ս Քովմա Արժունի, IV, ԺԲ, էջ 502 և հետ:

² Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 517—530:

³ Տե՛ս Իրն-ալ-Ասիր, ռուս. թարգմ. Ժուղեի, էջ 117 (IX, 223):

ԱԼՓԱՍԼԱՆԻ ՈՒ ՄԵԼԻՔԱՆԻ ՆՈՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԳԻԱՅԻ ՎՏԱՐՈՒՄԸ ՓՈՐՐ ԱՍԻԱՅԻՑ

1. Ալփասլանի արշավանքները Հայաստան և Վրաստան.— Սուրմառիի, Մարմաշենի ու Ախալխալաֆի առուր և ավերումը.— «Մարյամ-նիշին» բերդ-քաղաքն այժմյան Մարմաշենն է.— Բագարատ Գ-ի և Կոթիկի նպատակումը Ալփասլանին:— 2. Անի քաղաքի առուր և ավերումը:— 3. Բյուզանդիայի կրօնական հավանքների աստեղացումը հայերի դեմ.— փոխադարձ վրեժխնդրությունը հայ և հույն իշխող դասակարգերի միջև:— 4. Կուրսի Գագիկ քաղաքումը Ալփասլանին և գաղթը Փոքր Ասիա:— 5. Խոսովություններն Ալփասլանի դեմ.— Մուսուրա Գ-ի հաջող արշավանքները քուրբերի դեմ 1068—1069 թվերին:— 6. Ալփասլանի նոր արշավանքը Վրաստան.— նրա կոթիկները Բյուզանդիայի դեմ և Ռոմանոս Գ-ի պարտությունը Մանգլիկի նահատակումով:— 7. Սուլեյմանի հաղթությունները և սելջուկների իշխանության հաստատումը Փոքր Ասիայում:— 8. Սելջուկյան մեծ աշխարհակալությունը Մելիքանի ժամանակ.— կրօնական համբերաման ու կուլտուրական շինարարության աշխատանքները.— կրօնական համբերամանությունը և գյուղացիության տնտեսական դրության քեթևացումը.— Նիզամ-ալ-Մուլլի մեծ դերը:— 9. Կոթիկները Արխաղիայի ու Վրաստանի քաղաքները Գեորգի Բ-ի դեմ.— սրա նպատակումը Մելիքանին:— 10. Հայ պատգամավորության ուղևորությունը Մելիքանի մոտ:— 11. Խոսովի կրօնական կուսակալի բարեմիտ քաղաքականությունը Հայաստանում:— 12. Նիզամ ալ-Մուլլի ու Մելիքանի մահը և Սելջուկյան մեծ պետության աստիճանական փայլանքը:

Մի նոր մեծ արշավանք Հայաստանի ու նաև Վրաստանի դեմ տեղի ունեցավ Տուղրուլ սուլթանի մահից հետո (+1063), նրա հաջորդի Ալփասլան սուլթանի օրով, որը Տուղրուլի եղբոր Չակիր բեգի որդին էր:

1064 թվի սկզբներին Ալփասլանը հավաքեց անթիվ զորք և արշավեց Հայաստանի հյուսիսային և կենտրոնական շրջանները, որոնք չէին վնասվել նախկին հարձակումներից: Ալփասլանի հիմնական ծրագիրն էր, ըստ երևույթին, մահացու հարված տալ Բյու-

զանդիային Փոքր Ասիայում, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր, որ նա ապահովեր իր թիկունքը հյուսիս-արևելքից:

Սովորաբար ենթադրվում է¹, որ Ալփասլանի այս արշավանքը տեղի էր ունեցել Աղվանքի վրայով դեպի Լոռի, Ջավախք ու Շիրակ, ինչպես այդ մատնանշում են Մատթեոս Ուռհայեցին և Քարթլիս-ցխովրեբանը²: Սակայն իբն ալ-Ասիրի հաղորդած մանրամասն ու հանգամանային տեղեկություններից երևում է, որ Հեջիրի 456 թվի հանգամանային տեղեկություններից երևում է, որ Հեջիրի 456 թվի Ռարի I ամսին (=22 փետր. 1064—22 մարտի 1064) Ալփասլանի որդու Մելիքազի և Նիզամ-ալ-Մուլլե վեզիրի առաջնորդությամբ որդու Մելիքազի և Նիզամ-ալ-Մուլլե վեզիրի առաջնորդությամբ թուրքական մեծ զորաբանակը նախիջևանի վրայով մտել էր Հայաստանի կենտրոնական շրջանները և այստեղից գնացել էր Մարմաշեն: Իբն-ալ-Ասիրի կարևոր վկայությունները և սելջուկյան զորքերի արշավանքի այս ճանապարհը հանգամանորեն քննության են առնված Մարկվարտի վերջին աշխատություններից մեկում³:

Նախիջևանի վրայով թուրքական զորաբանակը անցել և նվաճել էր Սուրմառի բերդը, որն, անշուշտ, ճակատք դավառի մեջ գտնվող հին Սուրմառին է, այժմյան Սուրմալին: Սուրմառիի մոտ գտնվող վել է մի ուրիշ բերդ, որը մուսուլմանների համար ծառայել է իբրև սահմանային ամրացրած առաջապոստ:

«Այնտեղ [Նախիջևանում],— պատմում է իբն-ալ-Ասիրը,— հավաքվեցին նրա [Ալփասլանի] մոտ անթիվ քանակությամբ թագավորներ ու զորքեր: Երբ նա վերջացրեց զորքերի ու նավերի հավաքումը՝ ինքը գնաց դեպի Վրացիների երկիրը և իրեն տեղ զորքի գլուխ դրեց իր որդուն Մելիքազին և իր Նիզամ-ալ-Մուլլե վեզիրին: Եվ Մելիքազին ու Նիզամ-ալ-Մուլլե գնացին մի բերդի դեմ, որի մեջ կային բազմաթիվ հոռոմներ: Բերդի բնակիչները գրոհում էին դեպի դուրս, բռնում էին զորաբանակից շատերին և սպանեցին նրանցից ահագին բազմություն: Նիզամ-ալ-Մուլլեը և Մելիքազին ահագին բազմություն գնացին դեպի բերդը և կռվեցին նրա մեջ գտնվողների դեմ: Այս բերդի հրամանատարը սպանվեց և մուսուլմանները տիրեցին բերդին:

¹ Տե՛ս Չամչյան, Պատմութ. Հայոց, Բ, էջ 977. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. XIV, էջ 443. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 133 և ուրիշ:

² Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 145 և Մելիքան-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 207:

³ Markwart J. Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928, էջ 36—51:

Այստեղից նրանք գնացին դեպի Սուրմառի բերդը, որի մեջ կային հոսող ջրեր և այգիներ: Մուսուլմանները մարտնչեցին սրա դեմ, տիրեցին սրան և բնակիչներին ստիպեցին դուրս գալ միջից: Սուրմառի մոտ գտնվում էր մի ուրիշ բերդ, որը Մելիքշահը նվաճեց և ուղեց քանդել: Սակայն նիզամ-ալ-Մուլքը խորհուրդ չտվեց այդ անել և ասաց, որ դա մուսուլմանների համար սահմանային բերդ է. ուստի և Մելիքշահը հայթայթեց սրան կայազոր, մթերքներ, նաև միջոցներ ու զենք և հանձնեց այս բերդը նախիջևանի ամրացրին»¹:

Այնուհետև Իբն-ալ-Ասիրը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Մարմաշենի նվաճման մասին, որը նրա մոտ անվանված է «Մարյամ-նիշին», այսինքն՝ Մարյամի աթոռանիստ: Նրա վկայությամբ՝ «Մարյամ-նիշին» քաղաքն ունեցել է ամրապատ պարիսպներ և պաշտպանված է եղել մի մեծ գետով: Ակադ. Մառի բնակներ և պաշտպանված է եղել մի մեծ գետով: Ակադ. Մառի «Անի» աշխատության մեջ այս բերդ-քաղաքը թյուրիմացաբար նույնն է համարվում Անի քաղաքի հետ², բայց, իրապես, «Մարյամ-նիշինը», ինչպես ուղիղ կոչվել է Մարկվարտը³, Գանլիճայում գտնվող Մարմաշեն վանքն է, որը կառուցել էր վահրամ Պահլավունին 988—1029 թվերին: Վանքի հիմնադրմանը կենդանի մասնակցություն էր ցույց տվել, ինչպես երևում է նույն վանքի արձանագրություններից, «Ափխազաց և Հայոց» Մարյամ թագուհին, որը Արծրունյաց Սենեքերիմ թագավորի դուստրն էր, Բագրատունյաց Գագիկ Ա. թագավորի թոռ և վրաց ու Ափխազաց Բագրատ Գ. թագավորի (1027—1072) մայրը:

Կեկելիձեն և Մելիքսեթ-Բեկը հավանական են համարում⁴, որ Մարմաշեն անունը ո՛չ թե Մարմարաշեն է նշանակում, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ Մարյամաշեն:

Ալիշանը կարծում է, որ նույն այս Գանլիճայում և Մարմաշենում պետք է ենթադրել վահրամ Պահլավունու կառուցած ամրա-

¹ Տե՛ս Markwart, Skizzen, էջ 38—39 և Իբն-ալ-Ասիր, ռուս. թարգմ. ժողովի, էջ 118 (X, 14):

² H. J. Mapp, Ann., M., 1934, էջ 26:

³ Markwart, Skizzen, էջ 47—48. համեմատե նաև իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 125—126:

⁴ Կ. Կեկելիձե, Երկու նիխմոս վրաց հին դրականության մեջ, վրացերեն «Զվեռի մեցնիերբա», № 2—3, 1923, էջ 113, ծան. 2. Մելիքսեթ-Բեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա., էջ 109:

պատ և աշտարակազարդ պարիսպներն ու դղյակը¹, որոնց մասին սանահնեցիներին գրած իր թղթում Գրիգոր Մագիստրոսն ունի հետևյալ վկայությունը:

«Եվ դղյակները սքանչելի ու ամրապատ պարիսպներով ու աշտարակներով նա հարգարեց»:

[«Եւ դղղեկաց սքանչելի և ամրապատ պարսպօք և աշտարակօք յարամանեալ»]²:

«Մարյամ-նիշինի» պարիսպներին թուրքերը մոտեցել էին նավակների օգնությամբ Ախուրյան գետի կողմից և կարողացել էին գրավել քաղաքը համառ կռիվներից հետո: Ներս խուժելով քաղաք՝ սելջուկյան թուրքերը ո՛չ միայն կոտորել էին բնակչությունը, այլև հրդեհել էին ու քանդել քաղաքի շինությունները:

«Մելիքշահն ու նիզամ-ալ-Մուլքը, — պատմում է Իբն ալ-Ասիրը, — առաջ շարժվեցին դեպի Մարյամ-նիշին քաղաքը, որի մեջ կային շատ վարդապետներ, քահանաներ, իշխաններ և քրիստոնյա ռամիկ ժողովուրդ, որոնք ապա-վինել էին այդ քաղաքի բնակչության պաշտպանությանը: Սա ամրացրած քաղաք էր, որի պարիսպը մեծ, պինդ քարերից էր, որ իրար էին միացված կապարով և երկաթով: Սրա մոտ գտնվում էր մի մեծ գետ: Նիզամ-ալ-Մուլքը պատ-րաստեց նավեր ու այն ամենը, ինչ որ հարկավոր էր քաղաքի դեմ պատերազմ վարելու համար, և մարտ մղեց նրա դեմ, որ շարունակվում էր օր ու գիշեր. նա տեղավորեց զորքերը քաղաքի շուրջը և սրանք կովում էին փոխիփոխ: Այնուհետև անհավատները սկսեցին անհանգստանալ և խիստ հոգնեցին ու ուժասպառ եղան:

Մուսուլմանները, որովհետև նրանց բրիչները քարերի կարծրության պատճառով պարիսպը ծակելիս խիստ բթացել էին, մոտեցան քաղաքի պարսպին, դեմ արին նրան սանդուղքներ և բարձրացան ծայրը: Երբ քաղաքի բնակիչները տեսան, որ մուսուլմանները պարսպի վրա են՝ նրանց ձեռքերը թուլացան: Մելիքշահը և նիզամ ալ-Մուլքը ներս ձեռքերը թուլացան: Մելիքշահը և նիզամ ալ-Մուլքը ներս մտան քաղաք, քանդեցին նրան, կեղեցիներն այրեցին և

¹ Ալիշան, Շիրակ, վեներիկ, 1888, էջ 153:

² Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 141:

հարձակվեց Անիի վրա: Բյուզանդիայի գիմադրական ուժը արևելքում թուլացնելու համար՝ նրան հարկավոր էր նվաճել Հայկական լեռնաշխարհի նաև այդ մեծ ու հարուստ կենտրոնը և նշանավոր ամրությունը:

1064 թվի ամառվա վերջերին Ալփասլանը իր զորքերով պաշարեց Անի քաղաքը, և թեև սելջուկյան թուրքերը այնքան էլ վարժ չէին պաշարողական բարդ գործողություններին՝ այնուամենայնիվ նա կարողացավ առնել քաղաքը, գլխավորապես, շնորհիվ Բյուզանդիայի կարճատես անհողությունների, որը շուներ այստեղ բավարար լիվով պահապան զորք և այս օրհասական կովի ընթացքում շուղարկեց օդնական զորք իր արևելյան սահմանի ամենանշանավոր բերդաքաղաքը փրկելու համար: Պաշարող թուրք զորքերը իզուր չէին աշխատել. փարթավ ու հարուստ Անին ենթարկվեց սովորական ավերածության և անխնա կողոպուտի:

Անիի առման մասին ընդարձակ տեղեկություններ են հաղորդում ո՛չ միայն հայկական, այլ նաև բյուզանդական, արաբական ու պարսկական աղբյուրները¹: Առանձնապես կարևոր ու արժանահավատ է համարվում Իբն ալ-Ասիրի վկայությունը:

«Երբ նա [սուլթանը], — պատմում է Իբն ալ-Ասիրը, — եկավ այնտեղ [Անի], տեսավ որ սա ամուր քաղաք է և բոլորովին անմատչելի է, որովհետև սրա կրեք քառորդի վրա հարձակվել չէր կարելի Արաբս գետի պատճառով², իսկ մնացած մի քառորդը պատասպարված էր մի խոր ու արագահոս գետով, որը զլորում էր ու տանում մեծ քարեր, որ մեջն էին պցում: Ճանապարհը դնում էր քաղաք փոսի միջով, որի վերև գտնվում էր պարիսպը՝ շինված հաստաբետ քարերից: Սա մի մեծ ու բարգավաճող քաղաք էր, ուներ մեծ բնակչություն և նրա մեջ կային ավելի քան 500 եկեղեցի:

Սուլթանը պաշարեց սրան և շրջափակեց, սակայն մուսուլմանները հույս չունեին քաղաքը վերցնելու նրա անառիկ լինելու պատճառով, որ նրանք տեսնում էին: Ապա

¹ Տե՛ս Արխտ. Լասթիվ., գլ. ԻԳ, էջ 162—167. Մատր. Ուոհայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 146—150. Michael Attaliates, Bonnae, 1853, էջ 79—82. Անմեղ բեհ-Մուխամեղ ալ-Ջաֆարի, տե՛ս Mapp, Ann, էջ 26—27 և ուրիշ: Վերջին հեղինակի վկայության մեծագույն մասը վերաբերում է ըստ իս ո՛չ թե Անիի, այլ Մարմաշենի ամանը:

² Այս տեղեկությունը, իհարկե, սխալ է: Անին գտնվում է ոչ թե Արաբս, այլ Ախուրյան կամ Արփա-շայ գետի ափին:

սուլթանը շինել տվեց մի փայտե աշտարակ, զինավորեց նրան կովոզներով և նրա վրա կանգնեցրեց քարածիզ մեքենան ու նետածիզներին:

Այնուհետև հոռոմները ստիպված եղան պարսպի վրայից հեռանալ և մուսուլմանները մոտեցան նրան, որպեսզի նրա մեջ անցք բանան: Եվ այդ ժամանակ աստծու ողորմությամբ այնպիսի բան պատահեց, որ նրանք հաշվի չէին առել, պարսպի մի մեծ մասն ինքն իրեն քանդվեց առանց պատճառի: Շնորհիվ դրան նրանք մտան քաղաք և կոտորեցին անթիվ քանակությամբ բնակչություն, այնքան շատ, որ մուսուլմաններից շատերը չկարողացան ներս խուժել քաղաք սպանվածների բազմության պատճառով: Եվ նրանք գերի վերցրին գրեթե նույնքան, ինչքան որ սպանել էին»³:

Մատթեոս Ուոհայեցին պատմում է, որ Ալփասլանը, չկարողանալով ներս խուժել քաղաք՝ արգեն հուսահատվել էր և սկսել էր ետ նահանջել, սակայն Անիի իշխանավորները, Բագրատը և Գրիգոր Բակուրյանը, հենց նույն այդ ժամանակ թողին ժողովրդին անպաշտպան և ետ քաշվեցին միջնաբերդ: Եվ մուսուլմանները, իմանալով այդ և տեսնելով, որ ժողովուրդը խուճապի է մատնվել, ետ դարձան և գրավեցին քաղաքը, որ առանց պահապանների էր⁴:

Անիի առումը Չամչյանը, և նրան հետևելով նաև Սեն-Մարտենը, Հերցբերգը ու պատմագիրների մեծագույն մասը⁵, ենթադրում են 1064 թվի հունիսի 6-ին: Այս հաշիվը ճիշտ չէ: Ավելի ճիշտ է ըստ իս Դյուլորյեի տոմարական հաշիվը:

Սամուել Անեցու մոտ⁴ Անիի առումը ցույց է տրված «ի ՇժԳ-ին ի տօնի Տիրամօրն յաւուր երկշաբաթոջ»: Հիմնվելով այս կարևոր վկայության վրա, Դյուլորյեն Անիի առումը Ալփասլանի զորքերի կողմից դնում է 1064 թվի օգոստոսի 16-ին, երկուշաբթի⁵:

¹ Տե՛ս Markwart, Skizzen, էջ 43—44 և Իբն-ալ-Ասիր, առա. թարգմ. ժուղեի, էջ 120:

² Տե՛ս Մատր. Ուոհայեցի, էջ 148:

³ Չամչյան, Պատմութ. Հայոց, Բ, էջ 982. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. XIV, էջ 445. Hertzberg, Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches, էջ 244 և ուրիշ:

⁴ Տե՛ս հրատ. Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112:

⁵ Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 297:

1064 թվի մեծ հաջողություններից հետո՝ Ալփասլանը, որը կատարելապես ապահովել էր իր թիկունքը՝ կարող էր համարձակ կերպով դարձնել իր հաղթական սուրը Փոքր Ասիայի դեմ: Հայկական լեռնաշխարհը, որը Բյուզանդական կայսրության ամրակուս բնական պատնեշն էր՝ այժմ գրեթե խորտակված էր: Բավական էր մեկ հուժկու հարված ևս և Բասիլանի թուրք հորդաները կկարողանային արդեն ազատ ներս խուժել Փոքր Ասիայի արգավանդ դաշտերն ու արտատեղերը և հաստատվել այստեղ, որպես տիրող ու իշխող ցեղ:

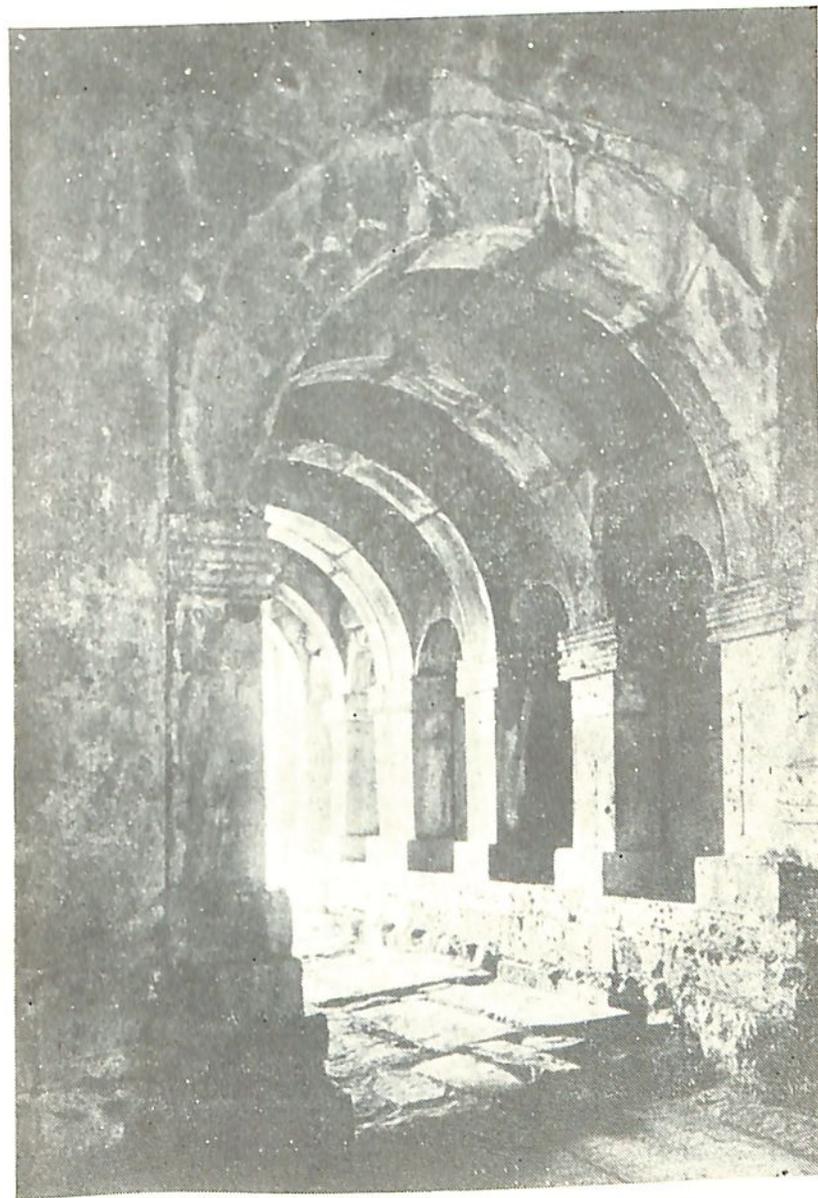
Արդ՝ ի՞նչ էր մտածում և է՞նչ էր անում Թուրանն առ մահացու վտանգի հանդեպ, որ սպառնում էր իր իսկ գոյության:

Հայ եկեղեցու ու եկեղեցականների դեմ հարուցած հալածանքներից հետո, նա այժմ նպատակ էր դրել իրեն բանի կերպով դավանափոխ անելու հայ «հերետիկոս» ժողովուրդը: Գրգամունքը և հուզմունքը հայ ու հույն իշխող դասակարգերի մեջ այնքան էր սաստկացել, որ բնորոշում էր հեռզհեռ արյան վրիժառության, փոխադարձ վեհեհատայի բնույթ:

Անիից վտարանդված Գագիկ Բ Բագրատունին հրամայել էր իր զինվորներին սպանել Կեսարիայի Մարկոս մետրոպոլիտին, որը լցված էր անզուսպ ատելությունք դեպի հայերը և իր շան անունը գրել էր Արմեն: Այս սպանության վրեժն առնում են Կիզիստրա բերդի (Կիլիսիստոս) հույն իշխանները՝ Մանգալեի որդիները, որոնք շարաշար տանջում ու սպանում են Գագիկին և մարմինը կախում բերդի պարսպից (1079): Մանգալեի որդիներին շարաշար սպանում է Ռուբինյան Թորոս իշխանը: Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ՝ այդպիսի վրիժառու սպանությունների զոհ եղան հայերի կողմից՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վասակը, որ Անտիոքի իշխանն էր, Եպիփան իշխանը «ի տանէն Շիրակայ» և ուրիշները¹:

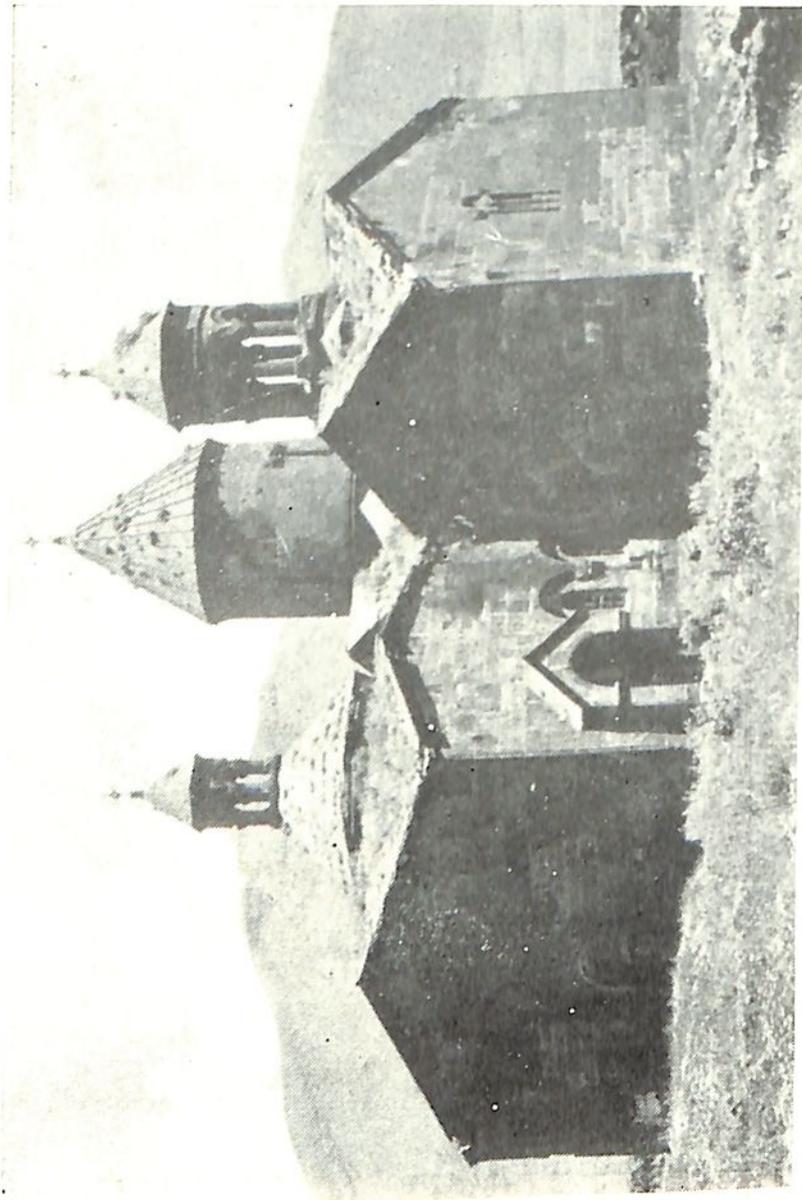
Հայ պատմիչներն այդ փոխադարձ վրիժառության մասին ունեն բազմաթիվ նկարագրություններ, որոնք թեև հաճախ հիմնըված են ժողովրդական ավանդության վրա և կարող են չափազանցված լինել, սակայն ինքը լայն վրիժառության փաստը միանգամայն ստույգ է և համապատասխան է հայ իշխող դասակարգերի ծայր աստիճան գրգռված տրամադրության:

Արևելյան քրիստոնեության այս անհաշտ երկվությունը և անվերջ պառակտումները, որ արձագանք էին գտնում բյուզանդական

Սանահեի զլխավոր տաճարի դավիթը:

¹ Տե՛ս Մամբ. Ուռհայեցի, էջ 213 և 214:

Սուրբ Սոփյանի (XIII դ.)

զորքի ու զորավարության մեջ և առիթ դառնում դավերի ու անգամ դավաճանության՝ մեծ շարժում նպաստում էին սելջուկյան թուրքերի հաջողություններին:

Ալփասլանի 1064 թվի արշավանքից հետո հայերի գաղթը սասակացավ նաև Հայաստանի հյուսիսային կողմերից: Ալփասլանի այս արշավանքի ժամանակ դեռևս գոյություն ունեին Կարսի Բագրատունյաց թագավորությունը, որը գտնվում էր Աբասյան Գազիկի իշխանության տակ:

Արդեն Տուզրուլ բեգի արշավանքների ժամանակ Կարս քաղաքը ենթարկվել էր հարձակման ու ավերածության, և Կարսի Գազիկ թագավորը և բնակչության մի մասը փրկվել էին քաղաքի վերնաբերդում: Մատթեոս Ուոհայեցու վկայությամբ, այս Գազիկը ևս, ինչպես և Վրաստանի ու Չորագետի թագավորները, հնազանդել ու անձնատուր էր եղել Ալփասլանին և իր երկիրը համեմատաբար զերծ պահել թուրքական վայրագություններից:

Սակայն, ինչպես Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը, այս Գազիկը ևս, սարսափած թուրքերից՝ 1064 թվի վերջերին տվեց իր թագավորությունը Բյուզանդիայի Կոստանդին Գուկաս կայսեր (1059—1067) և, ստանալով նրանից Կիլիկյան Տավրոսում, ինչպես վկայում է Մատթեոս Ուոհայեցին, Ծամնդավ բերդաքաղաքը¹, շտապեց փոխադրվել այնտեղ ազնվականության ու բնակչության մի մասի հետ: Տարբեր է Վարդան վարդապետի վկայությունը, որը հաղորդում է, որ

«Կարսի Գազիկ թագավորը, Աբասի որդին, թուրքերի երկյուղից նեղվելով տալիս է իր հայրենիքը հույներին և առնում է Ծամնդավը, Լաոհան, Ամասիան և Կոմանան ու նաև հարյուր պոաստին, այսինքն՝ գյուղ»:

[«Իսկ թագաւորն Կարուց Գազիկ որդի Աբասայ նեղեալ յերկիւղէ թուրքացն՝ տայ զհայրենիս իւր ի յոյնս և առնու զԾամնդաւ, և զԼաոհա և զԱմասիա և զԿոմանա, և զպոաստինս հարիւր, որ է գեօղեան»]²:

Շատ հավանական է, որ Ալփասլանի հարձակումներից հետո Փոքր Ասիա էին գաղթել նաև հայության ուրիշ հատվածներ Հայաստանի հյուսիսային և արևելյան կողմերից:

¹ Տե՛ս Մամր. Ուոհայեցի, էջ 151: Այդ բերդաքաղաքը Գեյցերի մոտ անվանված է Կամենդավ (Camendav), տե՛ս H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, էջ 1008:

² Վարդան վրդ., գլ. ԾԸ, էջ 102 (1862):

անձնական քաջության, այս կովում պարզ երևաց բյուզանդական զորական ուժի քայքայված վիճակը և կարգապահության ու հավատարմության բացակայությունը: Շտապ հավաքված ու մեծ մասամբ վարձկան զինվորներից կազմված այս զորքը ահեղի էր միայն իր թվով, բայց ո՛չ ռազմական իր որակով: Զորավարների մեջ կային Ռոմանոս Դիոգենեսի անձնական ռիսերիմ թշնամիներ: Կովի հենց առաջին օրը տեղի ունեցան դավադրության և մատնության դեպքեր, որոնք մեծ շափով թուլացրին բանակի ոգևորված տրամադրությունը:

Կովի երկրորդ օրը ճակատամարտի դաշտից դավաճանաբար ետ քաշվեց իր զորամասով Անդրոնիկոս Դուկաս իշխանը և նրան հետևեցին նաև ուրիշ զորապետներ իրենց զորագնդերով: Սելջուկ-թուրքերի և Բյուզանդիայի վճռական այս ընդհարումը վերջացավ հուլյն զորքերի սոսկալի պարտությունից և ինքը կայսրը գերի ընկավ Ալփասլանի ձեռքը:

«1071 թվի Մանազկերտի պարտության ճակատագրական սարսափելի օրը, — ասում է պրոֆ. Գելցերը, — Բյուզանդական մեծ պետության մահվան օրն էր: Թեև նրա հետևանքներն իրենց բոլոր ահավորություններն անմիջապես զգալի չեղան, սակայն Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը, Հայաստանը և Կապադովկիան, որոնք այնքան կայսրներ և զորապետներ էին տվել և կազմում էին պետության իսկական ուժը՝ ընդ միշտ կորած էին կայսրության համար և թափառական թուրքը հաստատեց հին հռոմեական փառահեղության ավերակների վրա իր վրանը»¹:

Ալփասլանը գերված կայսեր հետ շատ մեղմ վարվեց: Ռոմանոս Դ-ի հետ նա կնքեց խաղաղության դաշն և, նրան ազատ արձակելով, պահանջեց թուրք զերինների վերադարձը և դրամական որոշ հատուցում:

Սակայն Ռոմանոսի ռիսերիմ հակառակորդների աջակցությամբ Կոստանդնուպոլսում նոր կայսր էր հրատարակվել Միքայել է Դուկասը (Պարապինակեսը, 1071—1078) և դժբախտ Ռոմանոսը ստիպված եղավ անձնատուր լինել նույն Անդրոնիկոս Դուկասին, որի դավաճանությանն էին վերագրում Մանազկերտի պարտությունը: Անձնատուր եղած Ռոմանոս Դիոգենեսին երզնազանցաբար կուրացրին, իսկ Ալփասլանի հետ կնքված դաշինքը շրջադրեցին:

¹ Տե՛ս H. Gelzer, Abriss, էջ 1010.

Ալփասլանին շուտով հաջորդեց նրա որդին Մելիքշահը (1072—1092), որը կոխել էր Բյուզանդիայի դեմ հանձնարարեց Գիլգիմուշի որդուն՝ Սուլեյմանին, որ Տուղրուկ սուլթանի թոռն էր: Այս ընդունակ զորապետը մեծ հաջողությամբ շարունակեց Փոքր Ասիայի նվաճումը և աշխատեց հաստատել այստեղ իր տիրապետությունը:

1073 թվին նա Կեսարիայի մոտ ծանր պարտության մատնեց բյուզանդական զորավար Իսահակ Կոմնենին: Սրան փոխարինեց նոր հրամանատար Կեսար Դուկասը, որը սակայն միացավ Փոքր Ասիայում նորմանական զորքերի առաջնորդ ապստամբ Ուրսելի հետ և, ձգտելով գահակալության, իր զենքն ուղղեց ո՛չ թե սելջուկների, այլ իր հարազատ եղբորորդու Միքայել է Դուկասի դեմ: Հուսահատված կայսրը, ապավինելով սելջուկների օգնության, նրանց հետ դաշն կնքեց, Սուլեյմանի աջակցությամբ ձեռք բերեց Կեսար Դուկասի և Ուրսելի ապստամբությունը և համաձայն դաշինքի ճանաչեց Սուլեյմանին օրինավոր տեր գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիայի (1074):

Երբ 1086 թվին արևմուտք եկավ ինքը Մելիքշահ սուլթանը և հասավ մինչև Միջերկրական ծովի ափը՝ Փոքր Ասիայի և Ասորիքի բոլոր մեծ ու փոքր իշխանները հպատակվեցին նրան և այսպիսով Սելջուկյան աշխարհակալ մեծ պետությունը անչափ ընդարձակվեց:

Նոր աշխարհակալությունը տարածվում էր Չինաստանի և Ադրիանիստանի սահմաններից մինչև Միջերկրական ծովը, այն է՝ մինչև Եգիպտոս ու գրեթե մինչև Կոստանդնուպոլիս, իսկ հյուսիսից հարավ՝ Սև ծովից ու Կովկասից մինչև Եմեն և Հնդկական օվկիանոսը:

Բյուզանդական աշխարհակալությունը ջախջախված լինելով Փոքր Ասիայում, այնուհետև Արևմտյան Ասիայի պատմության ղեկն անցավ սելջուկյան թուրքերի ձեռքը:

Մելիքշահի ժամանակ Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի մեծագույն մասը քանդված ու ավերված էին: Թեև սելջուկյան թուրքերի անվերջ հարձակումներից սոսկալի կերպով տուժել էր նաև պարսկական Արևելքը, սակայն ավերածությունն անհամեմատ ավելի դաժան էր եղել Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի բրիտանական երկրներում:

Սելջուկյան հսկայական նոր պետությունը, որ, մեծ մասամբ, ավերված ու կողոպտված էր, անհրաժեշտ էր այժմ վերաշինել ու բարեկարգել, և Մելիքշահ սուլթանը, անսպասելի կերպով, շի-

նարարական ու կուլտուրական այդ մեծ գործում ցույց տվեց և բարի կամեցողություն և արտակարգ եռանդ:

Մելիքշահի հրամանով սկսվեցին ամենուրեք վերանորոգչական ու շինարարական մեծ աշխատանքներ: Երկրի տնտեսական դրությունը բարվոքելու համար վերաշինվում էին ավերված շրջանները, կարգի էին բերվում հաղորդակցության ճանապարհները, վերացվում էին առևտուրը արգելակող ծանր մաքսերը, կառուցվում էին կարավանակայաններ և բազմաթիվ հասարակական շենքեր: Աշխարհակալ այս մեծ պետության ամրանիստ կենտրոններն էին Ռեյը, Նյուշապուհը և կամ Սպահանը:

Բազմազան կառուցվեց հատուկ աստղագիտարան: Նշանավոր քաղաքներում հիմնվեցին բարձրագույն դպրոցներ: Ամեն կերպ հովանավորվում էին գիտությունն ու գեղարվեստը: Արքունիքում կառավարության հովանավորության տակ ծաղկում էր արաբական ու պարսկական գրականությունը. Մելիքշահը և նրա վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը խիստ բարեհաճ վերաբերմունք ունեին դեպի Օմար Խալաֆը, որը ականավոր մաթեմատիկոս և աստղագետ ու միաժամանակ նաև նշանավոր բանաստեղծ էր:

Քրիստոնեական երկրների և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի համար որոշակի նշանակություն ունեցավ Մելիքշահի կառավարության լայն համբերողությունը բոլոր կրոնների ու դավանությունների վերաբերմամբ:

Ուշագրավ է առանձնապես սելջուկյան տիրապետության սկզբնական շրջանում գյուղացիության տնտեսական դրության բարվոքումը Բյուզանդական նախկին երկրներում: Բյուզանդական կայսրության մեջ ամենացավոտ խնդիրն էր, ինչպես վերև ասացինք, խոշոր կալվածատիրության անընդհատ ծավալումը ի հաշիվ աղքատացող ու շահագործվող մանր գյուղացիության: Մեծամեծների կալվածները մշակում էին, մեծ մասամբ, ճորտերը կամ ստրուկները:

Հողային այս խնդիրը, որն անկարող եղան լուծել Ռոմանոս Ա-ի և Բագրիվեյոս Բ-ի ամենախիստ օրենքները, այժմ լուծեց Փոքր Ասիայում իկոնիայի սուլթանության հիմնադիր Սուլեյման Ա-ը հօգուտ գյուղացիության¹: Շահագործվող ճորտ ու ստրուկ գյուղացիությունը հայտարարվեց ազատ տեր իրենց հողաբաժինների:

¹ Համեմատե՛ք Վլ. Գորժևսկիյ, Государство Сельджукидов Малой Азии, Л., 1941, стр. 93.

և նա պետք է վճարեր հարկ միայն կառավարությանը: Մելիքշահի կառավարությունը հողային խնդրի այս կարուկ լուծումով, անշուշտ, շահած պիտի լիներ գյուղացիության համակրանքը:

Կուլտուրական բեղուն ու բազմակողմանի աշխատանքները, որ վերև մատնանշեցինք, չի կարելի, իհարկե, վերագրել թափառական սելջուկյան թուրքերին, որոնք գտնվում էին քաղաքակրթական զարգացման համեմատաբար ցածր աստիճանի վրա:

Մելիքշահի կառավարության շինարարական այս գործունեության գաղտնիքը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Սելջուկյան մեծ պետության իրական ղեկավարն այդ ժամանակ ո՛չ թե իրենք թուրքերն էին, այլ պարսկական-արաբական կուլտուրայի ականավոր ներկայացուցիչները: Սելջուկյան սուլթանները ենթարկվել էին արդեն այդ ժամանակ պարսկական-արաբական բարձր կուլտուրայի ազդեցությանը:

Ինչպես հայտնի է, Մելիքշահի կառավարության լիազոր վարիչն էր տաղանդավոր ու եռանդուն պարսիկ Հասան իբն Ալին Խորասանի Տուս քաղաքից, որի մականունն էր Նիզամ ալ-Մուլք (= «տերության կարգավորում»): Սելջուկյան մեծ պետության ղեկը գտնվում էր այս նշանավոր վեզիրի և նրա նշանակած բարձր պաշտոնյաների ձեռքին:

Եվ հենց, մասամբ, այս մեծ վեզիրին, որի գրչին պատկանում է հուշակավոր «Կառավարման ձեռնարկ» (Սիասետ-Նամե) երկը¹, պետք է վերագրել Մելիքշահի ներքին քաղաքականության բարեհաճ ու շինարար ընթացքը: Թե որքան մեծ է եղել Նիզամ ալ-Մուլքի դերը՝ այդ երևում է ժամանակակից պատմիչների հետևյալ դիտողությունից: Երբ իր թագավորության վերջին տարիներում Մելիքշահը, ընկնելով մեծ վեզիրի թշնամիների ազդեցության տակ, դժգոհություն էր հայտնել նրան, Նիզամ ալ-Մուլքը սուլթանի մարդկանց ներկայությամբ ասել էր՝ «Մելիքշահի թագն անխզելի կերպով կապված է իմ գրչի հետ. եթե գրիչս ձեռքս վայր դնեմ՝ նրա թագն իսկույն կխորտակվի»:

Սելջուկյան ներքին քաղաքականության կուլտուրական ու շինարար բնույթը մի պարզ ցուցանիշ էր, որ Առաջավոր Ասիայի նախկին բարձր քաղաքակրթությունը նորից սկսել էր գերիշխող հանդիսանալ Արևելքում: Թափառական սելջուկյան թուրքերը, հաղ-

¹ Այս երկը լույս է տեսել այժմ ռուսերեն թարգմանությամբ՝ տե՛ս «Спасет-Намэ, книга о правлении визира XI столетия Низам ал-Мулька» перевод проф. Б. Н. Заходера, М.—Л., 1949.

թող լինելով հանդերձ, ենթարկվել էին հաղթվածների բարձր քաղաքակրթությանը:

Կուլտուրական այս վերակենդանությունը, ինչպես կտեսնենք, երկարատև չեղավ: Մոնղոլական ահեղ ու ավերիչ արշավանքները և դեպի արևմուտք շարժվող թուրք-թաթարական ցեղերի նոր հարձակումները ոչնչացրին հետզհետե կուլտուրական առաջադիմության այս ջանքերը և նախկին քաղաքակրթության պահպանված մնացորդները:

Մելիքշահ սուլթանի մասին հայ պատմիչները խոսում են մեծ գովասանքով: Վարդան պատմիչը նրան բնորոշում է, որպես «այր ողորմած և բարեմիտ, առաւել ազգիս մեր», իսկ Մատթևոս Ուռհայեցին նրան անվանում է՝ «հայր և ծնող ամենայն տիեզերաց, այր բարի և ողորմած և քաղցր ի վերայ ամենայն աշխարհի»¹: Ինչպես երևում է հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկություններից, Մելիքշահի բարեմիտ և խաղաղ քաղաքականությունը արտահայտվել է ինչպես Փոքր Ասիայի հայության, նույնպես և բուն Հայաստանի նկատմամբ:

Մելիքշահի գահակալության ժամանակ Անդրկովկասյան իշխանությունների մեծագույն մասը գտնվում էին սելջուկյան սուլթանության գերիշխանության տակ: Բայց, ըստ երևույթին, Աբխազիան ու Վրաստանը Բագարատ Գ-ի թագավորության վերջին տարիներում և նրա որդու Գեորգի Բ-ի թագավորության ժամանակ (1072—1089), որը Ջուանշերի մոտ անվանված է «Գեորգի կիրապաղատ», նորից հարել էին Բյուզանդիային և հրաժարվել էին ենթարկվել սելջուկյան սուլթանների գերիշխանությանը:

Գեռես Ալփասլանի սուլթանության վերջին տարիներում Բագարատ Գ-ը, ինչպես վկայում է Ջուանշերը², հարձակվեց Տփղիսի վրա, որն Ալփասլանը տվել էր Փատլուն ամիրային: Գանձակի ամիրան, մատնվելով այս կովում պարտության կիպարիտի որդու Իվանե Օրբելյանի կողմից՝ գերի բռնվեց և, ազատ արձակվելով՝ տվեց Աբխազների ու Վրաց թագավորին Տփղիսն ու նաև Գագաքերդը և Քավազին կամ Գավարզին ամրոցը («ՔՔօզինն»), որոնք գտնվում էին այժմյան Ղաղախ դավառում՝ Աղստե գետի արևմրտյան կողմում:

Գեորգի Բ-ի թագավորության ժամանակ Վրաստանն ավելի ևս ուժեղացավ ու ընդարձակվեց և Բյուզանդական մեծ կայսրության

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԾԹ, էջ 104 և Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 243:

² Տե՛ս գլ. ԺԵ, էջ 113—114:

անկման ու քայքայման շնորհիվ հետզհետե տեր դառավ Վրաստանի ու Հայաստանի մի շարք շրջանների, որոնք միացվել էին Բյուզանդիային և դեռևս մնում էին նրա իշխանության տակ: Ինչպես վկայում են, Քարթլիս-ցխովրեբան և Ջուանշերը¹, Գեորգի Բ-ը գրավել էր կամ ստացել էր հույներից Աբխազիայի Անակոփիա մեծ բերդը և բազմաթիվ բերդեր Կղարքքում, Շավշեթում, Զավախքում, Արդահանում ու նաև Կարսը և Վանանդը:

Սելջուկյան մեծ աշխարհակալությունը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժել Վրաստանի զորեղացումը և մերձեցումը Բյուզանդիայի հետ: Ուստի և Մելիքշահի սուլթանության հենց առաջին տարիներում սելջուկյան թուրքերը նորից հարձակվեցին Վրաստանի վրա և գրավեցին այստեղ Տփղիսը և Շամշուլդեն, Կորիկյան Բագրատունիների մայրաքաղաքը, որին Բագարատ Գ-ի թագավորության ժամանակ վերստին տիրել էին վրացիները: Գրաված քաղաքների իշխանությունը Մելիքշահը հանձնեց Սրահանգ ամիրային:

Շուտով տեղի ունեցավ նոր ընդհարում վրացիների հետ և Սրահանգը, գաշնակից ունենալով Գանձակի, Դվինի և Գմանիսի ամիրաներին՝ կովի բռնվեց Գեորգի Բ-ի հետ Շամշուլդեի դաշտում՝ Փարցխիսում: Սակայն այս կովում Սրահանգը հաղթվեց և փախավ Գանձակ²: Ակաղ. Զավախիշվիլին Տփղիսի ու Շամշուլդեի գրավումը սելջուկյան զորքերից և Շամշուլդեի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտը ենթադրում է 1073—1074 թվերին³:

Սրահանգի պարտությունից հետո սելջուկյան թուրքերը, ինչպես վկայում են վրացական աղբյուրները, պարբերաբար շարունակել են արշավել և ավերել են Վրաստանի, գլխավորապես, արևմտյան երկրները, ուր նրանք հրդեհել էին Քութայիսը, Արտանուշը և Կղարքքի վանքերն ու եկեղեցիները⁴:

«Այն ժամանակներում, — վկայում է նաև Ջուանշերը, — թուրքերն ասպատակեցին Վրաց երկիրը և շատ ար-

¹ Տե՛ս Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 208, 216 և «Համառոտ պատմություն Վրաց բնծայեալ Ջուանշերի պատմիչ», էջ 114:

² Տե՛ս Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 208 և 216. Ջուանշեր, գլ. ԺԷ, էջ 114:

³ Տե՛ս Н. А. Джавахишвили, История грузинского народа, II, рус. перевод М. Хубуа (на правах рукописи), стр. 249.

⁴ Նույն տեղում, II, էջ 250:

յուն թափեցին և շատերին էլ գերեցին ու գնացին. նրանց գլխավորի անունն էր Բուժղուր»:

[«Յաւուրսն յայնոսիկ ասպատակեցին թուրքք յերկիրն վրաց, և բազում արիւնս հեղին, և գլուղուս գերեցին և գնացին. որոց գլխաւորին անուն Բուժղուր կոչէին»]¹:

Աբխազիայի ու վրաստանի թագավորութեան գրութեանը խիստ ծանրացել էր նաև արևելյան կողմից: 1087 թվին Մելիքշահի հրամանով Անդրկովկաս կազմավորեց անձ զորքով Բուզան ամիրան, որը պաշարեց ու գրավեց Փատունյաններից Գանձակ քաղաքը²: Ըստ երևույթին, թուրքերն այնուհետև վերագրավել էին նաև Տփղիսն ու Շամշուլղեն: Այսպիսով, վրաստանը սպառնալիքի էր ենթակա թե հարավ-արևմուտքից և թե արևելքից: Ուստի և Գեորգի Բ-ը, ընկնելով ծանր ու հուսահատական այս գրութեան մեջ՝ իր երկիրը փրկելու համար գնաց Մելիքշահի մոտ Սպահան, հնազանդվեց նրան ու համաձայնեց վճարել նրան որոշ տուրք:

1090 թվին Մելիքշահի մոտ գնաց նաև հայ հոգևորականներից ու ազնվականներից կազմված մի պատգամավորություն Բարսեղ կաթողիկոսի հետ և խնդրեց սուլթանից ազատել հայ եկեղեցին ծանր հարկերից և աջակցություն ցույց տալ կաթողիկոսական աթոռի միացման³:

Մելիքշահը Բարսեղ կաթողիկոսին ընդունեց պատվով ու մեծարանքով, կատարեց պատգամավորության խնդրերը, ազատեց հայ եկեղեցին ծանր հարկերից և մեծ շքով ճանապարհ գրեց պատգամավորությունը, տալով կաթողիկոսին հատուկ հրովարտական և ազատության գիր⁴:

Միևնույն ժամանակ Մելիքշահը Հայաստանի հոգատարության գործը հանձնարարեց իր կնոջ եղբորն Իսմայիլ իբն Ակութ ամիրային, որը նշանակվեց Ատրպատականի, Աղվանքի և Հայաստանի

¹ Տե՛ս Ձուանշեհ, գլ. ԺԷ, էջ 114—115:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԿԱ, էջ 106. Մատթ. Ուռնայեցի, էջ 237 և Սամ. Անեցի, էջ 118:

³ Մատթեոս Ուռնայեցին վկայում է (էջ 229), որ «ի ժամանակս այսմիկ ի շորս բաժանեցաւ ամոռ սրբոյն Գրիգորի. զի ահա Տէր վահրամ յեղիպոսս, և Տէր Թէոդորոս ի Հոնին և Տէր Բարսեղ ի թագաւորարնակ քաղաքն Հայոց յԱնի և Տէր Պողոս ի Մարաշ քաղաքն»: Կաթողիկոսական աթոռի բաժանումը հետևանք է մասամբ հայերի գաղթման և ցույց է տալիս հայերի ցրվածությունը Փոքր Ասիայում և ներկայումս:

⁴ Տե՛ս Մատթ. Ուռնայեցի, էջ 240. Սամ. Անեցի, էջ 117 և ուրիշ:

կուսակալ: Իսմայիլ ամիրան իրեն կենտրոնավայր էր ընտրել Գանձակ քաղաքը: Վարդան վարդապետը վկայում է նրա մասին, որ

«խիստ քաղցր ու բարեմիտ էր հայերի վերաբերմամբ. ուստի և հոգս քաշելով հայ ժողովրդի մասին՝ բարեկարգեց երկիրը, [հարկերից] ազատեց վանքերը և բոլոր եկեղեցականներին»:

[«Կարի քաղցր և բարեմիտ առ հայս. վասն որոյ խնամածեալ ազգիս՝ շինեցաւ աշխարհս. ազատեալ զվանորայս, և զամենայն եկեղեցականս»]¹:

Մատթեոս Ուռնայեցին ևս նրա մասին խոսում է մեծ հարգանքով:

«Սա [Իսմայիլ իբն Ակութը],— ասում է Ուռնայեցին,— տիրել էր ամբողջ Հայոց աշխարհին: Եվ սա ամեն կողմից քաղցր էր, ողորմած, բարի, խնամակալ, մարդասեր, խաղաղարար, և շինող էր Հայոց համայն աշխարհի. զարգարիչ էր վանքերի, մխիթարիչ էր կրոնավորների և հավատացյալներին ազատ էր պահում պարսիկների ամեն տեսակ շարագործություններից. նրա կառավարման օրերում ամեն մեկը տիրում էր հայրենի ժառանգությանը և ամբողջ Հայաստանը լի էր նրա ժամանակ ուրախությամբ»:

[«Վասն զի սա տիրեալ էր ամենայն աշխարհին Հայոց: Եւ էր սա յամենայն կողմանց քաղցր և ողորմած և բարի և խնամակալ և մարդասէր և խաղաղարար և շինող ամենայն աշխարհին Հայոց, զարգարիչ վանորէից և մխիթարիչ կրօնաւորաց, և ազատ պահէր զհաւատացեալսն յամենայն շարեացն Պարսից. և ամենայն ոք տիրեալ էր հայրենեաց իւրոց յաւուրս նորա, և ի ժամանակս նորա կայր ուրախութեամբ լցեալ ամենայն Հայքն»]²:

Այս վկայություններից պարզ երևում է, որ Նիզամ ալ-Մուլքի խոհուն ու բարեհաճ վարչական քաղաքականությունն ունեցել էր բարերար հետևանքներ նաև հայ ժողովրդի համար:

Այդ խաղաղ շրջանը կարճ տևեց: 1092 թվին հոկտեմբեր ամսին Իսմայիլի ազնվավորների ուղարկած ֆիդայու ձեռքով սպանվեց Նիզամ ալ-Մուլքը, իսկ մի ամիս հետո մեռավ և Մելիքշահ սուլթանը:

¹ Վարդան վրդ., ԿԲ, էջ 108:

² Մատթ. Ուռնայեցի, էջ 247:

Սրանց մահից հետո սկսվեց Սելջուկյան մեծ աշխարհակա-
լության քայլ առ քայլ անկումը, զլիսավորապես, սելջուկյան սուլ-
թանական տան ընտանեկան երկպառակությունների և զահակա-
լական կոիվների պատճառով: Ներքին այդ անվերջ պառակտում-
ներն ու ընդհարումներն ունեցան այն հետևանքը, որ Սելջուկյան
մեծ աշխարհակալությունը բաժան բաժան եղավ և վերածվեց մի
շարք մեծ ու փոքր, իրարից անկախ պետությունների:

Սելջուկյան ներքին կոիվների այս շրջանում Հայկական լեռ-
նաշխարհը նորից գտավ բեմ պարբերաբար բռնկվող ընդհարում-
ների: Այս կոիվները մեծ չափով թուլացրին սելջուկյան իշխանու-
թյան ուժը: Հայությունը, որ սելջուկյան արհավիրքներից ու ավե-
րածություններից հետո սկսել էր նորից վերակենդանանալ, համառ
կերպով աշխատեց պայքարել իր երկրում ծավալվող ու իշխող
եկվոր նոր իշխանությունների դեմ: Վրաստանի օգնությամբ և նրա
գերիշխանության տակ նա ձգտեց վերականգնել քաղաքական իր
նախկին դրությունը և կուլտուրական բարեկեցությունը:

Վերականգնման այս համառ ջանքերը կազմում են հայ ժո-
ղովրդի պատմության հատուկ և ուրույն մի շրջանը, որը կարող է
դեռ լուրջ ուսումնասիրության:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Արյունանեղ ներքին պատերազմներ Սելիջանի մահից հետո.— Սելջուկյան
մեծ պետության կործանումը:— 2. Հայկական իշխանությունների մնացորդները
12-րդ դարի սկզբներում.— Կյուրիկյան քաղաքությունը.— Կապանի Սյունյաց
քաղաքությունը.— Սասունի իշխանությունը.— Խաչենի իշխանությունները.—
Վասպուրականի իշխանության մնացորդը:— 3. Նոր իշխանությունները Հայաս-
տանում:— 4. Ասորպատականի և Առանի կուսակալությունը:— 5. Կապան քաղաքի
ավերումը:— 6. Սելջուկյան կենտրոնական սուլթանության քայքայումը արաբեկ-
ների իշխանության ժամանակ:— 7. Գվինի և Անիի Շեղդադյանների ամիրայու-
թյունները:— 8. Հայ իշխանությունների մնացորդները Շիրակում:— 9. Ասպատա-
կությունները Շիրակում և Լոռիում սելջուկյան ներքին խռովությունների ժամա-
նակ:— 10. Կարեն և Կարսի ամիրայությունները.— Գանիշանների ամիրայու-
թյունը Կապադովկիայում ու Սեբաստիայում.— Արտոխյանները Հիսն-Կեֆում
և Մերդինում.— Շան-Արմենների ամիրայությունը Խլարում:— 11. Մաննեղական
և մանե իշխանությունների պայքարը իրար դեմ:— 12. Վրաստանի բարձր դերը
և վրացական-հայկական համերաշխությունը:

Մելիքշահի մահից հետո (1092) նրա որդիները բոլորն էլ ան-
չափահաս էին: Ամենամեծ որդին էր Բարկիարուխը, Ատրպատա-
կանի Իսմայիլ իբն Ակութ ամիրայի քրոջ որդին, որը տասներկու
տարեկան էր կամ մի փոքր ավելի մեծ: Բարկիարուխի (1092—
1104) թե՛ եղբայրները և թե՛ հորեղբայրները, նրանք, որոնք ուժ
ունեին և զորեղ կողմնակիցներ, ապստամբեցին սրա դեմ և ամեն
մեկը նրանցից ինքն էր ուղում տիրապետել սելջուկյան զահին:

Սկսվեցին արյունահեղ ընդհարումներ և ներքին երկպառա-
կություններ, որոնք սկիզբ դրին Սելջուկյան աշխարհակալության
կուլտուրան: Այդ կոիվների ընթացքում 1093 թվին սպանվեց Ատր-
քայքայման: Այդ կոիվների ու Հայաստանի կուսակալ Ակութի որդին
պատականի, Աղվանքի ու Հայաստանի կուսակալ Ակութի որդին

Իսմայելը, ինչպես և շատերը սելջուկյան սուլթանական ընտանի-
քից ու նշանավոր ամիրաներից:

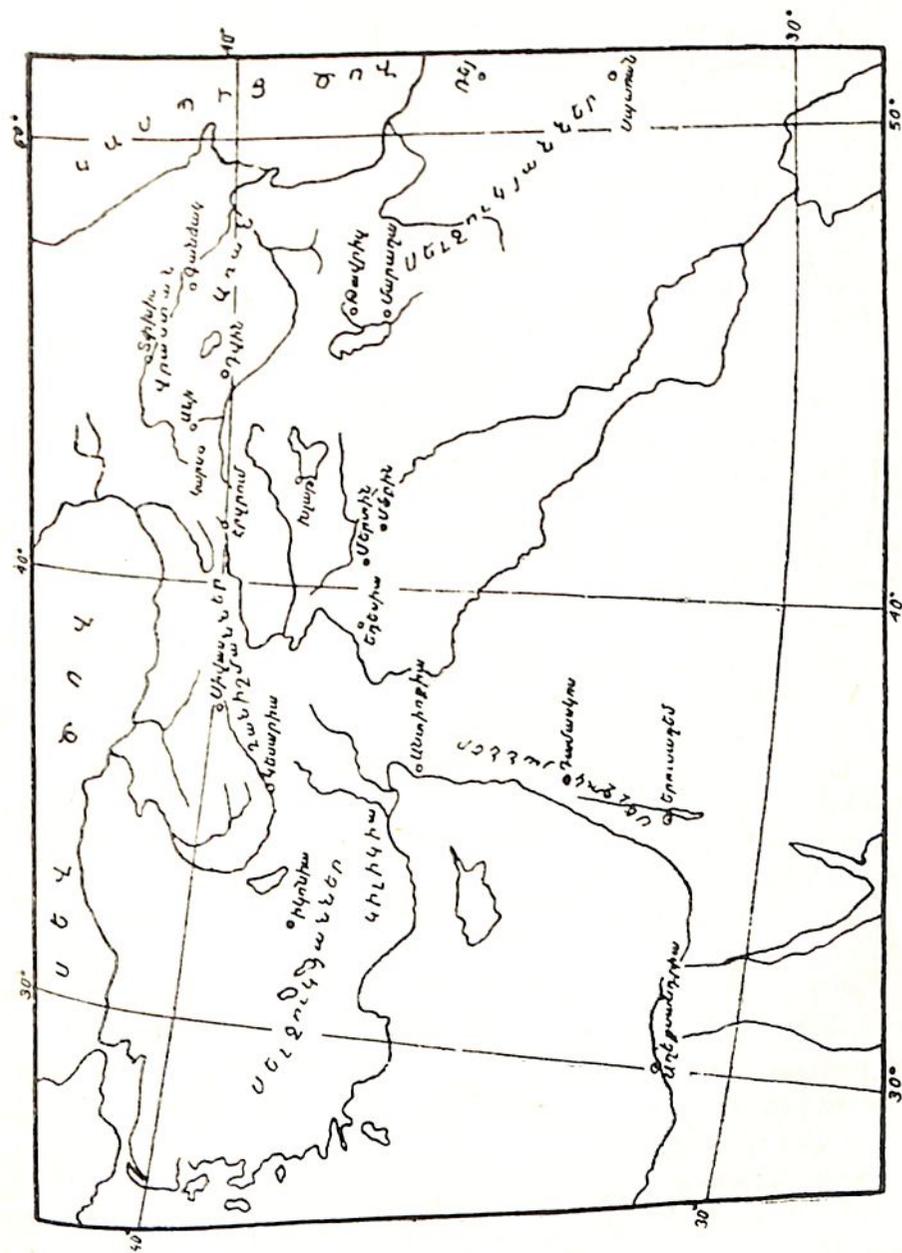
Բարկիարուխի մահից հետո (1104), նրա եղբայր Մուհամմեդը
(1105—1118), որին հայ պատմագիրներն անվանում են Տափար¹,
կարողացավ ընկճել ապստամբներին և վերականգնել կարգը, սա-
կայն շատ կարճ ժամանակով:

Մուհամմեդ-Տափարից հետո Սելջուկյան աշխարհակալության
քայքայումը ավելի ևս արագացավ և Սելջուկյան ընդարձակ պե-
տությունը բաժանվեց մեծ ու փոքր իշխանությունների: Անհատումն
ամենից առաջ տեղի ունեցավ սելջուկյան սուլթանական ընտանի-
քի մեջ:

Կերմանում հաստատեց իր անկախ իշխանությունը Ալփաս-
լանի եղբոր Կափուրգի սերունդը, Հյուսիս-արևելյան Իրանում՝ Մե-
լիքշահի որդին Սինջարը, արևմտյան Փոքր Ասիայում՝ Փրթըլմուշի
և նրա Սուլեյման որդու հաջորդները հիմնեցին Իկոնիայի անկախ
տերությունը, որի գլխավոր կենտրոններն էին Իկոնիան և Նիկիան:
Իսկ Ասորիքի ու Միջագետքի կողմերում, ուր հաստատվել էին
Մելիքշահի եղբոր Տուտուշի որդիները՝ սրանց երկպառակություն-
ների պատճառով կաղմվեցին մի շարք մանր անկախ ամիրայու-
թյուններ և իշխանություններ: Զուգընթաց սուլթանյան հյուղավոր-
ման, աչդպիսի անկախ կամ կիսաանկախ իշխանություններ առաջ
եկան նաև Սելջուկյան պետության ուրիշ մասերում:

Բուն Հայաստանի հայ բնակչության մի ստվար մասը, ինչպես
տեսանք, Բյուզանդիայի հատուկ քաղաքականության շնորհիվ, նաև
թուրքական արշավանքների պատճառով՝ գաղթել էր Փոքր Ասիայի
թուրքական արևելյան երկրները: Այստեղ, Հյուսիս-արևմտյան Միջա-
գետքում, Կապադոկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասո-
րիքում, այս գաղթականությունը աշխատեց հիմնել իր համար մի
նոր հայրենիք: Պաշտպանվելով սելջուկյան հարձակումներից, հայ
գաղթականությունը հիմնեց այս երկրներում մի շարք անկախ
կամ կիսաանկախ իշխանություններ, որոնց մեջ նշանավոր գա-
ռավ, ինչպես ասացինք, Կիլիկիայի Ռուբենյան իշխանությունը,
որը գոյություն ունեցավ մոտ երեք հարյուր տարի՝ մինչև 14-րդ
դարի վերջերը:

Սելջուկյան աշխարհակալ պետության քայքայման ու թուլաց-
ման շրջանում հետզհետե ուշքի եկան բուն Հայաստանի, գլխավոր-

Սելջուկյան իշխանություններն Առաջափոր Ասիայում:

¹ Տե՛ս Մատթ. Ուոնայեցիի, էջ 298, 330, 341 և Վարդան վրդ., էջ 113, 118:

րապես, հյուսիս-արևելյան շրջանները, որոնք համեմատաբար քիչ էին տուժել սելջուկյան հարձակումներից՝ Լոռին, Չորափորը, Սյունիքը և նրանց սահմանակից մյուս շրջանները: Հայ ժողովրդի բեկորները թե՛ այստեղ հյուսիսում և թե՛ Հայաստանի կենտրոնական մասերում ու նաև հարավային լեռնային շրջաններում սկսեցին հետզհետե այնուհետև համառ պայքար թուրք իշխանությունների դեմ, ձգտելով վերականգնել ու ապահովել իրենց ինքնուրույն գոյությունը և կուլտուրական ազատ դարձացումը:

11-րդ դարի վերջերում, սելջուկյան թուրքերի ահավոր արհամիջրքներից ու ավերածություններից հետո, ինչպես վերև ասացինք, Հայաստանում, գլխավորապես նրա լեռնային ու ամրացրած շրջաններում, տեղ տեղ մնացել էին հայկական նախկին իշխանությունների ցրված բեկորները: Մատենագրական տպագրված հայ ազբյուրների մեջ, որոնց վկայությունները այս ժամանակաշրջանի մասին խիստ ազբատիկ են, ազոտ ու կցկտուր տեղեկություններ են պահպանված միայն մի քանի իշխանությունների մասին:

Սելջուկյան աշխարհակալության անկման սկզբնական տարիներում, Մելիքշահի մահից հետո, համեմատաբար ընդարձակ հայկական երկրներ էին հյուսիսում Կյուրիկյան ու նաև Կապանի Սյունյաց թագավորությունները, իսկ հարավում՝ Մասնո իշխանությունը:

Կյուրիկե Ա-ի ժամանակ (1048—մինչև 11-րդ դարի իննսնական թվականները) Կյուրիկյան թագավորությունն իր մեջ պարունակում էր հին Գուդարք նահանգի արևելյան գավառները՝ Տաշիր-Լոռին, Չորագետը և նրանց հյուսիսում գտնվող շրջանները, որ վրացիներն անվանում էին Սոմխեթ, ու նաև Ուտի նահանգի արևմտյան գավառները:

Այս թագավորության կենտրոնն էր այդ ժամանակ Տաշիր-Լոռին և Կյուրիկե Ա-ը Շամշուղից փոխադրեց այստեղ, Լոռի քաղաքը, Կյուրիկյան իշխանության մայրաքաղաքը: 12-րդ դարում Տաշիր-Լոռին և Չորագետը խոշորագույն գեր կատարեցին հայկական կյանքում և նրանք դառան, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական վերածնության սիրտը:

Հայկական մյուս մեծ իշխանությունը հյուսիսում Բաղաց կամ Կապանի Սյունյաց թագավորությունն էր: Ստեփանոս Օրբելյան պատմագրի վկայությամբ, այս թագավորության իշխանության տակ էին գտնվում այս ժամանակաշրջանում 43 բերդ, որոնցից հայտնի էին ու նշանավոր տասներկուսը, 48 վանք և 1008 դշուղ:

Իսկ նրա կենտրոնն էր Կապան մայրաքաղաքը¹: Որքան և մոտավոր լինեն այս թվերը, Ստեփանոս Օրբելյանի թե՛ այս և թե՛ ուրիշ տեղեկություններից երևում է, որ Կապանի համեմատաբար ընդարձակ թագավորությունը պարունակել է իր մեջ Սյունյաց աշխարհի մեծագույն մասը: Նույն այս պատմագիրը վկայում է, որ Բաղաց և Կապանի Սենեքերիմ թագավորը զնացել էր Սպահանի տեսություն Մելիքշահի և, հպատակվելով նրան, կարողացել էր պահպանել իր թագավորությունը:

Հայաստանի հարավում հայկական անկախ երկիր էր Մասունի իշխանությունը, որի մեջ էին գտնվում այս ժամանակ Հանձիթ գավառի որոշ մասերը, Աշմուշատ կամ Արշամաշատ քաղաք-բերդը և Տարոն գավառի մի մասը: Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ այստեղ իշխում էր Մուշեղի որդին՝ Թոռնիկը: Սրա մահից հետո (+1078) այս իշխանությունը ժառանգել էին նրա փոքրահասակ որդիները՝ Չորտվանելը և Վասակը²:

Մատթեոս Ուռհայեցին, նկարագրելով Փիլառոսի արշավանքը Մասուն, վկայում է, որ Թոռնիկ իշխանը սրա դեմ պատերազմելու համար հավաքել էր Մասունի ամբողջ զորքը՝ հիսուն հազար հետևակ և վեց հազար ձիավոր³: Այս թվերը, թեև կարող են շափաղանցված լինել, բայց, այնուամենայնիվ, մատնացույց են անում Թոռնիկի իշխանության տակ գտնվող այս երկրի մեծությունը և հզորությունը:

Հայ իշխանությունների մնացորդներ կային 11-րդ դարի վերջերում նաև Աղվանքի, Ուտի և Արցախ նահանգներում: Այս մասը իշխանությունները, ապավինած իրենց լեռների բարձունքներին ու անմատչելի բերդերին՝ պահպանել էին տեղ-տեղ իրենց գոյությունը ինչպես Գանձակի Փատլունյանների, նույնպես և սելջուկյան կուսակալների տիրապետության շրջանում: «Այդպիսիներից էին,— կոչվեցին մատնացույց է անում Գարեգին Հովսեփյանը,— Արցախի կամ Խաչենի երկճյուղ իշխանությունները՝ Խոխանաբերդում և Հաթևրքում, իրենց ստորադրյալ ավելի փոքր իշխանություններով կամ ազատներով»⁴:

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, դ. ԿԱ, էջ 334:

² Տե՛ս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 528:

³ Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 207:

⁴ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանը կամ Պոռոյանը հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 13:

Վերև մենք հիշեցինք նաև Վասպուրականի փոքր իշխանությունը, որին ապաստան էին ծառայել Ամյուկ անմատույց ժայռաբերդը և Աղթամար կղզին: 11-րդ դարի վերջերում և 12-րդ դարի առաջին քառորդում մինչև 1121 թիվը այստեղ, ինչպես վկայում է Ռովմա Արծրունու պատմության շարունակողը, իշխում էր «այս ոմն տոհմակից արքային Սենեքերիմայ և դաւառն Ամկոյ յաղզէն Արծրունեաց անուամբ Աբղլմսէհ կոչեցեալ»¹: Սրա կինն էր, ինչպես վկայում է դարձյալ նույն պատմագիրը, արևելյան Գրիգոր դուքսի դուստր Մարիամը՝ իշխանաց իշխան Ալուզի թոռ: Այս վերջինը տեր էր և իշխեցող Մաղկոտն և Կոզովիտ գավառների և Անզղ մեծ ավանի²:

Բացի հիշատակված այս իշխանություններից հայկական իշխանությունների մնացորդներ եղել են նույնպես լեռնային ու ամրացրած և այլ տեղերում, գլխավորապես, Ռշտունիքում և Մոկքում:

Այս իշխանությունները, իհարկե, մեծ դժվարությամբ էին կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել, որովհետև շրջապատված էին թուրքական ու այլ հին և նոր ամիրայություններով, որոնք կազմակերպվել էին Հայաստանի շրջաններում:

Արդ՝ որո՞նք են այդ իշխանությունները:

Գեոնես արաբական տիրապետության շրջանում պարսկա-արաբական գաղթականությունը հաստատվել էր Գվին քաղաքում: Նա գրավել էր արդեն նաև շատ տեղեր Վանա լճի շուրջը, ինչպես օրինակ, Բերկրին, Մանազկերտը, Արճեշը, Խլաթը, Արզնը, Մուֆարդինը, Ամիզը և ուրիշները: Սելջուկյան արշավանքներից հետո Հայաստանի ավերված ու ամայացած հարավային ու արևմտյան մասերը, ինչպես և զրեթե ամբողջ Հայկական միջնաշխարհը, որ Բյուզանդական կայսրությունը, անցան հետզհետե թուրքական ու Բյուզանդական կայսրությունների ձեռքը: Գվինը, Անին, Կարինը, Մանազկերտը, Խլաթը, Կարսը դառան սրանց աթոռանիստ կենտրոնները: Եվ թուրք ու այլ եկվոր ցեղերը հաստատվեցին Հայաստանի զանազան կողմերում:

Թուրքերի ու այլ եկվոր ցեղերի ձեռքն անցած այս շրջաններում ևս տեղ տեղ պահպանվել էին հայ իշխանությունների մնացորդները, որոնք գտնվում էին այժմ եկվորների տիրապետության տակ:

¹ Տե՛ս Ռովմա Արծրունի, IV, գլ. ԺԲ, էջ 502. Համեմատե՛ նաև Ն. Ակիբյան, Գաւաղանագիրը կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920:
² Նույն տեղում, էջ 502:

Նոր կազմված իշխանություններից ամենաուժեղն էր Ատրպատականի և Առանի (հին Աղվանքի) սելջուկյան կուսակալությունը, որի կենտրոնն էր դառել Գանձակ քաղաքը: Բարկիարուխի սուլթանության ժամանակ այստեղ էր ուղարկված (մոտավորապես 1095 թվին), որպես կուսակալ, Բարկիարուխի Մուհամմեդ եղբայրը, որը 1099 թվին ապստամբվեց Բարկիարուխի դեմ և 1105 թվին տիրեց սուլթանական գահին: Մուհամմեդը, որը Բարկիարուխի մահից հետո ձանաչվեց իբրև գերագույն սուլթան, ստացավ բացի Ատրպատականից և Առանից, որ իրենն էին արդեն, նաև Ասորիքը, Միջագետքը և արևմտյան Իրանը:

Շնորհիվ Ատրպատականի և Առանի զորեղ կուսակալության հարևանության, այս Մուհամմեդի իշխանության ժամանակ, սկսած 12-րդ դարի սկզբներից, խիստ ծանրացավ Բաղաց կամ Կապանի թագավորության դրությունը: Բարկիարուխի սուլթանության վերջին տարիներում, երբ սելջուկյան գահակալների ընտանիքում և ամիրաների մեջ սաստկացել էին ներքին խռովությունները և կոիվները, Գանձակում նստած ամիրաներն ուղղեցին իրենց անկուշտ հայացքն այս շեն ու հարուստ երկրի վրա, որը չէր կարողացել նվաճել նրանց նախորդը՝ Գանձակի Փատլուն ամիրան:

1103 թվին, ինչպես հաղորդում է Սյունյաց նահանգի տոհմական պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, թուրքերը Չորթմանի առաջնորդությամբ գրավեցին ու ավերեցին Բաղաց թագավորության Կանորդույթամբ գրավեցին ու ավերեցին նրանք առան նաև նույն գավառում գտնվող Ռրտան ու Բղեն բերդերը:

«Բայց 525 թվականին [1076],— ասում է Ստեփանոս Օրբելյանը,— Կապանի գավառները շեն էին ու վանքերը փայլում էին պաշտամունքով և լուսավորությամբ: Իսկ 541 թվին [1092], Մելիքշահի մեռնելուց հետո, մի ամբողջ տարի նրանք բոլորն առհասարակ ահի և դողի մեջ էին: Նրանք մի փոքր խաղաղացան, յոթը տարվա ընթացքում, Մելիքշահի որդու Բարկիարուխի իշխանության ժամանակ: Այնուհետև 548 թվին [1099] նրանք նորից դողացին դառն կերպով սարսափից:

Իսկ երբ լրացավ 11-րդ հոբելյանը [հիսնամյակը] և երկու տարին ևս, որ է 552 թիվը [1103 թ.], հանկարծակի մի օր, երբ քաղաքացիներն անհոգ կացության մեջ էին, Աստված կորստյան մատնեց Կապան քաղաքը, որը մարդկանց համար անառիկ էր: Անսպասելի կերպով քաղաքի

վրա հարձակվեց իր քինախնդրութեան պատճառով անիծյալ Չորթմանը: Նախ և առաջ խոտոչների ու քարերի միջով ապառաժուտ սարի վրա բարձրացան շատ մարդիկ հետևակ զորքից: Հետո նրանք հեղեղատի մեծ հունի վրայով իջան քաղաք. որովհետև մարդկանց մուտքն այդ կողմով անհնարին էր՝ այդ տեղը պարսպով փակված չէր:

Եվ նրանք սկսեցին կոտորել ժողովուրդը Զհտաթաղի կողմից և ապա բաց արին քաղաքի դուռը, որը նայում էր ննձորո գլուխը: Այնուհետև ամբողջ զորքը ներս մտավ և նրանք խփեցին ու սպանեցին բոլորին առհասարակ: Բայց բերդի դեմ ոչինչ չկարողացան ձեռնարկել, այլ զնացին նորից իրենց երկիրը:

Ահա այս եղավ Կապան աշխարհի ավերման սկիզբը և հետզհետե այդ իշխանությունը սկսեց նվազել և փոքրանալ. նա ուներ իր ձեռքի տակ 43 բերդ, որոնցից տասներկուսը նշանավոր էին, և 48 վանք ու 1008 գյուղ, նաև իբրև մայրաքաղաք՝ Կապանը. Բաղաց իշխանությունն էր այս: Դարձյալ մի տարուց հետո՝ 553 թվին [1104 թվին]՝ առան Որոտնը և 554-ին [1105 թ.]՝ Բղենը: Խոսրովիկ իշխանը գերի բռնվեց, քրիստոնյաների բազմությունը սրբորով կոտորվեց և Բաղաց երկիրը բոլորովին ավերվեց: Եվ վանքերի միաբանությունները դադարեցրին ժամասացությունը ու թանձրամած խավարը տիրեց Հայաստանցիների ազգին: Ապա անհնարին սուզը պատեց բոլոր քրիստոնյաներին և հայերի եկեղեցիներին: Բայց մնացին Բաղաբերդը, Գեղին, Կաքավաբերդը, Շիրուտը, Կարձևանը, Մեղրին ու Գրհամը Աշոտի թոռների՝ Գրիգոր թագավորի և Սմբատի ձեռին, որոնք անզավակ էին: Գրիգորը մի դուստր միայն ուներ Կատա անունով:

[«Բայց ի 525 թուականին շէն էին գաւառք Կապանին և պայծառացեալ վանորայքն ի պաշտաման և ի լուսաւորութեան. իսկ ի 541 թուին մինչ մեռաւ Մելիքշահ սուլտանն՝ զամ մի ողջոյն սասանեցան առ հասարակ: Եւ սակաւ մի խաղաղացեալ ամս եօթն ի տէրութեան Բէկի-Արուսին՝ որդույ Մելիք-Շահին: Ապա ի 548 թուին մինչ մեռաւ Բէկի-Արուսըն՝՝ զարձեալ վերստին սասանեցան զառնապէս: Իսկ ի լնուլ մետասան յոթելենին և երկուց թուոց որ է 552 թուին՝

¹ Ճիշտ չէ. Բարկիարուիսը մեռել էր ո՛չ թե 1099, այլ 1104 թ.:

որ մի յանկարծակի մինչ կային յանհոգութեան քաղաքացիքն, մատնեաց Տէր զանառիկն ի մարդկանէ զԿապան քաղաք. և անիծեալ Չորթման վասն քինուն իւր յեղակարծում ժամու հեղաւ ի վերայ քաղաքին: Նախ՝ բազում հետեւակազօր մարդիկ սորամուտք և քարագնացք ելին ի գլուխն ապառաժուտ լերինն. և իջին ընդ մեծ աւարի հեղեղատն ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ վասն անհնարին գոլոյ մտից մարդկան. և սկսան կոտորել ի Զհտաթաղոյն. և ապա բացին զդուռն քաղաքին որ ի ննձորոյ գլուխ հայէր. և մտին զօրքն ամենայն և հարեալ սատակեցին զամենեսեան առ հասարակ. բայց ի բերդն ոչ ինչ կարացին ձեռնարկել, այլ զնացին անդրէն ի տեղի իւրեանց:

Ահա՛ այս իսկ եղև սկիզբն աւերման աշխարհին, և օր ըստ օրէ սկսաւ նուազիլ և պակասիլ իշխանութիւնն այն որ ունէր ընդ ձեռամբ բերդս 43. և անուանիքն ի նոցանէ 12. և վանորայս 48, և զիւղս 1008. և մայրաքաղաք զԿապանն. այս Բաղաց իշխանութիւնն է: Դարձեալ յետ մի ամի, ի 553 թուականին առաւ Որոտն. և ի 554-ին առաւ Բղեն. և զերեցաւ Խոսրովիկ իշխանն. և ի սուր սուսերի մաշեցան բազմութիւնք քրիստոնէից, և բնաւին յաւեր անցաւ տունն Բաղաց. և լուցին ամենայն ուխտք վանորէիցն ի պաշտամանէ. և խաւար թանձրամած կալաւ զազգս Հայաստանեաց և սուզ անհնարին զգեցան ամենայն քրիստոնեայք և եկեղեցիք Հայոց. բայց մնացին Բաղաբերդ և Գեղի, Կաքաւաբերդ, Շիրուտն, Կարձևան, Մեղրի, Գրհամ առ Գրիգորոյ թագաւորի և Սմբատայ՝ թոռանց Աշոտոյ որք էին անզաւակ. բայց միայն մի դուստր ունէր Գրիգոր Կատայ անուն»¹:

Մելիքշահ սուլթանի որդու Մուհամմեդ-Տափարի մահից հետո (1118 թ.) ո՛չ միայն բաժան բաժան եղավ Մելջուկյան մեծ աշխարհակալությունը, այլև Սպահանի կենտրոնական սուլթանությունը սկսեց իր հերթին քայքայվել:

Մուհամմեդ-Տափարը մեռել էր 37 տարեկան հասակում և նրա ժառանգները ևս, ինչպես և Մելիքշահի ժամանակ, անչափահաս էին: Սրանց անչափահասությունն պատճառով Մելջուկյան կենտրոնական պետության ղեկավարներն ու զլխավոր ղերակատարները դառան այս ժառանգների խնամակալներն ու դաստիարակները, որ կոչվում էին աթաբեկներ:

¹ ՏՆՍ Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1911, գլ. 48, էջ 333—335:

Աթաբեկների իշխանության ժամանակ ներքին կռիվներն ու խռովություններն անվերջ էին: Լինելով մեծ մասամբ, նախկին ստրուկներ կամ ստրուկների որդիներ՝ աթաբեկները շատ քիչ էին մտածում իրենց խնամքին հանձնված սաների մասին, այլ ի նկատի ունեին իրենց անձնական շահերը: Սրանք հետզհետե հիմնեցին Պարսկաստանում սեփական դինաստիաներ և շուտով հենց իրենք հիմնովին քայքայեցին Սելջուկյան կենտրոնական սուլթանությունը:

Սակայն շնայած սելջուկների պետության թուլացման՝ համառ, երկարատև ու հսկայական աշխատանք էր հարկավոր, որ Հայկական լեռնաշխարհի հայ բնակչությունը, որը թե իր քանակով և թե իր բարեկեցությամբ անչափ նվազել և ուժասպառ էր եղել սելջուկյան արշավանքների պատճառով՝ կարողանար նորից ուժեղանալ և ընդունակ լինել պաշտպանվելու հաղթական թուրք իշխանությունների դեմ, որոնց տիրապետության տակ էր գտնվում Հայաստանի մեծագույն մասը:

Ատրպատականի և Առանի սելջուկյան կուսակալությունից հետո բավական ուժեղ ամիրայություններ էին Հայկական միջնաշխարհում Դվինի ու Անիի իշխանությունները:

11-րդ դարի առաջին կեսում, սելջուկյան թուրքերի արշավանքներից դեռ առաջ, Դվինը զրավել էր Գանձակի Փատլուն ամիրան, որի տոհմը ծագում էր իրանական-քրդական Շեղդադյաններից¹ և որը, ինչպես ենթադրում են, մոտ ազգակից էր Թավրիզում ու Մարաղայում իշխող իրանական-քրդական Ռավադյանների հետ², որոնք 10-րդ դարի երկրորդ կեսում որոշ ժամանակ իշխում էին Դվինում: Բյուզանդիայի տիրապետության ժամանակ Անիում և ավելի առաջ՝ Հովհաննես-Սմբատի ու Գագիկ Բ-ի թագավորության ժամանակ, Դվինում իշխում էր, ինչպես վերև տեսանք, Շեղդադյան Աբուսուար ամիրան, որը Հովհաննես-Սմբատի եղբոր՝ Աշոտի փեսան էր:

Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ այս Աբուսուարը, ինչպես և Գանձակի Փատլուն ամիրան, գործոն աջակցություն էին ցույց տվել թուրքական արշավախմբերին: Ուստի և երբ սելջուկյան սուլթանները տիրեցին հայկական շրջաններին, Շեղդադյանները կարողացան ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները և

Ալիասլանի 1064 թվի արշավանքից հետո զրավեցին նաև կիսավեր Անի քաղաքը:

1072 թվին՝ Գանձակի Փատլուն ամիրան, ինչպես վկայում է Վարդան պատմիչը³, Անին Ալիասլանից դնեց և տվեց իր մանկահասակ Մանուչե թոռին, որն աշխատեց վերականգնել ու շենացնել կիսավեր քաղաքը և վերանորոգել նրա պարիսպն ու ամրությունները:

Այս Մանուչեն, ըստ երևույթին, Դվինի վերահիշյալ Աբուսուարի որդին էր, ուստի և ենթադրում են, որ սրա մայրն էր Հովհաննես-Սմբատ թագավորի եղբոր, Աշոտ Բագրատունու դուստրը: Լինելով հայ Բագրատունիների ազգական՝ Մանուչեի սերունդը իրեն, հավանորեն, հաջորդ էր համարում այս վերջինների և իրավական ժառանգ՝ Շիրակի ու Անի քաղաքի:

Հայ ժողովրդի հանդեպ Շեղդադյանների իշխանությունն Անիում եղել է, ընդհանուր առմամբ, բարեհաճ ու խաղաղարար: Պահլավունիների տոհմի մնացորդները և Ապիրատյան մեծ զորավար Գրիգոր իշխանը, որի մայրը Գրիգոր Մագիստրոսի դուստրն էր, իր հոր ու եղբայրների և մյուս հայ ազնվականության ու ազատների հետ միասին վերահաստատվեցին իրենց նախկին իրավունքներում Շեղդադյանների իշխանության ներքո:

1082 թվին Մանուչեի համաձայնությամբ Հաղբատում կաթողիկոս ձեռնադրվեց Ապիրատյան Գրիգոր իշխանի Բարսեղ եղբայրը և կաթողիկոսական գահը հաստատվեց նորից Անիում: Հայկական աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Մանուչեի ու Փատլունի զորքերի շարքերում կային մեծ թվով Շիրակի ու Անիի շրջանի հայեր իրենց իշխանների առաջնորդությամբ³:

Հայ իշխանների ու ազատների վերադարձի մասին Անի, ուշագրավ է Վարդան վարդապետի վկայությունը:

«Այս Փատլունը [Գանձակի Փատլուն ամիրան],— ասում է Վարդանը,— առավ Ալիասլանից Անին, տալով նրան Մաղկոցի ոսկիակուռ նկարները, և ուղարկեց իբրև տեր ավերված քաղաքին իր թոռ Մանուչեին, որը շատ փոքր տղա էր: Եվ երբ սա մեծացավ՝ ավելացրեց Անիի պարսպի և ամրությունների կառուցումները: Եվ նա քաղաք բերեց

¹ Համեմատե Վարդան վրդ., գլ. 4Ա, էջ 106:

² Տե՛ս E. A. Пахомов, Арабские и иранские феодалы в Азербайджане X—XI вв., Сборник «Памяти акад. Н. Я. Марра», М.—Л., 1938, стр. 418—419.

³ Տե՛ս Չամչյան, Պատմ. Հայոց, Բ, էջ 995 և Mapp, Ann, էջ 32:

² Վարդան վրդ., գլ. ԾԲ, էջ 103:

³ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԾԲ, էջ 103 և գլ. 4Գ, էջ 109. Մատր. Ուոհայեցի,

էջ 268—269:

բոլոր իշխաններին, որ մնացել էին: Նաև, ընդառաջ ելնելով՝ նա մեծ հանդեսով ներս առաջնորդեց քաղաք Վասակի Գրիգոր որդուն, Ապիրատի թոռին. ինչպես ասում են, սրա ազատների կանայք իրենց գլխին ունեին հինգ հարյուր երևելի թագ, որովհետև սա տեր էր մեծ զորքի և շատ ազատների: Եվ նա եղբայրն էր տեր Բարսեղի, որը Գևորգից հետո ձեռնադրվեց կաթողիկոս Հաղբատում Մանուչեի հրամանով և բոլոր հայերի ցանկությամբ: Անի քաղաքը շինվեց ոչ մի բանով պակաս, քան առաջվանը»:

[«Այս Փատլուն առնու զԱնի յԱլիասլանայ, տալով նմա ոսկիակուռ նկարս Ծաղկոցի. և առաքէ տէր աւեր քաղաքին զՄանուչէ թոռն իւր յոյժ տղայ՝ որ իբրև զարգացաւ՝ յաւելոյր ի պարիսպն Անույ և յամրութիւնս նորա, և ած ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն. որպէս և մեծաւ հանգիսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր զորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին. զոր ասեն ունել ի գլուխ ազատաց կանանցն հինգ հարիւր թագս երևելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց, և բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր տէր Բարսեղի, որ զկնի Գէորգեայ ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս հրամանաւ և կամօք Մանուչէի և ամենայն Հայոց: Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն»]¹:

Մանուչեի իշխանության ժամանակ Անիում (1072—1110)² Դվինում ևս 1105 թվին, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը³, իշխում էր նրա եղբայրը՝ Աբունասը: Գանձակի, Դվինի և Անիի ամիրայությունները ֆեոդալական իրար հետ սերտ կապված պետություններ էին, որ պատկանում էին իրանական-քրդական Շեղդադյանների տոհմին: Ուստի և միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու Ապիրատյան Գրիգոր զորավարը, Վասակի որդին, և նրա հայկական զորամասերը կռվում էին թե Փատլունի և թե Մանուչեի զորքերի շարքում:

1094 թվին, ինչպես հաղորդում են հայկական աղբյուրները³,

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԾԹ, էջ 103—104:

² Նույն տեղում, գլ. ԿԵ, էջ 113:

³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԾԹ, էջ 320. Վարդան վրդ., գլ. ԾԹ, էջ 103.

Մխիթար Այրիվանեցի (Մոսկվա, 1860), էջ 60: Վարդանը և Մխիթար Այրիվանեցին կարծում են սխալմամբ, որ այս արշավանքի ժամանակ Փատլունի զորավարն էր Գրիգոր Մաղիստորոսի որդին՝ Վասակ Պահլավունին: Բայց այս Վասակ իշխանը, ինչպես հայտնի է, սպանվել էր Անտիոք քաղաքում 1076 թվին, տե՛ս Մառք. Ռոմայեցի, էջ 213:

Շիրակի Պահլավունյան տոհմի իշխան Ապիրատյան Գրիգորը, որը Գանձակի Փատլուն ամիրայի զորքերի առաջնորդն էր՝ արշավեց Մյունիք և խաբուսությամբ դուրս հանեց բերդից Բաղայց Սենեքերիմ թագավորին, որին նենգաբար սպանեցին, բայց չկարողացան նվաճել նրա թագավորությունը:

Նույն այս Ապիրատյան Գրիգորը, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, 11-րդ դարի իննսնական թվականներին մասնակցել էր նաև Մանուչեի զորքերի շարքերում մեծ պատերազմին Արտուխյան էլիսազի ամիրայի դեմ, որը չոթը հազար զորքով հարձակվել էր Շեղդադյանների ամիրայության վրա և հասել էր մինչև Անի¹: Այս պատերազմում Պահլավունի Գրիգոր իշխանը սպանել էր էլիսազի ամիրայի եղբորը, որը, ինչպես ասում է Վարդան վարդապետը, «նման էր Գողիաթու հսկայի»²:

Գարձյալ 1099 թվին, մեծ խառնակությունների ժամանակ, որ սկսվել էին ամենուրեք Մուհամմեդ-Տափարի ապստամբության ընթացքում Բարկիարուխի դեմ՝ Ապիրատյան Գրիգորն իր հայկական զորքերով պատերազմել էր նաև թուրքական բանակի դեմ Արշարունիք գավառի Կաղզվան գյուղում³: Այստեղ նա կոտորել էր ու հալածել թուրքերին և ազատել էր մահից Մանուչե ամիրային: Բայց հաղթությունից հետո նրան նետով սպանել էր դարան մտած մի թուրք: Այս քաջ ու հզոր պատերազմողին մեծ հուզարկավորությամբ թողեցին Կեչառիսի վանքում ինքը Մանուչե ամիրան ու այլազգի զորքերը:

1104—1105 թվականների գահակալական նոր խռովությունների ժամանակ Մուհամմեդ-Տափարի ու եղբայրների միջև, ինչպես Կյուրիկյանների թագավորությունը, նույնպես և Շեղդադյանների Դվինի ամիրայությունը, ենթարկվեցին հարձակման Ղզիլ ամիրայի կողմից: Սա առավ Լոռին, այրեց Հաղբատն ու Սանահինը և եկավ գրավեց Դվինը ու սպանեց Մանուչեի եղբորը՝ Աբունասին: Սակայն Մանուչեն, որը ենթարկվել էր, հավանորեն, սելջուկյան գահի վրա հաստատված Մուհամմեդ-Տափարի գերագույն իշխանությունը, օգնություն ստացավ սրանից և, վրեժխնդիր լինելով իր եղբոր արյան՝ սելջուկյան սուլթանի զորքերի օգնությամբ վերագրավեց Դվինը և Ղզիլ ամիրային սպանեց Աբունասի գերեզմանի վրա:

¹ Վարդան վրդ., գլ. ԿԳ, էջ 109:

² Նույն տեղում, էջ 109:

³ Մառք. Ռոմայեցի, էջ 269 և Վարդան վրդ. գլ. ԿԳ, էջ 109:

Շեղզադյանների ամիրայություններում, ինչպես ասացինք, հայերի դրուժյունը համեմատաբար ապահով ու անվտանգ էր և նրանք կարողացել էին նորից աճել, զորեղանալ և վերականգնել իրենց նախկին բարեկեցիկ վիճակը: Հայաստանի վերանորոգման ու վերահաստատման համար այս հանգամանքը պետք է ունենար, բնականաբար, ամենախոշոր նշանակությունը:

Հայկական լեոնաշխարհի հարավ-արևմտյան կողմերում, բացի Մասունից և լեոնալին այլ պաշտպանված փոքր շրջաններից՝ հայերի քաղաքական ու ներքին կացությունը պետք է լիներ, հավանորեն, ավելի ծանր ու լքված: Այստեղ մեծ աշխատանք էր կատարել թե՛ սելջուկյան ավերիչ զենքը և թե՛ Բյուզանդական կայսրության հատուկ քաղաքականությունը, որը զեռ վեցերորդ դարից սկսած ձգտել էր և քաղաքականապես և կուլտուրապես դիմազուրկ անել այստեղի հայությունը կրոնափոխման ու ապագգայնացման միջոցով:

Հայկական լեոնաշխարհի այս մասում հայ պատմիչները միջանկյալ կերպով հիշում են, որպես նոր առանձին իշխանություն, Կարնո ամիրայությունը, իսկ սրանից դեպի հյուսիս-արևելք՝ նաև Կարսի ամիրայությունը:

Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանների մոտ, հին Կապադովկիայում և, հատկապես, Սեբաստիայի շրջանում, ուր տեղափոխվել էր իր ընտանիքով, իշխաններով ու զորքով Վասպուրականի Սենեբերիմ թագավորը՝ 11-րդ դարի վերջերում կազմվել էր Դանիշմանների տոհմի իշխանությունը¹: Այս ամիրայության հիմնադիր Դանիշմանը (+1105), ինչպես վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին, «էր այր բարի և շինող աշխարհի և էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի» (տե՛ս էջ 297):

Սակայն նրա հաջորդների ժամանակ հայերի դրուժյունը սկսել էր հետզհետե ծանրանալ: 1155 թվին, Ալիբասանի ամիրայության ժամանակ, որն իշխում էր Սեբաստիա քաղաքում և Պոնտոսի կողմերում՝ ծանր տանջանքների էին մատնվել և նահատակվել Քեոզորոս արեղան և Դավիթ հայ իշխանավորի որդիները՝ Գոհարինն:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցին Դանիշմանների տոհմի հիմնադիրն, Դանիշմանին, համարում է ազգով հայ, իսկ Չամչյանը ենթադրում է սրան հայ իշխան, որ ընդունել էր մահմեդականություն (տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 297 և Չամչյան, Պատմ. Հայոց, Գ, էջ 24): Լեն-Պուլի մոտ մատնանշված է, որ Դանիշմանը թուրք զորավար Գուիշտեգինի հայրն է, տե՛ս ՏԵՆԼԻ ԼԷՆ-ՍՄԻԼ, Мусульманские династии, перев. Бартольда, СПб., 1899, стр. 129.

Ռադիոս, Մամիդես և Տուկիոս եղբայրները, որոնք հրաժարվել էին ուրանալ իրենց հավատը²:

Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ, հյուսիսային Միջագետքում, 12-րդ դարի սկզբներում կազմվել էին Արտուխյան թուրքական տոհմի իշխանությունները, որոնց կենտրոններն էին Մերզիներ և Հիսն-Կեֆը:

Այս դինաստիայի հիմնադիրն էր Մելիքշահի եղբոր Տուտուշի հայտնի զորավար Արտուխը, որին Տուտուշը նշանակել էր Երուսաղեմի կուսակալ (1077 թ.): 1096 թվին, երբ Եգիպտոսի Ֆատիմյանները վերագրավեցին Երուսաղեմը՝ Արտուխի որդիները, Սուբմանը և Իլխազին, հեռացան այստեղից Միջագետք և Իրաք: Այնուհետև Արտուխի որդին, Սուբմանը, կարողացավ գրավել և ամրանալ Հիսն-Կեֆ բերդում և այստեղից տարածեց իր իշխանությունը հարևան շրջանների վրա, գրավելով նաև Մերզիներ և Մծբինը:

Սուբմանի մահից հետո այս իշխանությունը ստացավ նրա եղբայրը, Իլխազին, որը Հիսն-Կեֆը զիջեց Սուբմանի որդուն³: Այսպիսով Արտուխի տոհմը բաժանվեց երկու ճյուղերի, որոնցից մեկը հաստատվեց Մերզին քաղաքում, իսկ մյուսը՝ Հիսն-Կեֆում:

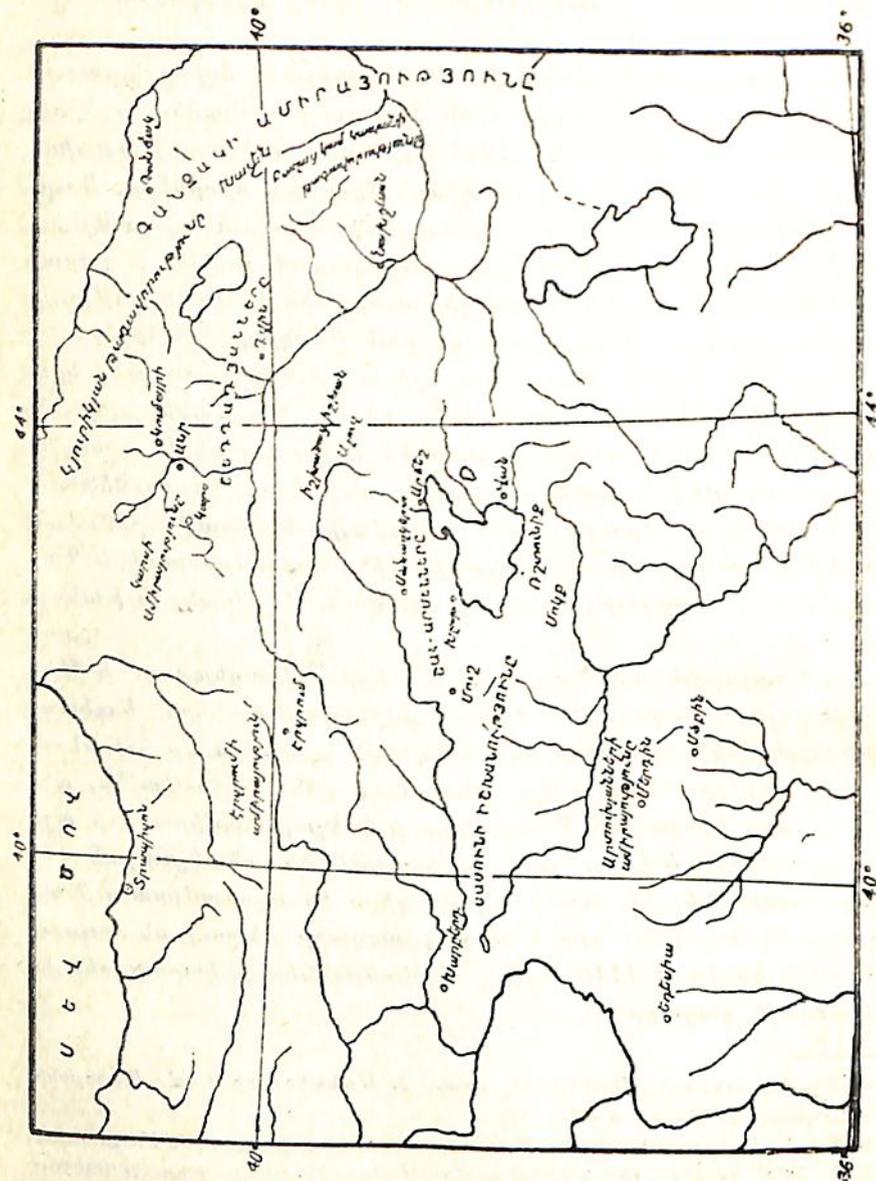
Հայկական բարձրավանդակի հարավային և հարավ-արևմտյան մի քանի շրջաններ, որ սահմանակից էին Արտուխյանների և Դանիշմանների ամիրայություններին՝ գտնվում էին սրանց իշխանության տակ:

Նույն այս ժամանակաշրջանում, երբ Միջագետքում և Կապադովկիայում կազմվեցին հիշյալ ամիրայությունները՝ Մանազկերտի և Խլաթի կողմերում ևս հիմնվեցին առանձին մի իշխանություն, որի ամիրաներն իրենց անվանում էին Շահի-Արմեն, այսինքն՝ Հայոց թագավոր: Մանազկերտի և Խլաթի ամիրաների այս տիտղոսից երևում է, որ այս ամիրայության բնակչության մի ստվար մասը եղել են հայեր: Հիմնադիրն էր այս ամիրայության Սուբման ալ-Կուտբին, որը Մարանդ քաղաքի սելջուկյան կուսակալի ստրուկն էր և 1110 թվին Մերվանյաններից կարողացել էր առնել Խլաթ քաղաքը³:

¹ Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», հրատ. 2. Մանանդյանի և 2. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 3—22:

² Տե՛ս А. Мюллер, История Ислама, перев. под редакцией Медникова, III, СПб., 1896, էջ 151—152 և Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии, стр. 140—142.

³ Տե՛ս Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии, էջ 143:

Հայաստանի Արարատյան արաքսաբերդի հետք:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ տեղեկություններից, Հայաստանի զանազան մասերում գոյություն են ունեցել մի շարք մանր իշխանություններ և այս երկրի քաղաքական դրությունը նման է եղել Միջագետքի դրությանը, որը նույնպես դառել էր բազմաթիվ մանր իշխանությունների մի երկիր:

Բացի Հայաստանի հյուսիս-արևելյան և հարավային մի քանի շրջաններից, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը անցել էր նոր ամիրայությունների ձեռքը: Այս իշխանությունները հաճախ ընդհարվում էին իրար հետ, չէին միացված մի ուժեղ ձեռքի տակ, և այս հանգամանքը մեծապես նպաստավոր եղավ Վրաց և Հայոց հյուսիսային իշխանությունների համար, որոնք պատմական դառն փորձերից խրատված՝ գործում էին այժմ ավելի համերաշխ ու միաբան, քան բյուզանդական բռնությունների և սելջուկյան արհավիրքների ժամանակ:

Վրաստանն էր այն զորեղ ուժը, որը հրապարակ ելավ այդ ամիրայությունների դեմ, միացնելով իր շուրջը հայերին՝ Աղվանքի ժողովրդին և Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին:

Շնորհիվ աշխարհագրական իր դիրքի, Վրաստանը, գտնվելով Հայաստանի թիկունքում, համեմատաբար ազատ էր մնացել սելջուկյան արհավիրքներից: Հայկական բարձրավանդակը բնական ու զորեղ մի պատնեշ էր, որն Արևելքի ահուկի վտանգից պաշտպանում էր ոչ միայն Բյուզանդական կայսրությունը, այլև Վրաստանը: Ամեն անգամ, երբ հայությունը պաշպանում էր իր երկիրը արտաքին աշխարհակալ թշնամու հարձակումներից, արտաքին վտանգից նա պաշտպանած էր լինում փաստորեն նաև իր թիկունքում գտնվող Վրաստանը:

Այս երկու երկրները, ամենահին ժամանակներից սկսած, սերտ կապված էին իրար հետ պատմական բախտակցության և կուլտուրական մերձավորության բնական կապերով: Մի մեծ դժբախտություն էր քրիստոնյա այս երկրների համար կրոնական բաժանումն ու հակամարտությունը, որ տեղի ունեցավ չոթերորդ դարի սկզբում և որը այստեղ ևս, ինչպես և Բյուզանդիայում, դառավ Արևելքի քրիստոնեության պառակտման և անմիաբանության մշտական առիթը: Մի մեծ դժբախտություն էր նաև քաղաքական այն կարճամտությունը, որ շատ հաճախ անտես էր առնում հարեվան այս երկրների բնական միության և պատմական բախտակցության ընդհանուր կապը:

Սակայն այժմ, երբ սելջուկյան հարվածներից խորտակված էր

Վրաստանը պաշտպանող հայկական պատնեշը, երբ Վրաստանի ու հյուսիս-արևելյան հայ իշխանությունների հանդեպ դեմ առ դեմ կանգնած էին սելջուկ-թուրքական ամիրայությունները՝ Վրաց և Հայոց իշխանություններում սկսել էր, բնականաբար, արթնանալ համերաշխ գործակցության գիտակցությունը:

Այս համերաշխությանը պետք է ամենամեծ շափերով վերադրել այն մեծ հաղթությունները, որ Վրաստանը և նրան գործակցող հայ իշխանություններն ունեցան ո՛չ միայն պատմական Հայաստանում, այլև անդամ Ատրպատականում: Այդ հաջողությունները, որ մեծապես նպաստեցին Հայաստանի վերականգնմանը Այրարատում և հարևան շրջաններում, ինչպես և Հայաստանի կուլտուրական վերածնությանը՝ միանգամայն նպաստավոր էին և Վրաստանի համար, որովհետև հայկական իշխանությունների վերահաստատման միջոցով նորից ապահովում էր Վրաստանի հարավային սահմանը:

Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ Աբխազիայի և Վրաստանի թագավորներն էին, ինչպես վերև տեսանք, Բագարատ Գ-ը և նրա որդին Գեորգի Բ-ը Բագրատունիների տոհմից: Թեև սրանց թագավորության ընթացքում սելջուկյան հրոսակները Հայաստանի վրայով ու Գանձակի կողմերից անցել էին Վրաստան, սակայն թուրքական հարձակումների զոհ էին եղել միայն Վրաստանի հարավ-արևելյան շրջանները:

Թուրքական արշավանքներից հետո Վրաստանը, Գեորգի Բ-ի ժամանակ, ինչպես տեսանք, հպատակվել էր Մելիքշահին և հարկատու էր դառել Սելջուկյան սուլթանությանը: Բայց քաղաքական այս դրությունը հիմնովին փոխվեց 12-րդ դարի հենց առաջին քառորդում: Կարճ ժամանակից հետո Վրաստանը ո՛չ միայն իր վրայից թոթափեց Սելջուկյան սուլթանության լուծը, այլև, մեծամեծ հաղթանակներ տանելով, հետզհետե ինքը տիրեց գրեթե ամբողջ Անդրկովկասին:

Գ Լ Ո Ի Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՁՈՐԱՅՈՒՄԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՎ ԱՆԻ

1. Վրաստանի հզորացումը Գավիր քաղաքի ժամանակ.— Կախերի, Շամշույզլի, Սոմխերի ամրությունների և Քալանդարի միացումը Վրաստանին:— 2. Կյուրիկյան քաղաքապետության նվաճումը:— 3. Վրաստանի հաջողությունները հյուսիսում և մշական գործի կազմակերպումը դիչաղներից.— Կապադակի գրավումը.— բուբ գործերի, Բոչվորների ու գաղթականների կոտորածը Թուրքում, Արշարունիում և Խուստում.— Կոիվների կապը խաչակիրների շարժման հետ հարավում:— 4. Ամիրայությունների միացյալ ուժերի պարտությունը Տիգրիսի մոտ.— Տիգրիսի, Շամխուսի և Սոմխերի քաղաքի վերջին նվաճումը:— 5. Անի քաղաքի հանձնումը Վրաց քաղաքին:— 6. Գավիր քաղաքի կուլտուրական ու շինարարական գործունեությունը:— 7. Նրա բարեհաս Բաղաբաղությունը հայերի նկատմամբ.— հայերի գաղթը Վրաստան:— 8. Վրաստանը Գեմետե Ա-ի ժամանակ.— Անիի և Շիրակի հանձնումը Շեղադյաններին:— 9. Հայերի ծանր դրությունը Շիրակում:— 10. Կոիվներ ամիրայությունների դեմ Գեմետե Ա-ի ժամանակ:— 11. Գավաղությունները Գեմետեի կյանքի դեմ և խռովությունները Գանձակի կուսակալության մեջ:— 12. Գանձակի մեծ երկրաշարժը և Գեմետեի ու Կարա-Սեգուտի արշավանքները:— 13. Խուստուղտի, Չավիի և այլ ամիրաների ապստամբությունը Գանձակում:— 14. Գանձակի ամիրաների արշավանքները Կապանի, Հաբերի, Խաչենի և Տավուշի վրա:

Մելիքշահի մահից հետո սկսվեց, ինչպես ասացինք, Սելջուկյան աշխարհակալության քայլ առ քայլ անկումը, և Գեորգի Բ-ին հաջորդող Գավիր թագավորը (1089—1125) ո՛չ միայն կասեցրեց թուրքերի հաղթական առաջխաղացումը, այլև կարողացավ ետ մղել նրանց ու տեր դառնալ գրեթե ամբողջ Անդրկովկասին:

Իր թագավորության առաջին տարիներում Գավիր թագավորը, որը կոչվում է Շինող, 12 հարկ էր վճարում, ինչպես և իր հայրը, Գեորգի Բ-ը, Սելջուկյան սուլթանությանը: Սակայն երբ 11-րդ դարի վերջերս սկսվեցին ներքին պատերազմները Մելիքշահի որ-

դինների միջև՝ Դավիթ Շինողը վերականգնեց Վրաստանի անկախությունը և դադարեցրեց պայմանավորված հարկի վճարումները:

Այնուհետև նա, սկսած 12-րդ դարի սկզբներից, շարունակ պատերազմ վարեց հարևան իշխանությունների ու ամիրայությունների դեմ և աշխատեց ընդարձակել իր պետության սահմանները և արևելյան, և հյուսիսային, և հարավ-արևմտյան ուղղությամբ:

Դավիթ Շինողի գահակալության ժամանակ Տփղիսը, Ռուսթավը, Շամշուլղեն և Սոմխեթի որոշ մասերը թուրքերի ձեռին էին, իսկ Կախեթը առանձին թագավորություն էր և այնտեղ իշխում էր Դավիթ Անհողինի Գագիկ որդու թոռը՝ Կյուրիկե Դ-ը (1084—1102)¹: Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Դավիթ Շինողը դեռ 1101 թվին առել էր այս Կյուրիկեից Ձեղազեն բերդը, իսկ սրա հաջորդի՝ Աղսարթան Բ-ի, թագավորության հենց սկզբներում նվաճել էր ու միացրել Վրաստանին ամբողջ Կախեթը²:

Կախեթը վերցնելուց հետո՝ Վրաստանն արդեն ընդհուպ մոտենում էր Գանձակի ամիրայությանը և Շիրվանին, իսկ թուրքերի գրաված արևմտյան երկրները, Տփղիսը, Շամշուլղեն, Ռուսթավը և Սոմխեթը՝ շրջափակվում էին ուժեղացող Վրաստանի կողմից թե՛ արևմուտքից և թե՛ արևելքից:

Գանձակի սելջուկյան կուսակալների համար անկախ ու հզոր Վրաստանի ընդարձակումը, իհարկե, հանդուրժելի չէր: Ուստի և արդեն 1104/5 թվականներին սկսվեցին մեծ կռիվները վրացիների ու թուրքերի միջև, որոնք, մեծ մասամբ, վերջանում էին վրացիների հաղթությամբ:

1110 թվին, ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրբան³, վրացական զորքերը Աբուլթև և Իվանե Օրբելյանների առաջնորդությամբ կարողացան, փախուստի մատնելով թուրքերին՝ նվաճել Շամշուլղեն և մեծագույն մասը Սոմխեթի բերդերի: 1117 թվին Դավիթ Շինողի որդին, Դեմետրեն, արշավելով Շիրվանի շահերի գերիշխանության տակ գտնվող Շաքիի (այժմյան Նուխու) կողմերը՝ գրավեց այստեղ Քալաձոր բերդը⁴: Իսկ 1118 թվին Դավիթ Շինո-

¹ Տե՛ս Пахомов Е. А., О монете Корикэ куропалата, Изв. Кавк. Ист.-арх. института, т. III, Тифлис, 1925, стр. 40 և Մովսեսյան, «Լուսիկ Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը», Վիեննա, 1923, էջ 86—87:

² Տե՛ս Մովսեսյան Ղ., Նույն տեղում, էջ 87:

³ Տե՛ս Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 216:

⁴ Տե՛ս Ջուանշեր, Համառոտ պատմութիւն Վրաց, գլ. ԺԸ, էջ 118, նաև Крымский А., Шеки, Сборник «Памяти акад. Н. Я. Марра», М., 1938, էջ 382:

ղը, ավելի ևս ընդարձակելով Վրաստանի սահմանները՝ գրավեց Կյուրիկյանների Լոռի քաղաքաբերդը և Ագարակը ու այնուհետև հետզհետե տիրեց Կյուրիկյան թագավորության բոլոր երկրներին⁵:

Կյուրիկե Ա-ի որդիները, Դավիթ Բ-ը և Աբասը, ինչպես վկայում են Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան վարդապետը, նեղվելով վրացիներից, դնացին Առանի, այսինքն՝ Գանձակի ամիրայության իշխանների մոտ և ստացան նրանցից իբրև ժառանգություն Տավուշը, Մաժնաբերդը և այլ տեղեր⁶: Իսկ սրանց մայրաքաղաքը՝ Լոռին իր գավառովը, Ագարակը և Կյուրիկյանների նախկին մայրաքաղաքը, Շամշուլղեն, իր գավառովը՝ Դավիթ թագավորը տվեց Իվանե Օրբելյանին⁷, որը Շամշուլղեն ստացել էր թուրքական տիրապետությունից դեռ առաջ Գեորգի Բ-ից (1072—1089):

1118 թվին մեռավ սելջուկյան սուլթան Մուհամմեդ-Տափարը և նրան հաջորդեց մեծ որդին Մահմուդը, որը դեռ անշափահաս էր: Սրա սուլթանության ժամանակ Գանձակ ուղարկվեց, իբրև կուսակալ, Մուհամմեդ-Տափարի մյուս որդին՝ Մելիքը:

Երկպառակությունները և ներքին խռովությունները, որ Սելջուկյան սուլթանության մեջ սկսվել էին Մելիքշահի մահից հետո՝ շարունակվեցին նաև անշափահաս Մահմուդ սուլթանի իշխանության ժամանակ (1118—1131) և Վրաստանը, օգուտ քաղելով սելջուկյանների թուլացումից՝ շուտով ավելի ևս զորացավ և դառավ վտանգավոր ախոյան Սելջուկյան Պարսկաստանի:

Մոտավորապես 1118—1120 թվականներին Դավիթ Շինողը հնազանդեցրեց իրեն օսերի իշխաններին և գրավեց Դարիալի բերդը և Կովկասյան լեռների այդ կողմի անցքերը: Հյուսիսային Կովկասից նա գաղթեցրեց Վրաստան, ինչպես վկայում է Ջուանշերը, 40.000 տուն ղփչաղներ և սրանցից կազմակերպեց մշտական զորք⁸: Այնուհետև թուրքական ծագում ունեցող այս ղփչաղները պատերազմում էին վրացական զորքերի շարքերում:

1120 թվին Դավիթ Շինողը արշավեց նորից Շիրվանի կողմերը և գրավեց այստեղ Կապաղակ քաղաքը, որը գտնվում էր Շաքիի, Պարթևավի ու Շիրվանի միջև: Նույն թվին նա հարձակվեց և կոտո-

⁵ Տե՛ս Ջուանշեր, նույն տեղում, էջ 119 և Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 217:

⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Թիֆլիս, 1910, էջ 145. Վարդան վրդ., գլ. ԿԱ, էջ 106:

⁷ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԶ, էջ 379 (Թիֆլիս, 1911):

⁸ Տե՛ս Ջուանշեր, գլ. ԺԸ, էջ 118—119:

րեց թուրքերին Արշարունիքում և Թուղարքի ձմերոցում, որ գտնվում էր Ճորոխ գետի մոտ¹:

Թուրք ամիրայությունները թեև կատաղի կերպով դիմադրում էին Վրաստանին, սակայն շարունակ հաղթվում էին և ստանում ջախջախիչ հարվածներ:

1121 թվի մարտ ամսին Դավիթ թագավորը հանկարծ եկավ իր թագավորության արևմտյան շրջաններից Քարթլի և այստեղից գնաց Խունան, ուր թուրք քոչվորներն արածեցնում էին ձմերոցում իրենց հոտերը: Այստեղ նա սրանց սրի անցկացրեց, կոտորեց գյուղերում թուրք զաղթականներին և հասավ մինչև Պարտավ²:

Ուշադրության արժանի է, որ Վրաստանի այս կատաղի կռիվները զուգահեռվում են Խաչակրաց արշավանքներին: Հետաքրքիր է նաև, որ դրամների վրա «Գեորգիի որդի թագավոր թագավորաց Դաուզը» անվանվում է «Մեսիայի սուր»: Մատթեոս Ուսայեցին վկայում է, որ Դավիթ թագավորի զորքերի շարքում կար ֆրանկներին մի փոքր զորամաս³ (Վաղարշապատ, 1898, էջ 350):

Դավիթ Շինողի 1120 և 1121 թվականների հարձակումները թուրքերի վրա ամենուրեք առաջ բերին մեծ զայրույթ: Հենց նույն 1121 թվին թուրքական ամիրայությունները համաձայնեցին իրար հետ և ուղեցին ջախջախել իրենց այս նոր վտանգավոր թշնամուն միացյալ ուժերով:

Մատթեոս Ուսայեցին և Իբն ալ-Ասիրը վկայում են, որ Դավիթ թագավորի դեմ թուրքական մեծ արշավանք կազմակերպվեց, որին մասնակցում էին Գանձակի Մելեք սուլթանը⁴, Միջագետքի Արտուխյան տոհմի Իլխազի ամիրան և արաբների թագավոր Գուբեյս Բ-ը, որը արաբական պատմության մեծ հերոս Սադակա Ա-ի որդին էր⁵: Սրանց միացյալ զորքի թիվը Մատթեոս Ուսայեցին հաշվում է ավելի քան 500.000, իսկ Իբն ալ-Ասիրը միայն 30.000:

¹ Տե՛ս Զուանչեր, գլ. ԺԸ, էջ 119:

² Նույն տեղում, գլ. ԺԸ, էջ 119—120:

³ Երևմյանի կարծիքով, այս զինվորները ո՛չ թե «Փոսանգ»-ներ էին, այլ «Վոսանգ»-ներ, այսինքն՝ «վարյագ»-ներ. տե՛ս Еремян, Юрнй Боголюбский в армянских и грузинских источниках, Научные труды Ереванского Гос. Университета, том XXIII (1946), էջ 390:

⁴ Մուհամմեդ սուլթանի այս Մելեք որդին Իբն ալ-Ասիրի մոտ անվանված է Տուզրով:

⁵ Տե՛ս Ибн-ал-Асир, н.с. թարգմ. Ժուզեի, էջ 123 և Մատթ. Ուսայեցի, էջ 348—350: Համեմատե նաև Զուանչեր, գլ. ԺԸ, էջ 120. Մելիխեր-Բեկ, Վրաց ազդյութները, Ա, էջ 218. Սամուել Աճեցի, էջ 125. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 62. Վաղան վրդ., գլ. ԿԸ, էջ 119:

Ուսայեցու թիվը, իհարկե, առասպելական է, սակայն նրա վկայություններից պարզ երևում է, որ թուրքական ամիրայությունները լարել էին իրենց բոլոր ուժերը, որպեսզի կարողանան խորտակել Վրաստանի զորությունը:

Թշնամի զորքերն իրար հանդիպեցին Ուսայեցու ասելով՝ «ի կողմն Տփիսեաց քաղաքին ի լեանն, որ Դեկոր կոչի», իսկ ըստ Զուանչեր պատմիչի՝ «ի Թոնդս, ի Մանկլիս և ի Դիդիօրքն»: Սակայն այս անգամ ևս թուրքական զորքերը սոսկալի կերպով պարտվեցին (օգոստոս ամսին 1121 թվի) և Դավիթ թագավորի ձեռքն անցավ անշափ ավար և մեծ թվով զերիներ: Թուրքերի կրած այս մեծ պարտությունից հետո Վրաստանը դառնում էր հյուսիսում վերոհիշյալ ամիրայությունների ամենավտանգավոր թշնամին:

Այս մեծ հաղթությունից հետո Դավիթ Շինողը կարողացավ նվաճել թուրքական տիրապետության տակ գտնվող բազմաթիվ նոր շրջաններ թե՛ Սոմխեթում ու Առանում և թե՛ Շիրվանում ու Հայաստանում:

1122 թվին նա գրավեց երկար պաշարումից հետո Տփղիս քաղաքը¹, որը ութերորդ դարից սկսած գտնվում էր օտար իշխանության ներքո: Հետևյալ տարին, 1123 թվի գարնանը, Դավիթ Շինողը արշավեց Շիրվան ընդդեմ սելջուկյան Մահմուդ սուլթանի և գրավեց այստեղ Շամախի քաղաքը: Իսկ ամառվա ամիսների ընթացքում նա նվաճեց Գուգարքի արևելյան և Առանի արևմտյան շրջանները, Գագա դաշտից դեպի արևելք, և գրավեց այստեղ գտնվող բերդերն ու ամրոցները՝ Գագը, Գավարգինը, Կայենը, Կայծոնը, Տերունականը, նոր բերդը, Տավուշը, Մահկանաբերդը, Մանասգոմը, Խալինճբարը և ուրիշները²:

Դավիթ թագավորի հաղթություններն ընդհանուր թշնամու դեմ Վրաստանի սահմանակից հայաբնակ շրջաններում առաջ էին բերում ոգևորություն և հույս էին ներշնչում հայերին, որ Վրաստանի օգնությամբ իրենք ևս կկարողանան ոտքի կանգնել ու ազատվել օտար տիրապետությունից:

Ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբայի Անանուն հեղինակի «Դավիթ արքայից արքայի պատմությունը», 1123 թվի օգոստոսի

¹ Տե՛ս Ибн-ал-Асир, էջ 124. Մատթ. Ուսայեցի, էջ 350. Վաղան վրդ., ԿԸ, էջ 118. Զուանչեր, գլ. ԺԸ, էջ 120 և ուրիշ:

² Տե՛ս Մելիխեր-Բեկ, Վրաց ազդյութները, Ա, էջ 218. Զուանչեր, գլ. ԺԸ, էջ 121. Վաղան վրդ., ԿԸ, էջ 119. Սամուել Աճեցի, էջ 125. Մխիթար Այրիվ., էջ 62 և ուրիշ:

20-ին Վրաց թագավորի մոտ եկան Անեցի ավագների ուղարկած պատգամավորները և հայտնեցին, որ քաղաքացիները ցանկանում են քաղաքը հանձնել իրեն: Եվ Դավիթ թագավորը իսկույն գնաց Անի և քաղաքը գրավեց առանց պատերազմի: Անիում և Շիրակում իշխում էր այդ ժամանակ Մանուչի «անարի և կնամարդի» որդին, Աբուլսուարը, որը, անկարող լինելով պաշտպանել քաղաքը հինա-հարուստներից և ասպատակություններից՝ ուզում էր Անին վաճառել 60.000 դինարի Կարսի ամիրային: Հայերը, բացի այդ, խիստ դժգոհ էին Շեղդադյաններից, որովհետև նրանք Անիի Կաթուղիկե եկեղեցին վերածել էին մզկիթի:

«Անի մեր քաղաքի և Շիրակ գավառի տարակույսի մեջ ընկած ու տառապած բնակիչները,— ասում է նույն այս 12-րդ դարի ժամանակագիր Սամուել Անեցին,— մտածեցին ելք գտնել փոթորկից և նրանք, անձնատուր լինելով Վրաց Դավիթ թագավորին՝ գավառապետներն Մանուչի որդուն, Աբուլսուարին, որը իշխում էր քաղաքում հոր մահից հետո: Նրանք բանալով քաղաքի դռները՝ թագավորին ներս թողին. և այդ ժամանակ, երբ սա ներս էր մտնում՝ և ոչ մի մարդ չսպանվեց»:

[«Տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ և Շիրակ գաւառի՝ խորհեցեալ ելս գտանել մրրկին ձեռն տալով յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, նենգեցին ամիրային Աբուլսուարայ՝ որդույ Մանուչի, որ տիրէր քաղաքին յետ հօրն մահու. առնելով ղթագաւորն ի ներքս՝ բանալով ըզգրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն, եղև վընաս արեան և ոչ միոյ շնչոյ»²:

Միջնադարյան իրավահասկացողությամբ Շիրակը և Անին համարվում էին Բագրատունյաց տոհմի սեփականությունը: Երբ 1045 թվին հուլյները նենգությամբ դուրս հանեցին Գագիկ Բ-ին իր երկրից և նրան բռնությամբ պահեցին իրենց մոտ՝ Անի քաղաքի ավագների մի մասը տրամադիր էր քաղաքը հանձնելու նույն այս Դավիթ թագավորի պապին, Աբխազիայի և Վրաստանի Բագարատ թագավորին, որովհետև սա ևս ծագում էր Բագրատունիների տոհմից և որդին էր Սենեբերիմ Արծրունու Մարիամ դստեր: Այդ տե-

¹ Տե՛ս Մելիսեք-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Ա, էջ 218:

² Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 125—126: Համեմատե նաև Վարդան վրդ., գլ. ԿԸ, էջ 119. Մատթ. Ուոհայեցի, էջ 359. Մխիթար Այբով., էջ 62. Զուանչեք, գլ. ԺԸ, էջ 121 և ուրիշ:

սակետից, Վրաց Բագրատունիների տիրապետությունը և գերագույն իշխանությունը Անի քաղաքում օրինավոր պետք է ճանաչվեր ո՛չ միայն ժողովրդի աչքում, այլև հայ իշխանների կողմից:

Դավիթ թագավորը, Անին գրավելուց հետո՝ գերի տարավ Աբուլսուար ամիրային ու նրա որդիներին և քաղաքի վրա տեղակալ կարգեց Աբուլիթ իշխանին և նրա որդուն Իվանին:

1124 թվին Դավիթ թագավորը նվաճեց ամբողջ Շիրվանը և այնուհետև նրա կազմած պետության սահմանների մեջ մտնում էր Անդրկովկասի մեծագույն մասը: Վրաց մեծ թագավորության սահմանները տարածվում էին այժմ Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը և Կովկասյան լեռներից մինչև Շիրակ և մինչև Կարսի ու Կարնո ամիրայությունների շրջանները:

Զուգընթաց իր պատերազմական փայլուն հաջողություններին՝ Դավիթն աշխատում էր բարեկարգել իր երկիրը և մեծ շահով աջակցում էր ավերված շրջանների վերաշինության: Կուլտուրական և շինարարական իր եռանդուն գործունեության համար Դավիթ և շինարարական իր եռանդուն գործունեության համար Դավիթ թագավորին անվանում են Շինող: Նրա կարգադրությամբ վերա-նորոգվեցին ամեն տեղ սելջուկների ավերած եկեղեցիները, վան-նորոգվեցին ամեն տեղ սելջուկների ավերած եկեղեցիները, հանր-քերը, պալատներն ու հասարակական շենքերը, կառուցվեցին հանր-օգուտ նոր հիմնարկություններ, վերաշինվեցին նաև ճանապարհ-ներն ու ջրանցքները: Միևնույն ժամանակ Դավիթ Շինողն ամեն կերպ նպաստում էր գիտության ու գրականության զարգացմանը:

Գեպի հայությունը Դավիթ Շինողն ունեցավ բարեմիտ ու հոգատար վերաբերմունք: Հայոց և Վրաց եկեղեցիների կրոնադա-վանաբանական տարբերությունը ո՛չ մի ազդեցություն չունեցավ նրա այդ բարեհաճ քաղաքականության վրա: Նա ո՛չ միայն հո-վանավորում էր հայերին, այլև աջակցում էր ավերված հայ եկե-ղեցիների ու վանքերի վերաշինության և նվիրաբերություններ էր անում ի նպաստ այդ հիմնարկությունների¹:

Նրա համբերամտությունը խոր տպավորություն էր թողել հայ-երի վրա և Վարդան վարդապետն առանձնապես շեշտում է, որ «ոչ էր նա երկմիտ եկեղեցույ և յաղօթից մերոց, վասն որոյ բազում անգամ դնէր զգլուխ իւր ի ներքոյ ձեռաց մերոցն՝ խնդրելով օրհ-նութիւն»²:

Վրաստանի զորեղացման պատճառով և շնորհիվ Դավիթ Շի-

¹ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբ., 1913, էջ 28, Հազրատի 1121 թվի արձանագրությունը:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԿԸ, էջ 120.

Նոդի հայերի հանդեպ վարած բարեհաճ ու խնամատար քաղաքա-
կանության՝ մեծ չափեր ստացավ հայերի գաղթը դեպի Հայաստա-
նի հյուսիսային կողմերը և դեպի Վրաստան: Այս գաղթականու-
թյան համար Դավիթ Շինողը հատկացրել էր հատուկ քաղաքավայրեր ու
ավաններ: Դավիթ Շինողը մեռավ 1125 թվի հունվարի 24-ին և
նրան հաջորդեց որդին՝ Դեմետրեն (1125—1155/6):

Ինչպես հայտնի է, Դավիթ Շինողն ունեցել է երկու կին: Նրա
առաջին կինը, ինչպես վկայում է Մատթեոս Ուռհայեցին, եղել է
հայ՝: Իսկ նրա երկրորդ կինը, Գորանդուխտը, որի հետ նա
ամուսնացել էր իր հայ կնոջից բաժանվելուց հետո՝ զփշաղների
մեծ իշխանի որդու դուստրն էր: Դավթի հաջորդ Դեմետրեն Ա-ը
նրա առաջին հայ կնոջ որդին էր: Մատթեոս Ուռհայեցին վկայում
է, որ այս Դեմետրեն էր «այր քաջ և աստուածասէր, նմանեալ հօր
իրոյ Դավթի ամենայն գործովք բարեաց»²:

Դեմետրեն Ա-ի ժամանակ թեև շրջակա թուրք ամիրայություն-
ները շարունակում էին իրենց հարձակումները Վրաստանի դեմ,
սակայն նրա երկարատև, մոտ երեսուն և մեկ տարվա թագավո-
րության ընթացքում, Վրաց մեծ պետությունը, ընդհանուր առ-
մամբ, գտնվում էր խաղաղ կացության մեջ և զորեղանում էր
թե՛ կուլտուրայես և թե՛ սոցիալական իր նշանակությամբ: Թշնա-
մու հարձակումներից նեղվում էին, գլխավորապես, Վրաստանի
սահմանային շրջանները:

Չափազանց ծանր էր Անի քաղաքի և Շիրակի դրությունը:
Աբուլսուար ամիրան, որին որդոց հետ գերի էին տարել Վրաստան՝
մեռել էր աքսորում, ինչպես և նրա երկու որդիները: Աբուլսուարի
մեծ որդին, Փատլունը, որը Անիի 1123 թվի նվաճումից առաջ
Պարսկաստան էր գնացել՝ եկավ մեծ ուժերով Անի քաղաքի դեմ
և, դաշն կնքելով շրջակա ամիրայությունների հետ, պաշարեց
քաղաքը:

Թեև քաղաքացիները, Աբուլթի որդուն՝ Իվաննի առաջնորդու-
թյամբ, արիաբար ու հաջողությամբ դիմադրում էին Փատլունին,
սակայն երկարատև պաշարման պատճառով քաղաքում սկսվել էր
սովը, և Դեմետրեն Ա-ը, ի նկատի առնելով ժողովրդի դառն վիճա-
կը՝ 1126 թվին Անին զիջեց Փատլունին, պայմանով, որ նա ընդու-
նե Վրաստանի գերիշխանությունը, անհավատարմության համար

վրեժխնդիր շինի հայ ազգաբնակչությունից և Անիի կաթուղիկե
եկեղեցին, որ առաջ մզկիթի էր վերածվել՝ մնա հայերի ձեռին:

Փատլուն ամիրան, որ դաշինքով ու երդումով ընդունեց այս
պայմանները, հակառակ իր տված խոստումներին, շուտով սկսեց
ամեն կերպ նեղել հայերին: Սամուել Անեցին, որ ականատես է
եղել այդ դեպքերին, պատմում է, որ Փատլունը հիշյալ պայման-
ները՝

«Հանձն էր առել առժամանակ, բայց մի փոքր դադա-
րից հետո՝ տեսակ տեսակ միջոցներով վրեժ առավ և հա-
տուցեց նրանց փոխհատուցումը. և թեպետ սրանց իշխանա-
կալության ժամանակ երկիրը խաղաղացավ սովորական
հենից՝ սակայն վերոհիշյալ նեղությունների պատճառով և
շնորհիվ հարկահանական հափշտակությունների, մենք ըն-
կանք ծայրահեղ աղքատության մեջ և ենթարկվեցինք ան-
հնարին տառապանքների, ինչպիսի տառապանքներ Հայոց
աշխարհը կրել էր առաջվա ժամանակներում»:

[«Զոր թէպէտ և յանձն առնոյր առժամն, այլ յետ
զպարայ առնոյ՝ իւիք իւիք հնարիք էառ վրէժս հատու-
ցեալ նոցա զհատուցումն, յորոց իշխանակալութեան թէ-
պէտ և խաղաղանայր երկիրս ի սովորական հինից, այլ
յաղագս վերոյգրեալ նեղութեանց՝ և վասն հարկապահանջ
յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքա-
տութիւն և տառապանք անհնարինք, որ յառաջագոյն ժա-
մանակօք ունէր զաշխարհս Հայոց»]:

Քրիստոնյա հայության համակրանքը ու աջակցությունը Վրաս-
տանի հանդեպ՝ նրա համար, բնականաբար, ստեղծում էր խիստ
ծանր կացություն մահմեդական ամիրայությունների իշխանության
տակ գտնվող հայկական շրջաններում: Հայաստանի ու հայության
ազատագրումը թուրքական ամիրայությունների տիրապետությու-
նից պահանջում էր, իհարկե, երկարատև համառ մաքառում և կա-
րող էր իրագործվել քայլ առ քայլ՝ հայ ժողովրդի զրկանքների ու
զոհողությունների թանկ գնով:

Դեմետրեն Ա-ի ժամանակ կռիվները շարունակվեցին, գլխավո-
րապես, Գանձակի սելջուկյան կուսակալության դեմ: 1128 թվին,
ինչպես վկայում են Սամուել Անեցին և Մխիթար Այրիվանեցին²,

¹ Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 357 և 365:

² Նույն տեղում, էջ 365:

¹ Սամուել Անեցի, էջ 127: Համեմատե՛ն ևս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 365. Վար-
դան վրդ., գլ. 4թ., էջ 120 և ուրիշներ:

² Սամուել Անեցի, էջ 129 և Մխիթար Այրիվ., էջ 62:

Դեմետրեն պարտութեան էր մատնել Նոր-բերդում, Գանձակի կուսակալութեան արևմտյան սահմանների մոտ, «Խարասնդուտ» կամ ավելի ճիշտ Ղարա-Սնդուր աթաբեկին: Այս հաջողությունից հետո, նույն 1128 թվին, Օրբելյան Աբուլեթը և նրա Իվանն որդին նվաճեցին Դմանիսը, իսկ Օրբելյան մյուս Իվանն և նրա որդին Սմբատը՝ խունանը¹, որը, ըստ երևույթին, Հայոց հին Հունարակերտ քաղաքն էր, որ գտնվում էր Կուր գետի վրա Չորոփորի հարավակողմում:

Դեմետրեի թագավորության առաջին տարիներում կռիվներ տեղի ունեցան նաև Հայաստանում: Բայց այդ կռիվներում Վրաստանը հաջողություն չունեցավ:

1130 թվին, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը², Խուրթի ամիրան, Կուզի որդին, հարձակվելով Դվինի վրա, որը գտնվում էր Շեղադյանների իշխանության ներքո՝ կարողացավ տիրել այդ քաղաքին: Տեղի ունեցած պատերազմում վիրավորվեց Անիի Փատլուն ամիրան (1126—1132), որը յոթ տարի Անիում իշխելուց հետո մեռավ իր ստացած վերքից, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցին³, ՇՁԱ. [=1132] թվին:

Փատլունը, որը 1126 թվին ընդունել էր Վրաստանի գերիշխանությունը՝ ըստ երևույթին կռիվ էր մղել Խուրթի ամիրայի դեմ իբրև Վրաստանի դաշնակից: Ուստի և 1131 թվին Գառնիի կողմերը արշավեց և ուղեց հարձակվել Դվինի վրա Աբուլեթի որդին՝ Իվանն Օրբելյանը: Սակայն նա պարտություն կրեց Խուրթի ամիրայից և վերջինս, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, բարբարոսաբար կտրել տալով ճակատամարտում սպանված վրացական զինվորների գլուխները՝ եփել տվեց թանի մեջ և այդ «թանեփաց» դանդերը դարսել տվեց Դվինի մինարեի կտուրի վրա⁴:

Վրաստանի ընդհարումները ամիրայությունների հետ, ինչպես տեսնում ենք, տեղի են ունենում այժմ ո՛չ թե բուն Վրաստանում, այլ Վրաստանից դուրս՝ Անիի, Գանձակի, և Դվինի կողմերում: Այս կռիվները, եթե երբեմն վերջանում էին ամիրայությունների հաղթանակով՝ կրում էին ո՛չ թե հարձակողական, այլ պաշտպանողական բնույթ ընդդեմ ծավալվող ու առաջ շարժվող Վրաց մեծ պետության:

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ԿԸ, էջ 120 և Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԶ, էջ 379:

² Նույն տեղում, գլ. ՀԱ, էջ 122:

³ Սամուել Անեցի, էջ 130:

⁴ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. ՀԱ, էջ 123. Սամուել Անեցի, էջ 130:

Դեմետրե թագավորի ժամանակ ծայր առավ Վրաստանի ու Վրաց Բագրատունիների իշխանության համար խիստ վտանգավոր մի երևույթ, որ ֆեոդալական պետականության ուղեկցող մշտական դժբախտությունն էր: Դեմետրե Ա-ի դեմ ըմբոստության ու ապստամբության փորձեր եղան, որոնց մասնակից էին Վրաստանի ամենազորեղ ու նշանավոր իշխանները, ինչպես Աբուլեթ Օրբելյանը և նրա Իվանն որդին: Սակայն Դեմետրեն կարողացավ շատ շուտով սանձահարել ու պատժել խռովարար իշխաններին:

Վրաստանի համար մի բարեբախտություն էր սակայն, որ անմիաբանությունը և երկպառակությունները խոր արմատ էին դրել նաև Սելջուկյան սուլթանության մեջ և իրար հետ համերաշխ չէին նաև ամիրայությունները: Սրանց անվերջ խռովությունների մասին Դեմետրե Ա-ի թագավորության ժամանակաշրջանում, գլխավորապես, Գանձակի կուսակալության մեջ՝ կարևոր ու մանրամասն տեղեկություններ, որ հայտնի չեն այլ աղբյուրներից, հաղորդված են Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վերջաբանում և մեջ են բերված Ալիշանի Հայապատումում¹:

Գանձակի կուսակալության դրությունը շափազանց ծանր էր 1139 թվին: Այս թվականի սեպտեմբերի 30-ին Գանձակ քաղաքում, նրա դաշտային շրջաններում և Փառխոստի ու Խաչնի որոշ մասերում՝ տեղի ունեցավ սարսափելի երկրաշարժ, որը խիստ ուժեղ էր, մանավանդ, Գանձակում: Տների փլատակներում, ինչպես վկայում է Իբն ալ-Ասիրը, վախճանվել էր հարյուր հազարավոր բնակչություն: Եվ նույն այս թվին Գանձակ եկավ իր զորքերով Դեմետրե թագավորը, սրի անցկացրեց և գերի վերցրեց բնակչության մնացորդները, և քաղաքը կողոպտելուց հետո, իր հետ Վրաստան տարավ քաղաքի երկաթյա դռները²:

Կարճ ժամանակից հետո Պարսկաստանից եկավ Գանձակ Ղարա-Սնդուր աթաբեկը, որը սկիզբ դրեց քաղաքի ու շրջանների վերանորոգմանը և շինեց քաղաքի քանդված պարիսպները: Նա աշխատեց վրեժ առնել Վրաց թագավորից, արշավեց Վրաստան և, պարտության մատնելով Իվանն Օրբելյանին՝ գրավեց այնտեղ

¹ Տե՛ս Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 384—391, — «Կաթողիկոսք և գեյր Աղուանից ի մէջ ժԲ դարու»:

² Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, ռուս. թարգմ. Ժուզեի, էջ 125 (XI, 51). Մխիթար Գոշի հիշատակարանի հատվածը՝ «Հայապատում», էջ 361—362. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 108, 189. Սամուել Անեցի, էջ 132 և ուրիշ.:

քերդեր և դոյակներ: Պարսկաստան վերադառնալիս՝ նա ճանապարհին վախճանվեց, հասնելով Ատրպատականի սահմանը (1140 թ.)¹:

Ղարա-Մնգուրի մահից հետո, ինչպես երևում է Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ հիշատակարանից, Գանձակի կուսակալության մեջ սկսվեցին ըմբոստություններ Սելջուկյան Իրաքի սուլթանության դեմ, որոնք շարունակվեցին մինչև Փահլավյանյան տոհմի իշխանության հաստատումը Առանում և Ադրբեջանում (1148—1225):

Գանձակի շրջանը, որն անջատված էր Պարսկաստանից դժվար հաղթահարելի ճանապարհներով ու լեռներով՝ խիստ հարմար վայր էր այն ըմբոստ ու անհնազանդ ամիրաների համար, որոնք ձգտում էին Անդրկովկասում հիմնել իրենց սեփական իշխանությունը և լինել անկախ սելջուկյան սուլթաններից:

1140—1 թվին Գանձակ քաղաքի իշխան կամ շահապ կարգվեց Ղարա-Մնգուր ավաբեկի ծառան, Խուհտուղտին, որը ապստամբեց Մասուդ սուլթանի դեմ (1133—1152) և ուղեց անկախ լինել Սելջուկյան կենտրոնական կառավարությունից: Սակայն 1142 թվին նրա դեմ ելավ Չավլին, որը զորազուլիս էր Գանձակում, և, պաշարելով ու վերջնելով քաղաքը՝ դերի առավ Խուհտուղտին, կուրացրեց նրան և հաստատեց Առանում իր իշխանությունը (1142/3 թ.): Շուտով սա ևս ուղեց ապստամբել Մասուդի դեմ, բայց հանկարծամահ եղավ Մարաստանի Զենջան քաղաքում (1146—7 թ.), որը Մխիթար Գոշի մոտ անվանված է Զանգան²:

Չավլիից հետո Առանին և Ադրբեջանի հյուսիսային մասերին տիրեց սուլթան Մասուդի հրամանով Փախրադինը, որը, ինչպես վկայում է Մխիթար Գոշը՝ «էր մեծատուն և մեծատոհմ յազդէ»³: Բայց սրան կարճ ժամանակից հետո, 1147—8 թվին, նույն սելջուկյան սուլթանի հրամանով սպանեց «Խաղբեկ» կամ ավելի ճիշտ՝ Ղազի բեգ ամիրան, որն ըստ իս կարող է լինել սուլթան Մասուդի հոշակավոր Զանգի ավաբեկի մեծ որդին, Սեյֆ-ադ-դին Ղազի Ա.-ը, որը հոր մահից հետո իշխեց Մոսուլում 1146 թվից մինչև 1149 թիվը⁴:

Փախրադինի սպանությունից հետո Գանձակի կուսակալու-

¹ Տե՛ս Մխիթար Գոշի հատվածը՝ «Հայագատում», էջ 262 և Սամուել Անեցի, էջ 132:

² Տե՛ս «Հայագատում», էջ 386. համեմատե նաև Իրն ալ-Ասիր, էջ 125 (XI, 48):

³ Տե՛ս «Հայագատում», էջ 386:

⁴ Տե՛ս Лэн-Пуль, Мусульманские династии, էջ 137—138:

թյանն ուղեց տիրապետել առանց սուլթանի հրամանի Ըրդիշ ամիրան, սակայն քաղաքացիները սրան չընդունեցին և իշխանությունը ստանձնեց քաղաքում իրրև շահապ սուլթան Մասուդի ուղարկած Ռովադի ամիրան:

Ռովադի իշխանության ժամանակ ապստամբվեցին Գանձակի գավառի թուրքմենները, որոնց ձեռքումն էին այդ ժամանակ Գանձակի ու Զուանշիրի գավառների լեռնային մասերում գտնվող Հերքան-բերդը, Ճառաբերդը (Թարթառ և Թրդին գետերի միախառնման մոտ)¹, Չարեքը և այլ ամրություններ: Թուրքական գաղթականությունը, ինչպես տեսնում ենք, բնակություն էր հաստատել Գանձակի նահանգում սելջուկյան արշավանքներից հետո 11—12-րդ դարերում:

Թուրքմենների ապստամբությունը և անընդհատ շարունակվող խառնակություններին վերջ տալու համար Ռովադիի հակառակորդները կանչեցին Ելտկուզ ավաբեկին, որն այդ ժամանակ Նախիջևն քաղաքի և գավառի ամիրան էր: Սա 1148—9 թվականին տիրեց Գանձակի կուսակալությանը, խաղաղեցրեց երկիրը և հիմնադիր եղավ այստեղ Ելտկուզյան կամ Փահլավյանյան տոհմի իշխանությունը:

Գանձակի կուսակալության ռազմատենչ ու փառասիր ամիրանները, որոնք ձգտում էին ընդարձակել իրենց երկրի սահմանները՝ պարբերաբար շարունակեցին իրենց հարձակումները Արցախի և Սյունիքի վրա:

Դեռևս 1126 թվին Հարոն ամիրան, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, ավերեց Կապան ու Արևիք գավառները և առավ «Կաքաու բերդ»-ը և «Բաղակու քար»-ը: Այս վերջինի մեջ, որ հին վանք էր, բացի ոսկյա, արծաթյա և այլ թանկարժեք եկեղեցական կահույքից, հավաքված էին շրջակա գավառներից նաև ձեռագրեր, որոնք բոլորն ընկան թշնամու ձեռքը²:

1142 թվին, երբ վերև հիշատակված Գանձակի Խուհտուղտի ամիրան, ապստամբելով սուլթան Մասուդի դեմ՝ ուղեց հիմնադիր լինել սեփական անկախ ամիրայություն և աշխատում էր ընդարձակել իր երկրի սահմանները՝ նա մեծ զորքով եկավ Գանձակից «Հաղահերայ լեռնակողմ»-ը և պաշարեց այստեղ «Կաթողիկոսի քար»-ը և «Կարապետանց քար»-ը, որ գտնվում էին, ինչպես են-

¹ Տե՛ս Մակար Եպ. Բարխուտարյանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 239:

² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԱ, էջ 335 (Թիֆլիս, 1911):

թաղրում է Մակար եպ. Բարխուտարյանցը¹, Չարեքի բերդի մոտ Գարգման գավառում: Նա գրավեց և հրդեհեց ու քանդեց այս ամուր տեղերը²:

1143—4 թվին, ինչպես վկայում է դարձյալ Մխիթար Գոշը, խաչենի կողմերը արշավեց Գանձակի Չավլի ամիրան, որը, գրավելով խաչենի ամրոցները՝ քանդեց եկեղեցիները, այրեց վանքերը, կոտորեց ազատներին և մաշեց բոլորին սրով ու գերությամբ³: Սամուել Անեցին մատնանշում է, որ խաչենի ամրոցները Չավլին կարողացավ առնել խաբուսթյամբ և սուտ երդմամբ, բանակցելով իշխանների հետ: Այնուհետև նույն այս Չավլին 1145 թվին պաշարեց Տավուշ բերդը, որի մեջ ամրացել էր Կյուրիկե Ա-ի որդին, Աբաս Ա-ը: Առնելով բերդը 40 օրվա պաշարումից հետո՝ նա առանց վնասելու թույլ տվեց Աբաս թագավորին յուրայինների հետ հեռանալ: Վերջինս գնաց և պատսպարվեց Վրաց Դեմետրե Ա. թագավորի մոտ⁴:

Նույն կամ հետևյալ տարին (1145—1146 թ.) Չավլին կրկին եկավ խաչեն և հարևան շրջանները, որովհետև բերդամրոցները նորից վերագրավել էին ազատները, որոնք թաքնվել էին անտառների մեջ: Սակայն այս անգամ նա չկարողացավ նվաճել ամրոցները և, վրեժ առնելով հայերից՝ ավերեց դաշտային շրջանները և այրեց Դադի վանքը, որը գտնվում էր Թարթառ գետի վերին հովտում Հաթերքից դեպի արևմուտք:

¹ Տե՛ս Մակար եպ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղվանից, Վաղարշաշապատ, 1902, էջ 136 և «Արցախ», Բաղու, 1895, էջ 301 և 430 (ծան. 44):

² Տե՛ս «Հայաստան», էջ 386:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 386, նաև Սամուել Անեցի, էջ 132 և Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 63:

⁴ «Հայաստան», էջ 386. Սամուել Անեցի, էջ 133:

Գ Լ ՈՒ Խ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Գ

ՎՐԱՄՏԱՆԻ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ ԳԵՈՐԳԻ Գ-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Գեմետրե Ա-ի հաջորդները՝ Դավիթ Գ-ը և ապա Գեորգի Գ-ը:— 2. Ելակույան տոհմի իշխանության հաստատումը Նախիչևանում և Գանձակում:— 3. Ելարի իշխանության գործադրումը Շահի-Արմեն Միրանի ժամանակ:— 4. Շիրակ-Անիի և Կաբուս ամիրայությունները 12-րդ դարի երկրորդ կեսում:— 5. Ամիրայությունների հանդուրժող քաղաքականությունը իրենց հպատակ հայերի հանդեպ:— 6. Բրիտանյա փախստական իշխանների պատասխարումը ամիրայություններում:— 7. Կոիվներն Արշարունիքում և Տայֆում Գեորգի Գ-ի ժամանակ:— 8. Անիի գրավումը և Շահի-Արմեն Միրանի պարտությունը:— 9. Գլին քաղաքի գրավումը և ավերումը:— 10. Գեորգի Գ-ի քաղաքականությունը հայերի հանդեպ:— Անիի հանձնումը Շեղադյաններին:— 12. Գեորգի Գ-ի 1165/6 թվի արշավանքը և Ուտի նահանգի ամայացումը:— 13. Ելակույի արշավանքները Արցախում ու Սյունիքում և Քաղաք քաղաքային իշխանության նվաճումը:— 14. Անիի վերստին առումը և հանձնումը Խվան Օրբելյաններին:— Օրբելյան տոհմի ծագումը և նրանց ազգականությունը Կյուրիկյան Բագրատունիների հետ:— 15. Շեղադյանները հորից Անիում մինչև 1199 թիվը:— 16. Ապատամությունը Վրաստանում Գեորգի Գ-ի դեմ:— 17. Գեորգիի ձեռք առած վնասակար միջոցները գողության ու ավազակության դեմ:— անիշխանությունը և կյանքի ու զույգի անապահովությանը այս ժամանակաշրջանում:— 18. Քրիստոնեականների խաչման գումարը Մառախում:— Անեցիների արշավանքը և Մառախի առումը:

Գեմետրե Ա-ը իր թագավորության վերջին տարում հեռացավ վանք և նրան հաջորդեց մեծ որդին՝ Դավիթ Գ-ը (1155/6), որը թագավորեց միայն մի քանի ամիս: Մխիթար Գոշը Դավիթ Գ-ին անվանում է «այր բարեմիտ, մանաւանդ առ իշխանսն Հայոց, որք էին ընդ ձեռամբ նորա»:

Սա իր մոտ հրավիրեց, ասում է Գոշը, Կյուրիկյան Դավիթ թագավորի որդուն, Կյուրիկե Բ-ին, և խոստացավ վերադարձնել նրան հայրենի թագավորությունը, որ իր նախնիքները խլել էին նրանցից:

Սակայն, ինչպես վկայում է դարձյալ Գոշը, երբ այս բանը իմացան Վրաց իշխանները, գլխավորապես Օրբելյանները, որոնք Դավիթ Շինողից ստացել էին իբրև պարզև Կյուրիկյան թագավորության բերդերն ու երկրները՝ նրանք մահաբեր դեղ տվին Դավիթ թագավորին և նրան սպանեցին¹։

Դավիթ Գ-ի մահից հետո, գահաժառանգման ընդունված կարգով, պետք է սրան հաջորդեր իր որդին Գեմեստրեն, որին հայ պատմագիրներն անվանում են Գեմնա։ Սակայն թագաժառանգ Գեմնայի անշահաճասության պատճառով Վրաստանի թագավոր դարձավ սրա հորեղբայրը՝ Գեորգին։

Գեորգի Գ-ի թագավորության ժամանակ (1155/6—1184) խիստ զորեղացան Գանձակի և Խլաթի ամիրայությունները։

Գանձակի կուսակալությունը, ինչպես վերևում ասացինք, 1148/9 թվին տիրեց Ելտկուզյան կամ Փահլավանյան տոհմը։ Մասուղ սուլթանի արքունիքն այս տոհմի հիմնադիր Ելտկուզին, որ թուրք գերի էր՝ զնել էր ղփչաղների երկրում՝ Հյուսիսային Կովկասում։ Իբրև ընդունակ զինվորական՝ շուտով սա առաջ քաշվեց և ձեռք բերեց պալատում բարձր դիրք։ Սուլթան Մասուղը նրան ամուսնացրեց Մելեք կամ Տուղրուլ Բ սուլթանի (1131—1133) այրի կնոջ հետ և հանձնարարեց նրան Տուղրուլ Բ-ի որդու, Ասլանշահի, խնամատարությունը։ Այնուհետև նրան հանձնարարվեց նաև Նախիջևանի ամիրայության իշխանությունը։

1147/8 թվին, ինչպես հաղորդում է Մխիթար Գոշը, սուլթան Մասուղի հրամանով Մոսուլի Ղազի Ա. աթաբեկը, որը Գոշի հիշատակարանում անվանված է Խաղբեկ, սպանել էր Գանձակի Փախրադին ամիրային։ Փարսի և Խուստանի «Բզափայ» (Բուզաբեյ) ամիրան, լսելով, որ այդ սպանությունը կատարվել է սուլթանի հրամանով՝ արշավում է նրա վրա զահրենկեց անելու նպատակով, բայց տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում պարտվում է և սպանվում։

Բզափայի այս ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ մեծ աջակցություն էր ցույց տվել նաև Ելտկուզ ամիրան և, ըստ երևույթին, այս ապստամբությունից հետո է, որ նա 1148/9 թվին տիրել էր նաև Գանձակի կուսակալությանը²։ Ուրեմն՝ Առանում և Գանձակ քաղաքում Ելտկուզյան տոհմի իշխանությունը հաստատվել էր ո՛չ

թե 1136 կամ 1140 թվին, ինչպես մինչ այժմ ենթադրվել է¹, այլ 1148/9 թվին։ Իսկ աթաբեկության պատվավոր կոչումը, ինչպես երևում է Մխիթար Գոշի վկայությունից, Ելտկուզը ստացել էր, հավանորեն, Մոսուլի Ղազի Ա. ամիրայի ու աթաբեկի սպանությունից հետո 1149/1150 թվերին²։

Նախիջևանի և Գանձակի այս մեծ ամիրան (վախճանվել է 1172 թվին) և նրա որդին Մուհամմեդ Փահլավանը, որի անունով Ելտկուզյան տոհմը կոչվում է նաև Փահլավանյան, որպես սելջուկյան թագաժառանգ իշխանների խնամակալներ՝ խաղալիք դարձրին իրենց ձեռքին սելջուկյան սուլթաններին և հիմք դրին սեփական գինաստիայի։ Սրանց իշխանությունը ենթարկվեցին ո՛չ միայն Ադրբեջանը, Առանը և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան որոշ մասերը, այլև Պարսկական Իրաքը, Սպահանը և Ռեյը։ Ելտկուզ աթաբեկը և նրա որդիները, որոնք հետամուտ եղան մանր ամիրայություններից կաղամակերպելու մի մեծ միացյալ պետություն՝ դառան Վրաստանի ամենավտանգավոր հակառակորդները։

Մանազկերտի և Խլաթի ամիրայությունը, որի հիմնադիրն էր, ինչպես վերև ասացինք, Սուբման ալ-Կուտբին, նույնպես խիստ զորեղացավ նրա թոռ Շահարմեն կամ Շահի-Արմեն Միրան ամիրայի ժամանակ (1128—1185), որը Լեն-Պուլի մոտ անվանված է նասրադդին Սուբման Բ, իսկ Մարկվարտի մոտ՝ նասրադդին Մուհամմադ Սուբման Բ³։

Մատթեոս Ուոհայեցու ժամանակագրության շարունակողի վկայությամբ՝ Միրան ամիրայի իշխանության տակ էին գտնվում Խլաթը, Արձեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Տողատափը և ուրիշ քաղաքներ ու գավառներ⁴։ Իսկ վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ նույն այս Շահի-Արմեն Միրանը գրավել էր Արծրունիների տոհմակից Խեղենիկ իշխանից Ամյուկ ամրոցը և, ինչպես կտեսնենք, նաև Վիգենից, որը Մուշեղյան Թոռնիկ իշխանի թոռն էր՝ Սասունը⁵։ Այս երկրները, ասում է վարդան վարդապետը, նա պահեց «ի խոր խաղաղութեան զամս վաթսուն»։

¹ Տե՛ս Mülller, История Ислама. т. III, СПб. 1896, էջ 145, Лэн-Пуль, Мусульманские династии, էջ 144 և ուրիշները։

² Տե՛ս «Հայապատմ», էջ 388։

³ Տե՛ս Лэн-Пуль, Мусульманские династии, 143 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 481։

⁴ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 425։

⁵ Վարդան վրդ., զլ. 2Բ, էջ 124։

¹ Տե՛ս «Հայապատմ», էջ 389 և Վարդան վրդ., զլ. 2Գ, էջ 126։

² Տե՛ս «Հայապատմ», էջ 388, Ալիշան, Սիսական, էջ 499։

Հակառակ տիրող ընդհանուր ենթագրություն, Շահի-Արմեն Միրանի ամիրայությունը շատ ավելի ընդարձակ է եղել, քան սովորաբար կարծում են: Նրա տերության մասերն են կազմել ո՛չ միայն Վանա լճի արևմտյան կողմում գտնվող Խլաթի փոքր շրջանը, ինչպես այդ ենթագրում են Ա. Մյուլլերը և Հորնը¹, այլև նույն լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան կողմերում գտնվող ընդարձակ երկրները:

12-րդ դարի երկրորդ կեսում համեմատաբար ավելի թույլ էին Շեղդադյան ամիրայությունը Շիրակ-Անիում և Սալղուխի ամիրայությունը Կարնո շրջանում, որոնք արտաքին վտանգի զեպքում կարիք էին զգում միշտ հզոր հարևանների օգնության:

Շիրակ-Անիում, որը Գավիթ Շինողը 1126 թվին վերագործրել էր Շեղդադյաններին՝ Աբուլսուարի որդու, Փատլունի մահից հետո (+ 1132)՝ ամիրայական իշխանությունը կարճ ժամանակով ժառանգել էր վերջինիս կրտսեր եղբայր Խուշեբը, և ապա՝ նրա ավագ եղբայր Մահմուդը: Սակայն Անին սրանց ժամանակ, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, դարձյալ ընկել էր թշվառ գրություն մեջ²:

Վրաց Գեորգի Գ-ի թագավորության շրջանում (1155/6—1184) իբրև Շիրակ-Անիի ամիրաներ հիշատակված են հայկական աղբյուրների մեջ նույն տոհմից Շաղադը և նրանից հետո՝ Փատլուն Բ-ը³:

Ըստ երևույթին, ավելի ընդարձակ է եղել և զորեղ Կարնո ամիրայությունը, որը 12-րդ դարի երկրորդ կեսում գտնվում էր Սալղուխ ամիրայի իշխանության տակ: Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբյում Կարնո այս ամիրան անվանված է «Արդոխի որդի Սալղուխ Սելջուկյան, որը սուլթանների տոհմիցն էր»⁴: Այս տեղեկությունը կարող է սակայն հատուկ քննության ու ստուգման: Ուշագրավ է նույն այս Սալղուխի մասին Վարդան վարդապետի հաղորդած տեղեկությունը, որը վկայում է, որ Շահի-Արմեն Միրանը՝ «փեսայա-

¹ «Հայաստանում,—ստում է Հորնը,—իշխում էին Շահի-Արմենները (1100—1207), որոնք, սակայն, հակառակ այդ մեծահնչյուն տիտղոսի, տիրում էին միայն Խլաթի շրջանին Վանա լճի մոտ, տե՛ս P. Horn, Geschichte Irans in islamitischer Zeit (Grundriss der iranischen Philologie, B. II, Lief 5. Strasbourg, 1903, էջ 570): Համեմատե՛ նաև А. Мюллер, История Ислама, т. III, стр. 153:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 2Ա, էջ 122. Համեմատե՛ Սամուել Անցիի, էջ 130: վերջինս վկայում է, որ Փատլունին հաջորդել էր նրա Մահմուդ եղբայրը:

³ Վարդան վրդ., գլ. 2Գ, էջ 126:

⁴ Տե՛ս Մելիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Բ, էջ 8:

ցույց ինքեան զՍալղուխն և խորհեցաւ նովաւ բարի առնել աշխարհի»⁵:

Դեմետրե Ա-ի թագավորության վերջին տարիներում, ըստ Իբն ալ-Ասիրի՝ Հեջիրի 548 թվին [= 29 մարտ 1153—17 մարտ 1154], վրացիների, հայերի և այս Սալղուխի միջև տեղի էր ունեցել մեծ պատերազմ: Այդ պատերազմում Սալղուխը պարտություն էր վերել ու գերի բռնվել, սակայն հետո, վճարելով փրկանք, ազատվել էր ու վերագործրել Կարին⁶:

Այս պատերազմը և Սալղուխի գերի ընկնելը Միքայել Ասորու մոտ մատնացույց է արված Ասորոց 1471 [= 1160] թվին Գեորգի Գ-ի թագավորության ժամանակ⁷: Քարթլիս-ցխովրեբյում ևս Սալղուխի ձերբակալումը ցույց է տրված «բրոնիկոնի երեք հարյուր ութսունին», այսինքն՝ [380+780] 1160 թվին⁸: Բայց Անանունի «Համառոտ վրաց պատմության» մեջ Սալղուխի պարտությունը Անիում մատնացույց է արված 1125 թվին Դեմետրե Ա-ի թագավորության ժամանակ⁹:

Սալղուխ ամիրան, Շահի-Արմեն Միրանը, ինչպես և Ելտկուզ աթաբեկը և նրա որդի Մուհամմեդ Փահլավանը, ո՛չ միայն ամեն ջանք դործ դրին և աշխատեցին կասեցնել վրաստանի առաջխաղացումը, այլև իրենք ձգտեցին, որպես վրաստանի զորեղ մրցակիցներ, տարածել իրենց ժավալվող իշխանությունը դեպի վրաստանի կողմերը:

Ինչպես երևում է հայ պատմագիրների վկայություններից. իրենց հայ հպատակների նկատմամբ վերոհիշյալ ամիրաները վարել են, ընդհանուր առմամբ, համբերատար ու խաղաղարար քաղաքականություն:

Ելտկուզ աթաբեկի, Շահի-Արմեն Միրանի և Սալղուխի մասին վարդան վարդապետը վկայում է, որ «յԱստուծոյ եղեալ երեքեան վարդան վարդապետը վկայում է, որ «յԱստուծոյ եղեալ երեքեան սոքա քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն»¹⁰: Իսկ հատկապես Ելտկուզի մասին Մխիթար Գոշը վկայում է, որ սա «խաղաղացույց զխոսվու-

⁵ Վարդան վրդ., գլ. 2Բ, էջ 124: Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ՝ Շահի-Արմեն Միրանը ամուսնացել էր Սալղուխի քրոջ Շահ-Բանովարի հետ. տե՛ս ռուս. թարգմ. ժուզեի, էջ 126 (XI, 113):

⁶ Ибн а.л-Асир. рус. перевод. Жузеи, էջ 125 (XI, 77):

⁷ Մխիթար Ասորի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 442:

⁸ Մելիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Բ, էջ 43:

⁹ Նույնը, էջ 38:

¹⁰ Վարդան վրդ., գլ. 2Բ, էջ 124:

թիւն աշխարհին Առանայ. և վայրենամիտ ազգն Իսմայէլացոց ընդանացան, և կապուտ կողոպուտն դադարեաց ի նոցանէ, զոր առնէին յաճախ աշխարհիս Աղուանից»¹:

Պետք է սակայն ասել, որ հայերի և քրիստոնեութեան ընդունած մահմեդականների նահատակման դեպքերը, որ տեղի էին ունեցել սրանց հրամանով, ցույց են տալիս, որ նրանց քրիստոնեասիրութիւնը պետք է ընդունել որոշ վերապահումներով:

Ելտկուզի հրամանով 1170 թվին նահատակված է Հովսեփ Գունեցին: Նրա իշխանութեան ժամանակ, 1167 թվին, նահատակված է նաև Խոսրով Գանձակեցին: 1182 թվին Կարին քաղաքում, Սալզուս ամիրայի իշխանութեան կենտրոնում, նահատակված է Հորդանան թուրք վկան, իսկ Շահի-Արմեն Միրանի հրամանով քարկոծված է Ավետ քահանան²:

Քրիստոնեութեան հովանավորումը վերոհիշյալ ամիրայութիւններում, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայութիւններից, շատ անգամ տեղի է ունեցել քաղաքական նկատառումներով: Ամեն անգամ, երբ վրաստանում ծագում էին ներքին պառակտումներ և վրաց ու Հայոց իշխանները խռովութիւններ էին հարուցանում վրաստանի թագավորի դեմ՝ խռովարարները և ապստամբները սիրալիբ ընդունելութիւն էին գտնում Ելտկուզի, Միրանի և Սալզուսի մոտ:

Այսպես, վրաց Թիրքաշ իշխանը, որի հայրը՝ Իվանեն սպանված էր Գեմետրե Ա. թագավորի հրամանով, ո՛չ միայն ապաստան գտավ Շահի-Արմեն Միրանի մոտ, այլև ստացավ սրանից Երասխաձորում Արշարունյաց զավառը: Այստեղից նա, ինչպես վկայում է վարդան վարդապետը³, արշավում ու «մեծաւ քաջութեամբ» ավերում էր իր հայրենի երկիր՝ վրաստանը:

Շահի-Արմեն Միրանի ամիրայութեան սահմանները, ինչպես երևում է վարդան վարդապետի այս վկայութիւնից, տարածվում էին ու հասնում մինչև այժմյան Կաղզվանի կողմերը:

Մխիթար Գոշը հաղորդում է դարձյալ, որ Տիգրիսի քաղաքապետ Վասակ հայ իշխանը, որը Գեմետրե Ա.-ի թագավորութեան ժամանակ թագաժառանգ Դավթին ավելի լավ էր սպասավորել և մեծա-

րել, քան նրա Գեորգի եղբորը՝ վախենալով նոր գահակալած Գեորգի Գ. թագավորի ռիսկալութիւնից՝ իր Քուրդ և Սարգիս եղբայրների հետ փախել էր Կարին: Սրանց «խնդութեամբ ու մեծարանքով» ընդունեց Սալզուս ամիրան և պարգևեց նրանց բազմաթիվ գլուղեր: Վասակի մահից հետո, ասում է Մխիթար Գոշը, սրա «ղրոշը, պատերազմական փողը և իշխանութիւնը» ժառանգեց նրա Քուրդ եղբայրը, որը մնաց այնտեղ ու վայելում էր մեծ հարգանք⁴:

Ելտկուզ ավաբեկի և նրա որդու մոտ ևս, ինչպես կտեսնենք ներքև, ապաստան էին գտնում հաճախ ապստամբած կամ հալածվող հայ և վրացի իշխանները: Այս փախստականները, հպատակ դառնալով մահմեդական իշխանների՝ պարտավոր էին, իհարկե, կովի գուրս գալ իրենց հայրենակիցների դեմ ամիրայութիւնների գործերի շարքերում:

Չնայած շրջակա ամիրայութիւնների բոլոր ջանքերին՝ վրաստանի հղորացումը շարունակվեց նաև Գեորգի Գ. թագավորի ժամանակ, որը զինվորական խոշոր դեմք էր և աչքի էր ընկնում իր անձնական քաջութեամբ:

Իր թագավորութեան հենց սկզբներում, ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան, Գեորգի Գ.-ը, ամրանալով Կաղզվան քաղաքում, ավերեց Արշարունիք զավառը, որը, ինչպես ասացինք, գտնուվում էր Շահի-Արմեն Միրանի իշխանութեան ներքո²: Բայց շուտով վրան էր Շահի-Արմեն Միրանի իշխանութեան ներքո՝ համար՝ ուղարկեց մեծ զորքով վրաստան իր աներոջ Ատրատինին (1160 թվին)³: Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրութեան շարունակողի, Գրիգոր երեցի ասելով՝ հենց նույն այս ժամանակ Գեորգի Գ.-ի զորքերը գալիս էին ասպատակելու թուրքերի երկիրը, ուստի և թշնամի զորքերն իրար հանդիպեցին այժմյան Օլթի գավառում: Այստեղ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ և վրացիները, հաղթելով թուրքերին՝ մատնեցին նրանց փախուստի:

Հետևյալ տարին, 1161 թվի ամառը, վրաց զորքերը արշավելով Շիրակ՝ երկրորդ անգամ առան Անին Շեղագայաններից՝ Փատլուն Ա.-ի եղբորորդու Փատլուն Բ.-ի ձեռից (հունիսի 13-ին, երեքշաբթի, 1161 թվին)⁴: Այս անգամ, ինչպես հաղորդում է Մխիթար

¹ «Հայապատում», էջ 388—389:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 2Բ, էջ 124—125: Խոսրով Գանձակեցու, Հովսեփ Գունեցու և Հորդանան թուրք նահատակի վկայարանութիւնները տե՛ս իմ և Աճառյանի աշխատութեան մեջ՝ «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակութիւն, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23—72:

³ Վարդան վրդ., գլ. 2Ա, էջ 123:

¹ Տե՛ս «Հայապատում», էջ 389—390:

² Տե՛ս Մելիսեբ-Բեկ, վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 7:

³ Տե՛ս Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 425:

⁴ Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 137, Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 426. Վարդան վրդ., գլ. 2Գ, էջ 126. Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 4Գ, էջ 382. Մելիսեբ-Բեկ, վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 8 և 43:

Գոշը, քաղաքի մեծավորները, Բարսեղ եպիսկոպոսը և նրա եղբայրները, որոնք Բարսեղ Ա. Կաթողիկոսի (1082—1113) եղբոր որդիներն էին՝ ընդդիմացան և շուգեցին տալ Անիի Գեորգի Գ-ին: Ուստի և Վրաց զորքերը, այս դիմադրության պատճառով, քաղաքը ավարի մատնեցին և կողոպտեցին ո՛չ միայն մահմեդականներին, այլև քրիստոնյաներին, անարգելով նրանց ընդդիմանալու համար¹:

Իբրև Անիի կառավարիչներ նշանակվեցին 1161 թվին, ինչպես հաղորդում է Վրաց ժամանակագրությունը, Իվանե Օրբելյանը և Զաքարյան Սարգիս Մխարրթլեկին²:

Անիի առումից մոտ երկու ամիս հետո Շեղդադյաններին օգնության հասավ Շահի-Արմեն Միրան ամիրան, համախմբելով իր շուրջը նաև հարևան ամիրայությունների օգնական զորքերը: Մեծ ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ 1161 թվի օգոստոս ամսի սկզբին Անիի մոտ՝ Շահի-Արմեն Միրանը կրեց սոսկալի պարտություն:

Սամուել Անեցին, որ ականատես է եղել այս դեպքերին՝ պատմում է³, որ Գեորգի Գ-ը, ունենալով միայն 7.000 զորք՝ կարողացել էր հաղթել Շահի-Արմեն Միրանին, կոտորել էր նրա 80.000 զորքը և գերի էր վերցրել 23.000 մարդ⁴: Մատթեոս Ուոհայեցին ևս վկայում է, որ վրացական զորքերը վերցրել էին այս կովում:

«անհամար քանակությամբ ձիեր, ջորիներ, ուղտեր և վրաններ, զրահներ ու այլ զենքեր, որ չէր կարելի հաշվել, և շատ ոչխարներ: Անի քաղաքը լցվեց ամեն տեսակ հարբստությունով և այն, ինչ որ կորցրել էին քաղաքի առման ժամանակ վրացիների կողմից՝ կրկնապատիկը շահեցան. նույնիսկ կրծքի ընտիր զրահները ծախում էին երկու դանկի: Եվ երկար ժամանակից հետո Անի քաղաքի մարդիկ գնում էին պատերազմի վայրը, գտնում էին խոտերի մեջ շատ զրահներ և բերում»:

[«Եւ առին... և ձիս և ջորիս և ուղտս անհամարս, և վրան

և ջօշան և այլ սլեճ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բազում, և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ, զոր յառման վրացւոյն էին կորուսեալ՝ կրկնապատիկ շահեցան, մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ ծախէին: Եւ զկնի բազում աւուրց գնալին մարդիկք քաղաքին Անույ ի տեղի պատերազմին և գտանէին զրահս բազում ի մէջ խոտին և բերէին»⁵]:

1124 թվի փորձից հետո Գեորգի Գ-ը, ըստ երևույթին, շատ լավ հասկանում էր, թե որքան դժվար պիտի լիներ պահպանել Անին և պահել Վրաստանի գերիշխանության տակ: Թշնամիներն այնքան էին զորեղ Անիի մոտակա շրջաններում, որ անհրաժեշտ էր Անիում ունենալ շատ ուժեղ պահակազորք, որը սակայն կկարողանար պաշտպանել միայն քաղաքը, իսկ քաղաքից դուրս՝ խաղաղ ազգաբնակչությունը շարունակ ենթարկվելու էր հարձակումների, և նույն անտանելի դրություն էր ստեղծվելու, ինչպես 1124—1126 թվերին:

Անին ու նրա շրջակայքը այդ մեծ վտանգից ապահովելու համար՝ անհրաժեշտ էր ջախջախիչ հարվածով ուժասպառ անել Դվինը և թուլացնել այդ ամիրայության ուժը Անիի թիկունքում: Եվ իրավի, Անիի նվաճումից անմիջապես հետո, 1162 թվի օգոստոս ամսին, Գեորգի Գ-ը պատերազմական գործողությունները փոխադրեց Անիի թիկունքը և նվաճեց նաև Դվին քաղաքը: Գեորգիի նպատակն էր, ըստ երևույթին, խորտակել և անմարդաբնակ անել Դվինի ամիրայության այս զորեղ կենտրոնը: Սամուել Անեցու վկայությամբ՝ նա վերցրել էր այստեղ մեծ թվով գերիներ, բնակչության մի խոշոր մասը անխնա կոտորել էր քաղաքի ներսում և այրել ու քանդել էր նրանց բնակարաններն ու աղոթանոցները⁶:

Պատմիչների տված տեղեկություններից երևում է, որ այս 1162 թվի կռիվը ունեցել է կատաղի բնույթ: 1131 թվին, երբ Խուրթի ամիրան Շեղդադյան Փատուն Ա-ից գրավել էր Դվինը և Գառնու մոտ ջարդել էր Աբուլեթյան Իվանի զորքերը՝ նա, ինչպես վերև հիշատակեցինք, կտրել էր տվել Վրաց զինվորների գլուխները, եփել տվել թանի մեջ և հրամայել էր շարել այդ գանգերը քարոսմ-

¹ Տե՛ս «Հայագատում», էջ 390:

² Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 8:

³ Սամուել Անեցի, էջ 137:

⁴ Այս թվերը ենթադրական են և չափազանցված և չեն կարող համարվել ստույգ: Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ Շահի-Արմեն Միրանի զորքերի թիվը ցույց է տրված ո՛չ թե 80.000, այլ միայն 40.000. տե՛ս գլ. 42, էջ 382:

⁵ Տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 426: Շահի-Արմեն Միրանի այս պարտությունը հիշատակված է նաև հետևյալ աղբյուրներում՝ Իրն ալ-Ասիր, սուս. թարգմ. ժուգեի, էջ 125—126 (XI, 113). Վարդան վրդ., գլ. 27, էջ 126—127. Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 382. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 8 և ուրիշ: ⁶ Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 137. համեմատե՛ս նաև Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 429. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 63. Վարդան վրդ., գլ. 27, էջ 127. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 7:

ների վրա մինարեի վերևում: Խորթի ամիրայի այս հրեշավոր բարբարոսության փոխհատույց պատիժն էր, ըստ երևույթին, որ այժմ կրում էր Դվին քաղաքը: Վարդան վարդապետը պատմում է, որ Գեորգի Գ-ը.—

«Վերցնելով թանի մեջ եփած գանգերը մինարեի վրայից՝ զարդարեց ոսկեթել հանդերձներով և, զնկելով դագաղների մեջ՝ բռնեց մուղրիների ուսերին և տվեց, որ նրանք ոտաբոբիկ տանեն մինչև Տփղիս՝ իր մայրաքաղաքը»:

[«Եւ զգագաթունսն թանեփեացս առեալ ի մինբայէն՝ զարդարէ ոսկեթել հանդերձիւք. և եղեալ ի դագաղս՝ բառնայ ի յուսս մուկրեաց, և բոկոտիւք տայ տանել մինչև ցՏփիսիս, նախագահ քաղաքն իւր»]՝:

Գեորգի Գ-ի փայլուն հաջողությունները, Շեղդաղյանների և Շահի-Արմեն Միրանի պարտությունը և Դվինի մեծ աղետը ծայրաստիճան հուզեցին սելջուկյան ամիրայություններին: Վրաստանի առաջխաղացումը հարկավոր էր կասեցնել, որովհետև Գեորգի Գ-ի հաղթական զորքերը Հայկական բարձրավանդակի վրայով հետըզհետե մոտենում էին Ատրպատականի և Առանի սահմաններին:

1162 թվի վերջերին զորքերի անթիվ բազմությունը Գեորգի Գ-ի դեմ շարժվեց Ելտկուզ աթաբեկը: Նրա զորքերը զրավեցին այլված ու քանդված Դվինը և այստեղից Անիի մոտով, մոտ 30 օր քաղաքը պաշարելուց և բնակչությունը սարսափահար անելուց հետո՝ դնացին Վրաց թագավորի դեմ և, ինչպես վկայում է ժամանակակից պատմիչ Սամուել Անեցին՝ «զաղտագողի, աղուէսաբար» հարձակվեցին Վրաց բանակի վրա և, պարտության մատնելով Գեորգի Գ-ին՝ վերցրին հարուստ ավար²:

Այս արշավանքի ընթացքում Ելտկուզի զորքերը Դվինի վրեժը ճանապարհին առնում էին քրիստոնյա հայ ազգաբնակչությունից: Սամուել Անեցու, Վարդան վարդապետի և Մխիթար Գոշի վկայությամբ՝ Ելտկուզ աթաբեկը, զրավելով Արազածոտն գավառում ու Շիրակում Թալին, Աշնակ և Մրեն ավանազուղերը՝ այրել էր Մրենի ամրոցում շորս հազար հոգի՝ տղամարդ, կին և երեխա, իսկ Աշնակ ավանում՝ հինգ հազար հոգի³:

Գեորգի Գ-ի 1163 թվի վերոհիշյալ պարտությունը, որը, ըստ

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 127. համեմատե նաև Մխիթայել Ասուրի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 446:

² Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 137—138:

³ Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 138. Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 127. «Հայաստանում», էջ 391:

երևույթին, սքողված ու լուռության է մատնված վրացական և հայկական աղբյուրներում՝ մանրամասն հիշատակում են իբն ալ-Ասիրը և Համդալլահ Քազվինին:

«Երբ այդ լուրը [Դվինի ավերման մասին],— պատմում է իբն ալ-Ասիրը,— հասավ Ադրբեջանի, Ջիբալի և Սպահանի տիրոջ, Շեմշադդին Ելտկուզին՝ նա հավաքեց և ռազմի հանեց իր զորքերը: Նրան միացան Խլաթի տերը, Շահի-Արմենը, որը Սուբման ալ-Կուտբիի որդին էր, և Մարաղայի տիրոջ Աղ-Սնզուրի որդին և ուրիշները:

Համախմբվելով ու մեծ զորքի գլուխ կանգնելով, որի թիվը 50.000-ից ավելի էր՝ նրանք ուղևորվեցին Վրաստան Հեջիրի 558 թվին սափար ամսում [1163 թվի հունվարին], թալանեցին երկիրը և գերի վերցրին կանանց, երեխաներին ու տղամարդկանց: Վրացիները նրանց դեմ դուրս եկան և բռնվեցին նրանց հետ կատաղի կովի, որի ընթացքում երկու կողմն էլ ցույց տվին մեծ տոկունություն: Կռիվը նրանց միջև շարունակվեց մեկ ամսից ավելի: Հաղթությունը տարան մուսուլմանները, և վրացիները մատնվեցին փախուստի: Նրանցից շատերը սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան»¹:

Վրացական և հայկական աղբյուրներ, հակառակ մեջբերված այս վկայության, հաղորդում են, որ թշնամի զորքերի հանդիպումը տեղի էր ունեցել Գագ բերդի մոտ, որը գտնվում էր Գագա դաշտում՝ տեղի էր ունեցել Գագ բերդի մոտ, որը գտնվում էր Գագա դաշտում՝ այժմյան Կոթի գյուղի արևելյան կողմում², և Ելտկուզը, տեղեկա-նալով, որ Վրաց զորաբանակը մոտեցել է և հարձակվելու է իր վրա՝ գաղտագողի ետ նահանջեց, թողնելով վրացիներին վրանների մեջ եղած իրենց կարասին և այլ ավար³:

Հայ ժողովրդի վերաբերմամբ Գեորգի Գ-ի քաղաքականությունը նույնքան բարեմիտ էր, որքան և նրա նախորդներինը: Անի քաղաքի զրավումից հետո՝ նա նվիրել էր 40.000 դահեկան, որպես փրկանք Շիրակ-Անիում վերցրած գերիների ետ զնման ու ազատ-

¹ Տե՛ս Իճն ալ-Ասուր, ուսերեն թարգմ. ժուզի, էջ 126 (XI, 115—116). համեմատե նաև Համդալլահ Քազվինի, Tarikhe gozide, ed. Gantin, t. I, էջ 298—300:

² Տե՛ս Մակար Եպիս. Բարխուարեանց, Արցախ, էջ 396:

³ «Հայաստանում», էջ 391. Սամուել Անեցի, էջ 138. Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 127. Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 382. Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 9:

ման համար՝ թե քրիստոնյա և թե ալլադգի¹: Նրա աջակցութեամբ ազատվել էր Կարսի բանտից և վերադարձել էր Անի Բարսեղ եպիսկոպոսի հղբայր Ապիրատ մեծ իշխանը²:

Հայ իշխանները առանձնապես զոհ պիտի լինեին Գեորգի Գ թագավորից, որովհետև նա, գրավելով Հայաստանի զանազան մասերը, նվաճված այս շրջանների կառավարությունը հանձնարարում էր, մեծ մասամբ, հայ իշխաններին: 1161 թվին Գեորգին Անիի իշխանությունը հանձնել էր Սաղուն իշխանին և ապա Զաքարյան Սարգիս իշխանին³:

Թեպետ Ելտկուզ աթաբեկը չկարողացավ արշավել բուն Վրաստան, սակայն նրա հաջողությունը Գվինում, Հայկական միջնաշխարհում և Գագա դաշտում ոտքի էին կանգնեցրել այստեղ իր կողմնակիցներին և Անի քաղաքի ու Շիրակի գրությունը այնքան էր ծանրացել, որ Գեորգի Գ-ը, ողորմելով քաղաքին, ստիպված եղավ Անին զիջել նորից նրա նախկին տերերին:

Աղբյուրների ուշադիր քննությունը պարզ ցույց է տալիս, որ Գեորգի Գ-ը Անին տվել էր ո՛չ թե Ելտկուզ աթաբեկին և նրա խնամակալության տակ գտնվող Արսլանշահ սուլթանին, ինչպես մինչև այժմ ենթադրվել է⁴, այլ Շեղագոյան Մահմուդ ամիրայի որդուն, որը Վարդան պատմիչի մոտ անվանված է «Ծովիզ սուլտան՝ որդի Մահմուդի Ասլան», իսկ Անիի 1173 թվի մի արձանագրության մեջ՝ «բարիանուն սուլտան՝ որդի ամիր Մահմուդի թոռն Մանուչէի»⁵: Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայությունից ևս երևում է, որ Գեորգի Գ-ը Անին վերադարձրել էր նրա տիրոջը «Իբրև իրեն հպատակին» Ելտկուզ աթաբեկի խնդիրքով ու նրա միջնորդությամբ⁶:

Աղբյուրների համապատասխան այս վկայությունները, որ սրբալ ևն հասկացվել՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել առանց կրճատումների:

1. Վարդան վարդապետ, գլ. 2Գ, էջ 127՝

¹ Տե՛ս Մատր. Ուսնայեցի, էջ 426:

² Վարդան վրդ., գլ. 2Զ, էջ 130:

³ Նույնը, գլ. 2Գ, էջ 127:

⁴ Տե՛ս Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Գ. էջ 80 և ձեռագրի իրավունքով հրատարակված իմ աշխատությունը՝ «Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում», Երևան, 1922, էջ 69 և ուրիշ: (Նույնը տե՛ս սույն հատորի 530-րդ էջում—խմբ.):

⁵ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբ., 1913, էջ 31:

⁶ Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 10:

«Սակայն [Ելտկուզը] զրգոնց Ծովիզ սուլթանին՝ Մահմուդի որդուն Ասլանին, և ուղարկեց Անիի դեմ: Եվ շորս տարի նա պահեց Անին տառապանքի մեջ՝ անվար ու անհանգիստ, մինչև որ Վրաց թագավորը Գեորգին, ողորմելով քաղաքին՝ կանչեց իր մոտ սուլթանին և տվեց նրան Անին. որովհետև անկարող էր անօրինների շատության պատճառով պահել իր ձեռքում»:

[«Սակայն գրգռեց զԾովիզ սուլտանն, զորդին Մահմուդի զԱսլան և ածէ յԱնի, և զամս շորս պահէ ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչև թագաւորն Վրաց Գէորգի, ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տայ ի նա զԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ի բազմութենէ անօրինացն»]:

2. Քարթլիս-ցխովրեբա, տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 10:

«Ապա [Գեորգի Գ թագավորը] շնորհեց Անին նրա տիրոջը, որին և պատվեց իբրև իրեն հպատակին, և Ելտկուզ աթաբեկն էլ եղավ միջնորդ սուլթանի և Վրաց միջև, խնդրելով հաշտություն»:

Անիի վերստին հանձնումը Շեղագոյաններին, ինչպես տեսնում ենք այս վկայություններից, տեղի էր ունեցել այս քաղաքի նվաճումից, այսինքն՝ 1161 թվից, շորս տարի հետո՝ 1165 թվին:

Ելտկուզ աթաբեկը, ինչպես ասացինք, լինելով Սպահանի սելջուկյան սուլթանության իրական տերն ու անօրենը՝ ամենազորեղ ու վտանգավոր հակառակորդն էր Վրաստանի: Նրա կենդանության ժամանակ Գեորգի Գ թագավորը հարկադրված էր մտածել հաճախ իր երկրի պաշտպանության մասին Ելտկուզի հարձակումներից: Հարավ-արևելյան կողմից Վրաստանը շուներ ուժեղ բնական սահմաններ և Գանձակի աթաբեկները կարող էին հեշտությամբ ներս խուժել Վրաստան Կուր գետի հովտով:

Գեորգի Գ-ը, ըստ երևույթին, այդ վտանգը շատ լավ գիտակցում էր, և այդ էր պատճառը, որ նա 1166 թվին, Ելտկուզի հաղթական առաջխաղացումից անմիջապես հետո, աշխատեց Վրաստանի պաշտպանության համար անբնակ դարձնել իր երկրի հարավ-արևելյան սահմանակից գավառները, զլիսավորապես, Ռտեացոց ամբողջ երկիրը:

«Հեջիրի 561 [1165/6] թվին,—վկայում է Իբն ալ-Ասիրը,—վրացիները հսկայական թվով արշավանքի էլան,

ներս խուժեցին մուսուլմանների երկրները, հասան մինչև Գանձակ, սպանեցին ու գերի վերցրին շատերին և թալանեցին ու վերցրին անհաշիվ քանակությամբ ամեն տեսակ գույք»¹:

Նմանապես և խոսրով Գանձակեցու վկայաբանության (+ 1167, հուլիս 10, երկուշաբթի) հեղինակը, որ ժամանակակից էր այս անցքերին՝ 1166 թվի նույն արշավանքի մասին ունի հետևյալ վկայությունը:

«Նաև Վրաց թագավորը,— ասում է նա,— որ սահմանակից էր Աղվանից աշխարհին՝ ուղեց այս աշխարհն անբնակ դարձնել մարդ ու անասունից. մանավանդ ուղեց ավերակ դարձնել Ուտեացոց բերրի ու արգավանդ երկիրը»:

[«Նաև թագաւորն Վրաց՝ որ էր սահմանակից տանն Աղուանից, կամեցաւ անբնակ առնել զաշխարհն ի մարդոյ և յանասնոյ. մանաւանդ զբերրի և զարգաւանդ երկիրն Ուտէացոց յաւէր դարձուցանէր»]²:

Պետք է ասել, որ 12-րդ դարի երկրորդ կեսում խիստ ծանրացել էր ո՛չ միայն ժողովրդի դրությունը Ուտի նահանգում, այլև հայ իշխանությունների դրությունը Արցախում և Սյունիքում: Մխիթար Գոռի վկայությամբ՝ Ելտկուզ ամիրան ևս շարունակել էր պատերազմը Խաչենի իշխանների դեմ և զալով գաղտագողի լեռնային Ղարաբաղի կողմերը՝ առել էր «Հարու ամրոց»-ը, որը զբաղեցրել էր Վարանդայում, սրի մատնելով բնակիչներին³: Այնուհետև հարձակումներն Արցախի և Սյունիքի անառիկ շրջանների վրա պարբերաբար շարունակվեցին:

1152 թվին, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը⁴, թուրքերը գրավեցին Շիրուտ բերդը, որը գտնվում էր Կապանի կամ Բաղաց թագավորության մեջ: 1157 թվին նրանք առան Մեղրին: 1166—1169 թվականներին՝ Գրհամը, Գեղին և Կաքավաբերդը, իսկ 1170 թվին՝ նաև «Կկոց քար»-ը և անառիկ Բաղաբերդը:

Այնուհետև մեկը մյուսի ետևից ընկան Կապանի և մյուս ամրությունները և այդ երկիրը ստիպված եղավ անձնատուր լինել Ելտկուզ ամիրային: Կապանի կամ Բաղաց թագավորության շրջանների ավերածության ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Ստե-

փանոս Օրբելյանը¹, թշնամու ձեռքն էին անցել հայ ժողովրդի հոգեկան դարավոր ստեղծագործության մնացորդները, ձեռագրերի հարուստ պահեստները: Միմիայն Տաթևի եկեղեցու ձեռագրերը, որ գրավել էին թուրքերը Բաղաբերդում, 10.000-ից ավելի էին: Հավանական է, որ կուլտուրական այդ մեծ հարստությունը ենթարկվել էր, մեծ մասամբ, անհետ ոչնչացման:

1172 թվին մեռավ Ելտկուզ աթաբեկը և նրան հաջորդեց նախ մեծ որդին՝ Մուհամմեդ Փահլավանը (1172—1186) և ապա մյուս որդին՝ Խզըլ Ասլանը (1186—1191): Ելտկուզի մահից հետո Գեորգի Գ թագավորը, ըստ երևույթին, իր երկիրն ապահով էր համարում թշնամու հարձակումներից: Շուտով նա նորից արշավեց Հայկական միջնաշխարհի կողմը և 1174 թվին երկրորդ անգամ գրավեց Անին:

Այս անգամ Գեորգի Գ-ը ուղեց պահել Անին իր ձեռքում և տվեց քաղաքը ամիրսպասալար Իվանեին, որը Սմբատ Օրբելյանի որդին էր: Ումանք կարծում են, որ նույն այս ժամանակ Անիում ամիրա էր նշանակվել, Բարսեղ եպիսկոպոսի միջնորդությամբ, սրա եղբայր Ապիրատ Պահլավունին²: Սակայն այս ենթադրությունը թյուրիմացության արդյունք է, որ հիմնված է վարդան վարդապետի համապատասխան վկայության սխալ բացատրության վրա:

«Նույն այս ժամանակները [1174—7 թվականներին],— ասում է վարդան վարդապետը,— դուրս ելավ Կարսի բանտից մեծ իշխան Ապիրատը և եկավ Անի: Սա եղբայրն էր [Անի] քաղաքի եպիսկոպոս տեր Բարսեղի, որն աղաչեց Վրաց թագավորին ու վերջինս տվեց նրա փոխարեն մի ամիրա և առավ նրան ու նաև 17.000 դահեկան»:

[«Ի նմին ժամանակի ել ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիրատն և եկն ի Անի. սա էր եղբայր եպիսկոպոսի քաղաքին տեսոն Բարսղի, որ աղաչեաց զթագաւորն Վրաց, և ետ փոխան նմա ամիրայ, և առ զնա և եօթնևտասն հազար դահեկան»]³:

Այս վկայության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, բնավ չէ ասված, որ Գեորգի Գ-ը Ապիրատին նշանակել էր Անի քաղաքի ամիրա:

¹ Տե՛ս *Иѳн аղ-Асур. нота. Թարգմ. Ժուզի*, էջ 127 (XI, 130—131):

² Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատ., էջ 24:

³ Տե՛ս «Հայաստան», էջ 389:

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, *գլ. ԿԱ*, էջ 335—336:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 336 և վաղա՛ն վրդ., *գլ. 26*, էջ 128:

² Տե՛ս Գաբեգին Հովսեփյան, *Խաղբակյանք կամ Պոռչյանք, վաղարշապատ, 1928*, էջ 3:

³ Տե՛ս վաղա՛ն վրդ., *գլ. 22*, էջ 130:

Ամիրսպասալար Իվանն Օրբելյանը, որը 1174 թվին Գեորգի Գ-ից ստացավ Անին՝ Սմբատ Օրբելյանի որդին էր ու մեծ սպասալար Օրբելյան Իվաննի թոռն էր և ամուսնացած էր Կյուրիկե Բ-ի (1145—1185) դստեր Ռուսուդանի հետ:

Օրբելյանների տոհմը, ինչպես հայտնի է, Վրաստանի ամենանշանավոր իշխանական տոհմերիցն էր: Սրանց ձեռքն էր գտնվում Վրաց զորքի հրամանատարության իրավունքը: Այս տոհմին, հավանորեն, ազգակից էր Վրաց զորքի սպարապետ հայտնի Լիպարիտը, որը, 1049 թվին մասնակցել էր Բասենի մեծ կռիվին¹: Հայ պատմագիրների վկայությամբ՝ այս Լիպարիտը ապտամբել էր Բագարատ Գ թագավորի դեմ և համառ կերպով ձգտել էր, ինչպես և իրեն հաջորդող տոհմակիցները, իր ձեռքն առնել Վրաց թագավորությունը:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունից երևում է², որ Օրբելյանները, ինչպես և հայ Մամիկոնյանները, իրենց տոհմին վերագրել են շինական ծագում և իրենց նախահայր համարել են Չինաստանից փախած ձենբակուր թագավորի ազգականներին: Ի նկատի առնելով, որ Օրբելյաններն իրենց ծագման մասին ունեցել են նույն ընտանեկան ավանդությունը, ինչպես և Մամիկոնյանները, Ն. Ադոնցը կարծում է, որ նրանց կարելի է համարել Մամիկոնյաններին ազգակից³:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմելով Օրբելյանները, դեռ Իվանն ամիրսպասալարի և Ռուսուդանի ամուսնությունից առաջ, «եռամութեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց և ընդ թագաւորին Հայոց Կիրիկեանց որք էին Բագրատունիք»⁴: Այդ խնամությունը պետք է վերագրել, ըստ երևույթին, որ 12-րդ դարի սկզբում, երբ Դավիթ Շինողը նվաճեց Չորագետի թագավորությունը, սրանք ստացան Կյուրիկյանների երկրի մեծագույն մասը: Այդ ազգակցության որոշ նշան կարող է համարվել նաև Ռուսուդանի սկեբարայրի Սմբատ անունը:

Իբրև մոր կողմից Բագրատունիներ՝ Օրբելյանները, բնականաբար, կարող էին իրենց սեփական ժառանգություն համարել ո՛չ

¹ Լիպարիտյան տոհմը տարբեր է համարում Օրբելյանների տոհմից Ս. Երեմյանը. Տե՛ս Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետական համալսարանի Ն. Մառի անվան կարինետի աշխատություններ, 1947, № 2, էջ 103—149:

² Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 369—371:

³ Տե՛ս Աժոնց, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 403—404:

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 379:

միայն Լոռին ու Չորագետը, այլև Անի քաղաքը և Շիրակը: Եվ իրավի, Վարդան վարդապետը վկայում է¹, որ 1174 թվին Գեորգի Գ-ը երկրորդ անգամ առավ Անին «ի սաղրելոյ Իւանէի ամիրսպասալարի, զի ինքն նստցի ի նմա, և արասցէ գերադարձ քրիստոնէից»:

Առանձնապես ուշագրավ է այս տեսակետից 1172-3 թվականներին Հաղբատում գրված և Մեծն Բարսեղի ճառերի վերջում գրված հայտնի հիշատակարանի վկայությունը, որի մեջ Անին անվանված է «սեփական քաղաք» Իվաննի ու Ռուսուդանի: Այս հիշատակարանը, խոսելով վերջիններիս շինարարական ու նորոգչական բեղուն գործունեության մասին՝ տալիս է հետևյալ կարևոր վերկայությունը:

«Որովհետև բոլոր այն տեղերը, — ասում է հիշատակարանի գրիչը, — որ սրա [Ռուսուդանի] նախնիքները կառուցել էին, իսկ հետո նվազել էին՝ սրա ժամանակ վերստին նորոգվում էին և պայծառանում՝ թե մեր գավառում [Չորագետում], թե Անիի նրանց սեփական քաղաքի գավառում և թե իրեն Անիի մեջ և թե Դվինի գավառում: Որովհետև սրա ամուսնու, մեծ սպասալար Իվաննի իշխանական ուժն ու ահը զգացվում էին ամեն տեղ, ուստի և սա աշխատում էր ամենուրեք, որ իր նախնիքների շինած եկեղեցիները պայծառացնե»:

[Քանզի ամենայն տեղի որ ի նախնեացն սորա շինեալ էին և նուազեալ չեսոյ, ի սորա աւուրս պայծառանային և նորոգէին վերստին. եթէ ի մերում գաւառիս և եթէ ի գաւառն Անույ սեփական քաղաքին իւրեանց, և ի նոյն իսկ յԱնի, և եթէ ի գաւառն Դրւնայ: Քանզի յամենայն տեղի իշխանութիւն և երկիւղն մեծի սպասալարին Իւանէի՝ առն սորա հասանէր և սա ջանայր զի զիւր նախնեացն շինեալ եկեղեցիսն պայծառացուցէ]»²:

Պատմագիտական նորագույն երկերում սովորաբար ենթադրում են, որ Անի քաղաքը և նրա շրջանները 1174 թվին վերջնականապես միացվել էին Վրաստանին և տրվել ամիրսպասալար Իվաննին: Սակայն այդ ենթադրությունը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ³: Դեռևս 1848 թվին ռուս գիտնական Խանիկովը գտել էր

¹ Վարդան վրդ., գլ. 22, էջ 129:

² Տե՛ս «Հայագատում», էջ 382:

³ Տե՛ս Гюзальян Л. Т. Персидская надпись Кей-Султана Шеддади с Ани, Сборник статей «Академия наук СССР, академику Н. Я. Марру», М.—Л., 1935, էջ 629—641:

Անիում Շեղդադյան Կեյ-սուլթանի 1198/9 թվի պարսկերեն արձանագրությունը, որն ինքնին արդեն մի պարզ ապացույց էր, որ Շեղդադյանների իշխանությունը շարունակվել էր Անիում ո՛չ թե մինչև 1174 թիվը, ինչպես ենթադրում են Լեն-Պուլը¹ և ուրիշները, այլ մինչև 1198/9 թիվը:

Որ Անին, նաև երկրորդ անգամ գրավելուց հետո, վրացիները նորից հարկադրված են եղել վերադարձնել Շեղդադյաններին՝ այդ պարզ կերպով վկայում է նույնպես Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքի վերոհիշյալ վերջաբան հիշատակարանում:

«Իսկ Գեորգին, — ասում է Մխիթար Գոշը, — երբ թագավորեց ու հաստատվեց, զանազան կողմեր արշավելով՝ արիություն շատ գործեր ցույց տվեց և շատ դավաճաններ, որ իր դեմ էին ելել՝ պատերազմելով հարվածեց: Նա առավ նաև Անի քաղաքը մեկ անգամ և երկրորդ անգամ, կանչելով իր մոտ Բարսեղ եպիսկոպոսին ու նրա եղբայրներին՝ Մագիստրոս Հասանի որդիներին: Բայց հետո, ընդդիմանալով, չուղեցին տալ քաղաքը նրա ձեռքը. և նա, առնելով քաղաքը բռնի կերպով՝ հրամայեց ավարի մատնել: Երբ զորքերը տիրացրին բոլորին՝ տղամարդկանց, կանանց, քահանաներին և կրոնավորներին՝ խիստ անարգեցին նրանց ընդդիմանալու համար: Եվ նա քաղաքի վրա շահապ նշանակեց ու նրա մոտ զորք թողեց և գնաց: Իսկ քաղաքը, նեղվելով թշնամիների՝ արշավանքներից՝ աղաղակ բարձրացրեց, ուր տան նախկին տիրոջը, որն ազգով պարսիկ էր: Եվ վերադարձնելով մեկից մյուսին՝ խաղաղությունը քաղաքում ու զավառում չվերականգնվեց: Այնուհետև նա տվեց ֆաղաֆր իւր գորավաւ Իվանեին, սակայն այսպիսով ևս խաղաղություն չեղավ, ուստի և նորից տվեց առաջվա նրա տերերին»:

[«Իսկ Գիորգի իբրև թագաւորեաց և հաստատեցաւ՝ բազում գործ արութեան ցուցանէր, արշաւելով ի կողմանս կողմանս, զբազում գաւառս հարկանէր զպատահալան պարագմաւ, առնոյր և զքաղաքն Անի միանգամ և երկիցս, կոչելով եպիսկոպոսին Բարսղի և եղբարց նորա՝ որդւոցն Մագիստրոսին Հասանայ. և ապա ընդդիմացեալ ոչ տային ի ձեռս նորա զքաղաքն. և առեալ բռնաբար զքաղաքն՝ և հրա-

մայեաց աւար հարկանել. և մերկացուցեալ զօրացն զամենեսեան զարս և զկանայան, զքահանայս և զկրօնաւորս՝ բազում անարգանս ցուցանէին յաղագս ընդդիմանալոյն. և եղեալ շահապ քաղաքին և զօր ընդ նմա՝ գնաց:

Եւ նեղեալ քաղաքն յարշաւանացն թշնամեացն՝ աղաղակեցին տալ ի ձեռս առաջին տեառնն՝ որ էր պարսիկ աղաղաւ. և դարձեալ յայլ յայլմէ փոխեալ՝ ոչ լինէր խաղաղութիւն քաղաքին և գաւառին: Ապա տայ ի ձեռս զօրավարին իւրոյ՝ Իւանէի. և ոչ եղև և ոչ այնպէս հանդարտութիւն, մինչև տալ ի ձեռս իւրոց առաջնոց տերանց»]:

1177/8 թվին Վրաստանում տեղի ունեցան ներքին մեծ խռովություններ գահաժառանգության խնդրի շուրջը: Ինչպես վերև հիշեցինք, Դավիթ Գ-ի մահից հետո գահի օրինավոր ժառանգն էր նրա Գեմետրե որդին, և ոչ նրա եղբայր Գեորգին: Գեմետրեն այժմ չափահաս էր և ամուսնացած էր մեծ իշխան ամիրսպասալար Իվանե Օրբելյանի դստեր հետ: Վրաց ականավոր իշխանները դավադրություն կազմեցին Գեորգի Գ-ի դեմ, կամենալով թագավորեցնել Գեմետրեին իր հորեղբոր փոխարեն:

Գեմետրեի իրավունքների պաշտպանությունը, ինչպես ենթադրում են, պարզապես մի պատրվակ էր ապստամբների համար, իսկ ապստամբության բուն պատճառն այն էր, որ Վրաստանի ֆեոդալական բարձր ազնվականությունը դեմ էր թագավորական իշխանության անչափ զորեղացմանը Գեորգի Գ-ի թագավորության ընթացքում:

Դավադրության գլուխն անցավ ամիրսպասալար Իվանե Օրբելյանը, որին միացել էին նաև Զաքարյան Սարգիս իշխանը, Գրիգոր Ապիրատյանը և Վրաստանի գրեթե բոլոր նշանավոր իշխանները: Սակայն կովի ընթացքում Զաքարյան Սարգիս իշխանը, Ապիրատյան Գրիգորը և զավաղիրներին մեծագույն մասը անցան Գեորգիի կողմը, ինքը Գեմետրեն ևս անձնատուր եղավ իր հորեղբորը և այդպիսով ապստամբությունը խեղդվեց առանց մեծ արյունահեղությունների:

Այս ապստամբության պատճառով Գեորգի Գ-ի հրամանով Գեմետրեին և Իվանե Օրբելյանին կուրացրին, Օրբելյաններից գրավեցին նրանց հայրենի կալվածներն ու հարստությունները և բնա-

¹ Տե՛ս *Лэн-Пуль*, Мусульманские династии, էջ 295:

¹ Տե՛ս «Հայապատում», էջ 390:

չինչ արին նրանց ամբողջ տոհմը¹: Օրբելյաններից փրկվել էր ամիրսպասալար Իվանեի եղբայր կիպարիտը, որն աստամբու-
թյան ժամանակ իր երկու որդիների, Նլիկումի և Իվանեի հետ, գնա-
ցել էր Նլտկուզ աթաբեկի որդոց՝ Մուհամմեդ Փահլավանի և Խզիլ
Ասլանի մոտ, հույս ունենալով օգնություն ստանալու հարևան ամի-
րայություններից:

Գեորգի Գ-ի դեմ բռնկված ապստամբությունը, ըստ երևույ-
թին, արձագանք էր գտել Վրաստանի զանազան կողմերում և ստեղ-
ծել էր երկրում շփոթ ու երերուն անիշխանական դրություն: 1180
թվին, պատմում է վարդան վարդապետը, Գեորգի Գ-ը.—

«Ոչնչացրեց իր երկրում գողերին ու ավազակներին,
երբ ամբողջ զորքը միասին էր համախմբվել՝ նա օրենք
սահմանեց, որ անողորմ կերպով կախեն փայտից բոլոր
մարդկանց անխտիր թե փոքր և թե մեծ հանցանքի համար.
ուստի և կախազան հանվեցին նաև շատերը պատվավորնե-
րից»:

[«Ե վեցհարիւր քսան և ինն թուին Գէորգի երարձ զգող
և զաւազակ յերկրէ. զի ամենայն զօրացն ի միասին եղելոյ՝
օրինադրեաց կախել զփայտէ վասն փոքու և մեծի իրաց՝
անողորմ զամենայն մարդ, և յուրվք ի պատուաւորաց կախե-
ցան»]²:

Այս խիստ ու կտրուկ միջոցով Գեորգի Գ-ին հաջողվեց վերա-
կանգնել երկրում խանգարված կարգը և խաղաղությունը:

Հայ աղբյուրների նաև այլ վկայություններից երևում է, որ
սելջուկյան արշավանքներից հետո՝ անիշխանությունը և կյանքի ու
գույքի անապահովությունը, ընդհանրապես, խիստ տարածված
երևույթ էին Հայաստանի զանազան կողմերում: Խոսքով Գանձակե-
ցու վկայաբանության (+ 1167) հեղինակը տալիս է, օրինակ, ու-
շագրավ մի նկարագրություն Արցախում տիրող անիշխանության:

«Ղեմացիների բռնակալության ժամանակ,— ասում է
նա,— երբ վաղուց արդեն իսպառ վերացել էր Հայոց թագա-
վորությունը՝ իշխանների մնացորդները թափառում էին ան-
տերունչ, ցրված ամբողջ աշխարհում, ու շէին հնազանդ-
վում միմյանց՝ մանավանդ նրանք, որոնք բնակվում էին Ար-
ցախ երկրի ամբուսություններում՝ ավազակաբար ապրում էին

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 49, էջ 383—390. Վարդան վրդ., գլ. 29,
էջ 130. Մելիքսեբ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 10—11. համեմատե Գաբրիել
Հովսեփյան, Խաղրակյանք կամ Պոռչյանք, էջ 5—6:

² Վարդան վրդ., գլ. 2է, էջ 131:

Անիի Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու զավիթը:

[«Ի նույն ատուրս առաւ Մառաքար ի գողոց հրամանաւ Ղարաշայ ամիրային Կեչրորոյ, որ վաճառեաց զնա Խզլասլանայ ընդ բազում ոսկույ. և նա բնակեցոյց անդ արս վնասակարս որք ոչ դադարէին յարենհեղութենէ ի տուէ և ի զիշերի. մինչև զբրիստոնեայս ի խաւարային անդունդս ընկըղմեալ սովով և զարշ հոտով առաջնոց մեռելոցն՝ սպանանէին»]՝:

Մառաքարի այս ավազակային որջը, ինչպես վկայում է նույն Վարդանը, նվաճեցին շուտով (1186 թ.) անեցիները և անխնա կերպով կոտորեցին բոլոր բնակչութիւնը, բացի կանանցից ու երեխաներից: Այս հարձակման ժամանակ մեռել էին նաև Գվինի Ալիշեր ամիրայի կինն ու որդիները, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Մառաքարում²:

Ուշագրավ է, որ անեցիներից, որոնք գտնվում էին Վրաստանի հովանավորութեան տակ՝ չկարողացան վրեժ առնել ո՛չ Ալիշերը և ո՛չ էլ Խզիլ Ասլանը: Գեորգի Գ-ի թագավորութեան ժամանակ և նրա դստեր թամարի գահակալութեան հետո՝ Վրաստանն այնքան արդեն ուժեղացել էր, որ շրջակա ամիրայութիւնները չհամարձակվեցին հարձակողական պատերազմ սկսել և պաշտպանել իրենց ազգակիցներին:

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 22, էջ 131:

² նույնը, գլ. 28, էջ 133:

Գ Լ ՈՒ Ե 3 Ո Յ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԶԱԳԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

1. Չափայնների քաղաքական մեծ դերը թամար քագունու ժամանակ.— 2. Սարգիս Բաբայանների տոհմի ծագումը.— 3. Չափայնների նախահայրերը:— 4. Սարգիս Մեծը և Չափայն, իբրև սպասալարներ հայկական զորքերի:— 5. Լոռու վիճակը Սերկյանների անկումից հետո.— 6. Սարգիս մեծի նշանակումը Հայոց և Վրաց սպապալաւ և Չափայնների իշխանության հաստատումը Լոռու:— 7. Չափայնի և սպալաւ և Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 8. Չափայնների և Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 9. Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 10. Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 11. Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 12. Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 13. Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 14. Չափայնների իշխանության հաստատումը:— 15. Չափայնների իշխանության հաստատումը:

Վրաց Գեորգի Գ թագավորը, որը գահաժառանգութեան հարցը վերջնականապես լուծել էր զենքի ուժով, շունք արու զավակ: Սա դեռ իր կենդանութեան ժամանակ իրեն հաջորդ հրատարակեց իր դուստր թամարին (1178/1179 թվին):

Թամարի թագավորութեան ժամանակը (1184—1213)՝ Վրաց Բագրատունիների հզորութեան ամենակուռ շրջանն էր և Վրաստանի ամենանշանավոր գործիչներն էին այս շրջանում Չափայնի Սարգիսի որդիները՝ Չափայնը և Իվանը: Իշխանական այս նոր տոհմի քաղաքական ու կուլտուրական դերն այնքան մեծ էր ու արդյունա-

վետ նաև Հայոց պատմական անցյալում, որ անհրաժեշտ է Ջաքարյանների ժամանակաշրջանն ու նրանց գործունեությունը քննություն թյան առնել ընդարձակ կերպով:

Ջաքարյանների ծագման մասին, որոնք Հայաստանի պատմություն մեջ հանդես են գալիս միայն 11—12-րդ դարերում՝ հայ պատմիչները տալիս են բավական պարզ ու որոշ տեղեկություններ:

Վարդան վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին, որոնք 13-րդ դարի պատմագիրներ են և ժամանակակից են Ջաքարյան մեծ իշխանների դարաշրջանին՝ այս տոհմին վերագրում են քրդական ծագում: Կիրակոս Գանձակեցին պարզ վկայում է նաև, որ Ջաքարյանները ծագում են «ի քրթաց ի Բաբիրական խելէն», այսինքն՝ «Բաբիրական» կոչվող քրդական «էլից» կամ «ցեղից»:

Սրանք գաղթել էին Չորագետ, հավանորեն, 11-րդ դարում և եկել, ինչպես որոշակի մատնանշում է Վարդան վարդապետը, «առ թագաւորսն Չորոգետոյ, որ ի Բագրատունեաց ազգէ» ու ընդունել էին այստեղ քրիստոնեություն ըստ Հայոց եկեղեցու դավանանքի: Նրանք, ազգակցություն հաստատելով ամուսնությունների միջոցով հայերի հետ՝ հետզհետե հայացել էին: Ստանալով Կյուրիկյաններից իբրև բնակություն տեղ խոշորին, որը գտնվում է այժմյան Սաղախլուից մոտ 10 կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ սրանք, որովհետև խիստ քաջ էին՝ արժանացել էին մեծ պատիվների ու պաշտոնների:

Վարդան վարդապետի և Կիրակոս Գանձակեցու կարևոր վկայությունները, որ հայ բանասերները համարել են վիճելի կամ առարկելի՝ մեջ եմ բերում աշխարհաբար թարգմանություններ, կցելով նաև ժէ դարի պատմիչ Ջաքարիա սարկավազի վկայությունը, որը օգտվելով Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդագրությունից՝ նրա «ի Բաբիրական խելէն» խոսքերը սխալ է հասկացել և կարծել է, որ

1 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղարչական, I, Վաղարշապատ, 1928, էջ 3. Կարապետ եպ., Նյութեր հայ մելիթոսյան մասին, Բ. պրակ, Էջմիածին, 1914, էջ 18—26. Ասլ. Շահնազարյանց, Ջաքարյան երկայնարազուկ տոհմի ծագումը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 73—74: Վերջինս, քննության առնելով Ջաքարյանների մասին հայ և վրաց ազբյուրների տեղեկությունները՝ ենթադրում է, որ «Ջաքարյանները ծագումով քաղղեացիներ են, գաղթել են դեպի Հայաստան մոտավորապես 1044—1050 թվականներին և բնակություն հաստատել Չորագետում 1050—1063 թվականներին. նորա դեռ Բաբելոնում եղած ժամանակ նեստորական են եղել, հետևապես քրիստոնյա, իսկ Հայաստանում ընդունել են միայն Հայոց եկեղեցու դավանությունը»: Աս. Շահնազարյանի այս եզրակացությունները, որ հիմնված են ներքև մեջբերված Ջաքարիա սարկավազի սխալ ենթադրությունների վրա՝ միանգամայն անհիմն են և անընդունելի:

Ջաքարյանները եկել էին Հայաստան Բաբելոնիայից՝ «ի Բաբիրական երկրէն»:

1. Վարդան վարդապետ, «Հաւաքումն պատմութեան», գլ. ԶԲ, էջ 138:

«Այս ժամանակներում ապրում էին հռչակավոր Ջաքարե ու Իվանե իշխանները՝ Սարգիսի որդիք... քուրդ ազգից, որոնք գաղթել էին և եկել Չորագետի թագավորների մոտ, որ ազգով Բագրատունիներ էին, ընդունել էին քրիստոնեական կրոնը և արժանացել էին պատիվների. իբրև բնակություն տեղ նրանց արվել էր խոշորին և, որովհետև խիստ քաջ էին՝ առաջացան օրրստօրէ դիրքով ու պատվով»:

[«Յաւուրս ժամանակացս այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Ջաքարէ և Իւանէ որդիք Սարգսի... ի քուրդ ազգէ, հատուած եղեալ առ թագաւորսն Չորոգետոյ, որ ի Բագրատունեաց ազգէ, հաւատացին ի Քրիստոս, և պատուեցան. և տուաւ նոցա տուն բնակութեան խոշորնի. և զի արիւազոյնք էին՝ յառաջեցին օր ըստ օրէ ի բարձ և ի պատիւ»]:

2. Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1910, էջ 154:

«Լեոն Հայոց արքայի թագավորության ժամանակ Արեւիկընում ապրում էին երկու եղբայրներ, բարեպաշտ Սարգիս իշխանի որդիները... որոնք անշատվել էին քրդերի Բաբիրական ցեղից. առաջինի անունն էր Ջաքարե և երկրորդինը՝ Իվանե. սրանք քաջ տղամարդիկ էին ու հզոր էին իշխանություն և արժանացել էին պատիվների Վրաց թագուհու կողմից, որի անունն էր Թամար և որը դուստրն էր քաջ Գեորգիի՝ Դեմետրիի որդու»:

[«Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լեոնի Հայոց արքայի էին յԱրեւիկս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի... որ հատուածեալ ի քրթաց ի Բաբիրական խելէն, անուն առաջնոյն Ջաքարէ, և երկրորդին Իւանէ, արքաքսք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի թագուհւոյն Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գեորգեայ քաջի, որդւոյ Դեմետրէի»]:

3. «Ջաքարեայ սարկավազի պատմութիւն», հատ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, գլ. Ը, էջ 11:

«Մենք խոստացել էինք նախապես անել Ջաքարե զորավարի պատմությունը, թե ո՛րտեղից էր և ո՛վ էր,—...այդ

Զաքարյանները հետզհետե անշափ ուժեղացան և պարզևատրվեցին ամենաբարձր պաշտոններով ու ընդարձակ կալվածներով Քամար թագուհու ժամանակ:

Գեորգի Գ-ի թագավորության վերջին տարիներում, ինչպես հաղորդում է Ստեփանոս Օրբելյանը, Վրաստանի միացյալ զորքերի ամիրսպասալարության պաշտոնը տրվել էր ղվչաղ խուպասարին, որը 1177/8 թվ. մեծ ապստամբության ժամանակ Գեորգիի առաջին օգնականն էր¹: Եվ որովհետև սպասալարության այս պաշտոնը աշխարհագրորեն պատկանում էր հայկական կողմն և այնտեղ տիրող իշխանական տանը, ուստի և խուպասարը սպասալարության պատվի հետ միասին ստացավ նաև կոռու իշխանությունը²: Սակայն խուպասարը չկարողացավ հաստատել իր իշխանությունը կոռում: Եվ շուտով, ինչպես հաղորդում է Վրաց ժամանակագրությունը, ամիրսպասալարության պատիվն ուղեց գրավել ինքնիշխանաբար ու «նստել Հայոց թագավորի տեղը կոռում» գանձարանապետ Խուվրու-Արսլանը³:

Սպասալարության պաշտոնի շուրջ ստեղծված այս խառնակ գրությունը վերջ գրվեց 1186 թվին և Վրաց ու Հայոց զորքերի ամիրսպասալարը նշանակեց Քամարը Զաքարյան Սարգիս մեծ իշխանին, որին նա իբրև ժառանգական սեփականություն շնորհեց կոռին:

Հենց 1186 թվականից հետո արձանագրություններում արդեն պարզ հիշատակվում է Զաքարյանների տիրությունն ամբողջ այդ երկրում և Սարգիս մեծի որդիները՝ Զաքարեն և Իվանեն՝ անվանվում են «իշխանաց իշխան»⁴: Անիի 1187 թվի մի արձանագրության մեջ վերջիններս անվանված են նույնիսկ «թագաւորք Հայոց»⁵:

Զաքարյան Սարգիս մեծ իշխանը, որ իր տոհմի բարձրացման ու զորեղացման գլխավոր նախածնողն էր՝ վախճանվեց 1187 թվին և թաղվեց Սանահնի մայր տաճարի բակում:

Նրա մահից հետո Վրաց թագավորության զորքերի ամիրսպասալարությունը կարճ ժամանակով ստացավ Գամրեկել Քորեցին, որին իբրև օգնականներ ու հայկական զորքերի սպասալարներ գործակցում էին Զաքարյանները: Բայց շուտով 12-րդ դարի իննըսնական թվականների սկզբներին, Քամար թագուհու ուսումնական

ու սրան միացած Վրաց իշխանների ապստամբությունը ընկճելուց հետո՝ Գամրեկել Քորեցու փոխարեն, որն այդ ժամանակ վախճանվել էր՝ վրացական-հայկական միացյալ զորքերի ամիրսպասալար նշանակվեց Սարգիս մեծի որդին, Զաքարեն, իսկ սրա եղբայրը, Իվանեն, որը տարիքով նրանից փոքր էր՝ ստացավ նախարքունի մեծ վեդիբի, մասխուրթուխուցեսի բարձր պաշտոնը, իսկ հետո՝ աթարեկի¹: Բացի այս պաշտոններից Վրաց թագուհին ներանց շնորհեց, ինչպես վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան, նաև նոր կալվածներ:

«Ողորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ, — ասում է Վրաց ժամանակագրությունը², — [Քամար թագուհին] շնորհեց Սարգիս որդի Իվանեին առաջնություն և մասխուրթուխուցեսի պաշտոնը և ի պատիվ՝ Կայենն ու Կայծոնը, Գեղարքունիքով և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու երկրներով... [Երբ] վախճանվեց Գամրեկել ամիրսպասալարը, ... ապա ամիրսպասալարությունը շնորհվեց Մխարզրձել Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդուն, որը նստած էր Հայոց թագավորի տեղում և կոռի տերն էր, որին կցեցին նաև Ռուսթավ քաղաքը, [քանի որ] նա հսկատակ էր, արժանի սպասպետությանը»:

Ուշագրավ է, որ Վրաց աղբյուրները Սարգիս մեծի ու նրա որդիների քրդական ծագման մասին տեղեկություն չունեն: Եվ այդ միանգամայն հասկանալի է: 12-րդ դարի երկրորդ կեսում, երբ Զաքարյանները սկսեցին նշանավոր դեր խաղալ Հայաստանում և Վրաստանում՝ նրանք արդեն կատարելապես հայացել էին:

Զաքարեի և Իվանեի մայրն էր Սահակագուխտը, որը Կայեն բերդի ու գավառի (Աղստե գետի միջին հոսանքում) մեծ իշխան Քուրդի քույրն էր³: Նրանց տատը, նախատատը և պապի տատը՝ բոլորն էլ, հավանորեն, եղել են հայեր, և շատ բնական է, որ նրանք գիտենալու էին իրենց իբրև հայեր, իսկ իրենց հեռավոր նախնիքների ծագման մասին ունենալու էին միայն հիշողություններ:

¹ Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 13—14, 34. համեմատե՛նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 154. Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 49, էջ 391 և որիշենքը: Աթարեկության ամենաբարձր պաշտոնը Իվանեին տրվել է ո՛չ թե վերահիշյալ թվին, այլ ավելի ուշ:

² Նույնը, էջ 13—14:

³ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 41. վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 140. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 198:

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Քիֆլիս, 1911, գլ. 42, էջ 391:

² Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 11:

³ Նույնը, էջ 11:

⁴ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 33—39:

⁵ Նույնը, էջ 41:

Նրանք ո՛չ միայն իրենց հայ են համարել, այլև համարել են, ինչպես երևում է Հաղարծնի վանքի կարևոր մի արձանագրության վկայությունից, «չաղգէ Բագրատունեաց», իսկ իրենց գրաված հայկական երկրները՝ «սեփական ժառանգութիւն նախնեաց»¹: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Ջաքարյանները, ինչպես ճիշտ կուհել է Շահնաղարյանը, Չորագետ գաղթելուց հետո՝ խնամություն էին ունեցել Կյուրիկյան Բագրատունիների հետ և նրանց ազգական են եղել իգական գծով²:

Ջաքարեի և Իվանեի գործունեության ժամանակը գրեթե անընդհատ հաղթությունների և փայլուն վերածնության մի շրջան էր:

Սրանց մեծ հաղթությունների ու անընդհատ հաջողությունների շնորհիվ Վրաստանի գերիշխանությունը անօրինակ արագությամբ տարածվեց մինչև Ատրպատականի հյուսիսային նահանգները: Հայկական բազմաթիվ շրջաններ, որ գտնվում էին ամիրայությունների տիրապետության տակ՝ մեկը մյուսի ետևից ազատագրվեցին և առանձին իշխանություններ կազմեցին, որոնք գրտնըվում էին Ջաքարեի կամ Իվանեի անմիջական իշխանության ներքո:

Վրաստանի և թուրքական իշխանությունների համառ սրայքարը, որ շարունակվեց կարճ ընդմիջումներով ավելի քան մեկ դար՝ վճռվում էր այժմ հօգուտ Վրաստանի և հայկական իշխանությունների:

Ջախջախելով շրջակա ամիրայությունների զինվորական ուժը՝ Ջաքարե ամիրսպասալարը և Իվանեն, համեմատաբար շատ կարճ ժամանակում, նվաճեցին Սևանի շուրջը գտնվող բոլոր հայ շրջանները, հին Այրարատի գրեթե ամբողջ նահանգը, նաև Գուգարքի, Տայքի, Սյունիքի և Ուտիքի բազմաթիվ գավառները:

Արդեն Թամարի թագավորության առաջին տարիներում վերսկզբակապեցին կռիվները թուրք հարևանների դեմ, բայց այս կռիվներն ունեին, մեծ մասամբ, ասպատակությունների բնույթ: Վրացական

զորքերը գնում էին ավար բերելու և վերադառնում էին տուն, բերելով իրենց հետ գերիներ, բազմաթիվ անասուններ և հարուստ կողոպուտ: Նույն նպատակով ասպատակում էին Վրաց երկրները հարևան ամիրայությունները, գլխավորապես, թուրքերը, որոնք այդ ժամանակ արդեն խիստ շատ էին Առանում ու նաև Հայաստանում:

Քարթլիս-ցխովրեբայում հիշատակված են, օրինակ, Առանի, Գեղարքունիքի, Կարինի ու այլ շրջանների թուրքերի ասպատակությունները Պալակացիս կամ Չըլդրը լճի կողմերում և Շավշեթում, որը գտնվում էր այժմյան Արտանուշի շրջանի հյուսիսակողմերում: Ի պատասխան այս ասպատակությունների և կամ ավարառության հատուկ նպատակով՝ հաճախակի էին դառել նաև վրացական-հայկական զորքերի հարձակումները հարևան երկրների վրա:

Այսպես՝ Քարթլիս-ցխովրեբայում հիշատակված են վերջիններիս ասպատակությունները Պալակացիս լճի շրջանում և Կարուց երկրում մինչև Բասեն, ինչպես և Թամարի ամուսին ռուս Գեորգիի ու Ջաքարյանների արշավանքները Դվին, Գեղարքունիք և Արաքսի ափերը մինչև Մասիս, որ տեղի էին ունեցել, հավանորեն, 1184—1187 թվերին³:

Այս հարձակումների ընթացքում այժմ կոտորվում, գերի էին տարվում ու կողոպտվում, գլխավորապես, թուրք բնակչությունը, որն արդեն ոտք էր դրել ու հաստատվել Հայաստանում:

«[Գեորգի ռուսը],— վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբան, — մեծ զորք ժողովեց ու դիմեց Գեղարքունիք, որը գծվար էր գրավել թուրքմենների՝ այնտեղ ծովի ավազի պես շատ լինելու պատճառով⁴ հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակությամբ գերիներ և ավար»⁵:

1187/8 թվին⁶, իր ամուսնանալուց երկու տարի հետո, Թամար թագուհին բաժանվեց իր Գեորգի ռուս ամուսնուց, որը հեռացավ Պոլիս: Այնուհետև, 1189 թվին, Թամարն ամուսնացավ օսերի թագավորի որդու Սոսլանի հետ, որը, թագավոր դառնալով Վրաստանի՝ անվանվեց Դավիթ:

Վրացական-հայկական զորքերի ասպատակություններն ու ար-

¹ Տե՛ս Ս. Վ. Ջալալյանց. Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 131—2. նաև «Վիմական տարեգիր», էջ 141: Կարապետ եպիսկոպոսը, հիմնվելով այս արձանագրության վրա, չի ընդունում Ջաքարյանների զրդական կամ, ինչպես Ս. Շահնաղարյանն է ենթադրում, քաղցեական ժաղումբ, այլ կարծում է, որ նրանք կարող էին սերված լինել կիսաբուրգ Մոկաց երկրի կամ Տարոնի հայ Բագրատունիներից, տե՛ս Նյուվեր հայ մեկրություն մասին, Բ. սրակ, էջմիածին, 1914, էջ 18—30:

² Տե՛ս Շահնաղարյանց, Շողակաթ, հայագիտ. ժողովածու, էջ 69:

¹ Տե՛ս Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրներ, Բ, էջ 11—12:

² Հավանորեն, խոսքը բռնվոր թուրքերի մասին է:

³ Տե՛ս Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրներ, Բ, էջ 12:

⁴ Տե՛ս Джавахишвили, История грузинского народа, II, перевод М. Хубыа, էջ 391:

շավանքները հարեան ամիրայութիւնները երկրները խիստ մեծ շահեր ստացան Գեորգիի ու նրա հետ միացած իշխանների ասպետամբուստները ճնշելուց հետո, 12-րդ դարի վերջին տասնամյակում և 13-րդ դարի սկզբներում, երբ համայն վրաց զորքերի ամիրասպասալարն էր Մխարբրձել Զաքարեն: Սրա ու իվանեի հաղթական, զրեթե անընդհատ կռիվները ամիրայութիւնների դեմ տեղեցին մոտ 25 տարի:

Նրանց հաղթութիւնները շնորհիվ Հայաստանը, ինչպես ասացինք, քաղաքականապես նորից վերականգնվեց, և նրա սահմաններն այնքան ընդարձակվեցին, որ պարտնակում էին իրենց մեծ ո՛չ միայն Բագրատունիների նախկին Շիրակ-Անիի, Կարսի, Չորագետի թագավորութիւնները և Սյունյաց մեծ իշխանութիւնը, այլև Գվին քաղաքը շրջակա իր դավառներով, որ սելջուկյան արշավանքներից առաջ ևս գտնվում էին օտար իշխանութիւն տակ:

Զաքարե և իվանե իշխանների հարվածներն ուղղված էին, նախ և առաջ Ելտկուղ ամբարեկի հաջորդների, Փահլավանյան կամ Ելտկուղյան մեծ ամբարեկութիւնի դեմ, որը վրաց թագավորութիւնի ամենազորեղ ու վտանգավոր հակառակորդն էր: Այս ամբարեկութիւնի իշխանութիւնի տակ էր գտնվում հյուսիսում ո՛չ միայն Ազրբեջանը և Առանը, այլև Հայաստանի մի մասը:

Ելտկուղի որդու Մուհամմեդ Փահլավանի (1172—1186) մահից հետո՝ վերջինիս եղբոր խղր-Ասլանի իշխանութիւնի ժամանակ (1186—1191) սկսվեցին այստեղ երկպառակութիւններ ու ներքին կռիվներ: 1187 և 1188 թվերին խղր-Ասլանի դեմ պատերազմ էր վարում սելջուկյան սուլթան Տուղրուկ Գ-ը (1177—1194), որը շեր ուղում ենթարկվել իր ամբարեկին: Այնուհետև խղր-Ասլանը, որը 1191 թվին իրեն հայտարարել էր սուլթան Տուղրուկ Գ-ի տեղ, հենց նույն 1191 թվին սպանվեց:

Այս ամբարեկի մահից հետո՝ երկպառակութիւնները շարունակվեցին նաև սրա եղբոր, Մուհամմեդ Փահլավանի որդիների՝ Աբու-Բեկրի (1191—1210) և Ուղբեկի (1210—1225) իշխանութիւնի ընթացքում: Այս վերջին երկու ամբարեկների ժամանակ Ելտկուղյան մեծ պետութիւնը գտնվում էր արդեն անկման ու քայքայման վիճակում:

Այս ամենը, բնականաբար, նպաստավոր մի հանգամանք էին, որ հեշտացրին Ելտկուղյանների տիրապետութիւնի տակ գտնվող հայկական շրջանների ազատագրումը:

Զաքարեի ամիրասպասալարութիւնի, ինչպես և խղր-Ասլանի

թույլ հաջորդի՝ Աբու-Բեկրի իշխանութիւնի առաջին հենց տարիներում, Քարթլիս-ցխովրեբայում հիշտակված են, բացի վրացական-հայկական զորքերի առաջխաղացումից դեպի Կարին ու Արաքսի ամենն Արարատյան դաշտում՝ նաև նրանց երկու արշավանքները Ելտկուղյան ամբարեկութիւնի շրջանները, դեպի Առանի մեծ ու հարուստ Պարտավ քաղաքը և Գեղարքունիքի, Խաչենի ու Գարհարուստ Պարտավ քաղաքը և Գեղարքունիքի, որը գտնվում էր Արաքս գաղացոց երկրի միջով դեպի Բայլական, որը գտնվում էր Արաքս ու Կուր գետերի միջև այժմյան Շուշուց դեպի հարավ-արևելք¹:

Այս երկու արշավանքների ժամանակ, ինչպես վկայում է վրաց ժամանակագրութիւնը, վրաստանի միացյալ զորքերը, առանց լուրջ դիմադրութիւնի հանդիպելու հասել էին մինչև Առան, որը, ինչպես ասացինք, գտնվում էր այդ ժամանակ Աբու-Բեկրի իշխանութիւնի տակ:

Հավանաբար, այս արշավանքներից հետո էր, որ Աբու-Բեկրը, հավաքելով անթիվ զորք, պատերազմի պատրաստվեց և ուղեց հակահարված տալ վրաստանին: Բայց նա Շամքորի ու Գանձակի միջև ծանր պարտութիւն կրեց և վրաստանի միացյալ զորքերը գրավեցին Շամքորն ու Գանձակը և վերցրին այս կովում մեծ թվով զերիներ ու հարուստ ավար²:

Գանձակի ամբարեկութիւնի թուլացումը խիստ նպաստավոր եղավ Զաքարյանների վահրամյան ճյուղի զորեղացման համար: Զաքարյանների և իվանեի հորեղբայր վահրամը ու նրա որդիները կալվածներ ունեին հին Չորափոր կամ Կայեն գավառում (=այժմյան Ղազախ ունեին հին Չորափոր կամ Կայեն գավառում) (այժմյան Ղազախ թամարի ուս ամուսնու՝ Գեորգիի ասպետամբուստի ժամանակ այս գավառը, ինչպես և «ամբողջ Սոմխեթը Քուրդ-Վաճառի ձորից» դեպի արևելք՝ միացել էին ասպետամբուստին, բացի Զաքարյան վահրամի Զաքարե որդուց, որը Քարթլիս-ցխովրեբայում անվանված է, ըստ երևույթի, սխալմամբ «Վարդանի որդի»³:

Իր հավատարմութիւնի համար այս Զաքարեն թամարից ստացավ իբրև պարզև՝ Գազը և բաղում այլ բերդեր ու ավաններ⁴:

¹ Տե՛ս Մելիքսեր-Յեկ, վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 14—15: Բայլականի ավերակները, որ անվանվում են Mil-i Baylaqan (Millar), Մինորսկու կարծիքով գտնվում են Շուշուց դեպի հարավ-արևելք. տե՛ս V. Minorsky, Hudud al-'Alam, էջ 398:

² Նույնը, Բ, էջ 15 և Басили, Жизнь царицы Тамары, перевод В. Дон-дуга, Сборник «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938, էջ 50—55:

³ Նույնը, Բ, էջ 13:

⁴ Նույնը:

Այնուհետև, Ելտիուղյան աթաբեկության թուլացման շրջանում և, հավանորեն, Աբու-Բեկրի վերոհիշյալ պարտությունից հետո՝ այս իշխանությունը, որը Վրաստանի սահմանապահ հզոր իշխանություններից մեկն էր՝ ստացավ նաև նոր երկրամասեր Ուտի և Արցախ նահանգներում:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Զաքարյան իշխանների այս ճյուղը ևս, Վահրամի որդիները՝ Զաքարեն և Սարգիսը, որոնք ամիրսպասալարի և աթաբեկի ազգականներն էին՝ մասնակից են եղել նրանց նվաճումներին:

«Առան և նրանք, — ասում է Կիրակոս Գանձակեցին, — շատ գավառներ պարսիկներից, նաև ամուր բերդեր՝ Գարդմանը, Քարհերձը, Երգեվանքը, Տավուշը, Կածարեթը, Տերունականը և Գազը, ու նաև Շամքոր քաղաքը նեղ գրուսյան մեջ գրին, որը հետո առավ նրա [Զաքարիայի] որդին Վահրամը՝ Սաղպուղի հայրը և Վահրամի, Զաքարեի ու Իվանեի պապը»:

[«Առին և նորա բազում գաւառս ի Պարսից, և զբերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, և զԵրգեվանք, զՏավուշ, զԿածարեթ, և զՏերունականն, զԳազ, և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, հայր Սաղպուղին, պապն Վահրամայ և Զաքարէի և Իւանէի»]¹:

Ելտիուղյան աթաբեկության ռազմական ու դիմադրական ուժը թուլանալուց հետո, 12-րդ դարի իննսնական թվականներին ըսկըսվեցին նաև Զաքարե ամիրսպասալարի և Իվանե աթաբեկի մեծամեծ հաղթական պատերազմները պատմական Հայաստանի մյուս շրջաններում, որոնք հետզհետե վերանվաճվեցին ու ազատվեցին թուրքական ու այլ ցեղերի տիրապետությունից:

Բուն Հայաստանի կենտրոնական վայրերի նվաճման թվականները տալիս է Վարդան վարդապետը, որի վկայությունները, մեծ մասամբ, հաստատվում են նաև այլ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններով:

1196 թվին Զաքարե ամիրսպասալարը նվաճեց Անբերդը, որը գտնվում էր Արագածոտն գավառում²: Որ «Անառիկ զղեակ Անբերդ»-ը Զաքարեի ու Իվանեի առաջին նվաճումներից մեկն էր Այրարատ նահանգում՝ այդ մատնանշված է նաև Իվանե աթաբեկի Հա-

ղարծին վանքի արձանագրության մեջ³: Ի հիշատակ Անբերդի առման Զաքարե ամիրսպասալարը 1200 թվին կառուցել է, ինչպես հաղորդում է Գ. Հովսեփյանը, մի խաչքար, որը գտնվում է այժմ Ինաբլու գյուղի նորաշեն եկեղեցում⁴:

1199 թվին, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը⁵, Զաքարեն և Իվանեն առան Անին: Մենք արդեն տեսանք վերև, որ մինչև այս թվականն Անիում շարունակում էին իշխել Շեղդադյանները: Այս տոհմի վերջին իշխանն էր Կեյ-սուլթանը, որի 1198/9 թվի պարսկերեն արձանագրությունը, որ գտնված էր Անիի մեծ մինարեի պատի վրա՝ հրատարակել է Խանիկովը:

Անիի նվաճումը, որը տրվել էր իբրև սեփականություն ամիրսպասալար Զաքարեին, առանձնապես մատնանշել է նաև Վրաց Բասիլի պատմիչը: Սրա ասելով, Թամարը գրաված քաղաքներն ու բերդերը իր թագավորությանը չէր միացնում, այլ տալիս էր իր զորքերը իր թագավորությանը չէր միացնում, այլ տալիս էր իր զորավարներին: Եվ այդ բանի վկա է, ասում է նա, Հայոց թագավորների մեծ ու հռչակավոր Անի քաղաքը, որը նա, ինչպես և շահնշահ տիտղոսը, առել էր պարսիկներից⁶:

1201 թվին Զաքարեն և Իվանեն նվաճեցին Բջնին⁵, իսկ 1203 թվին՝ Դվինը, որոնք տրվեցին իբրև սեփականություն Իվանե աթաբեկին: Դվինի առման մասին մանրամասն ու կարևոր տեղեկություն է տալիս, գլխավորապես, Իբն ալ-Ասիրը:

«Այս 599 թվին [= 20 սեպտ. 1202—9 սեպտ. 1203], — պատմում է Իբն ալ-Ասիրը, — վրացիները վերցրին Ազերբեջանում Դվին քաղաքը, կողոպտեցին նրան, ավերեցին և մեծ կոտորած սարքեցին ու սպանեցին նրա բնակիչներին: Ինչպես այս քաղաքը, նույնպես և Ազրբեջանի բոլոր շրջանները, պատկանում էին ամիրա Աբու-Բեկրին, Փահլավանի որդուն, որն ըստ իր սովորության գիշեր-ցերեկ անձնապես էր լինում հարբեցողության և երբեք չէր զգաստանում զինուղությունից: Նա բոլորովին չէր հոգում իր պետու-

¹ Տե՛ս Զալալյանց, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Ա, էջ 131 և «Վիմական տարեգիր», էջ 141:

² Տե՛ս Հովսեփյան, Խաղրակյանք, էջ 8—9:

³ Տե՛ս Վարդան վրդ., էջ 138:

⁴ Տե՛ս Басилу, перевод Дондуа, «Памятники эпохи Руставели», էջ 58—59:

⁵ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 2Բ, էջ 138 և Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրներ, Բ, էջ 43 և ուրիշ:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 154—155:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 2Բ, էջ 138:

թյան գործերի, իր հպատակների և իր դորքի մասին և այդ բոլորից ձեռք էր քաշել ու իրեն այնպես էր պահում, որ իրը թե այդ ամենն իրեն չեն վերաբերում: Այս երկրի բնակչությունը հաճախ դիմում էր նրան և օգնություն խնդրում: Նրանք հայտնում էին նրան, որ վրացիները հաճախ ներխուժում են իրենց երկիրը, սակայն նրանք կարծես թե դիմում էին մունչ ապառաժին: Երբ այս թվին վրացիները պաշարեցին Դվին քաղաքը՝ նրա բնակիչներից ոմանք զնացին նրա մոտ խնդրելու օգնություն, բայց նա չօգնեց»¹:

Տեղ գառնալով Շիրակ-Անիին և Հայոց Դվին ոստանին՝ Վրաստանն արդեն կիպ մոտենում էր Կարսին և վտանգավոր էր դառնում նաև Կարնո ու Խլաթի ամիրայություններին: Եվ իրավի, Դվինը 1203 թվին նվաճելուց հետո՝ սկսվեցին Վրաստանի արշավանքները նաև հարևան այս ամիրայությունների դեմ:

Այս ամիրայություններից ամենահզորն էր այդ ժամանակ Իկոնիա-Ռումի սելջուկյան սուլթանությունը, որը Խլիճ Ասլան Բ-ի որդու՝ Սուլեյման Բ Շահ սուլթան Ռուբնադդինի ժամանակ (1196—1204/5)², պարունակում էր իր մեջ Փոքր Ասիայի մեծագույն մասը մինչև Պոլիս, Սեբաստիայի Դանիշմանների երկիրը, Պոնտոսը, նաև պատմական Հայաստանի Եկեղյաց և Դարանաղյաց գավառները և Ծովքը՝ մինչև Թեոդոսուպոլիս—Կարին ու Եղեալի շրջանը³:

Վրաց պատմիչ Բասիլին վկայում է, որ այս Ռուբնադդինը, որին նա անվանում է Նուբարդին՝ որդի Չարասլանի, ցանկանալով կասեցնել Վրաստանի անընդհատ հարձակումները մահմեդական երկրների վրա՝ ուղեց մեծ զորքով արշավել Վրաստան: Բայց նա ևս չարաչար պարտվեց Բասենում, ինչպես և Ելտկուզյան Աբու-Բեկրը⁴:

¹ Տե՛ս *Ибн ал-Асир*, *ոստ. թարգմ. ժուզեի*, էջ 127 (XII, 76). նաև Վարդան վրդ., *դ. 2Բ*, էջ 138. Մելիքսեր-Քեկ, *Վրաց աղբյուրները*, Բ, էջ 43 և ուրիշները:

² Տե՛ս *Вл. Гордлевский*, *Государство сельджукидов Малой Азии*, 1941, էջ 185: Լեն-Պոլի մոտ Ռուբնադդինի սուլթանության տարեթվերն են՝ 1200—1203, որ պարզապես սխալ են. տե՛ս *Лэн-Пул*, *Мусульманские династии*, էջ 128:

³ Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», *գիտ. հրատար.*, էջ 75: Այս աղբյուրում Ռուբնադդինի սուլթանության ժամանակը ցույց է տրված 1203—1204/5 թ.:

⁴ Տե՛ս *Басили*, *перев. Дондуа*, «Памятники эпохи Руставели», էջ 61—67. Մելիքսեր-Քեկ, *Վրաց աղբյուրները*, Բ, էջ 20—21, 35 և 43:

Այս պատերազմի մասին առանձնապես կարևոր է Մշո Առաքելոց վանքի Տոնականի հիշատակարանի տված տեղեկությունը, որը գրված է հենց նույն այդ կովի ժամանակ 1204/5 թվին¹:

«Եվ [Տոնականի կամ Ճառնտիրի] գրությունն ավարտման ժամանակ [1204/5 թվին],— ասված է այդ հիշատակարանում,— Սեբաստիայի սուլթանը, հավաքելով անհուն բազմություն և նմանելով ամբարիշտ Հուլիանոսին՝ փրվելով լեռան շախ՝ հասավ Թեոդոսուպոլիս և այնտեղից կամեհում էր անցնել Հայոց և Վրաց աշխարհը: Եվ նա բոլորովին մոռացել էր աստծուն և, հույսը դնելով իր նանրությունը վրա՝ ուզում էր ավարի առնել ամբողջ այդ աշխարհը: Սակայն աստծու օգնությամբ եկան հասան Վրաց զորքերը և մեծն Զաքարեն իր հարազատի Իվանեի և այլ աստվածասեր իշխանների, նախարարների և մեծաթիվ խառնիճաղանջ բազմության հետ: Նրանք հարձակվեցին տաճկաց անօրին զորքերի վրա և նրանց անխնա կոտորեցին, ոմանց ձերբակալեցին և ոմանք փախուստի դիմեցին, իսկ սուլթանն անվնաս մնաց: Իսկ ավարի քանակը ո՛վ կարող է գիտենալ՝ ոսկու, արծաթի, մետաքսի և ուղտերի, ձիերի ու ջորիների երամակների»:

[«Եւ ի կատարման գրոցս՝ սուլտանն Սեաստոյ ժողովարարեալ անհուն բազմութեամբ՝ նմանեալ անբարշտին Յուլիանեայ, փքացեալ լեռնացեալ եհան ի Թէոդուպաղիս, և անտի կամեցեալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց. և ամենեին մոռացաւ զԱստուած և յուսացաւ ի նանրութիւն իւր. ամէնէր յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն: Իսկ օգնակախութեամբն Աստուծոյ եկին հասին զօրքն Վրաց, և մեծն Զաքարիէ հանդերձ Իւանէիւ հարազատան իւր, և այլ աստուածասէր իշխանօք և նախարարօք և յոգնախումբ խառնիճաղանջ բազմութեամբ՝ հասին ի վերայ անօրէն զօրացն տաճկաց և յանխնայ կոտորեցին զնոսա, զոմանս ձերբակալ

¹ Նույն այս պատերազմը հիշատակված է, իմ կարծիքով, խիտ շփոթ կերպով նաև Իրն ալ-Ասիրի մոտ (տե՛ս *ոստ. թարգմ. ժուզեի*, էջ 128—XII, 85): Վերջինիս վկայությունը էրզրումի ամիրայի զորքերի կովի մասին վրացիների հետ, որ տեղի էր ունեցել 1204/5 թվին էրզրումի սահմանակից Խլաթի շրջանում, ըստ երևույթին, վերաբերում է Բասենի ճակատամարտին: Իրն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ 1204/5 թվի կովում սպանվել էր փոքր Զաքարեն (հավանորեն Վահրամի որդին), որ Վրաց զորքերի հրամանատարներից մեկն էր:

արարին, և ոմանք ի փախուստ դարձան, բայց սուլտանն անվրէպ մնաց: Սակայն զաւարոյն ղթիւս ո՞ կարէ գիտել՝ զոսկույ և զարծաթոյ և զմետաքսի, զերամակս ուղտուց, ձիոց և շորուց»¹:

Այս մեծ կովից ու ծանր պարտութիւնից ղեռ առաջ Վրաց թագավորութեան գերիշխանութիւնը, ըստ երևույթին, ընդունել էին Կարնո և Նրզնկայի ամիրանները, որոնք, ինչպես վկայում են հայ-վրացական աղբյուրները, վճարում էին Քամարին որոշ հարկ²:

Ապահովելով Վրաստանի ընդարձակված արևելյան և արևմտյան սահմանները Ելտկուղյան աթաբեկութեան ու Ռումի սուլթանութեան հարձակումներից՝ Վրաց արքունիքն ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց Հայաստանի հարավում գտնվող Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայութեան վրա, որը թե՛ Գեորգիի և թե՛ նրա նախորդների ժամանակ արշավանքներ էր կազմակերպել Վրաց թագավորութեան դեմ:

Այս ամիրայութեան մեջ տեղի էին ունեցել խոշոր փոփոխութիւններ: 12-րդ դարի երկրորդ կեսում Շահի-Արմեն Միրանը (1125—1185) գրավել էր, ինչպես վերև տեսանք, Ճորտվանելյան — Մամիկոնյան իշխան Վիգենից Սասունը: 1174 թվին, ինչպես վկայում է Միքայել Ասորին, Սասունի դեմ պատերազմ էր սկսել Նփրկերտի ամիրան: Եվ որովհետև սասունցիները ծանր դրութեան մեջ էին ընկել և մատնվել էին սովի՝ նրանք իրենց ամրութիւնները հանձնել էին Շահի-Արմեն Միրանին³:

1185 թվին մեռավ Միրանը և նրա իշխանութեան գլուխ անցավ նրան ենթակա իշխաններից մեկը՝ Բեկդամուրը (1185—1193)⁴, որը Նփրկերտի կուսակալն էր: Բեկդամուրի դեմ ապստամբեց Վիգենի թոռը, Շահնշահը, որը Շահի-Արմեն Միրանի մահից հետո շուրջ ճանաչել Բեկդամուրի իշխանութիւնը: Շահնշահի նպատակն էր ազատել Սասունը և վերականգնել այնտեղ իր տոհմի

¹ Տե՛ս Ալիշան, Հայագատում, էջ 448: Համեմատե նաև Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք, էջ 10:

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 154 և Մելիֆսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 35 և 44:

³ Տե՛ս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 480—481 նաև Chronique de Michel le Syrien, 710 b, 19—29. III, 361 և Միքայել Ասորի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 476:

⁴ Տե՛ս Лэн-Пуль. Мусульманские династии, стр. 143.

նախկին անկախ տիրապետութիւնը: Շահի-Արմեն Միրանի մահից անմիջապես հետո Շահնշահին հաջողվել էր գերի վերցնել Բեկդամուրին և առնել նրանից Քառնայան բերդը, որը գտնվում էր Սասունի և Տարոնի սահմանում:

Վարդան վարդապետի պատմելով.—

«Շահնշահը նրան երդումով ազատ էր արձակել, բայց նա, շահի գահին տիրելուց հետո՝ դրժել էր իր երդումը և վերցրել էր նրանից ինչպես այդ բերդը, նույնպես և ամբողջ Սասունը, և հարկ էր դրել եկեղեցիների ու վանքերի վրա»:

[«(Շահնշահ) ուխտիւ արձակեաց զնա, որ և ստեաց ուխտին ի տիրելն իւրում աթոռոյ շահին. և զայն ևս և զամենայն Սասունք՝ եհան ի նմանէ, և արկ ընդ հարկաւ զեկեղեցիս և զուխտս»]¹:

Ջաքարյանների արշավանքները Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայութեան կողմերում հիշատակված են Իբն ալ-Ասիրի մոտ²: Վրացական զորքերը, ինչպես վկայում է արաբական այս պատմիչը, Հեջիրի 601 թվին [= 29. օգոստ. 1204—17 օգոստ. 1205] ներխուժեցին Խլաթի ամիրայութիւնը և հասան մինչև Մանազկերտ և Արժեցին Խլաթի ամիրայութիւնը և հասան մինչև Մանազկերտ և Արժեցին: Եվ որովհետև դիմադրութիւն ցույց չէր տրվել՝ նրանք ավերել ու կողոպտել էին այս շրջանները և վերցրել էին գերիներ:

Հետևյալ տարին ևս, Հեջիրի 602 թվին [= 18 օգոստ. 1205—7 օգոստ. 1206], նրանք նորից սկսել էին արշավել դարձյալ ղեպի Խլաթի ամիրայութեան երկրները, սակայն այս անգամ ծանր պարտութիւն էին կրել:

1206/7 թվին վրացական-հայկական միացյալ զորքերը, Ջաքարե ամիրապատալարի առաջնորդութեամբ, պաշարեցին ու վերցրին Խլաթի ամիրայութեան ենթակա Կարս քաղաքը³:

«Այս մի քաղաքն ու բերդը, — ասում է Վրաց պատմիչ Բասիլին, — [Քամարը] վերապահեց իրեն այն բոլորից, որ դրավել էր Ջորագետից մինչև Արաքս, Գազից մինչև Գանձակ և Ջավախքից մինչև Սպեր»⁴:

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., ՀԸ, էջ 133:

² Տե՛ս Нбн ал-Асур. XII, 85. XII. 100, էջ 128 և 130. Համեմատե նաև Aboulfaradj, Chronicum syriacum, Leipzig, 1789, էջ 448, 459:

³ Տե՛ս Մելիֆսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 20, 36 և 43. Վարդան վրդ., Գ. 2Բ, էջ 138. Нбн ал-Асур, 1100. Թարգմ. Ժուզի, էջ 131 (XII, 107) և որիշ:

⁴ Տե՛ս Մելիֆսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 36 և Басили, перев. Дондуа, «Памятники эпохи Руставели», стр. 71.

դը, որը նոր էր նվաճել իշխանի ամիրայությունը, դեռևս իր իշխանությունը չէր համարում կայուն և հաստատուն¹:

Այնուհետև հետևյալ տարին (1209/1210) նրանք նորից վերագրածան այստեղ և պաշարեցին իշխան քաղաքը: Ջաքարեն և Իվանեն, ըստ երևույթին, իրենց նպատակ էին դրել վերանվաճել պատմական Հայաստանի նաև հարավային երկրները:

Սակայն այս անգամ նրանց արշավանքն անհաջող անցավ: Անհաջողության պատճառը Իվանե ավաբեկի անզուգուցյունն էր, որը, իշխանի պաշարման ժամանակ, քաղաքի շուրջը զբոսնելիս, գերի էր ընկել քաղաքացիների ձեռքը: Ջաքարեն, իր եղբորն ազատելու համար, ստիպված եղավ դադարեցնել կռիվը և կնքել էյուբյանների հետ խաղաղության դաշն²:

Ըստ այս դաշնագրության, Ջաքարեն և Իվանեն պարտավորվել էին, ինչպես վկայում է աշխարհագիր Աբուլֆիդան, վերադարձնել քաղաքի վամրություններ ու 5000 մահմեդական զորի, վճարել որոշ գումար, զինադադար անել 30 տարի ժամանակով և Իվանեի դուստր Թամթային տալ կնուցյան Մելիք Աուխադին³:

Այս դաշնագրից հետո էյուբյանների հետ հաստատվել էին բարեկամական հարաբերություններ: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ Թամթայի ամուսնությունն Աուխադի և ապա նրա եղբոր Աշրաֆի հետ իշխանի ամիրայության մեջ ապրող հայերի ու քրիստոնյաների համար ունեցավ բարեհաջող հետևանքներ:

«Մեծ օգուտ եղավ,— ասում է Կիրակոս Գանձակեցին, — կնոջը սուլթանների տունը գալուց, որովհետև նրանք դուրություններ տվին քրիստոնյաներին, որ գտնվում էին իրենց իշխանության տակ, և, մանավանդ, երկրին Տարոնի,— վանքերը, որ այնտեղ էին գտնվում՝ հարկի տակ էին, իսկ նրանք թեթևացրին հարկի շափը և մի մասի հարկերն էլ բոլորովին վերացրին»:

¹ Տե՛ս *Ибн ал-Асур, опис. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 134 (XII, 116) և Chronicon Syriacum, էջ 452:*

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 156. Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 138:

³ Տե՛ս *Saint-Martin, Mémoires, t. II, էջ 252—253:* Համեմատել Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 156: Ջավախիշվիլու 1927 թվին հրատարակած վրաց Անանուն պատմիչը տալիս է այս հաշտության մասին սխալ տեղեկություն: Նրա ասելով «Ջաքարեն ստիպել էր իշխանի սուլթանին խոնարհվել և հաղթությամբ զարգարված առաջարկել էր վերջինին հաշտության հիմունքները», տե՛ս Մելիքսեբեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 44:

[«Բազում օգուտ եղև գալ կնոջն ի տուն սուլթանացն, զի դիրեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ևս առաւել երկրին Տարոնոյ. զի վանորայքն՝ որ անդ էին, ընդ հարկիւ էին, թեթևացուցին զսակ հարկին, և կիսոց զամէնն իսկ թողին»]¹:

Իշխանի դաշնագրից հետո Վրաստանը, ապահոված լինելով իր թիկունքը հարավից ու արևմուտքից՝ 1210/1211 թվին մի նոր մեծ արշավանք սկսեց, որն ուղղված էր նորից Ատրպատականի դեմ: Ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ջավախիշվիլին², Վարդան վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին 1207/8 թվի և 1210/11 թվի արշավանքները շփոթել են իրար հետ և կարծել են, որ Արդաբեյլի 1207/8 թվի վերոհիշյալ ավերածությունը տեղի էր ունեցել 1210/11 թվի արշավանքի ժամանակ³: Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայությունից թվի արշավանքի ժամանակ³: Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայությունից երևում է, սակայն, որ 1210/11 թվին վրացական-հայկական զորքերը արշավել էին Ատրպատական նոր ուղղությամբ՝ Նախիջևանի և Զուղայի վրայով դեպի Մարանդ, Թավրիզ և Կաղվին⁴:

Այս հաղթական արշավանքից վերադառնալիս Ջաքարե ամիրսպասալարը ճանապարհին հիվանդանում է և մեռնում (1212 թ.): Նրան թաղել են Սանահնի վանքում, ուր թաղված էր նաև նրա հայրը՝ Սարգիս մեծը: Իվանե ավաբեկն ընդունել էր, ինչպես հայտնի է, Վրաց քաղկեղոնական եկեղեցու դավանանքը, բայց Ջաքարեն է, Վրաց քաղկեղոնական եկեղեցու դավանանքը, բայց Ջաքարեն հավատարիմ էր մնացել հայ եկեղեցական դավանությանն ու ավանդություններին:

Ջաքարե մեծ սպասալարի մահից հետո այլևս գրեթե դադարեցին Վրաստանի կռիվները շրջակա ամիրայությունների դեմ: Վարդան վարդապետի մոտ հիշատակված է այնուհետև, որ մեծն Իվանեն ևս նվաճել էր Չարեքը և նրա շրջակայքը, օգնել էր Ջաքարյան Վահրամ Գագեցուն՝ գրավել Շամքորը և 1219 թվին առել էր նաև Որոտնը⁵:

Որպես հետևանք Ջաքարեի և Իվանեի երկարատև և հաղթանակալի պատերազմների ու արշավանքների, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի մեծագույն մասը, բացի իշխանի, Կարնո և մի քանի

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 156—157:

² Տե՛ս «История грузинского народа», II, էջ 419—420:

³ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 139—140. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 175:

⁴ Տե՛ս Մելիքսեբեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 23—24:

⁵ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 140:

այլ շրջանների, աղատված էր թուրք ու այլ օտար ցեղերի իշխանությունից:

Հայ պատմիչների՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ, ինչպես և Իվանն աթաբեկի Հաղարծնի վանքի արձանագրության մեջ տրված են Զաքարեի և Իվաննի նվաճած երկրների ցանկերը, որոնց մեջ հիշատակված են նաև այլ վայրեր ու երկրներ, որոնք չեն մատնանշված վերև՝ նրանց վարած պատերազմների ժամանակագրական նկարագրության մեջ: Կարևոր է, իհարկե, և անհրաժեշտ ընդարձակ կերպով մեջ բերել նաև այդ վկայությունները.

1. Արձանագրություն Հաղարծնի, տես Զալալյան, Ճանապարհորդություն, Ա, էջ 131.—

«Ամենակալ աստծու կամքով՝ այս մեր հիշատակագիրն է և մշտնջենավոր արձանը՝ Սարգիս մեծի որդիների, Բագրատունիների ազգից, Իվաննի և Զաքարեի: Երբ աստծու նախախնամությունը իջավ արարածներիս վրա և հնարավորություն տվեց տիրելու մեր նախնիքների սեփական ժառանգությանը՝ նա մեր ձեռքը տվեց առաջ անառիկ Անբերդ դղյակը և թագավորանիստ Անի քաղաքը, և ապա Բջնի բերդը, Մարանդը մինչև Գավաղանք դեպի Թավրիզ, Կարնո քաղաքը մինչև Խլաթ, Շաքին և Շիրվանը, Պարտավը մինչև Բելուկան և այլ բազում տեղեր, իրենց սահմանով, որ ավելորդ համարեցինք հիշատակել»:

[«Կաման ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի յազգէ Բագրատունեանց՝ Իւանէի և Զաքարէի: Յորժամ նախախնամութիւնն Աստուծոյ և հաս յարարածս և ետ նորոցն տիրել սեփական ժառանգութեան նախնեաց մերոց, և ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն զԱնբերթ և թագաւորանիստ քաղաքն Անի, և ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ մինչև Գաւաղանք ի Թաւրէթ, Կարնոյ քաղաքն մինչև Խլադ, զՇաքի և զՇիրուան, զՊարտայ մինչև Բելուկան, և զայլ բազումս իւրեանց սահմանովն, զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել»]:

2. Կիրակոս Գանձակեցի, Թիֆլիս, 1910, էջ 154.—

¹ Զալալյանի բնագիրը «ՂՇաքի և ՂՇրուան»-ի փոխանակ ունի «ՂՇրուան և ՂՇրեան», որ, հավանորեն, սխալ է. տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 141 և Մ. Բարխաւարյանց, Արցախ, էջ 366:

«Սրանք [Զաքարեն և Իվանեն] քաջությամբ վարեցին շատ պատերազմներ և հայերի բազմաթիվ երկրներ, որ պարսիկների և տաճիկների ձեռին էին՝ առան նրանցից և սեփականացրին,— այն է՝ զավառները, որ գտնվում էին Գեղարքունի ծովի շուրջը, Արտաշիրը, և Այրարատը, և Գվինը, և Անբերդը, և Անի քաղաքը, և Կարսը, և Վայոց ձորը, և Սյունյաց աշխարհը ու այն բերդերն ու զավառները, որ գտնվում էին նրա շուրջը: Նրանք հարկատու դարձրին և Կարնո քաղաքի սուլթանին. ավերեցին նաև Պարսկաստանի բազմաթիվ զավառները և Ատրպատականը. նրանք ընդարձակեցին իրենց սահմանները բոլոր կողմերից»:

[«Սոքա բազում մարտս քաջութեան ցուցին. քանզի զբազում աշխարհս Հայոց՝ զոր ունէին Պարսիկք և Տաճիկք, առին ի նոցանէ յինքեանս, զգաւառսն՝ որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, զԱրտաշիր, և զԱյրարատ, և զԳուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և Վայոց ձոր, և զաշխարհն Սիւնեաց, և որ շուրջ զնովաւ են բերդք, և գաւառք. հարկատուք արարին և զսուլթանն Կարնոյ քաղաքին. աւերեցին և զբազում գաւառս Պարսից, և զԱտրպատական. ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց»]:

3. Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1911, զլ. 49, էջ 391—392.—

«Սրանք [Զաքարեն և Իվանեն] մեծ ջանքով պարսիկների ձեռից առան Հայոց երկրները. և նրանք գրավեցին Առանից մինչև ներքին Բասենը և Բարկուշատից մինչև Մժնկերտը: Նրանք առան Կարսը, Վաղարշակերտը, Կաղզվանը, Սուրբ Մարին, Անին, Անբերդը, Բջնին և Գառնին, Գվին մայրաքաղաքը, Գարդմանը, Գանձակը, Չարեքը, Հերթը, Գվին մայրաքաղաքը, Գարդմանը, Գանձակը, Չարեքը, Նրանք առան Շամբորը, Շաքին, Պարտավը, Չարաբերդը: Նրանք առան 660 թվին [1211/2] Սյունիքը, Որոտնը, Բորոտանը, Բղենը, Բարկուշատը: Եվ թեև այլևայլ թվականներին էին առնվել, Բարկուշատը, սրանք առան և իրենց որդիները. և ազատեցին այս երկրները տաճիկական դառն ծառայությունից»:

[«Որք բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մժնկերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառ-

նի, զԴիվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՋարեք, զՀերթ, զՇամբոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զՉարաբերդ: Առին ի 669 թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ: Եւ թէպէտ յայլ և յայլ թուականս առան, սակայն զհասարակն սորա առին և որդիքն իւրեանց. և ազատեցին զաշխարհս ի դառն ծառայութենէ Տաճկաց»]:

Նվաճված և ազատագրված այս երկրներում հաստատվեցին այնուհետև, մեծ մասամբ, հայկական նոր իշխանություններ, որոնք ստորագրված էին Ջաքարե ամիրսպասալարին և Իվանե աթաբեկին: 1198 թվի Հոռոմոսի վանքի «հայր Մխիթարի» արձանագրության, ինչպես և նույն թվի Տայլարի արձանագրության մեջ, ասված է, որ Մեծ Հայոց «բոլոր երկրի» տերությունը գտնվել է Ջաքարեի և Իվանեի իշխանության տակ¹: Սմբատի որդի Խալաթի 1206 թվի Հաղարծնի արձանագրության մեջ նրանց «տէրութիւնն» անվանված է «աշխարհակալ»²: Անիի Աղջկաբերդի եկեղեցու մի արձանագրության մեջ Ջաքարեի և Իվանեի անվանված են «թագաւորք Հայոց»³. շատ ուշագրավ է նաև, որ Իվանե Աթաբեկի կինը՝ Խոշաքը, իրեն անվանում է «Հայոց թագուհի» կամ «վերաիշխող տանս Վրաց և Հայոց և նովին թագուհի»⁴:

Այս և ուրիշ բազմաթիվ վկայություններից պարզ երևում է, որ հայկական նոր իշխանությունները, որոնք հետզհետե հաստատվում էին ազատագրված շրջաններում, ենթարկվում էին Ջաքարեի և Իվանեի կամ Ջաքարյանների մյուս հյուղի անմիջական իշխանությանը: Վերականգնված Հայաստանը, որը կազմակերպվում էր Ջաքարյանների տիրապետության և Վրաստանի գերիշխանության տակ՝ 13-րդ դարի սկզբում սկսեց արդեն արագ կերպով բարգավաճել և քաղաքականապես և կուլտուրապես: Սակայն նա չկարողացավ զարգանալ և զորեղանալ այնպես, ինչպես այդ ժրագրում էին Ջաքարեի և Իվանեի:

13-րդ դարի առաջին կեսում սկսվեցին մոնղոլական արշավանքները: Առաջավոր Ասիան և, մանավանդ, նրա արևելյան շրջանները ենթարկվեցին նորից արհավիրքների և ավերածությունների:

1220/21 թվին երևացին Անդրկովկասում մոնղոլական առաջին

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 39 և 42:

² Նույնը, էջ 47:

³ Նույնը, էջ 41:

⁴ Նույնը, էջ 71 և 74:

խուզարկու գնդեր: Այնուհետև, մոնղոլական ահեղ հարձակումների ճնշման տակ ներս խուժեցին Անդրկովկաս Խվարեզմի շահ Ջալալեդդինի թուրքական հրոսակները, որոնք մոտ չոթը տարի, գրեթե անընդհատ, ավերեցին ու կողոպտեցին Հայաստանը: Վերջապես, 1236 թվին, փոթորկվող մրրիկի նման, Հայաստան մտան մոնղոլական զորքերը, որոնք կարճ ժամանակում նվաճեցին հայկական իշխանությունները, նաև Վրաստանը:

Մոնղոլների տիրապետության տակ թե՛ Վրաստանի և թե՛ հայկական իշխանությունների հետագա զարգացումը ունեցավ նոր ընթացք և նոր բովանդակություն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Զաւարյան տոհմի հայկական երեւ մեծ իշխանությունները.— սրանց կերպ-
կա ֆեոդալական նշանավոր մյուս իշխանությունները:— 2. Վաչուտյանների իշ-
խանությունն Արագածոտնում:— 3. Տիգրան Հոնեցը՝ իբրև խոշորագույն ներ-
կայացուցիչ դրամական վաշխառուական կապիտալի:— 4. Պանկավունիները իբրև
բարձր պաշտոնյաներ Անիում:— 5. Օրբելյանների իշխանությունը Վայոց ձորում
և Սյունիքի այլ մասերում:— 6. Իշխանաց իշխան Բուրակ:— 7. Խաղբակյանների
իշխանության կալվածները Սյունիքում և Այրարատում:— 8. Շահումեանցիք և
Մանևանեան:— 9. Գոփյանների իշխանությունը Փոփր Սյունիքում:— 10. Ներքին
և Վերին Խաչենի իշխանությունները:— 11. Վերին Խաչենի միացումը Գոփյանների
իշխանության:— 12. Խաչենի իշխանները՝ որպես Խվանի աբունիքի ներառներ:

Զաւարյանների ժամանակ, Հայաստանի վերականգնման ըն-
թացքում, նոր գրավված երկրներում հիմնվեցին հայկական մի
շարք իշխանություններ: Բայց այս իշխանությունները չբաժան
ֆեոդալական միացյալ պետություն, այլ գտնվում էին Վրաստանի
գերագույն իշխանության և Զաւարյանների ընտանիքի հրեջ ազգ
ներկայացուցիչների անմիջական իշխանության տակ՝ մեծն Զա-
ւարեի և Իվանի ու մյուս Զաւարեի, որը նրանց հորեղբոր Վահ-
րամի որդին էր¹:

Մեծն Զաւարեի անմիջական իշխանությունը ենթակա էին
Բագրատունյաց նախկին Շիրակ-Անի թագավորության երկրները
և սրան սահմանակից Արագածոտն և այլ գավառամասերը մինչև
ներքին Բասեն: Զաւարեի այս մեծ իշխանության կենտրոնն էր
թագավորանիստ Անի քաղաքը:

¹ Վահրամի մյուս որդին՝ Սարգիսը իշխում էր, ինչպես կարելի է կոհակ
Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայություններից, Քմոզվիում, որը գտնվում էր Զավախ-
բում. տե՛ս Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 12, 34, 35, 57:

Իվանի գերիշխանության տակն էին գտնվում Այրարատ նա-
հանգի արևելյան մի քանի շրջանները և Սևանա լճի շուրջը գտնվող
երկրները, գլխավորապես, Գեղարքունիքը, Սողբը, Վայոց ձորը
և հյուսիսարևմտյան Սյունիքի մի քանի այլ մասերը: Կենտրոնն
էր այս ընդարձակ իշխանության Դվին մայրաքաղաքը:

Զաւարյանների տոհմի երրորդ իշխանությունը, որ համեմա-
տաբար ավելի փոքր էր՝ հաստատվել էր, ինչպես տեսանք, Վահ-
րամի Զաւարե որդու տիրության տակ, պատմական Հայաստանի
հյուսիս-արևելքում և Աղվանքում՝ Քուստիում, Փառխոստում և
Գարդմանում:

Այս երեք իշխանություններում, որոնք գտնվում էին Զաւար-
յանների իշխանության կամ հովանավորության տակ՝ վերակեն-
դանացան և ուժեղացան ո՛չ միայն հայկական այն մասը իշխա-
նությունները, որ հնուց մնացել էին այստեղ, այլև Զաւարյանների
ժամանակ կազմված նոր իշխանությունները:

Այս իշխանությունների պատմությունը հնարավոր կլինի տալ
ընդարձակ կերպով միայն այն ժամանակ, երբ հրատարակված
կլինի ամբողջական ժողովածուն վրամական արձանագրությունների,
կլինի ամբողջական ժողովածուն վրամական արձանագրությունների,
որոնք գտնվում են Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջա-
նում, ու նաև ձեռագրերի հիշատակարանները, որ գրված են այդ
ժամանակաշրջանում: Այդ իշխանությունների մասին մենք այժմ
ի վիճակի ենք և հարկավոր ենք համարում տալ միայն համառոտ
տեղեկություններ:

13-րդ դարի սկզբում հիմնվել էր Արագածոտն գավառում Վա-
չուտյանների իշխանությունը, որի սահմանների մեջ էին գտնվում
սրանց վերանորոգած ու վերաշինած Սաղմոսավանքը և Հովհան-
նավանքը: Այս իշխանության հիմնադիրն էր Վաչուտյան Սարգսի
որդին, Վաչեն, որը 1215 թվի Սաղմոսավանքի և 1217 թվի Հով-
հաննավանքի արձանագրությունների մեջ անվանում է իրեն «իշ-
խանաց իշխան»¹:

Հովհաննավանքի նույն արձանագրության մեջ «իշխանաց իշ-
խան» Վաչեն հաղորդում է, որ այդ գավառի վերակացությունը
նրան հավատարիմ իր ծառայության համար հանձնարարել էին
Զաւարեն և Իվանեն: Իսկ Սաղմոսավանքի 1215 թվի արձանագրու-
թյունից պարզ երևում է, որ Վաչուտյան այս իշխանությունը
գտնվում էր Զաւարե ամիրսպասալարի գերիշխանության տակ:

¹ Տե՛ս «Վրամական տարեգիր», էջ 58 և 61:

Այդ գերիշխանության արտահայտություն պետք է համարել այն ուշագրավ փաստը, որ «իշխանաց իշխան» Վաչեն, որը «Սուրբ Միան» եկեղեցին շինել էր Սաղմոսավանքում «ի յիշատակ ամիր սպասալար Զաքարէի», այդ եկեղեցուն նվիրել էր Աղկունծ գյուղը, ըստ երևույթին, ոչ իր ազատ ու անկախ տնօրինութեամբ, այլ «ողորմութեամբ պատրոնին»:

«ՈԿԴ թվին [=1215], քրիստոսի ճշմարիտ սիրուց դրդված,— ասված է Սաղմոսավանքի արձանագրության մեջ,— ես Վաչե, իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի և իմ ամուսին Մամախաթունը... շինեցինք սուրբ Սիոն եկեղեցին մեր հոգու փրկության համար և ի հիշատակ ամիր սպասալար Զաքարէի և ի պահպանություն կենաց նրա որդու, Շահնշահի, որը մեր աչքի լույսն է և մեր կյանքի ապավենը. և պատրոնի հաճութեամբ տվինք Աղկունծ գյուղը Սաղմոսավանքի սուրբ Սիոն եկեղեցուն»...:

[«ԹՎ. ՈԿԴ ի ճշմարիտ սիրոյն Քրիստոսի յորդորեալք... ես Վաչէ, իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի, և ամուսին իմ Մամախաթուն... շինեցի զեկեղեցիս Սուրբ Միան ի փրկութիւն հոգւոց մերոց և յիշատակ ամիր սպասալար Զաքարէի և ի պահպանութիւն կենաց որդո նորին, Շահնշահի, որ է լոյս աչաց և ապաւէն կենաց մերոց. եւ ողորմութեամբ պատրոնին տվաք զգեղն Աղկունծ ի Սուրբ Միան Սաղմոսավանացս»]':

Արձանագրությունների մեջ մի այլ տեղ Վաչուտյաննույն այս Վաչեն իրեն պարզ կերպով անվանում է «ծառայ Զաքարէի», այսինքն՝ ավատառու կամ վասալ Զաքարէի²:

Վաչուտյանների մասին ուշագրավ է Զաքարիա Սարկավագի վկայությունը, որն իր պատմագրության երրորդ հատորում տվել է մանրամասն տեղեկություններ սրանց վերաշինած Հովհաննավանքի մասին:

«Բայց որովհետև արդեն ասացինք Զաքարիա առաջնի գալստի մասին բոլոր իր ծառաների հետ,— պատմում է Զաքարիա Սարկավագը,— ասելու ենք, որ նա ուներ մի ծառա ևս Սարգիս անունով, Աժղահակի ցեղից, որ կոչվում էին Վաչուտյաններ: Այս Սարգիսն ապրեց մինչև վերջին

Զաքարիան և ծնավ մի որդի, որն անվանվեց Վաչե: Սրան սիրեց Զաքարիան և սա դառավ նրա տան հավատարիմ մարդը: Եվ անխարդախ ծառայության համար Զաքարիան նրան կարգեց իշխանաց իշխան և նրան մեծացրեց ու տվեց ամբողջ Արագածոտնի, Շիրակի, Նիզի, Անբերդի իշխանությունը, ու նաև բոլոր սահմանային շրջանների՝ մինչև Երասխաձորը»:

[«Բայց զի՛ որպէս ասացաք գալուստ առաջնոյն Զաքարիայի ամենայն ծառայիւք, ունէր և ծառայ մի ևս Սարգիս անուն՝ յազդէ Աժղահակայ՝ որ Վաչուտանց կոչէին: Այս Սարգիս տեեաց մինչև ցվերջին Զաքարիա, և ծնաւ նա որդի մի, և անուանեցաւ Վաչէ. որ սիրեցաւ ի Զաքարէէ, և եղև հաւատարիմ տան նորա: Եւ վասն միամիտ ծառայութեան իւրոյ՝ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան և ետ նմա մեծութիւն և իշխանութիւն ամենայն Արագածոտանն, Շիրակայ, Նգայ, Անբերդու և ամենայն եղերաց նորա՝ մինչև ցԵրասխաձոր»]':

Զաքարիա Սարկավագի այս վկայությունը Վաչուտյանների տոհմի ծագման մասին Աժղահակի կամ մարաց ցեղից, ինչպես և նրա վերահիշյալ վկայությունը Զաքարյանների գաղթի մասին Բաբելոնից, ըստ երևույթին, նրա սեփական ենթադրություններն են, որ կարող են ստուգման: Այլիշանը կարծում է, որ Վաչուտյանների նախահայրը կարող է թերևս լինել այն Վաչուտը, որի տապանագիրը (1174 թվի) հայտաբերված է Երնջակ գավառի Պանանյար կամ Ապարաններ մեծ գյուղաքաղաքում²:

Վաչուտյանները, լինելով Զաքարյանների զորապետները և մասնակցած լինելով ամիրայությունների դեմ մղվող նրանց պատերազմներին ու նվաճումներին՝ իրենց իշխանությունը և կալվածները ստացել էին, ինչպես երևում է արձանագրությունների վկայություններից, ժառանգական տիրության իրավունքով:

Զաքարե ամիրսպասալարի գերիշխանության տակ գտնվող իշխանական տոհմերից հայտնի էր և խիստ զորեղ էր նաև Հոնենց տոհմը, որի նշանավոր ներկայացուցիչն էր 13-րդ դարի սկզբներում Տիգրանը՝ «Սմբատարենց Սուլեմա»-ի որդին: Հոնոմոսի 1201 թվի արձանագրության մեջ սա իրեն անվանում է

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 53:
² Նույնը, էջ 52:

¹ Տե՛ս «Ջախաբայ սարկավագի, Պատմագրութիւն», հատոր երրորդ, Վաղարշապատ, 1870, դ. Թ, էջ 12:
² Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 370:

«Տաւատարիմ իմ պարոնին Չաքարիայի», իսկ Խժկոնքի 1213 թվի արձանագրութեան մեջ՝ «Տաւատարիմ ծառայ մանդատորթախուցէս ամիրսպասալար Շահնշահ Չաքարիայի...»¹, որը 1212 թվին վախճանված ամիրսպասալար Մեծն Չաքարեի որդին էր:

Իրենելով խոշոր կալվածատեր և ծառայ-վասալ ամիրսպասալար Չաքարեի՝ Տիրգրան Հոնենցը միաժամանակ խոշորագույն ներկայացուցիչն էր դրամական-վաշխառուական կապիտալի և զբաղվում էր մեծ շահերով փողի անևորով, գլխավորապես փոխատվական գործառնություններով կայքերի գրավի դիմաց ու նաև անշարժ ու շարժական գույքերի առուծախով:

Արձանագրությունների վկայություններից երևում է, որ այս Տիրգրան Հոնենցը ղանազան նվիրաբերություններ է արել վանքերին ու եկեղեցիներին, նորոգել է Անիի Բեխենց վանքը և 1215 թվին շինել է դարձյալ Անիում նկարագարդ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ի հիշատակ իր պատրոնների՝ Մեծն Չաքարեի և նրա որդու Շահնշահի: Իրեն Հոնենց տոհմական դամբարանը գտնվում էր, ինչպես կարծում են, Մաղկոցաձորի քարայրերից մեկում, ուր պահպանվել են որմնանկարներ և արձանագրություններ²:

Խիստ հետաքրքիր է հատկապես Հոնենց Տիրգրանի նվիրաբերությունների ընդարձակ ցանկը, որ նա տվել էր 1215 թվին իր շինած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն և վանքին:

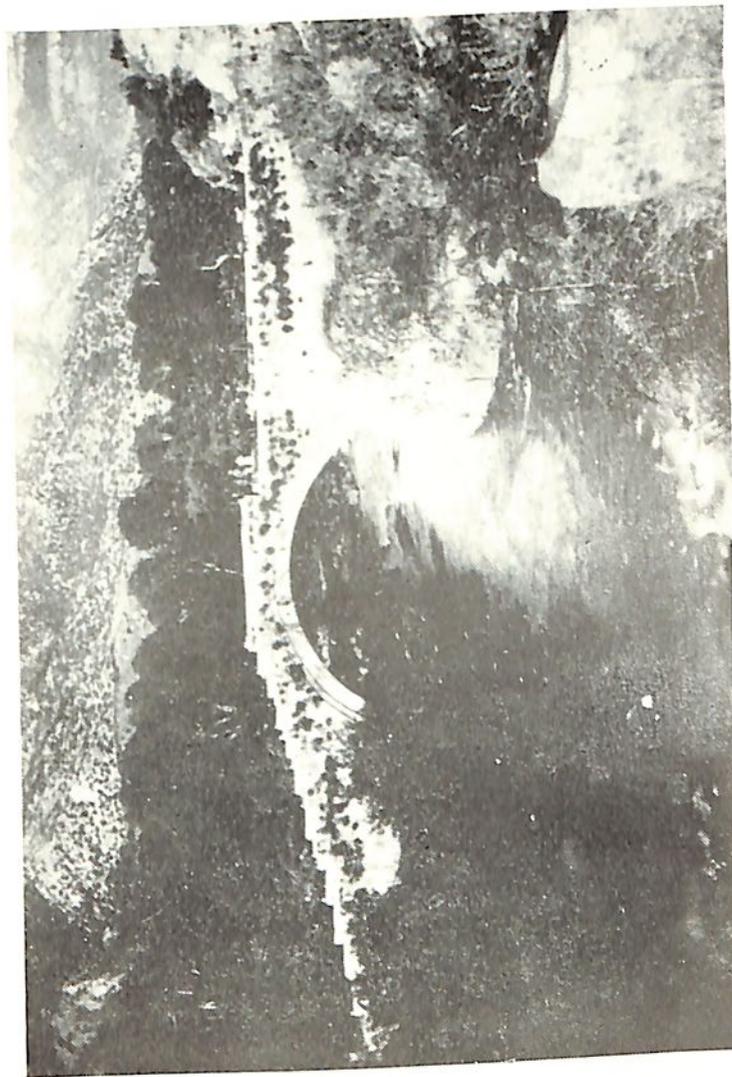
Նա գնել էր սեփականատերերից նախկին Ս. Աստուածածին մատուռի քարքարոտ ու մացառոտ տեղը, որը ծանր աշխատանքով շրջապատել էր տվել պարիսպով, անելով մեծ ծախսեր: Նա կառուցել էր տվել այդ տեղում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքը և դարգարել էր նրան ոսկե և արծաթե խաչերով, կանթեղներով, սպասներով ու նաև պատկերներով՝ դրվագված ոսկով, արծաթով, ակներով և մարգարտով: Շինել էր տվել վանականների, իշխանների և քահանաների համար բազմազան բնակարաններ: Վանքին նա իբրև սեփականութուն տվել էր հետևյալ կալվածները և գույքը³:

1. Ութը գյուղ (կամ ամբողջովին կամ նրանց որոշ մասը).
2. Վեց այգի՝ Երևանում, Օշականում, Կոշում, Արուճում, Մրենում և Մմակում.
3. Մեկ իջևանատուն կամ վաճառատուն (խանապար) և Պապենց կոչվող խանապարի 4 դանգը, այսինքն՝ $\frac{2}{3}$ -ը:

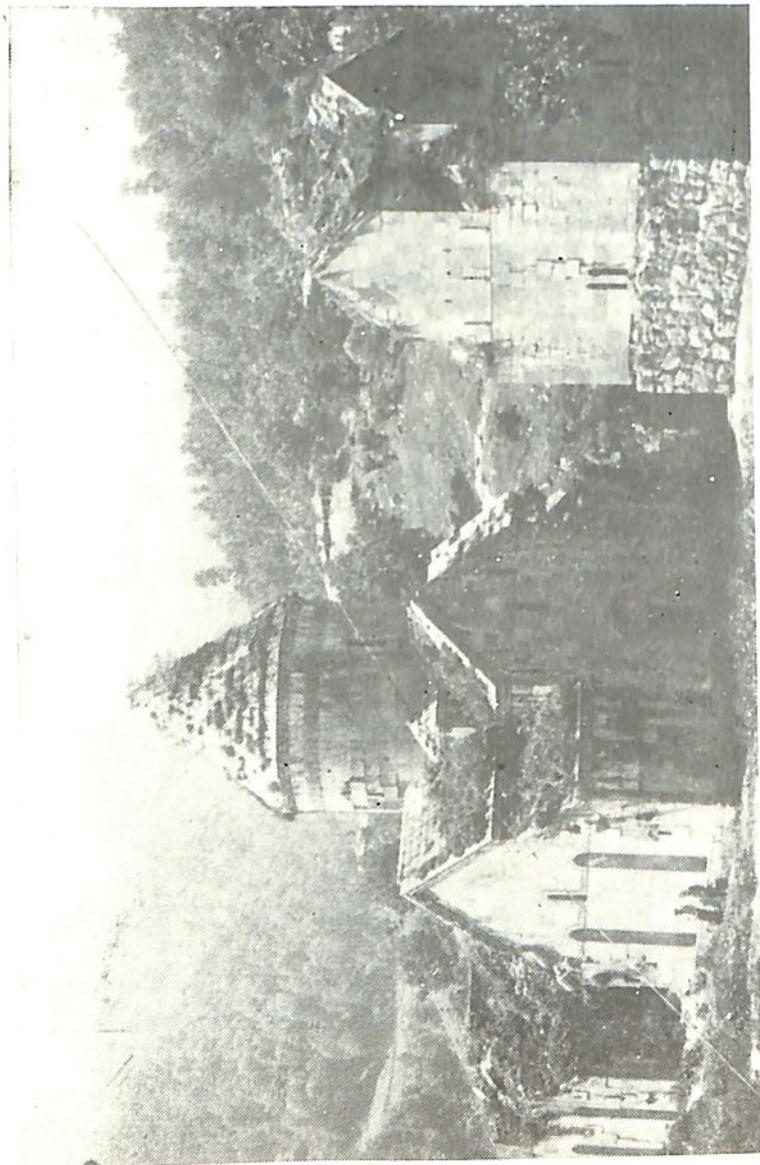
¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 44 և 54:

² Տե՛ս Հովսեփյան, Խաղբակյանք, Ա, էջ 16:

³ Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, 75. «Վիմական տարեգիր», էջ 58—59. Мapp. Ашт, էջ 33—34:

Սահանքի կամուրջը (XII դ.)

Նոր-Գեորգ վանքը (XII դ.)

4. Բոլոր տները, որ գտնվում էին Հատեցոնց փողոցում.
5. Բոլոր խանութները, որ գտնվում էին առաջին խանապարին կից, և Պապենց խանապարի դռան մոտ գտնվող խանութը.
6. Երկու բաղանիք,— մեկը, որը գտնվում էր հրապարակում, և մյուսը ևս՝ մարագի հետ միասին.
7. Մեկ ջրմուղ (միլ) հրապարակում.
8. Մեկ պանդոկ-իջևան (փնդուկ) քաղաքում և կամարակապ պանդոկը.

9. Երկու ակն ձիթահանք.
 10. Գլխի դռան մոտ գտնվող կես ակն ջրաղացի ամբողջ մի թարփը և մի այլ թարփի շաբաթական երկու օրը. նաև Գլխոթի ջրաղացի մեկ թարփի շաբաթական երկու օրը.

11. Մի քանի ախոռներ՝ ա. տեր Սարգսի ախոռը և բ. ախոռները վանքի դռան մոտ.

12. Մի քանի մարագներ՝ ա. մարագը, որ բաղանիքին կից էր, բ. տեր Սարգսի մարագը և գ. մարագը վանքի դռան մոտ.

13. Երկու բանջարանոց («պահեղ»),— ա. մեկը՝ վանքի առջև և բ. մյուսը՝ գետի ափին.

14. Արտավազրի լանջը Գլխոթի դռնից մինչև գետը.

15. Շատ հողեր՝ ա. քաղաքի դռան մոտ, բ. «Բեշկենակապ»-ից մինչև կամուրջը և գ. այլ բազմաթիվ գրավ գրած հողեր, որ այս րնծայագրի մեջ չեն հիշատակված. «եթե տերերը վճարեն ոսկին վանքին՝ [հողերը պետք է վերադարձվեն]— այդ մասին գրել եմ ուրիշ կտակագրի մեջ»:

Ինչպես տեսնում ենք, Հոնենց Տիգրանը հատուկ տիպի իշխան էր, որ իր անշափ հարստությունները կուտակել էր, գլխավորապես, առևտրով ու վաշխառությամբ:

Զաքարեի և Իվանեի Բագրատունյաց Հայաստանի մեծագույն մասին տիրապետելուց ղեռ առաջ, ինչպես վերև տեսանք, ղեռևս Շեղդադյանների ժամանակ սրանց ամիրայությունյան մեջ կար մեծ թվով հայ բնակչություն ու նաև հայ ազնվականություն, որը որոշ դեր էր կատարում թե՛ Անիի կառավարման գործում և թե՛ Շեղդադյանների գործերի շարքում:

Շիրակ-Անիի և այլ շրջանների վերանվաճումից հետո՝ այս կողմերում գտնվող հայ իշխանությունների մնացորդները սկսեցին, բնականաբար, ուժեղանալ և կատարում էին քաղաքական ու կուլտուրական ավելի մեծ դեր, քան առաջ:

Հին այդ իշխանական տոհմերից ամենանշանավորն էր Պահ-

լավունիների տոհմը, որի հայրենական կալվածները գտնվում էին Շիրակի զանազան կողմերում՝ Մարմաշենի, Բազնայրի, Լմպատի (այժմյան Արթիկի մոտ) և այլ շրջաններում: Այս տոհմիցն էին Անի քաղաքի ու Շիրակի եպիսկոպոսները՝ Ապիրատի որդի Սարգիսը, Ապուղամրի որդի Գրիգորը, Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղը և ուրիշները, որոնք Անիի ամիրայի և այլ բարձր պաշտոնյաների հետ միասին կառավարում էին քաղաքը:

1225 թվի Մարմաշենի եկեղեցու մեծ արձանագրության մեջ հիշատակված է աշխարհիկ Պահլավունիներից իշխանաց իշխան Վահրամի թոռ և Ապուղամրի որդի, Ղարիփ կամ Խարիփ մագիստրոսը, որը նույն այդ արձանագրության մեջ անվանված է «քաջ և արի զաւրական»¹:

Հավանական է նույնպես, որ Անիի Վահրամ ամիրան, որը 1218 թվին հաստատել էր Գրիգոր եպիսկոպոսի հետ Վրաց Եպիփան կաթողիկոսի հրամանը եկեղեցական տուրքերի մասին Անիում, Պահլավունի էր, ինչպես Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը Պահլավունի Ապուղամրի որդին էր²:

Իվանե աթաբեկի գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասում, Վայոց ձորում, 13-րդ դարի առաջին տասնամյակում հիմնվեց Օրբելյանների իշխանությունը:

Այս մեծ իշխանության հիմնադիրն էր Օրբելյան Լիպարիտը՝ էլիկումի որդին և Վրաց իշխան Սմբատի Լիպարիտ որդու թոռը: Այս վերջին Լիպարիտը և նրա որդիները, էլիկումն ու Իվանեն, ինչպես վերև տեսանք, գնացել էին Պարսկաստան Մուհամմեդ Փահլավանի և Խզիլ-Ասլանի մոտ 1177/8 թվի մեծ ապստամբության ժամանակ, որ Վրաց իշխանները, Լիպարիտի եղբոր՝ ամիր-սպասալար Իվանե Օրբելյանի ղեկավարությամբ, կազմակերպել էին Գեորգի Գ թագավորի դեմ:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ՝ հոր մահից հետո էլիկումը ստացավ Փահլավանից կալվածների Նախիջևանի կողմերում և ամուսնացավ այստեղ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի Խաթուն անունով քրոջ աղջկա հետ, որը ազնվատոհմ Աբաս Ճահեկցու դուստրն էր³: էլիկումի որդին՝ Լիպարիտը հոր մահից հետո սնվում

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 70—71 և Надписи Мармашена, հրատ. Օրբելու, էջ 2:

² Տե՛ս Март, Надпись Епифания католикоса Грузии, СПб., 1910 և Հովսեփյան, Խաղրակյանք, էջ 14:

³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 393—397:

էր նույն կողմերում մի մահմեդականի մոտ, որն ամուսնացել էր Խաթունի հետ:

Սակայն, երբ Զաքարյանները նվաճեցին Դվինը և հարևան շրջանները՝ սրանք կարողացան Ստեփանոս եպիսկոպոսի աջակցությամբ այլազգի ամուսնու տնից փախցնել Խաթունին ու Լիպարիտին և նրանց բերել տվին Վայոց ձոր: Այստեղ Լիպարիտը Իվանե աթաբեկից ստացավ իր հայրենի Լոռու կալվածքների փոխարեն Հրաշկաբերդը և բազմաթիվ գյուղեր Վայոց ձորում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում և Կայենում:

«Դրանից հետո, — վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, — [Իվանեն] թագավորի հրամանով տվեց Լիպարիտին «անանցական գրով» իբրև հայրենիք՝ Հրաշկաբերդը իր սահմաններով և Վայոց ձորում այլ բազմաթիվ գյուղեր, Կոտայքում՝ էլաոը և ուրիշ շատ գյուղեր, Գեղարքունիքում՝ Համասրին և ուրիշ շատ գյուղեր և Կայենում՝ Աղստեք իր կերով: Եվ որովհետև սա էր Սյունիքի և այլ բերդերի առման առաջնորդը, ուստի և նա սրան տվեց նաև Սյունիքը՝ Որոտն ու Բարկուշատը և այլ բերդեր»:

[«Յետ որոյ հրամանաւ թագաւորին տայ փոխան հայրենեացն Լիպարտի անանցական գրով զՀրաշկաբերդ իւր զաւառովն և այլ բազում գեղորէս ի Վայոց ձոր, ի Կոտայսն զէլաոն և այլ գիւղս յոլովս. ի Գեղարքունի զՀամասրի և նա եղև առաջնորդ առման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն, տայ և ի ձեռս նորա զՍիւնիս՝ զՈրոտն, զԲարկուշատ և զայլ բերդորէսն»]¹:

էլիկումի որդի Լիպարիտը, Սյունյաց Օրբելյան մեծ իշխանության նախահայրը, ամուսնացավ այստեղ իշխանաց իշխան Բուբակի դստեր Ասիայի հետ: Արձանագրությունների վկայություններից երևում է, որ Բուբակը Զաքարյանների նշանավոր զորապետներից էր և ուներ մեծ կալվածների Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում: «Հայր Օհաննավանքի» 1211 թվի արձանագրության մեջ Բուբակն իրեն անվանում է այդ երկրի տեր, իսկ 1223 թվի Նորա-վանքի արձանագրության մեջ նա, ընծայելով Աղբերիս գյուղը Լիպարիտ Օրբելյանի կառուցած նորավանքի եկեղեցուն՝ իր ընծա-

¹ Նույնը, գլ. 42, էջ 397:

յագրի մեջ մատնանշում է, որ այդ գյուղը «իմ բաղկաւ առեալ էի յայլաղգեաց և իմ արեամբս թափեալ»¹:

Վայոց ձորում և հարեան շրջաններում Զաքարյանների ժամանակ հիմնվել էր նույնպես Խաղբակյան կամ Պոռշյան տոհմի մեծ իշխանութիւնը, որի ծագումը և պատմութիւնը մանրամասն լուսաբանված է Գ. Հովսեփյանի «Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Հայոց պատմութեան մեջ» աշխատութեան մեջ: Խաղբակյանները ծագմամբ, ինչպես պարզել է Գ. Հովսեփյանը, խաչենցիներ էին, և սրանց իշխանութեան աթոռանիստ կենտրոնը 12-րդ դարում գտնվել է Հավապտուկում՝ Խոխանաբերդ ամրոցի դիմ Խաչենագետի վրա²:

13-րդ դարի առաջին տասնամյակում Վասակ քաջ Խաղբակյանը, որը գործակցել էր ամիրսպասալար Զաքարեին և աթաբեկ Իվանին՝ Վայոց ձորի և, հավանորեն, նաև Բջնիի ու Գվինի գրավմանը՝ հիմնադիր եղավ մի ընդարձակ իշխանութեան, որի կալվածները գտնվում էին Վայոց ձորի, Շահապունիքի, Վարածնունիքի և Կոտայքի գավառամասերում: Արատեսի մի արձանագրութեան վկայութեամբ՝ այս Վասակը նվաճել էր Եղեգյաց ձորի ամրոցները, իսկ ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ նաև Հրաշկաբերդը³: Վերջինս վկայում է նաև, որ Օրբելյանների և Խաղբակյանների կողմնակալութիւնները կարգվել էին Գեորգի Լաշա թագավորի և աթաբեկ Իվանի կողմից:

«Եվ կարգում են Լաշա թագավորը և Իվանե աթաբեկը, — ասում է Ստեփանոս Օրբելյանը, — Լիպարիտին կողմնակալ այս աշխարհի [Սյունիքի] . նմանապես և մյուս իշխանին՝ ամենօրհնյալ Վասակ Խաչենեցուն, որը քրիստոսասեր և բարեպաշտ պարոն Պոռշի հայրն էր՝ կարգում են կողմնակալ Վայոց ձորում»:

[«Եւ կացուցանեն թագաւորն Լաշայ և աթաբէկն Իվանէ զԼիպարիտն կողմնակալ այսմ աշխարհի, նմանապէս և զմիւս իշխանն զամենօրհնեալն զՎասակ Խաչենեցի, զհայրն քրիստոսասէր և բարեպաշտ պարոնին Պոռշայ, կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս»]:

Ուշագրավ է, որ Խաղբակի որդին, Վասակը, իր կառուցած Կեղառութի կաթողիկէ եկեղեցու արձանագրութեան մեջ մատնանշում է, որ իրեն պատրոններն են եղել Իվանե աթաբեկը և ամիրսպաս-

ալար Զաքարեի որդի Շահնշահը⁴: Կարելի է ըստ այսմ ենթադրել, որ Խաղբակյանների կալվածների մի մասը գտնվել է ամիրսպասալար Զաքարեի գերիշխանութեան տակ գտնվող Այրարատ նահանգի շրջանում:

Օրբելյանների կենտրոնավայրերն էին Վայոց ձորում Արփա ավանը և Եղեգիքը, իսկ Խաղբակյաններինը՝ Սրկղունք ավանը (Հովսեփյանի կարծիքով՝ այժմյան Բաշքյանղը) և Բոլորաբերդը, որոնց մոտ գտնվում էին նրանց կառուցած Սպիտակավոր Աստվածածինը և Աղբերց կամ Գայլիձոր ու Թանատի վանքերը⁵:

Բացի Օրբելյաններից և Խաղբակյաններից, Վայոց ձորում կալվածներ ունեին նաև Շահունեցիք և Մահեանեանք: Առաջին իշխանական տոհմը իշխում էր Վայոց ձորի արևելյան կողմում՝ Հերհերում ու նրա շրջակայքում, իսկ երկրորդը՝ Նրբույն բերդում, որը գտնվում էր Վայոց ձորի արևմտյան կողմում՝ հին Վարդենիք, ըստ Ալիշանի՝ այժմյան Վրթանես գյուղի մոտ⁶:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Մահեանյանները շատ ավելի էին Բաղաջ կամ Կապանի իշխանական տոհմի և որ նրանց բերել ու բնակեցրել էր Վայոց ձորում աթաբեկ Իվանեն, որը տվել էր նրանց իբրև հայրենիք՝ Նրբույն բերդը և այլ հողեր⁷:

Զաքարյանները, ընդհանրապես, շատ հեռատես քաղաքակալութիւն էին վարում հին իշխանական տոհմերի մնացորդների նկատմամբ, որ պահպանվել էին Արցախի մի քանի շրջաններում: Սրանց հետ նրանք սերտ բարեկամութիւն հաստատեցին, կապելով իրենց հետ խնամիական կապերով:

Թարթառ գետի վերին հովտում և նրան կից Սոթից գավառում 12-րդ դարի սկզբներում հիշատակվում է Դոփյանների իշխանութիւնը, որի անունը ծագում է Զաքարեի և Իվանի Դոփ քրոջ անունից: Այս Դոփը, Զաքարյան Սարգիս իշխանի դուստրը, ամուսանացած էր այս կողմերի տեղական իշխան ո՛չ թե Ղարա Գրիգորի հետ, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ Հասանի հետ⁸:

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 144 և Ալիշան, Այրարատ, էջ 263:

² Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 146, 181 և Հովսեփյան, Խաղբակյանք, էջ 36

—45—

³ Նույնը, էջ 168:

⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԵ, էջ 366:

⁵ Դոփյան առաջին իշխաններն էին, ինչպես համոզիչ կերպով ցույց է տվել Գ. Հովսեփյանը, Հասանը՝ Դոփի ամուսինը, սրանց որդին Գրիգորը և ապա վերջինիս որդին Հասանը և նրա որդին Գրիգորը՝ Ասփախի ամուսինը. տե՛ս Խաղբակյանք, էջ 19—20 և Գ. Овсепян, Потомство Тарсанча Орбеляна, СПб., 1913, էջ 222—224:

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 51 և 67:

² Տե՛ս Հովսեփյան, Խաղբակյանք, էջ 29:

³ Նույնը, էջ 35, նաև Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԳ, էջ 350:

⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԶ, էջ 397:

Կարապետ եպիսկոպոսը կարծում է, որ Դոփյանների իշխանության կալվածների մի մասը, հավանորեն, Դոփը օժիտ էր տարել իր ամուսնուն՝ Այս ենթադրությունը կարող է, իրապես, ճիշտ լինել, որովհետև Դոփյանների իշխանության սահմանների մեջ արդեն 13-րդ դարի առաջին կեսում մտնում էր, հավանորեն, Սևանի լճի ամբողջ հարավակողմը մինչև Շողագա (ալմյան Երանոսից ու Աղամխանից մի փոքր հարավ), այսինքն՝ Գեղարքունիի մեծագույն մասը, որը պատկանում էր, ինչպես վերև տեսանք, աթաբեկ Իվանին:

13-րդ դարի երկրորդ կեսում, ըստ երևույթին, նրանք կարողացել էին ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները և այս ժամանակաշրջանի արձանագրություններում անվանում են իրենց «Ականոյ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շողագա՞ն և այլ բազում գաւառաց» տեր²:

Դոփյանների ընդարձակված իշխանության տեղադրության ու տարածության մասին առանձնապես կարևոր է Թարգմանչաց վանքի Ավետարանի 1312 թվի հիշատակարանը, որի մեջ Դոփյան իշխանաց իշխան Գրիգոր Բ-ի մասին, որն ամուսնացած էր Օրբելյան Տարսայիճ մեծ իշխանի դուստր Ասփայի հետ՝ ուշադրավ տեղեկություն է հաղորդված, որ նա «տէր և պարոն» էր «Փոքր Սիւնեաց, Հանդաբերդոյ և Ականց և բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչև Շաղուագայ»³: Այս իշխանության գահանիստ կենտրոնն է եղել, գլխավորապես, Մար գյուղաքաղաքը, իսկ տոհմային դամբարանը՝ Խաթրավանքը:

«Ի ժամանակս,— ասված է վերոհիշյալ Ավետարանի հիշատակարանում,— և ի դարս արուրց տիեզերակալութեան և արքայութեան բոլոր աշխարհաց ազգին նետաղաց, որ տիրէր ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կասպից, և յմիբատ գետոյ մինչև յայնկոյս լերանցն Կովկասու, որոյ գլուխ և ինքնակալ՝ խանն աշխարհակալ Խարբանդայ կոչեցեալ, ի թուին Հայոց ՉԿԱ (1312): Յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն, մեծ և երեւելի տոհմային պայազատութեան, ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի դասակարգէ բաշաց, ի գնդէ

1 Տե՛ս Կարապետ եպ., Նյութեր հայ մելիքության մասին, Բ, էջ 34:
2 Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 130 և Կարապետ եպ., Նյութեր հայ մելիքության մասին, Բ, էջ 44, 65 ևն.:
3 Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 532 և «Նյութեր հայ մելիքության մասին», Բ, էջ 52, 72 և 76:

գովելեաց, Գրիգոր իշխան Հայոց՝ տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց՝ Հանդաբերդոյ, և Ականոյ, և բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչև ի Շաղուագայ, և գաւառք մեր յանուանէ այս է՝ Սոթ Գլուխ, և Բերդաձոր, և Ճոխանց, Հասկաբակս, Ատրենին, Կալեր, Ուռիաձոր, և Խորուագետ, Դանոց և այլ իրեանց միջոց մազրովն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիք է, իրեանց շորս սահմանովն, ստոյգ և ճշմարիտ գրեալ կայ յաւետարանիս: Ամուսնացեալ ընդ դստէր Տարսայիճ իշխանին, ընդ ամէնօրհնեալ պարկեշտ տիկնոջն Ասփայի, ծնանի ի սմանէ ուստերս և դստերս, իսկ մինն, որում անունն էր Սարգիս, նուիրէ Քրիստոսի ի ստեղծեալ հասակին, որ արժանաւորութեամբ ի կոչմանէ հոգւոյն էանց ընդ ամենայն աստիճանս քահանայութեան, հասեալ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան տանն Խաչենոյ⁴:

Ջաքարեի և Իվանի մյուս քույրը, Խորիշահը, ամուսնացել էր բուն Խաչենի տեր Վախթանգի հետ, որին Կիրակոս Գանձակեցին անվանում է Տանկիկ, իսկ Վարդան վարդապետը՝ «Վաղթանգ Սակոեանց»⁵:

Արձանագրությունների մեջ այս տոհմի իշխաններն իրենց անվանում են «տէր Խաչենոյ» և «տէր Խոյախան բերդոյ Խաչենոյ»⁶, սակայն աղբյուրների ուշադիր քննությունից երևում է, որ սրանց պատկանել է, իրապես, Խաչենի միմիայն հարավային մասը, ուստի և Վարդան վարդապետը իրավացի կերպով համարում է սրանց «տէր Ներքին Խաչենոյ»⁷:

Խորիշահի և Վախթանգի որդին, Հասան Ջալալ Դոլան, որը 1240 թվին վերջացրել էր Գանձասարի մայր եկեղեցու կառուցումը, նույն այդ վանքի 1240 թվի արձանագրության մեջ իրեն անվանում է «բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր և ի յոգնասահման նահանգի»⁸:

Մեծն Հասանի որդու Տանկիկ Վախթանգի այս տոհմը, ինչպես ցույց է տվել Գ. Հովսեփյանը⁹, ցեղակից էր Վայոց ձորի Խաղբա-

1 Տե՛ս «ԺԳ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կադմեց Ն. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 84:
2 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 254 և Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 140:
3 Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 53, 73, 92:
4 Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 29, էջ 140:
5 Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 81:
6 Տե՛ս Խաղբակյանը, էջ 28—34:

կյան-Պոռշյանների տոհմին և սրա աթոռանիստ կենտրոնը գտնվում էր վերոհիշյալ Հավապտուկում՝ Խոխանաբերդ ամրոցի հյուսիսակողմում, Խաչենագետի աջ ափին՝, իսկ տոհմային դամբարանը՝ Գանձասարում:

Խաչենի այս տոհմի և Գոփյանների իշխանությունների միջև, Թարթառ գետի միջին հոսանքում, գտնվում էին Հաթերքի Վախթանգ իշխանի կալվածները, որին նրա կինը Արզուխաթունը, «մեծի իշխանաց իշխան Քրդին» գուտարը, Խուժավանքի 1214 թվի արձանագրության մեջ անվանում է «թագաւորազն»: Այս Վախթանգը «թագաւորազն» կոչվում է, ըստ երևույթին, այն հիման վրա, որ նրա մայրը Մամքանը՝ «Հաթերքու և Հանդաբերդու, Խաչենաբերդու և Հաւքախաղացին» տիրոջ Հասանի կինը, Կյուրիկե Բ-ի գուտարն էր: Նույն այս Մամքանը Խուժավանքի 1182 թվի արձանագրության մեջ իրեն ևս համարում է «Մամայ թագուհի»:

Թագավորազն Վախթանգը տեր էր ո՛չ միայն Հաթերքի, այլև «ամենայն վերին Խաչենոյ»¹: Նա վախճանվել էր 1214 թվին և թաղվել, ինչպես և իր վաղամահ երկու որդիները, իր տոհմի հանգստարանում, որ գտնվում էր Խուժավանքում, որը կոչվում էր նաև Դագի վանք²:

Վախթանգի մահից հետո, ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը.—

«Վեցհարյուր վաթսուն և երեք թվին [=1214] Հաթերքը տվին նրա տերերը Իվանին, որովհետև նրա բուն տերը, Վախթանգը մեռել էր և վախճանվել էին անժամանակորեն նաև նրա որդիները»:

[«Ի վեցհարյուր վաթսուն և երեք թուին զՀաթերք յԻանէ տուին տեարք նորա, զի մեռաւ Վաղթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարածամ»]³:

Այնուհետև վերին Խաչենի մեծագույն մասը, ինչպես և Հանդաբերդը և Խուժավանքը, ստացել էին, հավանորեն, Իվանից Գոփյանների: Թարգմանչաց վանքի Ավետարանի վերոհիշյալ հիշատակարանի ու նաև արձանագրությունների մեջ, իբրև տեր այդ

1 Տե՛ս Բաբխուսարյանց, Արցախ, էջ 182:

2 Տե՛ս «Վիճական տարեգիր», էջ 34: Համեմատե նաև Կառապետ Եպ., Նյութեր հայ մեկնությունների մասին, Բ, էջ 51:

3 Նույնը, էջ 56:

4 Տե՛ս Բաբխուսարյանց, Արցախ, էջ 203:

5 Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 27, էջ 140:

տեղերի՝ հիշատակված են հետագայում Գոփյան Գրիգոր Բ-ը և նրա նախնիքները:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, թագավորազն Վախթանգի և նրա որդիների մահից հետո Հայաստանի այս կողմերում գոյություն ունեին երկու մեծ իշխանություններ՝ Վախթանգյանների իշխանությունը ներքին Խաչենում և Գոփյաններիինը՝ Գեղարքունիքում, Փոքր Սյունիքում և Վերին Խաչենում:

Պետք է ասել, որ Խաչենը և նրա ղինվորական ուժեղ ազնվականությունը խիստ կարևոր ու խոշոր դեր են կատարել Զաքարյանների ժամանակ: Խաչենի իշխանական տոհմերը ո՛չ միայն իրենց ձեռքումն ունեին Խաղբակյան, Գոփյան և Վախթանգյան մեծ իշխանությունները, այլև, լինելով Իվանի աթաբեկի մոտ բարձր պաշտոնյաներ կամ գործակալներ՝ հեջուր կամ գերագույն կառավարիչ էին նրա արքունիքի և խնամակալ էին նրա որդու:

1198 թվի Հոռոմոսի և Տալարի արձանագրություններում հիշատակված են հեջուր Գրիգորը և Սմբատը, որոնք իրենց եղբայրների հետ տեր և պատրոն էին այդ տեղերի⁴: Առանձնապես կարևոր է Գոռավանքի մի այլ արձանագրությունը, որի մեջ Գրիգոր հեջուրը հաղորդում է, որ աթաբեկ Իվանեն նրան վերակացու էր կարգել իր տան և որ ինքը ամիրսպասալար Ավագի հեջուրն է: Նա հաղորդում է նույնպես, որ ինքը Սմբատի որդին է ու թոռն է մեծ Վախթանգի, որոնք Արցախ աշխարհի կողմնապետներն են⁵:

Հետաքրքիր է սակայն, որ Հոռոմոսի 1228 թվի արձանագրության մեջ հիշատակված է մի այլ հեջուր, դարձյալ Գրիգոր անունով, բայց որդի Հասանի⁶: Սա նույնպես Հոռոմոս վանքի պատրոնն էր և, ամենայն հավանականությամբ, ազգականն էր Սմբատի որդու Գրիգոր հեջուրի: Կիրակոս Գանձակեցին ևս վկայում է, որ աթաբեկ Իվանեն մահվան ժամանակ (1233/4) հանձնել էր «զորդին իւր և զտուն» իր սնուցած Գրիգոր անունով իշխանին, որի մականունն էր «Տղայ»⁷:

1 Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 532. Բաբխուսարյանց, Արցախ, էջ 290—291, «Վիճական տարեգիր», էջ 130 և Զալալյանց, Ճանապարհորդություն, էջ 200—203:

2 Տե՛ս «Վիճական տարեգիր», էջ 39, 42—43:

3 Նույնը, էջ 42 և Զալալյանց, Ճանապարհորդություն, Ա, էջ 139:

4 Նույնը, էջ 71:

5 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 210: Գ. Հովսեփյանի կարծիքը, որ այս Գրիգոր Տղան նույնը պիտի լինի Հոռոմոսի արձանագրությունների մեջ հիշատակված Սմբատի եղբայր հեջուր Գրիգորի հետ, ինչպես տեսնում ենք, հավանական չէ. տե՛ս «Սաղբակյանք», էջ 21:

Բոլոր այս հեշուբները, որոնք մեծ դիրք ունենին Իվանեի արքունիքում՝ հավանորեն, խաչենի իշխաններից էին և իրար ազգակից:

Ջաքարեի և Իվանեի մյուս քույրը նանան Կյուրիկյան Աբաս Բ-ի կինն էր: Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, Աբաս Բ-ը Կյուրիկե Բ-ի որդին էր, որն իշխում էր Մածնաբերդում¹: Նա վախճանվել է տասնինը տարեկան հասակում՝ ամուսնանալուց երկու տարի հետո, առանց ունենալու իր կնոջից ժառանգ:

Կարապետ եպիսկոպոսը ենթադրում է, որ նանան ևս, ինչպես և Դոփը, իր ամուսնուն տարած պիտի լիներ իբրև օթիտ հարուստ կալվածներ²: Նանան ունեցել է, իրոք, մեծ կարողություն և, ինչպես հայտնի է, 11-րդ դարի վերջերում կառուցել է իր ամուսնու հիշատակին Սանահնի կամուրջը Ջորագետի վրա, որը մինչև այժմ կանգուն է³:

Բացի այս իշխանություններից կային նաև այլ մանր իշխանություններ հյուսիսային Հայաստանում, գլխավորապես, Լոռում, Ջորագետում և Մահկանաբերդում, ինչպես օրինակ, Համադասսայան-Մամիկոնյանները Դսեղում, Արծրունյաց Ամիր Քրդի տոհմը Մահկանաբերդում, Ուքանյանները, Սևադյանները, նաև ուրիշ տոհմեր:

13-րդ դարի սկզբում Վրաստանի գերագույն իշխանության և Ջաքարյանների տիրապետության տակ վերականգնված էր, ինչպես տեսնում ենք, պատմական Հայաստանի մեծագույն մասը, որը ծածկված էր նորից զինվորական հայ իշխանությունների խիտ ցանցով:

Այս իշխանությունները, որ կազմակերպվել էին Վրաց մեծ պետության թե՛ արևելյան և թե՛ հարավային սահմաններում՝ նրա համար այժմ ամուր պատվար էին հանդիսանում շրջակա ամիրայությունների հարձակումների դեմ: Այնպես էր թվում արդեն, որ անդրկովկասյան ժողովուրդների սերտ դաշնակցությունը երկարատև կերպով ապահովելու էր քաղաքական ու կուլտուրական նրանց վերածնությունը:

Բայց տարաբախտաբար այդպես չեղավ:

Շուտով անզուսպ հեղեղի նման ներս խուժեցին Միջին Ասիայի տափաստաններից Առաջավոր Ասիա մոնղոլները և նրանց

միացած թուրքական այլ քոչվոր ցեղեր: Սրանք նվաճեցին գրեթե ամբողջ Ասիան և Արևելյան Եվրոպան:

Վրացական-հայկական ուժերը չունեին, իհարկե, հնարավորություն ու կարողություն պաշտպանելու իրենց երկիրն այս հզոր թշնամուց, որին չէին կարողացել դիմադրել ավելի մեծ պետություններ, ինչպիսիններն էին իվարեզմը, Չինաստանը և Ռուսաստանը:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 145:

² Տե՛ս «Նյութեր հայ մեխիբության մասին», Բ, էջ 32:

³ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 71:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՐ
ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ**

1. Աղբյուրների և ուսումնասիրությունների սակավությունը:— 2. Նոր վերածնությունը Չափարյանների ժամանակ:— 3. Հայաստանի տնտեսական-կուլտուրական զարգացման կանգառումը Քաղաքատուրայաց շրջանի բուռն վերելից հետո:— միջազգային ու տարանցիկ նախկին մեծ առևտրի զարգացման խոչընդոտները:— 4. Քաղաքների վերակենդանացմանը նպաստող նոր պայմանները 12-րդ դարում:— բնական տնտեսության գործընթացումը սելջուկյան արշավանքներից հետո:— 5. Տարանցիկ առևտրի և քաղաքների վերստին բուռն զարգացումը Չափարյանների ժամանակ:— Վենետիկի և Գենովայի մեծ դերը:— 6. Կուլտուրայի և շինարարության ծաղկումը Չափարյան շրջանում:— 7. Գրականության և դիտարկման զարգացումը:— 8. Չափարյան Հայաստանի քաղաքական կազմակերպությունը:— օտար ազդեցության հետևանքները:— 9. Ֆեոդալական հարաբերությունների ընդհանուր բնույթը:— «պատրոն»-ներ կամ «պարոն»-ներ:— գործակալական պաշտոնները:— 10. Վերականգնված Հայաստանի հիմնական պարտականությունը Վրաց քաղաքացուական հանդեպ:— 11. Կաթսա քաղաքի միացումը Վրաստանին:— 12. Եկեղեցական կալվածատիրությունը և հոգևորականության իրավունքների ընդարձակումը:— 13. Գյուղացիության նորտական դրությունը:— 14. Կալվածատերերին վերադրվող հարկերը:— 15. Շինականների պարտադիր ձեռն աշխատանքները (կոոր):— 16. Ստրուկները:

Հայաստանի ներքին կացությունը սելջուկյան արշավանքներից հետո և Զաքարյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում դեռևս մի մութ խնդիր է, որ շատ քիչ է ուսումնասիրված:

Այս շրջանի ներքին կյանքը լուսաբանելու համար առաջնակարգ աղբյուրներ կարող են համարվել վիճակական արձանագրությունները և պեղումների ու հնագիտական հետազոտումների վիճակագրությունը և պեղումների ու հնագիտական հետազոտումների միջոցով ստացվող փաստական տվյալները: Սակայն հայ պատմագիտության կարևորագույն այդ աղբյուրները, դժբախտաբար, դեռ մինչև այժմ բավարար չափով հավաքված, հրատարակված ու ուսումնասիրված չեն:

Հայկական հնությունների և արձանագրությունների գիտական հրատարակման և հետազոտման գործը դեռ նոր է սկսվել և երկար ժամանակ է հարկավոր, որ այդ աշխատությունները լայն ծավալ ստանան և երևան բերեն այս ժամանակաշրջանի ներքին կյանքը լուսաբանող նոր փաստեր ու տվյալներ:

Նյութերի և աղբյուրների սակավության և հատուկ մանրաքննին ուսումնասիրությունների բացակայության պատճառով Հայաստանի ներքին կյանքը վերոհիշյալ դարերում կարելի է ցուցադրել ընդհանուր գծերով միայն:

Սելջուկյան արշավանքների շրջանում Հայաստանը, ինչպես տեսանք, խիստ ավերվել էր, իսկ բնակչությունը սրի ու գերության էր մատնվել կամ գաղթել ապահով տեղեր:

Պեղումները և հնագիտական սակավաթիվ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բուռն Հայաստանում, սելջուկյան արշավանքների ժամանակներից մինչև Զաքարյանների տիրապետությունը՝ շինարարությունը և կուլտուրական լայն աշխատանքները կանգ էին առել: Ծիշտ է՝ Մելիքշահի ժամանակ (1072—1092) հայ բնակչության դրությունը սկսվել էր բարվոքվել, սակայն նրա հաջորդների ժամանակ անիշխանությունն ու անապահովությունը հարբերաբար շարունակվել էին, և երկար ժամանակ էր հարկավոր, որ հայության մնացորդները կարողանային ուշքի գալ, և վերաստեղծել կիսավեր իրենց երկրում նոր կյանք ու նոր տնտեսություն և նախապատրաստել երկիրը քաղաքական ու կուլտուրական նոր վերածնության համար:

12-րդ դարի երկրորդ կեսում միայն, մոտ հարյուր տարվա քրտնաջան աշխատանքից հետո՝ Հայաստանի մեծագույն մասն այնքան արդեն զորեղացել էր, որ կարողացավ մաս առ մաս, Վրաստանի օգնությամբ և Զաքարյանների առաջնորդությամբ, ազատագրվել մահմեդական տիրապետությունից: Նույն ժամանակաշրջանում և, գլխավորապես, 13-րդ դարի առաջին տասնակամյակներում Հայաստանի զանազան մասերում մեծ թափով սկսել էր վերակենդանանալ ու զարգանալ կուլտուրական ստեղծագործ կյանքը և ընդհատված շինարարությունը:

Քաղաքատուրայաց թագավորության ժամանակ, ինչպես ցույց էր տվել նախորդ իմ աշխատություններում,¹ Հայաստանում աչքի

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 140—156 և «Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում», Երևան, 1940:

էր ընկնում սոցիալական-տնտեսական հատուկ մի երևույթ՝ խոշոր քաղաքների և քաղաքային կյանքի բուռն զարգացումը: Այդ ժամանակաշրջանում բացառիկ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Հայաստանում առևտրի, արդյունագործության և ապրանքա-գրամական տնտեսության զարգացման համար:

Այս մեծ զարգացման հիմնական պատճառներից գլխավորն այն է, որ Բագրատունյաց Հայաստանը ո՛չ միայն ժամանակավորապես դառել էր միակ տրանզիտային ճանապարհը համաշխարհային առևտրի, այլև տնտեսական արտակարգ մեծ նշանակություն էր ստացել իբրև միակ շեղոք ու ապահով վայրը միջազգային առևտրի և, մասնավորապես, առևտրական հարաբերությունների պատերազմող թշնամական երկրների՝ Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության միջև:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո՝ Հայաստանը, հիմնովին ավերված ու թալանված, կորցրեց միջազգային առևտրական իր այդ նշանակությունը: Ամիրայությունները, որոնք կազմվել էին Հայաստանի զանազան շրջաններում և որոնք պարբերաբար կռիվ էին մղում թե իրար դեմ և թե Վրաստանի ու նրա գերագույն իշխանության տակ գտնվող երկրների դեմ՝ դժվար թե ի վիճակի լինեին իրենց հովանավորությամբ ապահովելու առևտրական կանոնավոր ու հարատև երթևեկությունը:

Անկախ այս հանգամանքից, Հայաստանը, իբրև միջազգային տրանզիտային առևտրի ճանապարհ, հետզհետե կորցնում էր իր այդ նշանակությունը նաև ուրիշ պատճառներով:

XI—XII դարերում մեծ դժվարությունների էր հանդիպում Հայաստանի ու Անդրկովկասի առևտուրը հարավային Ռուսաստանի հետ Ղազաղ թուրքերի արշավանքների պատճառով, որոնք 11-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած գրեթե անընդհատ հարձակվում էին ու ավերում հարավային Ռուսաստանի երկրները: Մյուս կողմից՝ խաչակրաց արշավանքների ընթացքում միջազգային առևտուրը սկսել էր խիստ զարգանալ Առաջավոր Ասիայի հարավային երկրներում և առաջնակարգ նշանակություն էին ստացել առևտրական հարավային ճանապարհները: Առևտրական ամենախոշոր կենտրոններ էին դառել այստեղ Եգիպտոսը, Ասորիքը, Կիլիկիան և Միջագետքը:

Հայաստանը, որպես համաշխարհային առևտրի տրանզիտային կամ տարանցիկ ճանապարհ, մեծ չափով կորցնում էր իր նախկին նշանակությունը:

Ճիշտ է, Վրաստանի զորեղացման շրջանում 12-րդ դարում, երբ սրա տիրապետության կամ գերիշխանության սահմաններն ընդարձակվել էին Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, առևտրական կյանքն Անդրկովկասում սկսել էր նորից վերակենդանանալ ու զարգանալ, սակայն այդ վերակենդանությունը, Բագրատունյաց շրջանի առևտրական հարաբերությունների համեմատությամբ, ունենալու էր ըստ իս համեստ չափեր:

Հայաստանի քաղաքների որոշ բարեկեցությունը, որ նրանք ունեցել են սելջուկյան արշավանքներից հետո 12-րդ դարում՝ դժվար է, ուրեմն վերագրել համաշխարհային մեծ առևտրի զարգացմանը Արևմուտքի հետ: Կուլտուրական ու տնտեսական նոր վերակենդանությունն այս քաղաքներում կապ է ունեցել, հավավերակենդանությունն այս քաղաքներում կապ է ունեցել, հավանորեն, ինչպես ճիշտ են մատնանշել պատմագետները, Առաջավոր նորեն, ինչպես ճիշտ են մատնանշել պատմագետները, Առաջավոր Ասիայի քաղաքների ընդհանուր զարգացման հետ մահմեդական երկրներում: Հայաստանում մեծ քաղաքները մինչև 12-րդ դարի երկրներում: Հայաստանում մեծ քաղաքները մինչև 12-րդ դարի վերջերը գտնվում էին, ինչպես վերև տեսանք, մահմեդական ամիրայությունների իշխանության տակ և քաղաքական ու կուլտուրական կենտրոններ էին դառել Շեղագույանների, Շահի-Արմենների և Կարսի ու էրզրումի իշխանությունների: Եվ հասկանալի է, որ այս ամիրայությունների և նորաստեղծ սելջուկյան սուլթանությունների միջև պետք է այս ժամանակներում հաստատված լինեին կենդանի ու սերտ հարաբերություններ՝ թե կուլտուրական և թե տնտեսական:

Որ Հայաստանը և նրա քաղաքները, անգամ Վրաստանի գերիշխանության ժամանակ, անկարող եղան վերահաստատել նախասելջուկյան մեծ վերածնության իրենց նախկին բարեկեցությունը՝ այդ մասին հայ աղբյուրների մեջ կան ուշագրավ ակնարկներ:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանում, երբ Հայաստանը տրանզիտային ճանապարհ էր համաշխարհային առևտրի և տրնտեսական բուֆեր էր և կենտրոնավայր միջազգային առևտրական հարաբերությունների՝ դրամական շրջանառությունը հասել էր Հայաստանում մեծ չափերի: 10-րդ դարի և 11-րդ դարի առաջին կեսի տուրքերից շատերը, ինչպես ցույց էի տվել նախորդ իմ աշխատություններում՝ եղել են դրամական: Արձանագրությունների բովանդակությունից կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ

1 Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 263—264 և Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում, Երևան, 1922, էջ 93—94:

«Երբեմն,— վկայում է Քարթլիս-ցխովրեբայի Անանուն հեղինակը,— [Թամարն ու Դավիթը] անցնում էին [հայնկույս կիսի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև որսի գնում Գեգութ և Աջամեթ: Ապա անցնում էին Քարթլի, Սոմխեթ և կանգ առնում Դվինում, ուր նրանց մոտ գալիս էին խարաջ [տալու] Գանձակեցիները և վերին քաղաքացիները: Գարնանը բարձրանում էին Սոմխեթ, ստանալով խարաջ նախիջևանեցուց և գնում Կողա՝ Արտահանի գլուխը, ստանալով և այնտեղից խարաջ, նաև Կարնո քաղաքից, Երզրնկայից և այլ շրջակա քաղաքներից»¹

Ուշագրավ է առանձնապես և այն, որ հայկական նորանվաճ երկրներում անշարժ գույքերին ու կալվածներին տիրապետել են ո՛չ թե Վրաց թագավորները, այլ Ջաբարեն ու Իվանեն, որոնք ըստ իրենց բարեհայնցողության այդ կալվածները կամ սեփականացրել են և կամ տվել իրենց գորավարներին ու ազնվական այլ և այլ տոհմերին: Բացառություն է կազմում միմիայն Կարս քաղաքը, որը Վրաց թագավորությունը գրավել էր 13-րդ դարի սկզբում (1206/7 թ.) և կցել էր անմիջապես արքունական կալվածներին, հանձնարարելով նրա կառավարությունը Թամար թագուհու որդուն: Այս բացառիկ փաստն առանձնապես շեշտում են թե վարդան վարդապետը և թե Վրաց Բասիլի պատմագիրը:

«Ի վեցհարիւր չիսուն և հինգ թուին,— ասում է վարդանը,²— առին զԿարս՝ թագաւորին»:

Իսկ Բասիլի պատմագիրը, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է նույնպես, որ.

«Այս մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, որ գրավել էր Չորակերտից մինչև Արաքս, Գագից մինչև Գանձակ և Ջավախքից մինչև Սպեր»³:

Հայաստանի վերականգնման այս ժամանակաշրջանում ո՛չ միայն վերահաստատվեց կալվածատիրական ու քաղաքական իր իրավունքներում հայ ազնվականությունը, այլև հայ եկեղեցին ևս ստացավ ամենուրեք իր նախկին հեղինակությունը և քաղաքական նշանակությունը:

Ջաբարյանների ժամանակ նորոգված են բազմաթիվ ավերված

վանքեր և եկեղեցիներ և շինված են նաև բամաթիվ նոր եկեղեցիներ: Այդ վանքերն ու եկեղեցիները ազնվականությունից ու ժողովրդից ստանում էին շարունակ ընդարձակ կալվածներ և հարուստ նվերներ: Այսպիսով, հայ եկեղեցին ևս դառնում էր երկրում խոշորագույն կալվածատերը, իսկ հայ հոգևորականության բարձր դասը, որ ծագում էր, մեծ մասամբ, իշխանական տոհմերից, քաղաքական իր դիրքով ու իրավունքներով ո՛չ պակաս հեղինակավոր էր, քան իշխանաց իշխանները:

Գյուղացիության դրուժյունը Ջաբարյան Հայաստանում կարոտ է դեռ հատուկ ուսումնասիրության: Այս խնդիրը լուսաբանելու համար առաջիմ միակ աղբյուրներն են վիճակական արձանագրությունները և Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը: Ինչպես երևում է այս աղբյուրների վկայություններից, գյուղացիության մեծագույն մասը՝ շինականները, գտնվել են ճորտական վիճակում. նրանք ամրացված են եղել հողին և առանց կալվածատիրոջ թույլտվության իրաված են եղել հողին և առանց կալվածատիրոջ թույլտվության իրավունք չունեին հեռանալ ու գաղթել ուրիշ տեղ: Մխիթար Գոշը, թեև ինքը այլ տեսակետ ունի, սակայն իր հողվածից երևում է, որ իրականությունը համապատասխան չէ եղել նրա ազատամիտ տեսակետին:

«Մարդկային մեր բնությունը,— ասում է Գոշը,— արարիչն ազատ է ստեղծել, բայց տերերին ծառայելը հողի և ջրի կարիքի պատճառով է: Եվ ևս պատշաճ եմ համարում հեկարիքի պատճառով է: [շինականը], թողնելով տիրոջ հողը, տեղալ վճիռը,— որ նա [շինականը], թողնելով տիրոջ հողը, ազատ կարող է ապրել, ուր որ կամենա: Սակայն եթե տերերից ոմանք այդ թույլ չտան և զնացածներին ստիպեն ետ դառնալ՝ հոր մահից հետո ազատ պիտի լինեն որդիները, որոնք ծնվել են ոչ թե այդ, այլ ուրիշ տեղում»:

[«Ազատ չԱրարչէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տերանց յաղազս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան,— զի թողեալ զտէրունիսն պատշաճ կարծեմ դատաստան,— զի թողեալ զտէրունիսն ազատ է ուր և կամեսցե կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ որ ի ազատ է ուր և կամեսցե կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ որ ի տէրանցն և բռնադատէ զզնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ»]¹:
Վիճակական արձանագրությունների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևել, որ շինականներին կարելի էր ծախել, նվիրել և

¹ Տե՛ս Մեկիսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 21:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 2Բ, էջ 138:

³ Տե՛ս Մեկիսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 36 և В. Дондуа, Басили, историк царицы Тамары, «Памятники эпохи Руставели», էջ 71:

¹ Տե՛ս «Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 320 [II, 3]:

կտակել ինչպես առանձին առանձին, նույնպես և ամբողջ գլու-
ղերով:

Ամրացած լինելով իրենց տերերի հողին՝ շինականները, ինչ-
պես երևում է Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքի վկայություննե-
րից՝ այդ հողից օգտվելու համար պետք է նրանց վճարեին բնա-
հարկ, որը թե Բագրատունյաց և թե այս ժամանակաշրջանում ան-
վանվում էր շարխա¹:

Շարխատի տարածված ու սովորական շափը Զաքարյանների
իշխանության ժամանակ եղել է, ըստ երևույթին, բերքի հինգերորդ
կամ տասներորդ մասը, որ Մխիթար Գոշի մոտ անվանված է
«հնգեակ» և «տասանորդ»: Հնգյակ տալիս էին շինականները ջրովի
հողերի համար, իսկ անջրդի հողերի համար տալիս են տասանորդ:
Բացի այդ, նրանք որոշ հարկ վճարում էին նաև ոչխարների և կո-
վերի համար:

Մխիթար Գոշի կարևոր վկայությունը շինականների հար-
կերի մասին ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բո-
վանդակությամբ:

«Արծաթագին անդաստանը, այգեստանը և բուրաստա-
նը,— ասում է Մխիթար Գոշը,— չպետք է լինեն հնգյակ
հարկի տակ. նմանապես և ջրաղացները, տները և խանութ-
ները: Իսկ բնակիչները պետք է հարկ վճարեն արհեստի և
կամ վաճառի համար, որովհետև գլխահարկ տալիս են ոչ
թե քրիստոնյաները, այլ այլազգիները, երբ նրանց բռնի
կերպով հարկատու են դարձնում: Բայց ջրովի անդաստան-
ները պետք է տան հնգյակ, իսկ անջրդիները՝ տասանորդ,
որովհետև թագավորին և իշխանին է պատկանում միայն
հողը և ոչ ջուրը. նույնպես և անջրդի այգիները և ծառաս-
տանները:

Բացի այդ [շինականները] շաբաթվա ընթացքում պար-
տավոր են յոթից մեկ օր աշխատել իշխանի կամ տիրոջ հա-
մար. բայց ավելի աշխատեցնելը ստորադրյալներին մեծ
անիրավություն է:

Եզից առանձին հարկ չպիտի տրվի, որովհետև նրա հարկը
հենց այն աշխատանքն է, որ նա կատարում է հնգյակի
համար:

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի
պատմության», II, էջ 10—18:

Կովից միայն լիտր չուղ պիտի տրվի:

Արտոի համար այլ հարկ չպիտի տրվի, որովհետև հարկի
տակ են հենց իրենք արտականները:

Ոչխարների համար տրվելու է գառների տասներորդ
մասը. եթե տերերը համաձայնեն, կարելի է փոխանակել
ոչխարով ըստ արժողության:

Զիուց, ջորուց և իշուց հարկ չպիտի վերցնեն, որովհետև
[շինականը] շատ անգամ աշխատանք է կատարում նրան-
ցով տիրոջ մոտ»:

[«Արծաթագին անդաստան և այգեստան և բուրաստան մի՛
լիցի ընդ հարկաւ հնգեկի. նմանապէս և ջրաղաց և տուն և
խանութ: Այլ թէ բնակիչքն ընդ արուեստի և կամ ընդ վա-
ճառի հարկիցն, զի ոչ է հարկ գլխոյ քրիստոնէից, բայց
այլազգեաց՝ յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արասցեն: Բայց
անդաստանք ջրաբերք լիցին ընդ հնգեկաւ, այլ ոստինք
տասանորդեսցին. զի հող միայն է թագաւորի և իշխանի, և
ոչ ջուր. սոյնպէս ոստինք, այգիք և ծառաստանք:

Այսպէս և յաւուրս շաբաթու յեօթնէ մին գործիցի իշխա-
նին և տէրունի. այլ աւելի աշխատելն զձեռամբ անկեալն
անիրաւութիւն մեծ է:

Եզին առանձին այլ հարկ մի՛ լիցի, զի այն իսկ է, զոր
աշխատեալ հնգեկի:

Կովու լիտր եղն միայն լիցի:

Արօտի այլ հարկ մի՛ լիցի, զի այն իսկ են արօտականք
որ հարկին:

Ոչխարք ի գառինսն տասանորդեսցին, թէ հաճոյ իցէ
տէրունեացն՝ ընդ ոչխարի փոխանակիցէ ըստ արժանւոյն:

Զիոյ և ջորույ և իշոյ մի՛ լիցի հարկ, զի նոքօք բազում
անգամ ծառայէ գտէրունիսն»¹:

Վիճական արձանագրությունների վկայություններից երևում է,
որ բացի Գատաստանագրքում հիշատակված այս հարկերից, գո-
յություն են ունեցել նույն այս ժամանակաշրջանում նաև ուրիշ
հարկեր: Սակայն այս խնդիրը կարելի կլինի հանգամանորեն քըն-
նության առնել, երբ հրատարակված կլինի արձանագրությունների
լրիվ ժողովածուն:

Գատաստանագրքի վերև մեջ բերված հատվածում խիստ կա-

¹ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գատաստանագրք, II, 1, էջ 314—316:

բևեր է Գոշի վկայութիւնը նաև կոռի ու նրա քանակական չափի մասին Զարարյան Հայաստանում: Շինականները, ինչպես երևում է նրա վկայութիւնից, պարտավոր էին, բացի հարկ վճարելուց, կատարել իրենց տերերի մոտ ու նաև իշխանների հրամանով ձրի աշխատանքներ:

Պարտադիր ձրի աշխատանքների օրերի միջին քանակը, որ, ըստ երևույթին, սովորական է եղել այս ժամանակաշրջանում, Գոշի մոտ ցույց է տրված շաբաթվա ընթացքում մեկ օր, ուրեմն՝ տարեկան 52 օր: Կոռի այս տևողութիւնը պետք է համարել շինականների համար բավական ծանր:

Թե՛ Բագրատունյաց և թե՛ այս ժամանակաշրջանում գոյութիւն են ունեցել Հայաստանում, ինչպես մանրամասն մատնացուց է արված իմ նախորդ աշխատութիւններից մեկում¹, շինականների երկու տեսակ պարտադիր գլխավոր աշխատանքներ, որոնք Միջնադարյան Եվրոպայում անվանվում էին *manoperae* (գերմ. *Handfrohen*) և *carroperae* (գերմ. *Fahr*—կամ *Spannfrohen*): Առաջինն այն աշխատանքներն էին, որ շինականը կատարում էր ինքը, իսկ երկրորդը՝ այն, որ նա կատարում էր իր անասուններով ու լծասարքով: Ինչպես տեսանք Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ վկայութիւնից շինականը հարկ չէր վճարելու իր ձիու, ջորու և էշի համար հենց այն պատճառով, որ սրանք կոռի աշխատանքներ էին կատարում կալվածատիրոջ մոտ:

Շինականներից պետք է տարբերել Գոշի Դատաստանագրքի զանազան հոդվածներում հիշված «ծառա»-ներին ու «աղախին»-ներին: Սրանք պարզապես իրավազուրկ ստրուկներ էին, շինականներից շատ ավելի սահմանափակ իրավունքներով:

Աղբյուրների մեջ կան նաև որոշ ակնարկներ, որոնք հիմք են ծառայում ենթադրելու, որ այս ժամանակաշրջանում ևս Հայաստանում գոյութիւն են ունեցել գյուղական համայնքներ և համայնական հողատիրութիւն:

¹ Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Հայաստանի արքունի հարկերը մարդպանութիւն շրջանում, Երևան, 1926, էջ 37—44:

Գ Լ Ո Ւ Խ Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ՄՈՆԳՈԼԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՊԱՀ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՋԱԼԱԼԵԳԻԻՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

1. Մոնղոլական պետության հիմնումը Չինգիզ խանի իշխանության ներքո.— Չինգիզ խանի արշավանքները և նվաճումները.— Մոնղոլական ավերումների բնույթը ըստ Իբն ալ-Ասիրի:— 2. Ջերեի և Սուրաուայի առաջապահ բանակը Առան-Աղվանում.— Վրաց և Հայոց զորքի պարտությունը Կոլման գետի մոտ:— 3. Մոնղոլական առաջապահի վերադարձը Արևել Ռուսաստանի միջով:— 4. Վրաց-հայկական զորքերի կոիվներն Անդրկովկաս գաղթած Գիշաղների նկատմամբ:— 5. Ջալալեգիի իշխանության հաստատումը Աղբյուրներից:— 6. Հայ-վրացական զորքերի պարտությունը Գառնիի մոտ.— Հայաստանի աղետալի դրությունն այս պարտությունից նետո:— 7. Ջալալեգիի հաշտության բանակցությունների անհաջողությունը.— Տիգրիսի և Գիլանի վերաբերյալ 1226 թվի արշավանքները բնակչության կոտորածը:— 8. Խվարեզմյան զորքերի 1226 թվի արշավանքները Բաղաբազարի և Ջալալեգիի մոտ:— 9. Տիգրիսի ու Գիլանի վերաբերյալ և Ջալալեգիի մոտ օգնող մահմեդական բնակչության կոտորածը:— 10. Մշո դաշտի, Տոբատափի ու Ճապաղջրի ավերումը և իրաքի առումը.— 11. Մշո դաշտի, Տոբատափի ու Ճապաղջրի ավերումը և իրաքի առումը.— 12. Մոնղոլների արշավանքը Բաղաբազարի և Ջալալեգիի մոտ:— 13. Ջալալեգիի ավերումը և Ջալալեգիի զորքի նետազուրկ Աղվանից:

13-րդ դարի առաջին քառորդում, երբ ազատագրված Հայաստանում սկսվել էր տնտեսական ու կուլտուրական մեծ վերելքի մի նոր շրջան՝ Արևմտյան Ասիան, ինչպես վերև ասացինք, նորից ենթարկվեց սոսկալի աղետի, որը գալիս էր դարձյալ Ասիայի խորքերից: Այստեղ՝ Սիբիրի ու Չինաստանի միջև, այժմյան Մոնղոլիայում, վաղ ժամանակներից բնակվում էին բազմաթիվ վաչկատուն ու թափառակյաց ցեղեր, որոնք անվանվում էին մոնղոլ կամ թաթար: XIII դարի սկզբներում այս ցեղերի ֆեոդալական իշխաններից ամենահզորը, Տեմուչինը, միացնելով սրանց իր իշխանութիւն

նաև ասել, որ նրանց կրոնը ևս ... ոչ մի անթույլատրելի ուտելիք չէ ճանաչում, ուստի և թաթարները կարող էին ուտել և շների միս, և խոզերի, և ուրիշ նման կենդանիների»¹:

1220 թվին Խվարեզմի շահ Մուհամմեդը, մոնղոլների ուժգին հարձակումներից սարսափած, փախավ երկչոտաբար իր պետության արևմտյան շրջանները և այստեղ, թաթարներով Կասպից ծովի կղզիներից մեկում, հենց նույն 1220 թվի դեկտեմբեր ամսին հիվանդացավ և մեռավ: Սրան հալածելու համար Չինգիզ խանն արևմուտք էր ուղարկել իր առաջապահ զորքը Զեբե նոյինի և Սուբատաբահատուրի² առաջնորդությամբ: Այս զորքը, որ անկարող էր այլևս կատարել Չինգիզ խանի հանձնարարությունը, թույլտվություն ստանալով նրանից՝ Հյուսիսային Պարսկաստանից Ատրպատականի վրայով մտավ Անդրկովկաս:

Ահա այս առաջապահ զորաբանակն էր, թվով մոտ 20.000, որն առաջին անգամ մտավ Աղվանք ո՛չ թե գալով Գերբենդի կողմից, ինչպես, հիմնվելով Կիրակոս Գանձակեցու սխալ վկայություն վրա՝ թյուրիմացաբար ենթադրել է Չամչյանը, այլ թավրիզի կողմից ու Մուղանի վրայով, ինչպես այդ հանգամանորեն վկայում է Իբն ալ-Ասիրը³:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ մոնղոլները բանակ էին դրել Աղվանքում Բեղամեջ կոչվող ամուր տեղերում, որոնք գտնվում էին Պարտավ և Բայլական քաղաքների միջև⁴: Այստեղից նրանք հանդուգն կերպով հարձակվում ու ավերում էին շրջակա գավառները:

Նրանց թուլցիկ ջոկատները ասպատակում էին ո՛չ միայն Առան-Աղվանքի այն երկրամասերը, որոնք գտնվում էին այդ ժամանակ Մուհամմեդ Փահլավանի որդու Ուզբեկի իշխանության տակ,

¹ Տե՛ս *А. Крымский, История Персии, ее литературы и дервишской теософии* т. III, № 1—2, М., 1914—17, էջ 1—3; *Համեմատե նաև Ибн ал-Асир, из Тарих ал-Камиль, Баку, 1940, էջ 134—136:*

² «Նոյին» էին անվանվում մոնղոլական ազնվական տոհմերի առաջնորդները: Իբրև մոնղոլական բոչվորական ֆեոդալիզմի տերմին «նոյին»-ը համապատասխանում է հայկական «տեր» և միջնադարյան եվրոպայի «սենյոր» տերմիններին: Իսկ «բահատուր», որից ծագել է ռուսերեն богатырь բառը, նշանակում է կարիճ: տե՛ս *Владимирцов, Общественный строй монголов*, Л., 1934, էջ 74—75 ևն:

³ Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 201. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 190. *Ибн ал-Асир, нис. թարգմ. ժուգեի, էջ 137:*

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 191:

այլև Չաքարյանների վահրամյան ճյուղի գավառները և մինչև իսկ Տփղիսի մոտակա շրջանները¹:

Ինչպես պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլական այս զորքը.

«Գալով Աղվանից աշխարհը և անցնելով Հայոց և Վրաց երկրները, ինչ որ ճանապարհին գտնում էր՝ ամեն ինչ սրի էր անցկացնում— թե մարդ և թե անասուն, մինչև իսկ շների. մեծագին հագուստեղենը և այլ գույքերը նրանց չէին հետաքրքրում, բացի միայն ձիերից: Շուտով նրանք հասան մինչև Տփղիս քաղաքը, բայց նորից վերադարձան Աղվանից աշխարհը՝ Շամքոր քաղաքի շրջանները: Նրանց մասին սուս լուր էր պատում, որ իբր թե մոզեր են և հավատով քրիստոնյաներ ու հրաշագործներ և եկել են քրիստոնյաների համար տաճիկների պատճառած բռնությունների վրեժն առնելու... և այսպես սուս լուրը տարածվեց այս երկրում ու այդ պատճառով երկրի բնակիչները շամբացան: Նույնիսկ մի աշխարհական երեց, վերցնելով իր ժողովուրդը, խաչ ու խաչվառով գնաց նրանց ընդառաջ: Եվ նրանք կոտորեցին բոլորին՝ սրի անցկացնելով: Այսպիսով նրանք կոտորեցին շատերին, որոնց անփույթ վիճակում էին գտնում, և ավերեցին բազմաթիվ տեղեր:»

[«Եւ եկեալ յաշխարհն Աղուանից, գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէր ի ճանապարհին՝ զամենեսեսան սրոյ ճարակ տայր՝ զմարդ և զանասուն, մինչև ի շունս անգամ, և մեծագին հանդերձից և այլ ընչից փոյթ ինչ ո՛չ առնէին, բա՛ց ի ձիոյ. և փոյթ ընդ փոյթ շոգան մինչև ի քաղաքն Տփղիս, և դարձեալ եկին իջին յաշխարհն Աղուանից, ի սահմանս Շամքոր(?) քաղաքիս. և համբաւ ստուծեան ի գայր զնոցանէ. թէ մոզք են և քրիստոնեայ հաւատովք, և նշանագործք, և եկեալ են ի վրէժխնդրութիւն քրիստոնէից որ ի բռնութենէն տաճկաց և այսպէս համբաւով ստուծեան լցաւ աշխարհս. վասն այսորիկ ո՛չ ամբացան բնակիչք աշխարհին, մինչև երէց մի աշխարհական, առեալ զժողովուրդ իւր, և խաչիւք վարելովք ընթացաւ ընդ առաջ նոցա. և նոցա սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեցին առ

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 190. Վարդան վրդ., դ. 2Գ, էջ 142 և *Ибн ал-Асир, թարգմ. ժուգեի, էջ 138 [XII, 154]:*

տորեցին և գերեցին և հրդեհեցին զամենայն շինուածս տանց և յարկաց քաղաքաց, զիւղից և վանորէից. այրեցին և զվաստակս ամենայն, և հարին զայգիս և զծառս. վասն որոյ սով սաստիկ տիրեաց առ հասարակ
Եւ ահա այս պատուհաս տիրէ աշխարհիս ամս 7»¹։

Գառնիի մոտ տարած հաղթութիւնից հետո Խվարեզմի շահը, ինչպէս վկայում է Վրաց ժամանակագրութիւնը, փորձել էր համաձայնութեան գալ Վրաստանի հետ և ուզեցել էր դադարեցնել կռիւլը նրա դեմ։ Եվ իրավի, նրան բնավ ձեռնտու չէր ջլատել և ուժասպառ անել իր զորական ուժերը Անգրկովկասում, երբ իրեն սպառնում էին արևելքից Չինգիզ խանի վայրագ ու անողորմ հրոսակները։

Վրաց ժամանակագրութեան վկայութեամբ՝ Զալալեղդինը տեսակցութիւն ունեցավ Բջնիի ձորում Իվանեի որդու Ավագի հետ և հայտնեց սրան, որ ինքը եկել է ո՛չ թե Վրաստանը ավերելու, այլ նրա հետ հաշտութիւն և խաղաղութիւն կնքելու։ Ավագը զեկուցեց այդ մասին թագուհուն և մեծամեծներին, բայց նրանք որոշեցին մերժել հաշտութեան առաջարկը²։ Վրաստանը, ինչպէս տեսնում ենք, բնավ չէր գիտակցում մոնղոլական վտանգը, որը Գամուկլան սրի նման կախված էր և սպառնում էր նաև իր գլխին։

Այս անհաջող բանակցութիւններից հետո Զալալեղդինի զորքերը նվաճեցին Գանձակը և այստեղից Գաղի դաշտավայրերի կողմով արշավեցին Տփղիսի շրջանը և, պարտութեան մատնելով վրացական միացյալ ուժերը, 1226 թվի դարնան սկզբին գրավեցին Տփղիս քաղաքը³։

Տփղիսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը և Տփղիսի առումը ու սոսկալի ավերումը նկարագրել է Իբն ալ-Ասիրը։

«Մոտենալով նրան [Տփղիսին], — ասում է Իբն ալ-Ասիրը, — նա [Զալալեղդինը] իր հետ եղած զորքի մեծագույն մասը մի քանի տեղում դարան մտցրեց և ապա առաջ շարժվեց դեպի քաղաք, զլուխ անցնելով մոտ երեք հազար ձիավորի։ Քաղաքում գտնվող վրացիները, տեսնելով նրան՝ ոգի առան, որովհետև նրա հետ եղած մարդկանց թիվը շատ չէր։

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 49, էջ 400։

² Տե՛ս Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց պոլիտիկոսները, Բ, էջ 53։

³ Տե՛ս Վարդան վրդ., գլ. 26, էջ 143. Ибн ал-Асир, н.с. թարգմ. Փուլեի, էջ 158—159. Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց պոլիտիկոսները, Բ, էջ 53. Միխայել Ասուրի, էջ 523 և ուրիշ։

Տեղեկութիւնն շունենալով մյուս զորքի մասին՝ նրանք դուրս եկան քաղաքից և մարտնչեցին նրա հետ, սակայն սա ետ քաշվեց։

Այդ նրանց ավելի ևս քաջալերեց, որովհետև կարծեցին, որ փախչում է, ուստի և հետապնդեցին նրան։ Սակայն երբ նրանք գտնվում էին նահանջող ու դարան մտած զորքերի մեջտեղում՝ վերջինները դուրս եկան նրանց դեմ և սկսեցին կոտորել։ Վրաց զորքի մեծ մասը սպանվեց, իսկ մնացածները փախան և ներս մտան քաղաք, հետապնդվելով մուսուլմաններին։

Բայց հենց որ սրանք մտան քաղաք՝ սրա մուսուլման բնակիչները բղավեցին մուսուլմանական ազդակույր՝ և Զալալեղդինի անունը, իսկ վրացիները վհատվեցին ու անձնատուր եղան, — նրանց զորքերի մեծագույն մասը սպանվել էին նախորդ ճակատամարտում և այդ պատճառով նրանց թիվը պակասել էր և նրանց սրտերին տիրել էին վախը և սարսափը։

Մուսուլմանները քաղաքը գրավեցին ուժով և առանց «աման»-ի, ուստի և նրանք կոտորեցին քաղաքում գտնվող բոլոր վրացիներին, շխնայելով ո՛չ հասակավորներին, ո՛չ էլ երեխաներին, բացի նրանց, ովքեր ընդունեցին խլամը և արտասանեցին [Ղորանի] վկայութեան երկու խոսքը²։ Սրանք խնայվեցին և Զալալեղդինը հրամայեց նրանց թլպատել ու ձեռք չտալ։

Մուսուլմանները կողոպտեցին բնակչութեան գույքը, գերի վերցրին կանանց և դարձրին երեխաներին ստրուկ։ Փոքր-ինչ տուժեցին և քաղաքում ապրող մուսուլմանները՝ ոմանք սպանվեցին, ոմանք էլ, կողոպտվեցին³։

Տփղիսում Զալալեղդինը թողեց իր Շարաֆ ալ-Մուլք վիզիրին, և ինքը զնաց Պարսկաստան։ Բայց շուտով խվարեզմյան զորքը, ինչպէս վկայում է դարձյալ Իբն ալ-Ասիրը⁴, ունեցավ Տփղիսում պարենավորման պակասութիւն։ Ուստի և Շարաֆ ալ-Մուլքը այստեղից արշավեց էրզրումի շրջանը և վերցրեց այնտեղ մեծ ավար ու գերիներ։

¹ «Ալլահը մեծ է»։

² «Զկա ուրիշ աստված բացի Ալլահից և Մուհամմեդը նրա մարդարեն է»։

³ Տե՛ս Ибн ал-Асир, н.с. թարգմ. Փուլեի, էջ 159—160։

⁴ Նույնը, էջ 161—162 (XII, 188)։

վերադարձին, երբ արշավող այս զորքը անցնում էր Խլաթի ամիրայության սահմանների մոտով՝ էյուբյան Աշրաֆի հեջուբը պարտության մատնեց սրանց և խլեց ամբողջ ավարը: Լուր ստանալով այս մասին՝ Ջալալեղդինը վերադարձավ Անդրկովկաս (Հեջիրի 623 թվի ուսմադան ամսին (= 26 օգոստ. — 24 սեպտ. 1226 թ.):

1226 թվի աշնանը Ջալալեղդինը պաշարեց և փորձեց նվաճել Անին և Կարսը, բայց հաջողություն չունեցավ: Այնուհետև նա ասպատակեց և ավերածության մատնեց Աբխազիան ու այնտեղից արագ երթով գնաց Խլաթի ամիրայության կողմերը և 1226 թվի աշնան վերջերին պաշարեց Մանազկերտը և Խլաթը: Բայց այստեղ Աշրաֆի կուսակալը նրան ցույց տվեց ուժեղ դիմադրություն և Ջալալեղդինը, որը մեծ կորուստներ էր վրել, ստիպված եղավ հեռանալ և վերադարձավ Ադրբեջան¹:

Ջալալեղդինի իշխանության գլխավոր հենարաններն էին Անդրրկովկասում Տփղիսը, Գանձակը ու Դվինը և այնտեղից էին նրա թուրքական զորքերը ասպատակում, կողոպտում և ավերում վրաստանն ու Հայաստանը: Ուստի և հայ-վրացական կենդանի մնացած զորական ուժերը, որոնք պատսպարվել էին իրենց երկրների պարսպապատ քաղաքներում և ամրացրած այլ տեղերում, իրենց ժողովուրդներին պաշտպանելու և կոտորածից ու արհավիրքներից փրկելու համար՝ պետք է թշնամուն ջախջախեին ամենից առաջ այդ հենակալաններում:

Քաջալերված Ջալալեղդինի անհաջողություններից Անիի, Կարսի և Մանազկերտի ու Խլաթի մոտ՝ սրանք Հեջիրի 624 թվի ուրբի (ամսին [= 19 փետր. — 20 մարտ 1227]) եկան Անիից, Կարսից և այլ ամրացրած տեղերից դեպի Տփղիս և, գրավելով քաղաքը, կոտորեցին այստեղ մահմեդականներին, որոնց օգնությամբ Ջալալեղդինը կարողացել էր նվաճել Տփղիսը: Այնուհետև նրանք, ինչպես վկայում են Իբն ալ-Ասիրը և Միխայել Ասորու ժամանակագրության շարունակողը², քաղաքն ավերելուց և հրդեհելուց հետո՝ վերադարձան նորից իրենց տեղերը:

Մոտավորապես նույն այս ժամանակ, հավանորեն, 1227 կամ 1228 թվին, վասակ Խաղբակյանի որդին, մեծ իշխան Պոռըր, մըտնելով Դվին, կոտորել էր նույնպես այստեղ եղած խվարեղմյան զորքը և տեղական այն մահմեդականներին, որոնք 1225 թվին

¹ Նույնը, էջ 162—163 (XII, 190—191):

² Տե՛ս Ибн ал-Асир, нсш. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 164—165 (XII, 193—194) և Միխայել Ասորի (1871), էջ 523:

օգնել և աջակցել էին Ջալալեղդինին և սրի էին անցկացրել քաղաքում ապրող քրիստոնյաներին¹:

Վրաց և Հայոց զորքերի 1227 և 1228 թվերի հաջողությունները բացատրվում են, գլխավորապես, նրանով, որ այս թվերին Ջալալեղդինը կոխվներ էր մղում Ադրբեջանում և Պարսկաստանում: 1227 թվին նա ճնշում էր թուրքմենների ասպտամբությունը, որոնք Ուրմիայի, Խոյի ու Թավրիզի շրջաններում ավերածության էին մատնում երկիրը և, խանդարելով հաղորդակցությունը, կոտորում էին վաճառականներին: Նույն այս թվին նա կռվում էր նաև Իսմայելիտ աղանդավորների՝ մուլհիտների դեմ, որոնց ուղարկած ֆիդայիները սպանել էին Գանձակում նրա կուսակալին:

Իսկ 1228 թվին նա պատերազմ էր մղում Ռեյ և Ասպահան քաղաքների կողմերում մոնղոլական հրոսակների դեմ: Միայն սրանց հաղթելուց հետո նա վերադարձավ Ադրբեջան և սկսեց իր մեծ արշավանքը էյուբյան Աշրաֆի դեմ, որի Խլաթի կուսալի կալը 1227 թվի աշնանը արշավել էր Ադրբեջան և գրավել էր Խոյը, Մարանդը և Նախիջևանը²:

1228 թվի երկրորդ կեսում Ջալալեղդինը, գալով Խլաթի շրջանը, առաջ շարժվեց այստեղից Մշո դաշտը և Տողատափի ու Ճանը, պաղջրի կողմերը և կողոպտեց ու ավերեց այս շրջանները ևս, կոտորեց տղամարդկանց և գերի տարավ կանանց ու երեխաներին: Իսկ 1229 թվին նա նորից պաշարեց Խլաթը, որի մեջ գտնվում էին էյուբյան Աշրաֆի զորքերը: Այս պաշարումը տևեց երկար ամիսներ և քաղաքը նա կարողացավ վերցնել միայն 1230 թվի ապրիլ ամսին³:

Խլաթի պաշարման ժամանակ Ջալալեղդինին օգնել էր Իկոնիայի Ալադին սուլթանի հորեղբոր որդին, որն այդ ժամանակ Ջալալեղդինի աջակցությամբ տիրել էր էրզրումին և ճանաչել վերջինիս գերիշխանությունը: Ինչպես հաղորդում են Սմբատ սպարազինիս գերիշխանությունը, էրզրումի ամբողջ երպետը և Անանուն ժամանակագրությունը, էրզրումի ամբողջ երկիրը ու նաև պատմական Հայաստանի արևմտյան մասերը՝

¹ Տե՛ս Միխայել Այրիվանցի, էջ 66 և Միխայել Ասորի, էջ 522:

² Տե՛ս Ибн ал-Асир, нсш. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 163—167 (XII, 191 և 194—196): Համեմատե Մյուլլեր, История Ислама, III, էջ 241—242:

³ Տե՛ս Ибн ал-Асир, нсш. Թարգմ. Ժուզեի, էջ 167—168 (XII, 198—199 և 201—202). «Ժամանակագրություն Ստեփանոս Օրբելյանի», էջ 24. Սամուել Անեցի, էջ 149 և ուրիշ:

վճարում էր նրանց հարկ¹: Այստեղից Չարմաղանի զորքերը մտան Առան և պաշարեցին այստեղ Գանձակ Շահաստանը, որը ամենահզոր ու հարուստ քաղաքն էր ո՛չ միայն Առան-Աղվանքի, այլև ամբողջ Ադրբեջանի:

Գանձակի պաշարումը և առումը պետք է դնել ո՛չ թե 1235 թվին, ինչպես այդ, հիմնվելով վարդան վարդապետի վկայություններով՝ ենթադրում են պատմագետները², այլ, հավանորեն, 1231/2 թվին, ինչպես այդ մատնացույց է արված Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության մեջ³:

Քաղաքի անկումը մանրամասն կերպով նկարագրված է Կիրակոս Գանձակեցու մոտ, որը ժամանակակից և կարևորագույն աղբյուրն է մոնղոլական այս շրջանի պատմության:

«Եվ հանկարծակի,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— եկան թաթարների զորքերը, շրջապատեցին քաղաքը բոլոր կողմերից և, կռիվ մղելով, նրա դեմ մարտնչում էին շատ մեքենաներով. և կտրեցին նրանք այգիները, որոնք գտնվում էին քաղաքի շուրջը: Այնուհետև փրկիկվանների միջոցով փլցրին քաղաքի պարիսպը բոլոր կողմերից. և թշնամիներից ոչ ոք չմտավ քաղաք, այլ նրանք, զինված, քաղաքը պահեցին հսկողության տակ մեկ շաբաթ: Իսկ երբ քաղաքի բնակիչները տեսան, որ քաղաքն առնված է թշնամիներից, ամեն մեկը, մտնելով իր տունը, այրեց իրեն ու իր շենքը, որպեսզի թշնամիների ձեռքը չընկնի: Ուրիշներն էլ այրեցին այն ամենը, ինչ որ կարելի էր հրով այրել և մնացին միայն իրենք: Թշնամիները, տեսնելով այդ՝ առավել ևս զայրացան ու բարկացան և, գործ դնելով սրերը՝ բոլորին սրի անցկացրին՝ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Ոչ ոք չազատվեց նրանց ձեռքից, բայց մի փոքր միայն զորագունդ, հանդերձված զենքով ու ամենայն պատրաստությամբ, պատուեց գիշերը թշնամու մի կողմը և փախավ: Ազատվեցին նաև փոքր թվով զոհհիկ մարդիկ, որոնց

¹ Նույնը, էջ 176—7 (XII, 207—208):

² Տե՛ս Չամչյան, Պատմության Հայոց, Գ. էջ 206. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, էջ 62 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Վաղան վրդ., գլ. 26, էջ 144. Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 24. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 20. Մաղաբխա արեղա, Ս. Պետերբ., 1870, էջ 6: Համեմատես նաև Հովսեփյան, Խաղրակյանը, էջ 89:

պահեցին և խոշտանգեցին, որպեսզի սրանք ցույց տան՝ թե ո՛ր են պահված դանձերը: Իսկ հետո ոմանց սպանեցին, մի մասն էլ գերի տարան:

Եվ իրենք փորեցին այրված տները և հանեցին, ինչ որ գտան թաքցրած. և այս երկար ժամանակ անելուց հետո՝ հեռացան: Այնուհետև բոլոր գավառներից թափվեցին քաղաքի վրա փորելու և որոնելու իրեր ու անոթներ. և նրա մեջ գտնում էին ոսկե, արծաթե և պղնձե ու երկաթե իրեղեններ, նաև զանազան այլ հանդերձներ, որոնք թաքցված էին դարաններում ու գետնափորերում: Եվ քաղաքը մնաց այսպես ամալի շորս տարի. իսկ հետո հրաման տվին, որ քաղաքը վերաշինեն. և փոքր առ փոքր հավաքվեցին ու սկսեցին շինել բացի պարսպից»:

[«Եւ յանկարծակի հասին զօրք թաթարին, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղևալ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք, և հարին զայգեստանն՝ որ շուրջ զքաղաքան էին: Ապա փլուցին և զպարիսպ քաղաքին փրկիկուանօք յամենայն կողմանց. և ո՛չ եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի. իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին՝ թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն. զի մի՛ անկցի ի ձեռս թշնամեացն, և այլք այրեցին զամենայն որ ինչ ծախիւր ի հրոյ. և ինքեանք միայն մնացին. և զայն տեսեալ թշնամեացն՝ առաւել ևս ի ցասումն բարկութեան բողեցան, և սուր ի գործ արկեալ՝ զամենեսեան ճարակ սրոյ ետուն, զարս և զկանայսն և զմանկտի. և ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու վառեալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ, պատառեցին զկողմն մի գիշերի, և գնացին փախստական. և այլ սակաւ ինչ սինլքորք, զորս պահեցին և խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձսն ո՛ր պահեալ իցեն. ապա զոմանս սպանին, և զկէսն գերի վարեցին. և ինքեանք բրեցին զայրեալ տունսն, և հանին զորս գտին թաքուցեալ, և զայս արարեալ ի բազում աուրս, գնացին ի բաց:

Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա առ ի բրել և յորոնել զինչսն և զանոթն, և գտանէին բազում ինչս ի նմա ոսկոյ և արծաթոյ, պղնձոյ և երկաթոյ, և այլ

սրէսպէս հանդերձից, որ թագուցեալ էին ի դարանս և ի գետնափորս: Եւ այսպէս ամալի եկաց քաղաքն զչորս ամս, և ապա հրաման ևտուն շինութեան քաղաքին և եկին ժողովեցան առ սակաւ սակաւ, և սկսան շինել զնա բաց ի պարբսպէն»¹:

Կիրակոս Գանձակեցու այս վկայութիւնը մենք ընդարձակ կերպով մեջ բերինք, որովհետև նա պարզ ցույց է տալիս մոնղոլների ռազմական բարձր տեխնիկան և ամրացրած քաղաքների պաշարման ու առման նրանց մեծ հմտութիւնը: Գանձակեցի պատմիչի վկայութիւնից երևում է, որ մոնղոլները, գործելով պատերազմական մեքենաներով, քաղաքի ամուր պարիսպները կարողացել էին փուլ բերել ո՛չ միայն մեկ տեղում, այլ բոլոր կողմերում:

Ուշադրութեան արժանի է և վերոհիշյալ այն վկայութիւնը, որ պաշարման ժամանակ նրանք ոչնչացրել էին մինչև իսկ քաղաքի շուրջը եղած այգիներն ու ծառերը: Հայաստանում ու Անդրկովկասում այդ համարվելու էր մեծ վայրագութիւն, որովհետև Մխիթար Գոշի Պատաստանագրքի համաձայն քաղաքների պաշարման ժամանակ արգելվում էր կտրել պտղատու ծառերը²:

Իսկ ամենից հետաքրքիրն այն է, որ մոնղոլական զորքը, քաղաքի պարիսպները խորտակելուց հետո, յոթ օր ներս չէր մտել և մնացել էր զինված դրսում: Այս մարտավարական տակտիկան ուներ պարզապէս այն առավելութիւնը, որ մոնղոլներն այդպիսով հնարավորութիւն էին ստանում կոտորելու մաս-մաս քաղաքի սարսափած ու հուսակորույս բնակչութիւնը առանց իրենց կողմից կորուստներ տալու: Ըստ երևույթին, Չարմաղանի այս և նման հանգ ու հնարների պատճառով է, որ Կիրակոս Գանձակեցին նրան անվանում է «այլ խորազէտ և իմաստուն», իսկ մոնղոլներին՝ «յոյժ խորամանկ և հնարաւորք»³:

Գանձակի առումից հետո մոնղոլները հեռացան Աղվանքից և Հայաստանն ու Վրաստանը մի քանի տարի զերծ մնացին ասպատակութիւններից: Չարմաղանի 1231/2 թվի արշավանքի նպատակն էր վերջնականորեն հաղթել Ջալալեդդինին ու ոչնչացնել նրա զինված ուժերը և այդ այժմ լրիվ իրագործված էր: Մոնղոլական նույն զորքը այնուհետև պետք է ոչնչացնէր նաև մահմե-

դականների այն ցրված մարտական ուժերը, որ նա թողել էր իր թիկունքում, և պետք է վերանվաճէր ասպտամբած շրջանները:

Այդ է, ըստ երևույթին, զլխավոր պատճառը, որ Հայաստանի և Վրաստանի նվաճումը տեղի ունեցավ ո՛չ թե 1231 թվին, ինչպես այդ ենթադրում է Սեն-Մարտենը¹, այլ մի քանի տարի հետո՝ 1236 թվին:

¹ St'us Saint Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, էջ 260 և 271:

¹ St'us Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 222—224: Համեմատե նաև Վարդան վրդ. էջ 144 և ուրիշ.:

² St'us Մխիթար Գոշ, Պատաստանագիրք Հայոց, էջ 307 (II, 1):

³ St'us Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 220 և 227:

մադրութիւնն ցույց տալ ուժեղ ու կազմակերպված որևէ թշնամու: Մի քանի տարի առաջ վախճանվել էր Իվանն Գրաքեկը (մոտավորապես 1233/4 թվին)¹ և նրա մահից հետո Վրաստանում մեծ դեր էին կատարում սրա որդին Ավագը, Զաքարեի որդի Շահնշահը և Վահրամ Գագեցին: Վրաստանի իշխանները, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին,—

«Չէին կարող դիմագրել եկած անհնարին բքին, ուստի և նրանք բոլորն էլ պահպանեցին իրենց անձը, փախչելով ամրոցները, ուր որ կարողացան: Իսկ սրանք [մոնղոլները] սփռվեցին ամենուրեք դաշտերում, լեռներում և ձորերում՝ բազմերամ մորեխի նման կամ իբրև անձրև, որ տեղում է հորդորեն երկրի վրա»:

[«Նու ոչ էին կարող զդէմ ունել անհնարին բքոյն եկելոյ. վասն այսորիկ անձնապահ եղեն ամենեքեան, գաղթեալք յամրոցս, ո՛ր և կարացին. և նոքա սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լեռանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմերամ, կամ իբրև զանձրև յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի»]²:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, իրապես, որ մոնղոլական այս մեծ արշավանքի ժամանակ ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ Վրաստանում ցույց չտրվեց նրանց կազմակերպված որևէ դիմադրություն: Ահաբեկված ու անպաշտպան ժողովուրդը ամեն տեղ թողնված էր ճակատագրի կամքին: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում մոնղոլները տեղ դարձան երկրին ամենակարճ ժամանակում³:

Զարմազանի զորքերը մտան Հայաստան և Վրաստան Մուղանի կողմից ու ավերված Գանձակի մոտով, որը նրանք այժմ թույլ տվին վերաշինել: Հարմարվելով Հայկական լեռնաշխարհի տեղական հատուկ պայմաններին՝ նրանք բաժանվեցին առանձին զորամասերի, որոնք հրամանատու-զորապետների առաջնորդությամբ ուղարկվեցին զանազան կողմեր նվաճելու իրենց բաժին ընկած շրջանները և ամրությունները:

«Գանձակ քաղաքի ավերումից կարճ ժամանակ հետո,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— այս մոլիկան և խորամանկ զորքը, բաժանելով վիճակով Հայոց, Վրաց և Աղ-

¹ Տե՛ս Հովսեփյան, *Խաղբակյանք*, էջ 100—101:

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 225:

³ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 66:

վանից ամբողջ երկիրը՝ տվեց ամեն մի գլխավորի, ըստ մեծություն և փոքրություն, քաղաքներ ու գավառներ, աշխարհներ ու բերդեր, որպեսզի նրանք առնեն, քանդեն և ավերեն: Եվ գնացին յուրաքանչյուրն իր բաժնի մասը իրենց կանանցով ու երեխաներով և իրենց բանակի ամբողջ ունեցվածքով: Նրանք նստան անհոգությամբ և նրանց անասուններն ու ուղտերը ապականեցին ու կերան բոլոր կանաչ բույսերը»:

[«Զկնի անցանելոյ ինչ անբման քաղաքին Գանձակայ, այս զօր մոլիկան և խորամանկ, իբրև վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ իւրաքանչիւր գլխաւորի, ըստ մեծութեան և փոքրկութեան, զքաղաքս և զգաւառս, զաշխարհս և զբերդս. առնո՛ւլ, քանդե՛լ, անրե՛լ. և շոգան իւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն ախիւ բանակին իւրեանց. և նստեալ յանհոգութեան՝ ապականել, ուտել զամենայն բոյսս գալարոյ ուղտօք և անասնօք իւրեանց»]¹:

Շատ ընդարձակ կերպով Կիրակոս Գանձակեցու մոտ նկարագրված է Ուտիի դաշտային շրջանի և նրա մեջ գտնվող բերդերի առումը, որոնք, մեծ մասամբ, պատկանում էին Պլու Զաքարեի որդի Վահրամ Գագեցուն:

Այս շրջանի նվաճումը հանձնարարված էր Մուլար նոյնին, որի զորքերը, ավերելով ու կողոպտելով տափաստաններում գտնվող գյուղերը՝ շրջապատեցին այստեղ բերդերն ու ամրոցները ու, նախ և առաջ, Շամքորը: Այս քաղաքը, ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,—

«Որ փոքր առաջ առել էին պարսիկներից՝ գտնվում էր այս ժամանակ Վահրամի և նրա որդու Աղբուղայի իշխանությունյան տակ: Շամքոր քաղաքի բնակիչները մարդ ուղարկեցին Վահրամի և նրա որդու մոտ, որպեսզի իրենց օգնեն, և հայտնեցին, որ [թշնամիները] քիչ են: Իսկ նա շօղնեց, նաև իր որդուն, որն ուզեց գնալ՝ չթողեց, ասել տալով որ շատ են. այլ նրանց դեմ նաև քաղաքացիներին չհրամայեց կռվել»:

[«Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ և որդոյ իւրոյ Աղպուղային, զոր առեալ էին յառա-

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 224: Համեմատե՛ն նաև Վարդան Վրդ., էջ 144 և «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 21:

Չարմազանի զորքերը, ինչպես տեսնում ենք, արդեն 1236 թվին կարողացան տեր գառնալ Չաքարյանների իշխանության տակ գտնվող գրեթե ամբողջ Հայաստանին: Երկիրը նվաճելուց հետո նրանք հրամայեցին բնակիչներին, որոնք կենդանի էին մնացել և գերի չէին տարվել, որ զնան իրենց տեղերը, գյուղերն ու քաղաքները, և վերաշինեն իրենց շրջաններն ու ծառայեն իրենց նոր տերերին: Եվ այնուհետև երկիրը հետզհետև սկսեց նորից շինանալ:

Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլներն արշավել և գրավել էին Հայաստանը, գլխավորապես, ամառվա բնթացքում բերքահավաքից առաջ: Երբ ձմեռվա սկզբին նրանք հեռացան Մուղան՝ կենդանի մնացած ժողովուրդը իր զուխը պահեց, հավաքելով արտերում թափված հացահատիկը: Եվ չնայած, որ նա աշնանը շէր կարողացել ցանքս անել՝ հետևյալ գարնանը երկիրն ինքնաբերաբար այնքան բերք տվեց, որ բավական էր ժողովրդի ապրուստի համար:

Հետևյալ տարին մոնղոլները մեծ իշխան Ավագին ուղարկեցին Արևելք իրենց մեծ խանի մոտ, որն ընդունեց նրան սիրով ու պատվով, տվեց նրան կին թաթար ազգից և հո ուղարկեց Հայաստան, գրելով Չարմազան զորավարին, որ հանձնեն նրան երկիր իշխանությունը և նրա աջակցությամբ հնազանդեցնեն իրենց ապստամբած ու փախած իշխաններին:

Եվ, իրավի, երբ Ավագը վերադարձավ ու մեծ խանի հրամանով ստանձնեց իր նախկին իշխանությունը՝ նրա օրինակին հետևեցին Շահնշահը, Վահրամ Գագեցին ու մյուս փախած իշխանները, որոնք նույնպես հպատակվեցին մոնղոլներին և վերահաստատվեցին իրենց իշխանությունների մեջ:

Չարմազանի զորքերը, ինչպես երևում է Վրաց Քարթլիսցիսովրեբա ժամանակագրության վկայություններից՝ արշավել էին և ասպատակել նաև Արևմտյան Հայաստանի և բուն Վրաստանի շրջանները՝ Քարթլի, Թոեղք, Ջավախք, Սամցխե, Շավշք, Կղարքք, Կողա և Արտահան, ուր նույնպես, ավերածության ենթարկելով երկիրը՝ կոտորել էին և գերել բնակիչներին¹:

Մոնղոլական տիրապետության առաջին տարիներում՝ թեև կոտորածները Հայաստանում դադարեցին, սակայն ժողովրդի դրությունը չափազանց ծանր էր շնորհիվ մեծ ու փոքր նոր իշխանավորների կամայականությունների, բռնությունների և կողպուսանների:

¹ Տե՛ս Մեկիսեր-Բեկ, Վրաց ազդյութները, Բ, էջ 54:

«Եվ երբ մի քանի տարի անցավ,— ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,— իշխան Ավագը նեղվեց նրանցից, որովհետև շատ ազահ էին և նա շէր կարող բոլորի սիրտը շահել,— նրանք բնավ չէին բավականանում կերուխումով, այլ պահանջում էին նաև հեծնելու ձիեր և մեծագին զգեստներ, որովհետև խիստ ձիասեր էին: Այդ պատճառով էլ նրանք հավաքեցին բոլոր ձիերը երկրից և ոչ ոք չէր կարող համարձակ կերպով պահել ձիեր կամ ջորիներ, այլ միայն որևէ տեղ թաքուն կերպով զինվորական ծառայության համար:

Եվ ուր որ նրանք գտնում էին՝ հափշտակում էին ու ավելին էին անում, եթե որևէ մեկի վրա գտնում էին իրենց խարանադրոջները: Որովհետև իրենց բոլոր անասունները ու նաև այն որ առնում էին՝ ամեն մի զորագլուխ կնքում էր իր նշանով, խարանելով մարմնի որևէ մասը: Եվ թեպետ իրենցից էին գնում, սակայն եթե մի ուրիշը հանդիպեր այլ գնդից՝ նրանցից առնում էր և նրանց պատժում էր՝ իբրև գողերի: Եվ այս ոչ միայն մեծամեծներն էին անում, այլև փոքրերը»:

[«Եւ իբրև անցին ամբ ինչ, նեղացաւ ի նոցանէ իշխանն Աւագ, զի կարի ժլատք էին և ո՛չ կարէր զամենեսին բնդ միտս նոցա հաճել, զի ո՛չ միայն բաւականային ուտելով և ըմպելով, այլ և պահանջէին երկվարս և հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասէրք էին: Վասն այսորիկ և քաղեցին զձի յամենայն երկրէն, և ո՛չ ոք իշխէր համարձակ պահել ձիս վամ ջորիս, բայց եթէ ի ծածուկ ուրեք վասն հարկի զինուորութեան, զի ո՛ւր և գտանէին յափշտակէին և աւելի ևս, յորում գտանէին զնշանն իւրեանց. զի զամենայն անասուն իւրեանց, և զոր առնուին, իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նշանով կնքէր, խարելով ի մի անգամսն, և թէպէտ գնէին ի նոցունց, և այլ ոք հանդիպէր յայլմէ գնդէ, առնուին ի նոցանէ, և պատժէին զնոսա, իբրև զգողս: Եւ զայս ո՛չ միայն մեծամեծքն առնէին, այլ և փոքունքն ևս»]:

Կամայականություններն ու բռնություններն ավելի սաստկացան, Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, Չաղատայ նույնի մահից հետո, որը բարեկամ էր Ավագին ու նաև այն պատճառով, որ Չար-

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 250:

մաղանը, որը մեծ խանի կողմից նշանակվել էր խան և կառավարիչ իր նվաճած շրջանների՝ հիվանդացել էր և համրացել: Անիշխանությունն այնքան մեծ էր, որ մինչևիսկ մոնղոլական ստորագաս զորավարներից ոմանք ուղեցել էին սպանել Ավագին և վերջինս հազիվհազ կարողացել էր փախչել Արևմտյան վրաստան, ուր ապաստանել էր Ռուսուդան թագուհին:

Ավագը գրեց մեծ խանին, որ ինքը փախել է ակամա ու հարկադրաբար և մեծ խանը, ընծաներ ուղարկելով նրան, խստիվ հրամայեց իր զորքին, որ նրան ձեռք շտան: Այնուհետև Ավագը, որին մեծարանքով ընդունեցին մոնղոլները, ուղարկվեց հատուկ պատգամավորության հետ Ռուսուդան թագուհու մոտ, որը նրանց զորք տվեց և խոստացավ իր Գավիթ որդու հետ հնազանդվել և ենթարկվել մոնղոլների իշխանությանը¹:

Մոնղոլներն իրենց արտաքինով ու բարքերով շատ խոր տպավորություն էին թողել հայ ժողովրդի վրա և ժամանակակից հայ պատմիչները հաղորդում են նրանց մասին կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ: Կիրակոս Գանձակեցին, որը գերի էր ընկել և ծառայել նրանց մոտ՝ նկարագրել է նրանց արտաքին տեսքը և նիստուկացը:

«Նրանք իրենց կերպարանքով ու տեսքով, — պատմում է նա, — տղեղ էին և սոսկալի. մորուք շունեին, բայց միայն ոմանք քիչ քանակությամբ մազ ունեին շրթունքների կամ կզակի վրա: Նրանց աչքերը նեղ էին ու սրատես, ձայները նուրբ և սուր, երկար ապրող էին ու դիմացկուն: Երբ կարելի էր՝ ուտում և խմում էին շատ ու անկշտորեն, իսկ երբ կարելի չէր՝ չափավոր էին: Ուտում էին ամեն տեսակ կենդանիներ՝ սուրբ և անսուրբ, բայց ձիու միսն ավելի էին գերադասում. կտոր կտոր կտրատում էին ու եփում, կամ խորովում էին առանց աղի և ապա մանր կտրատում և թաթախում էին աղաջրի մեջ ու այսպես էին ուտում:

Ոմանք ուտում էին ուղտերի նման շոքած, ոմանք էլ նստած: Ուտելու ժամանակ հավասար բաժին էին տալիս տերերին և ծառաներին: Երբ խմում էին կումիս կամ գինի՝ վերցնում էր մեկը մեծ ամանով իր ձեռքը և, սրանից առնելով փոքր բաժակով՝ շաղ էին տալիս դեպի երկինք և ապա դեպի արևմուտք, հյուսիս և հարավ: Այնուհետև ինքը շաղ տվողը նրա միջից մի փոքր խմում էր և տալիս էր ավագագույնին:

Եթե մեկը նրանց կերակուր էր բերում կամ ըմպելիք՝ նախ տալիս էին, որ ուտե և խմե ինքը բերողը, իսկ իրենք ուտում և խմում էին նրանից հետո. այդ անում էին, որպեսզի խաբեությունը չթունավորվեն մահացու դեղերով:

Կին էին առնում, որքան որ ուզենային, բայց պոռոնիկներին, եթե իրենց կանանց մեջ լինեին՝ բնավ չէին թողնում կենդանի: Բայց իրենք՝ ուր որ հանդիպեին այլազգի կանանց՝ անխտիր կենակցում էին: Գողությունը նրանք ատում էին, ուտի և գողերին սպանում էին շարաշար մահով²:

[«Էին տեսիլամբ կերպարանաց դժոխատես և ահագնալուր, մօրուս ոչ ունելով, բայց սակաւ ոմանց թուելով մազս ունելով ի շուրթն կամ ի վլախն. ակն նեղ և արագատես, ձայն նուրբ և սուր, բաղմակեացք և տեսողք: Յորժամ անկանէր յաճախ ուտէին և ըմպէին և յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին. ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին, անգամ անգամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կտրեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի կտրեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գուճս ըստ նմանութեան ուղտուց, և կեսք նստելով ուտէին, գուճս ըստ նմանութեան տէրանց և ծառայից, և յամ և յուտին հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և յամ պելն զգմուզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի պելն զգմուզ կամ զգինի, առեալ մի նմանէ, ցանէին յերձևոս իւր, և փոքր բաժակաւ առեալ ի նմանէ, ցանէին յերկինս, և ապա յարևմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ. և ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ի նմանէ, մատուցանէր աւագագունին:

Եւ եթէ ոք բերէր նոցա կերակուրս ինչ կամ ըմպելիս, նախ բերողին տալին ուտել և ըմպել, և ապա ինքեանք ուտէին և ըմպէին. զի մի՛ մահացու դեղոց ինչ դժբիցին:

Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին. բայց զպոռոնիկս ամենեին ո՛չ ապրեցուցանէին, որ ընդ իրեանց կանայս. բայց ինքեանք ո՛ւր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին, և գողութեան ատելիք էին. մինչ զի շարաշար մահուամբ սպանանէին»]¹:

Մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում են հայ և օտար աղբյուրները մոնղոլների կրոնի մասին: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ նրանք եղել են կռապաշտներ, բայց չեն ունեցել ոչ

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 257—8:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 252—253:

«պաշտօն աստուծոյ, ոչ աղօթս և ոչ պահս»¹: Պլանո Կարպինին վկայում է, որ նրանք աստվածային են համարել և սրբազան արևը, լուսինը, նաև շուրն ու հողը²:

Մոնղոլների մեջ խիստ տարածված է եղել շամանականությունը՝ այն նախնական կրոնը, որի մեջ մեծ դեր էին կատարում հմայություն անող բուրմ շամանները: Նկատելի է նրանց կրոնական հավատալիքների մեջ նաև բուզդայականության ազդեցությունը:

Ուշագրավ է առանձնապես, որ մոնղոլները ո՛չ միայն թշնամական վերաբերմունք չեն ունեցել դեպի մյուս կրոնները, այլև ամեն կերպ աշխատել են սիրաշահել անխտիր բոլոր դավանանքների հոգևորականներին: Այդ էր պատճառը, որ քրիստոնյաներն ամեն տեղ, նաև հեռավոր Մոնղոլիայում, կառուցում էին եկեղեցիներ և ազատ կերպով կատարում էին իրենց եկեղեցական արարողությունները և ծեսերը:

Այս վերաբերմունքը քրիստոնյա եկեղեցիների և քրիստոնյա հոգևորականության նկատմամբ հիմնովին փոխվեց ու վատացավ Մերձավոր Արևելքում 13-րդ դարի վերջերում, երբ մոնղոլները Ղազան խանի ժամանակ (1295—1304) ընդունեցին Իրանում մահմեդականություն:

Մոնղոլների ռազմական հմտության և մարտական ընդունակությունների նկարագրությունը տվել է իր «Թաթարաց պատմության» մեջ Հեթում պատմիչը:

«Թաթարները, — ասում է նա, — քաջ զինվորներ են և կովոդներ, հնազանդ են իրենց զորավարին և կառավարվում են դյուրավ նշանների միջոցով: Պատերազմ գնալու ժամանակ թաթարների իշխանը նրանց ոտճիկ չի տալիս և նրանք ասլրում են հարստահարությունների և ավարի միջոցով, որից բաժին են տալիս իրենց տիրոջ: Նրանք իրենց հետ վերցնում են շատ զենքեր: Կերակրվում են ձիու կաթով և մսով, որոնց մասին շատ լավ համարում ունեն:

Իբրև հեծելազոր աջողակ են, նաև լավ աղեղնավորներ են, բայց սրպես հետևազոր՝ ծանր են քայլում: Ծարտարությունամբ վերցնում են կովով քաղաքներ ու ամրոցներ:

¹ Տե՛ս Հեթում պատմիչ, Վենետիկ, 1842, գլ. ԽԸ, էջ 70: Կրակուս Գանձակեցի, էջ 258. Մաղախա, էջ 3:

² Տե՛ս П. П. Карпини, История монголов, пер. А. И. Малеина, СПб., 1911, էջ 7—8:

Ամոթալի չեն համարում ի փախուստ դառնալ, եթե փախչելը անհրաժեշտ լինի: Ծակատամարտում հարձակումների ժամանակ հանդուգն չեն, բայց եթե կարևոր համարեն՝ դիմում են թշնամու վրա, եթե թշնամին անկարող լինի նրանց հետ կովել: Որովհետև լավ նետաձիգներ են՝ նրանց հետ դժվար է մարտնչել. դժվար է և նրանց հետապնդել ետ քաշվելու ժամանակ, որովհետև ետ են գնում կազմ ու կարգով և, ետ դառնալով՝ նետեր են արձակում:

Թաթարների դորքը բացահայտորեն չի նկատվում, որովհետև միասին են գնում: Թաթարները տալիս են իրենց մոտ եկողներին ինչ որ ունեն, նմանապես և իրենք նույնը պահանջում են ուրիշներից. եթե չտան՝ բռնություններ են անում: Նրանք կարողանում են ուրիշների երկիրն առնել, բայց պահել չեն կարողանում: Երբ թուլանում են՝ խոնարհ են, իսկ երբ զորեղանում են կամ մեծ բազմություն են կազմում՝ ամբարտապան են»¹:

Բացի Հեթումից, նաև մյուս ժամանակակից պատմիչները միահամուռ կերպով վկայում են, որ մոնղոլական զորքի զլխավոր առավելություններից մեկն այն է եղել, որ նրանք խիստ հմուտ ու ճարտար նետաձիգներ էին: Եվ այդ է պատճառը, որ ժամանակակից հայ աղբյուրները նրանց տալիս են հաճախ «նետող» անունը, իսկ Գրիգոր պատմիչը նույնիսկ իր պատմական երկը անվանել է «Պատմություն. Տաթարին, այսինքն՝ ազգին նետողաց»²:

Մոնղոլների քոչվորական կենցաղում մեծ դեր էին կատարում կանայք:

«Կանանց պարտականությունն էր, — ասում է 13-րդ դարի Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրոնը, — վարել սալերը, դնել նրանց վրա կամ քանդել թաղելու անոթները, եթե կովերը, պատրաստել յուղ և մածուն, նաև պատրաստել մորթիներ և կարել ու կցել նրանց միասին. իսկ կցում տել մորթիներ և կարել ու կցել նրանց միասին: Իսկ հենց իրենք բաժանում էին նրանց ջղե թելերով: Եվ հենց իրենք բաժանում էին ջղերը մանր թելերի ու հետո միացնում և դարձնում երկայր թել: Նրանք կարում էին նաև տրեխներ, շմուշկներ և այլ

¹ Տե՛ս Հեթում պատմիչ, Պատմություն Թաթարաց, թարգմ. Մ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1842, գլ. ԽԸ, էջ 70:

² Տե՛ս Շ. Ժամկոչյան, Պատմություն վասն ազգին նետողաց Երկի հեղինակը, Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական համալսարանի, հատ. XXIII, Երևան, 1946, էջ 380:

հագուստներ: Գործում էին թաղիք և ծածկում էին նրանցով բնակարանները¹:

Մոնղոլների կանայք, որոնք կարևոր ու մեծ աշխատանք էին կատարում քոչվորական տնտեսության մեջ՝ որոշ դեր էին կատարում նաև հասարակական և քաղաքական կյանքում: Նրանք ուղեկցում էին իրենց ամուսիններին և ծնողներին արշավանքներում: Անվանի «խաթուն»-ների հետ խորհրդակցում էին հաճախ մեծ խաները և իշխանները: Ամուսինների մահից հետո այրի կանայք սովորաբար ստանձնում էին նրանց իրավունքները և իշխանությունը՝ մինչև իրենց որդիների չափահաս դառնալը: Հայտնի է նաև, որ մեծ խաների և իշխանների մահից հետո նրանց այրի կանայք դառնում էին հաճախ պետության խնամակալուհիներ և իշխանությունների կառավարչուհիներ²:

Կանանց հասարակական այս բարձր դիրքի մասին տեսնելով կայսրություններ նույնպես և հայ աղբյուրները: Ինչպես վկայում են Կիրակոս Գանձակեցին և Գրիգոր Ակնեբցին (Մաղաքիա աբեղան), Չարմաղանի հիվանդության և համրության պատճառով Հայաստանի և հարևան երկրների իշխանությունը վարում էր նրա կինը՝ Ելթինա խաթունը³: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է նաև, թե ինչպես Աղվանից կաթողիկոսը եկել ներկայացել էր Ելթինա խաթունին և թե ինչպես վերջինս սիրով բնդունել ու մեծարել էր նրան և ավել էր պարզեներ ու հատուկ գրով լուծն՝ էլտամղա, որպեսզի ոչ ոք նրան չնեղե՛:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը նվաճելուց հետո մոնղոլական զորքերը շուտով իրենց արշավանքները շարունակեցին նոր ուղղությամբ՝ դեպի Փոքր Ասիա ու նաև Միջագետք և Ասորիք:

1 Տե՛ս Թուրքուկ, ռուս. թարգմ. Մալեինի, էջ 78:

2 Տե՛ս Владимирцов, Общественный строй монголов, Л., 1934, էջ 55—56:

3 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 269 և 274—5: Մաղաքիա արեղա (Գրիգոր Ակնեբցի), էջ 18:

4 նույնը, էջ 275—276:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ո Ւ Ե Ր Ո Ր Գ

ԳԱԶՈՒ ՆՈՅԻՆՐ ԵՎ ԿԱՐԻՆԻ, ԽԼԱԹԻ ՈՒ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

1. Բաշու նոյինի արշավանքը Բարձր Հայք և Կարին քաղաքի ավերումը.— հայ-վրացական զորքի մեծ դերը:— 2. Ղիարեղդիների պարտությունը Չմանկատուկի վրացական արևմտում և Արևելյան Փոքր Ասիայի նվաճումը.— խաղաղության դաժնակատամարտում և Արևելյան Փոքր Ասիայի առումը և Միջագետքի ու շինքը Հերոսը բազմաթիվ ճակատներ:— 3. Բաղեշի ու Խլարի առումը և Միջագետքի ու Ասորիքի ապստամբությունը.— Օրբելյան էլիկամի մահը:— 4. Գույուկի ուղարկված Արդուն և Բուրա հարկահանների վայրագությունները:— 5. Գժառությունները Արդուն և Բուրա հարկահանների առթիվ:— 6. Գավիր՝ Գեորգի Լաշայի որդու վրաստանում զանազան գոյությունը:— 7. Սմբատ սպարապետի ուղեւ և Գավիր՝ Ռասուդանի որդու բազմաթիվությունը:— 8. Զասան Զալայի ուղևորությունը:— 9. Վրաց բարությունը մեծ խանի մոտ:— 10. Հասան Զալայի ուղևորությունը:— 11. Վրաց բարությունը մեծ խանի մոտ:— 12. Հասան Զալայի ուղևորությունը մոնղոլների դեմ.— բազմաթիվ զավադների և իշխանների դավադրությունը մոնղոլների դեմ.— բազմաթիվ զավադների և իշխանների զրգոված տրամադրությունը:— 13. Ավագի ներքին ավերումը.— հայ իշխանների զրգոված տրամադրությունը:— 14. Ավագի ներքին ավերումը.— հայ իշխանների զրգոված տրամադրությունը:— 15. Մոնղոլական մեծ խաթունի հովանավորելի՝ Մանգուի գահակալումը:— 16. Մոնղոլական մեծ խաթունի շարժումը մեծ ուղևորները.— Հուլավուի առաջումը Արևմուտք և իլխանության նիմնումը:

Ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, 1242 թվի՛ սկզբներին հրաման ստացվեց մեծ խանից համարացած Չարմաղանի փոխարեն առաջնորդ և զորավար ընտրել Բաշու նոյինին:

Ստանձնելով մոնղոլական զորքի հրամանատարությունը՝ Բաշու նոյինն իսկույն հպատակ ազգերից մեծ զորք հավաքեց և շարժվեց դեպի Կարնո երկիրը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Իկոնիայի Ղիարեղդին Քայ խոսքով սուլթանի իշխանության տակ: Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը նվաճելուց հետո՝ մոնղոլ-

1 Կիրակոս Գանձակեցու 1242 թվի հրատարակության մեջ տպված է ՈՍ [=1201?], որ մենք առաջարկում ենք ուղղել ըստ Ախալցխայի Կարապետյան զգրոցի ձեռագրի ՈՂԱ [=1242]:

արտաքին վտանգից՝ բայց խիստ նեղվում էին նոր տիրողների անհազ ազահույթյունից և անսանձ հարստահարումներից: Մոնղոլական իշխանավորները և պաշտոնյաները չէին բավականանում սահմանված հարկերով և շարունակ դալիս էին ու պահանջում ձիեր, զգեստներ, կերպաս, կտավ, ոսկի և այլ թանկարժեք իրեր:

Այս ծանր բռնություններից վրդովված՝ հայ և վրացի իշխանները, որոնք այժմ միացած էին նորընտիր Գավիթ թագավորի իշխանության տակ՝ 1249 թվին զորածողով արին Տփղիսում և ուղեցին դավադրություն կազմել ու ասպատամբել մոնղոլ հարստահարիչների դեմ: Բայց այս դավադրությունը, որը ժամանակակից Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիա աբեղան) հասկանալի պատճառով համարում է «ոչ ուղորդ, այլ ընդ խաղս և կատակս»՝ հաջողություն չունեցավ: Բաշուն և մեծամեծները, որոնց իսկույն հայտնել էին այս դավադրության մասին՝ ձերբակալեցին թագավորին ու իշխաններին և, Ավագի միայն միջնորդությամբ, որը խափանել էր դավադրությունը՝ ազատեցին բոլորին, վերցնելով նրանցից զբխարհին¹:

Գավադրության այս փորձը մոնղոլական զորքին առիթ ծառայեց վերսկսելու կողոպուտները, ավերածությունները և կոտորածները, զխավորապես, Սամցխեում և վրացական այլ գավառներում, որոնց մի մասը ասպատամբել էր: Նրանք ավերեցին նաև Հայաստանի մի քանի շրջանները: Ինչպես վկայում է վարդապետը, նրանք—

«Անթիս կոտորեցին և գերեցին գեօղս և ադարակս և զործեցին խայտառականս ի կանայս ի Հայս և աւելի յաշխարհն վրաց»²:

Որ մոնղոլական ծանր տիրապետության հետ չէին հաշտվել հայ և վրացի իշխանները և հարմար դեպքում պատրաստ էին նորից ասպատամբել նրանց դեմ, այդ երևում է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուկի վկայությունից, որը, Մանգու մեծ խանի մոտից վերադառնալիս, 1255 թվի հունվար ամսին նախիջևանից եկել էր Անի և հրավիրվել էր ճաշի Շահնշահի մոտ:

«Մենք այս քաղաքից [Նախիջևանից],— պատմում է

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 303—305. Մաղաքիա, էջ 20—21. Մելիք-սեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 57. Վարդան վրդ., ՁԸ, էջ 147—148 և ուրիշ:

² Տե՛ս Վարդան վրդ., ՁԸ, էջ 148: Համեմատե նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 305. Մաղաքիա, էջ 21. Մխիթար Այբովանեցի, էջ 67. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 27. Ստեփանոս Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 26:

Ռուբրուկը, — հեռացանք հունվարի 13-ին, որովհետև ձյունի պատճառով մենք ստիպված էինք մնալ այնտեղ: Չորս օրից եկանք Շահնշահի երկիրը, երբեմնի ամենագորավոր վրացի իշխանի, բայց հիմա հարկատու թաթարներին, որոնք կործանած են իր բոլոր ամրոցները: Սա ճաշեցի մի անգամ այս Շահնշահի հետ և նա շատ մեծ քաղաքավարություն ցույց տվեց իմ հանդեպ, ինչպես նաև իր վիճը և իր զավակը՝ Ջաքարիա անունով մի շատ գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ, որ հարցրեց ինձ, — եթե ձեզ մոտ գամ՝ դուք կպահե՞ք ինձ. որովհետև նա այնքան ծանր է զգում թաթարների տիրապետությունը, որ թեև նա ամեն քան կրկններ, քան կրել նրանց տիրապետությունը: Այսուհանդերձ, նրանք ինձ ասացին, թե իրենք հոռովմեական եկեղեցու զավակներ են¹, և եթե պապը մի քիչ օգնություն ուղարկե իրենց՝ նրանք զրացի բոլոր երկրները պիտի ենթարկեն եկեղեցուն²:

Արդեն 1249 թվին, վերոհիշյալ դավադրության և ասպատամբության ժամանակ, Ավագը, որը վրաց թագավորության աթաբեկն էր և ամիրսպասալարը, ծանր հիվանդ էր և չէր կարողացել գալ մոնղոլ զլխավորների մոտ ձիով: Նա վախճանվեց 1250 թվին³, հավանորեն Բջնիում, որը, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, նրա աթոռանիստ ավանն էր: Իր հոր Իվանեի հետ նա թաղված է, ըստ երևույթին, ինչպես ճիշտ ենթադրում է Մե-լիքսեթ-Բեկը, Բջնիի Պղնձահանք վրացական վանքում, որը գտնվում էր Բջնիից դեպի հյուսիս, Թալլարուխ գյուղից մոտ երկու կիլոմետր դեպի հարավ⁴:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Ավագի մահից հետո նրա իշխանությունը տրվեց Շահնշահի որդուն՝ Ջաքարեին: Ինքը՝ Ավագը որդի չունեիր, այլ ուներ միայն մի դուստր՝ Խոշաք անունով: Բայց շուտով իշխանությունը Ջաքարեից վերցրին և տվին Ավագի

¹ Շահնշահը և նրա որդին, պատկանելով քաղկեդոնիկ զավանության, ըստ երևույթին, իրենց զավանակից էին համարում լատինական եկեղեցուն:

² Տե՛ս «Ուղևորություններ», հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 19—20:

³ Տե՛ս Վարդան վրդ., ՁԸ, էջ 148, Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 42, էջ 412, նույնի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 305. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 21:

⁴ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 64—69:

4. Առաջավոր Ասիան, — Պարսկաստանը և նրա հարևան արևմտյան երկրները, — միակ մեծ ուլուսն էր, որի կառավարությունը գտնվում էր ո՛չ թե Չինգիզ խանի տան անդամների, այլ մոնղոլական զորապետների ձեռին:

Մանգուն, գա՛ թարծրանալով, մեծ խանության կառավարման մեջ մտցրեց երկու կարևոր փոփոխություն: Նա նշանակեց իր եղբորը Խուբիլային հարավ-արևելյան երկրների ու Չինաստանի կառավարիչ և այս փոփոխության հետևանքը հետագայում այն եղավ, որ մեծ խանության մայրաքաղաքը փոխադրվեց Ղարաղորումից Պեկին:

Երկրորդ մեծ փոփոխությունը վերաբերվում էր Առաջավոր Ասիային և, հետևապես, նաև Հայաստանին ու Վրաստանին: Իբրև այս ուլուսի կառավարիչ՝ Մանգուն ուղարկեց իր մյուս եղբորը Հուլավուին, որը հիմնադիր եղավ այստեղ սեփական դինաստիայի: Այսպիսով, Առաջավոր Ասիան ևս, ինչպես մեծ խանության վերոհիշյալ մյուս շրջանները՝ ստացավ հատուկ դինաստիա Չինգիզ խանի տոհմից:

Հուլավուին արված մեծ երկիրը, ինչպես կտեսնենք, շուտով դառավ առանձին անկախ պետություն, որն անվանվում էր իլխանություն:

Մանգուի մեծ խանության և նրա եղբոր Հուլավուի ժամանակ վերսկսվեցին կատաղի կռիվները արևմուտքում: Այստեղ դեռևս ուժեղ էր Արաբական խալիֆայությունը և դեռ նվաճված էին Իսմայելիտ աղանդավորների երկիրը, Հյուսիսային Միջագետքի և Ասորիքի որոշ մասերը և մամլուքների եգիպտական հզոր պետությունը:

Գլխավորապես այս նոր նվաճումները զլուխ բերելու համար էր, որ 1255 թվին Մոնղոլիայից եկավ արևմուտք Հուլավու խանը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Ա Ս Ն Ե Ր Ե Ք Ե Ր Ո Ր Գ

ՀՈՒԼԱՎՈՒՆ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

1. Հայաստանը և Վրաստանը իբրև մեծ խանության վասալական երկրներ:—
2. Աշխարհագիրը և հարկերի ծանրացումը Մանգուի ժամանակ:—
3. Հերոս բա-2. Աշխարհագիրը և հարկերի ծանրացումը Մանգուի ժամանակ:—
4. Հուլավու և Հալիլյանների գավառի ուղևորությունը Բաբուի և Մանգուի մոտ:—
5. Հուլավու և Հալիլյանների ամրությունների առումը:—
6. Բաշուի և նրա զորքի վտարումը Մուղանից Փահր ամրությունների առումը:—
7. Մուֆաղին քաղաքի պաշարումը և ծայրումը և խալիֆայության բարձումը:—
8. Հուլավու և Մասունցիների հպատակումը մոնղոլական իշխանության:—
9. Հայ-վրացական վախ արշավանքը Ասորիք:—
10. Քիբրուլայի պարտությունը:—
11. Հայ-վրացական ճակատամարտությունը:—
12. Հայ-վրացական ճակատամարտությունը:—
13. Հայ-վրացական ճակատամարտությունը:—
14. Հայ-վրացական ճակատամարտությունը:—

Հայաստանի և Վրաստանի նվաճումից հետո այս երկրների իշխանները, ինչպես վերև տեսանք, թողնվել էին իրենց իշխանություններում իբրև մոնղոլներին ենթակա տեղական կառավարիչներ:

Մոնղոլական տիրապետության առաջին այս շրջանում բոլոր ուլուսները դեռևս սերտ կապված էին Չինգիզ խանի ու նրա հաջորդների միացյալ պետության հետ և համարվում էին մեծ խաներին պատկանող երկրամասեր: Հայաստանի և Վրաստանի գերագույն իշխանավորները, իբրև մեծ խաների վասալներ, պետք է անձամբ ներկայանային իրենց սյուզերենին և վերահաստատվեին իրենց կալվածատիրական ու իշխանական իրավունքներում: Հավաքված հարկերը կամ նրանց մի մասը ուղարկվում էին Ղարաղորում կենտրոնական կառավարությանը, որը գլխավոր կազմակերպողն էր և տնօրինողը հիմնական այդ խնդրի:

եղավ, որ նա հարձակվեց Իսմայելիտ աղանդավորների՝ մլհեաների կամ հաշիշյանների (assassin) ամբացրած երկրի վրա, որը գեռևս չէր նվաճված: Այս աղանդավորները Ղազվիխի հյուսիսակողմում ունեին բազմաթիվ ամրություններ, որոնցից ամենամեծն էր Ալամուբը՝ իրենց առաջնորդի կենտրոնատեղին:

Իսմայելիտների մեջ արդեն վաղուց էր չկար առաջվա կարգապահությունն ու քաջարությունը: Նրանց առաջնորդ Ռուբենդղինը շուտով անձնատուր եղավ և հրամայեց բոլոր ամրությունները հանձնել Հուլավուն: Մոնղոլական զորքերն այնուհետև Իսմայելիտներին սրի մատնեցին և քանդեցին նրանց ամրությունները¹: Անառիկ ամբոցների ոչնչացումը նրանք խիստ կարևոր էին համարում, որպեսզի տեղական իշխանները չկարողանան ամբանալ և իրենց դեմ ապստամբել: Գրիգոր պատմիչը (Մաղաբիա աբն-ղան) նույնպես վկայում է, որ մոնղոլները, Հայաստանը գրավելուց հետո (1236 թ.), կարգադրել էին Ղարա Բուղային քակել երկրի ամրությունները, զլխավորապես, անառիկ բերդերը²:

Հուլավուն իր նոր իշխանության կենտրոնավայր ընտրեց Մուղանի արգավանդ դաշտը, որը Բաշուի ու նրա քանակի ձմեռանոցն էր: Ուստի և նա հրամայեց Բաշուին թողնել Մուղանը և իր տուն ու տեղով և զորքով գնալ Փոքր Ասիա և բնակվել Իկոնիայի սուլթանության երկրում: Թեև Բաշու նույնը և նրա զորքը ղժվարանում էին հրաժարվել իրենց գրաված երկրից, սակայն նրանք, վախենալով Հուլավուից՝ հարկադրված եղան հնազանդվել և տեղավորվեցին Փոքր Ասիա:

Այստեղ նրանք, Հեթում թագավորի աջակցությամբ, պատերազմեցին ու պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանին և, ավերելով ու կողոպտելով նրա երկիրը՝ նվաճեցին Փոքր Ասիայի գավառներն ու քաղաքները մինչև Միջերկրական ծովը և Եվբլսիսյան Պոնտոսը³: Հավանորեն, 1257 թվի այս արշավանքների ժամանակն էր, որ Հեթում Ա.-ը կարողացել էր ետ գրավել ու միացնել իր թագավորությանը Իսավրիան ու նաև մի քանի քաղաքներ. որ խլել էին հայերից թուրքերը:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 361. Վարդան վրդ., Ղ, էջ 149. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրություն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 22:

² Տե՛ս Մաղաբիա աբնղա, էջ 3:

³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 359—360. Վարդան վրդ., Ղ, էջ 149. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրություն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 22:

Ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը, Հուլավուն, որի ավագ կին Տողուզ խաթունը քրիստոնյա էր, գալով Անդրկովկաս՝ սիրով ու պատվով ընդունեց Գեորգի Լաշայի որդուն, Վրաստանի Դավիթ թագավորին, և նրա հետ միասին նաև Վրաց և Հայոց իշխաններին:

Իջևանելով Բաշուի զորաբանակի ձմեռոցում, Մուղանի տաք դաշտում, Հուլավու խանը սկսեց պատրաստություններ տեսնել նոր՝ ավելի մեծ արշավանքի: Նրան հանձնարարված էր առաջ շարժվել և նվաճել մոնղոլական մեծ խանության սահմանակից պետություններն Առաջավոր Ասիայում: Մանգուի հրամանով Հուլավուի թյուններն Առաջավոր Ասիայում: Մանգուի հրամանով Հուլավուի հետ Անդրկովկաս էին եկել մեծ զորքով նաև մոնղոլական մեծ խանական տոհմի իշխանները, որոնք պետք է նրան օգնեին և աջակցեին: Այս մեծ իշխանների գալուստը Անդրկովկաս բավական պատկերավոր կերպով նկարագրված է Գրիգոր պատմիչի (Մաղաբիա աբնղայի) մոտ:

«Իսկ սրանից հետո, — պատմում է Գրիգոր պատմիչը, — երբ վրա հասավ հայոց 706 թվականը [=1257], Արևելքից եկան, ուր մեծ խանն էր ապրում, յոթը հոգի խաների որդիներ՝ ամեն մեկը մի թուման հեծելազորով և մի թումանն էր 10.000²: Եվ նրանց անուններն այս են. նրանցից առաջինը և ավագը Հուլավուն էր, որը Մանգու խանի եղբայրն էր. երկրորդն էր Ղուլը, որն իրեն անվանում էր աստծու եղբայր և չէր ամաշում. երրորդն էր Բալախենը, չորրորդը՝ Տութարը, և չէր ամաշում. երրորդն էր Բալախենը, չորրորդը՝ Ղատախանը, յոթհինգերորդը՝ Թագուդարը, վեցերորդը՝ Ղատախանը, յոթերորդը՝ Բորախանը³: Սրանք միմյանց անհնազանդ էին և խիստ աներկյուղ էին և մարդակեր:

Իսկ ժամանելիս՝ նրանք բոլորը կառքերով եկան և վառքերով էին շրջում. այնպես որ հարթում էին լեռները և բլուրները արևելքի աշխարհի կողմերում, որպեսզի կառքերը և սայլերը հեշտ գնան:

¹ Տե՛ս Վարդան վրդ., Ղ, էջ 149:

² Մաղաբիայի բնագիրը ժՌ-ի փոխանակ (=10.000) ունի 10 (=30.000), որ, հավանորեն, վրիպակ է:

³ Այս մեծ իշխաններից չորսը՝ «Ղուլն ու Բալաղայն և Տուտարն և Ղարաղանն», որոնք Բաթուի մոտ ազգականներն էին, հիշատակված են նաև Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (էջ 361): Համեմատե՛ն նաև Խուլի, Բալախենի և Տութարի մասին Ռաշիդդղինի կարևոր վկայությունների հետ, տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 45, 67—68:

Իսկ այն զլիավորը, որ իրեն աստծու եղբայր էր անվանում՝ եկավ երկրի ներսը և անողորմաբար ոտնատակ տվեց տառապյալ քրիստոնյաներին և ուր որ փայտե խաչ էին գտնում ճանապարհների կամ լեռների վրա կանգնեցրած՝ բոլորն այրում էին. և ոչ մի բանով չէին հագնենում: Իսկ վանքերը որ կային երկրում՝ ուր որ լինեին, ավելի էին ոտնակոխ անում, ուտելով և խմելով... և սլափական քահանաներին վախում էին և անողորմաբար ծեծում»:

[«Իսկ զկնի այսորիկ և հասանելոյ թուականին Հայոց յեւթն հարիւր և ի վեցն, եկին յարեւելից ուստի մեծ դանն էր՝ եւթն դանի որդիւք. ամենն զուման մի հեծելով. և մի զումանն էր երեսուն հազար: Եւ են անուանք նոցա այս. առաջին և մեծն ի նոցանէ Հոյլաու, որ էր եղբայր Մանգու զանին. երկրորդ Խուլն՝ որ և զինքն եղբայր Աստուծոյ ասէր և ոչ ամաչէր. երրորդն՝ Բալախէն. չորրորդն՝ Տութարն. հինգերորդն՝ Թագուդարն. վեցերորդն՝ Ղատաղանն. եւթներորդն՝ Բարաղանն. և էին սոքա անհնազանդք միմեանց և յոյժ աներկեղք և մարդակերք: Իսկ ի գալն որ եկին ամէնն կառօք եկին, և կառօք շրջէին. մինչ զի զլեառն և զբլուրս հարթէին աշխարհովն արեւելից վասն հեշտ զնալոյ կառացն և սայլիցն»:

Իսկ այն զլիավորն որ զինքն եղբայր Աստուծոյ ասէր, եկն ընդ մէջ երկրին և կոխեաց անողորմաբար զտառապեալ քրիստոնեայն. և զփայտեալ խաչ ուր և գտանէին ի ճանապարհս և ի լերինս կանգնեալ՝ զամէնն այրէին, և ոչինչ իրօք որ յաղենային. այլ և զվանորայն որ կային յերկիրն, ուր և գտանէին առաւել ևս կոխէին ուտելով և ըմպելով. և զպատական քահանայն կախէին և ծեծէին անողորմաբար»¹:

Հայկական աղբյուրների մեջ հիշատակված է, որ վերոհիշյալ մեծ իշխանների Անդրկովկաս գալու ժամանակ Խուլի զլիավորներից մեկը 1257 թվին նահատակել էր Գերեթին վանքում (հավանորեն, Արտազ գավառի կողմերը) Ստեփանոս վանահորը, իսկ Ղատա խանը նույն թվին ավերել էր Երզնկան և Կամախը²:

1257 թվի աշնանը Հուլավուն սկսեց իր մեծ արշավանքը Բաղ-

¹ Տե՛ս Մաղախ արեղա, էջ 23: Համեմատե նաև Երուսաղեմի 1871 թվի հրատարակությունը, որը հիմք է ծառայել մեր թարգմանության:

² Տե՛ս Մաղախ արեղա, էջ 23—25. Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 28. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 23:

դաղի խալիֆի դեմ և հրաման տվեց ինչպես իր և Բաշուի, նույնպես և բոլոր հպատակած իշխանությունների զորքերին՝ գնալ և պաշարել Բաղդադ քաղաքը: Հուլավունի արշավանքներին, ինչպես վկարել Բաղդադ քաղաքը: Մասնակցում էին Շահնշահի որդին Զայում են հայ աղբյուրները, մասնակցում էին Շահնշահի որդին Զայարեն, Խաղբակյան վասակի որդին Հասան Պոռը, Գրիգոր Խաչենցու որդին Սեաղան, Բագրատունյաց շառավիղ Կյուրիկեի որդին Թաղիադինը և ուրիշները:

Բաղդադը պաշարելուց հետո Հուլավուն ուղարկեց Մուսթասիմ խալիֆի մոտ, որին Կիրակոս Գանձակեցին և վարդան վարդապետը անվանում են «Մուսթասար» կամ «Մուսթասար», հատուկ զեսպանություն, որի մեջն էր նաև Խաղբակյան Պոռը իշխանը, առաջարկելու անձնատուր լինել և հպատակվել մոնղոլական իշխանությանը: Սակայն նա չհամաձայնեց անձնատուր լինել և զեսպանությանը տվեց անարգական ու խիստ պատասխան:

Շուտով այնուհետև խալիֆայության մայրաքաղաքը, որի մեջ ամբացել էր Մուսթասիմը, վերցվեց մարտով: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու արժանահավատ վկայության, Բաղդադը առնվել էր 1258 թվի փետրվարի 4-ին, երկուշաբթի, աղուհացամտի առաջին օրը: Աբբասյան խալիֆաների անթիվ գանձերը, ինչպես և քաղաքի մեծ Աբբասյան խալիֆաների անթիվ գանձերը, ինչպես և քաղաքի մեծ հարստությունները, բաժին ընկան Հուլավունի ու նրա զորքերին, ինքը խալիֆը սպանվեց, իսկ բնակչությունը անխնա սրի մատնվեց կամ գերի տարվեց՝ բացի քրիստոնյաներից, որոնք կոտորածից ազատվեցին շնորհիվ Հուլավունի կնոջ Տոզուզ խաթունի բարեխոսության:

Բաղդադի խալիֆայության բարձման և քաղաքի առման մանրամասնությունները, որ ընդարձակ կերպով մեջ են բերված Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ, խիստ հետաքրքիր են և արժանի են հատուկ ուշադրության, որովհետև Գանձակեցու աղբյուրն էր, ինչպես ինքն է վկայում, Խաղբակյան Պոռը, որը մասնակից էր այս պատերազմին:

Բաղդադի խալիֆայությունը նվաճելուց և իր ծրագրի առաջին

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 362—368. Վարդան վրդ., ՂԱ, էջ 150. Մաղախ արեղա, էջ 26—27. Հեքում պատմիչ, Ին—ԻԲ, էջ 45—47. Ստեփանոս Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 23. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 151. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 402 և ուրիշ: Բաղդադի առումը մատնանշված է նաև Ռաշիդդդինի մոտ մուհարրամ ամսի 28-ին, երկուշաբթի [=1258 թ. փետր. 4-ին]: Տե՛ս Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. III, рус. перевод Арендса, էջ 42:

ամենաեռուն շրջանում, լուր հասավ, որ Մանգու մեծ խանը մեռել է: Այս անսպասելի դուշը հարկադրեց Հուլավուին ընդհատել հաղթական իր հարձակումը, և նա շտապ կերպով ետ դարձավ, թողնելով Ասորիքում իր զորքի մի մասը Քիթբուղայի հրամանատարութեան տակ¹:

Հուլավուի հեռանալուց հետո՝ Եգիպտոսի սուլթան Կուտուցը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Քիթբուղայի զորքը շատ չէր՝ մեծ զորքով մտավ Պաղեստին կանգնեցնելու մոնղոլների առաջխաղացումը: Ընդհարումը տեղի ունեցավ 1260 թվի աշնանը Հորդանան գետի արևմտակողմում Այնա-Ջալուի հովտում, հին նեապոլիս-Միխեմի մոտ: Այստեղ համառ մարտից հետո Քիթբուղայի զորքերը ծանր սպարտություն կրեցին և ինքը, Քիթբուղան գերի ընկավ և սպանվեց:

Այս ճակատամարտում, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին, կոտորվել էին նաև մեծ թվով հայեր և վրացիներ, որոնք գտնվում էին Քիթբուղայի զորքի շարքերում²: Այս սպարտությունից հետո, որով անհաջողության էր մատնվում Հուլավուի նվաճողական ծրագիրը հարավում՝ սուլթան Կուտուցը տիրեց գրեթե ամբողջ Ասորիքին: Սակայն Եգիպտոս վերադառնալիս նա սպանվեց Բեյբարս-Փնզուխարից, որին մերժել էր տալ Հալեպի սուլթանությունը: 1260 թվին Եգիպտոսի սուլթան հռչակվեց նույն այս մամլուք Բեյբարսը (1260—1277):

Հուլավուի իշխանության ժամանակ հայ-վրացական իշխանությունների դրուժյունը ո՛չ միայն չէր թեթևացել, այլ ավելի էր ծանրացել 1254 թվի աշխարհագրի և անընդհատ պատերազմների պատճառով Իսմայելիտների, Բաղդադի խալիֆայության, Միջագետքի և Ասորիքի էյուբյան իշխանների և Եգիպտոսի մամլուքների դեմ: Չկարողանալով հանդուրժել այս ծանր դրուժյունը՝ Վրաց թագավոր Լաշայի որդի Դավիթը և նրա իշխաններից շատերը 1259 թվին նորից ապստամբեցին մոնղոլների տիրապետության դեմ և, թողնելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը, փախան հեռավոր Աբխազիա և պատասպարվեցին Սվանեթի ամրություններում:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 371—372. Վարդան վրդ., ՉԲ, էջ 151. Մաղափա արեղա, էջ 35. Հեքում պամիչ, էջ 47—48. Գաղեյի, էջ 19—21. Սամուել Անեցի, էջ 151. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 67. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 402—3, նույնը, «Ժամանակագրութիւն», էջ 26. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 23:

² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 372—373. Վարդան վրդ., էջ 152: Մաղափա արեղա, էջ 35—36. Հեքում պամիչ, էջ 50. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 68:

«Իսկ Վրաց թագավոր Լաշայի որդի Դավիթը, — պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, — որը հնազանդվել էր թաթարներին՝ նեղացավ և ձանձրացավ բազմազան հարկապահանջությունից, որովհետև նրանք իրեն ու բոլոր իշխաններին, ինչպես և իր բոլոր երկրները, նեղում էին ծանր հարկերով, որ անկարելի էր հանդուրժել:

Նա թողեց իր քաղաքը, Տփղիսը, իր զահը ու նաև այն ամենը, ինչ որ ուներ, և փախավ խորին Աբխազիա՝ Սվանեթի ամրոցները: Նրա հետ փախան նաև գավառների այլ մեծամեծ իշխանները, ճնշված և տառապած, որոնք ծախել կամ գրավ էին դրել իրենց քաղաքներն ու գավառները և, այնուամենայնիվ, չէին կարողացել կշտացնել անհազնեբին, որ նման էին շար տզրուկներին: Եվ թագավորը այնքան արագ փախավ, որ չկարողացավ իր հետ տանել իր Վնոջը, արագ փախավ, որ չկարողացավ իր հետ տանել իր Վնոջը, Գոնցա թագուհուն, և իր նորածին որդուն, Գեմետրեին, այլ տարավ միայն իր անդրանիկ որդուն՝ Գեորգիին»:

[«Իսկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ՝ որդի Լաշային՝, որ կայր ի հնազանդութեան թաթարին նեղացաւ՝ ձանձրացաւ ի պաղում հարկապահանջութեանն՝ որ նեղէին զնա և՛ զամենայն իշխանսն և՛ զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարէին բառնալ:

Եթող նա զքաղաք իւր ՂՏփիսիս, և զաթոռ, և զամենայն ինչ՝ զոր ունէր. և փախաւ ի խորին Աբխազք, և յամուրսն Սուանեթոյ. ընդ նման և այլ մեծամեծ իշխանք գաւառաց, նեղեալք և տառապեալք, ծախեալք և զբաւ եղեալք զքաղաքս և զգաւառս, և ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյազան ըստ նմանութեան շար տզրկաց: Եւ այնպէս տագնապաւ փախաւ, զի զկինն իւր՝ զԳոնցա թագուհի, և զնոր ծնեալ որդի իւր՝ զԳեմետրէ, ոչ կարաց ընդ իւր տանել, բայց միայն զԳեորգի զանդրանիկ իւր]՝²:

Խոտվարանների ետևից, նրանց բռնելու ու պատժելու համար, ուղարկվեց մեծ զորքով Արղունը, որը Հուլավուի վեղիրն էր և արքունի հարկերի վերակացուն: Սակայն Արղունը, չկարողանալով նրանց հետևից հասնել՝ կոտորեց և գերեց վրացական շատ գավառներ, քանդեց Վրաց թագավորների գերեզմանատունը Գելավառներ, քանդեց Վրաց թագավորների գերեզմանատունը Գելավառներ, քանդեց Վրաց թագավորների գերեզմանատունը Գելավառներ:

¹ Բնագրում «Լաշային»-ի փոխանակ տպված է «Շալային»:
² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 373—374: Համեմատե՛ն նաև Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 26. Սամուել Անեցի, էջ 161:

Մանգու մեծ խանի մահից հետո, 1260—1263 թվերի ներքին խռովությունների և եղբայրասպան կոիվների ժամանակ, մոնղոլական պետությունները, որոնք Չինգիզ խանի որդիների ուլուսներն էին և համարվում էին մեծ խանության անբաժան մասեր՝ փաստորեն դառան անկախ պետություններ: Ինչպես Ջուլջանների Ռսկի Հորդան, նույնպես և Հուլավյանների Իրանը ու Չաղատայանների Միջին Ասիան, իբրև միանգամայն անկախ պետություններ՝ սկսեցին վարել իրենց ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը և նրանք նույնիսկ, ինչպես տեսանք, իրենց օրինական իրավունքն էին համարում անկախ կերպով մղել իրար դեմ մասնավոր պատերազմ:

1263 թվին հուրիլայը (1259—1294), որը հաղթել էր իր հակառակորդներին և ճանաչվել էր մեծ խան, ուղարկեց Հուլավուին, որն իրեն կողմնակիցն էր՝ 30.000 մոնղոլական նորընտիր զորք և սվեց նրան «իլխան»-ի, այսինքն «ժողովրդի պետի» տիտղոս: Այսպիսով սրա պետության ինքնուրույնությունը ճանաչվեց նաև ձևականորեն: Հուլավուի հիմնած իլխանությունը, նրա նոր նվաճումներից հետո, պարունակում էր իր մեջ Պարսկաստանը և Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասը՝ Հնդկաստանից և Ամու-Դարչայից մինչև Միջերկրական ծովը: Իլխանության երկրները սահմանակից էին հյուսիսում Չաղատայանների և Ջուլջանների մոնղոլական պետություններին, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Եգիպտական մամլուքների սուլթանությանը: Նրա կենտրոնավայրերն էին Թավրիզի շրջանը և Ղարազադը, Մուղանը ու Ղարաբադը, նաև Ալագադը:

Դառնալով անկախ իշխանության պետ և սեփական զինատիայի հիմնադիր՝ Հուլավուն, ինչպես վկայում են հայ պատմիչները¹, հիմնեց Ալաղադում գտնվող Դառն դաշտում՝ այժմյան Բագավանի ու Դիադինի հարավակողմում, որ իր սիրած ամառանոցային վայրն էր՝ աթոռանիստ բնակատեղի, որը, ինչպես կտեսնենք, դառավ իլխանության առևտրական կենտրոններից մեկը: Սեն-Մարտենը և Չամչյանը այս նստավայրի տեղը սխալմամբ ենթադրում են Մուղանում՝ Կուր և Արաքս գետերի ստորին ավազանում²:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 380—381. Մաղաբիա, էջ 31—32. Սեփանու Օրբելյան, Պատմություն, էջ 415: Համեմատե նաև Тузенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 74, 96, 99:

² Տե՛ս Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 283. Չամչյան, Պատմություն հայոց, Գ, էջ 259:

Իլխան Հուլավուն մեռավ 1265 թվին, թողնելով իր հաջորդին, ավագ որդուն՝ Աբաղային (1265—1282) հսկայական միահեծան մի պետություն՝ ավելի մեծ, քան Սասանյան Պարսկաստանը և Իրարի Սելջուկյան սուլթանությունը: Սակայն այս հզոր պետությունը, որն առանձնացել էր մեծ խանությունից և վերջինիս գերագույն իշխանությունը ճանաչում էր լռի անվանապես՝ թողնված էր ինքն իրեն և այլևս չէր ստանում մարտական օգնական ուժեր Հեռավոր Արևելքից:

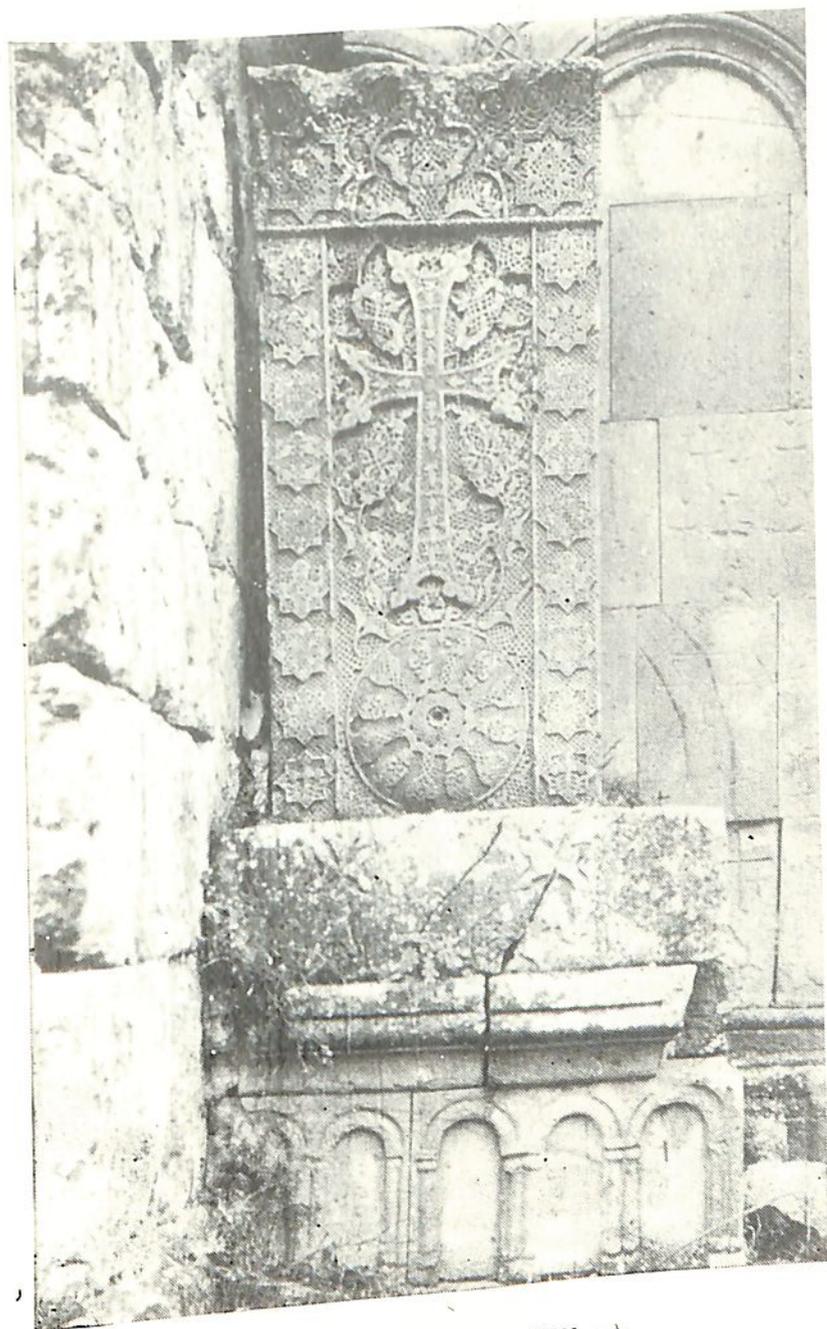
Այս հանգամանքը նպաստավոր չէր հարկավ նվաճողական առաջխաղացման համար: Եվ Հուլավուի հաջորդները, ինչպես կտեսնենք, ավելի մտահոգված էին իրենց լայնածավալ պետության պաշտպանությամբ, քան նրա ընդարձակմամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
ՄՈՆՈԳՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

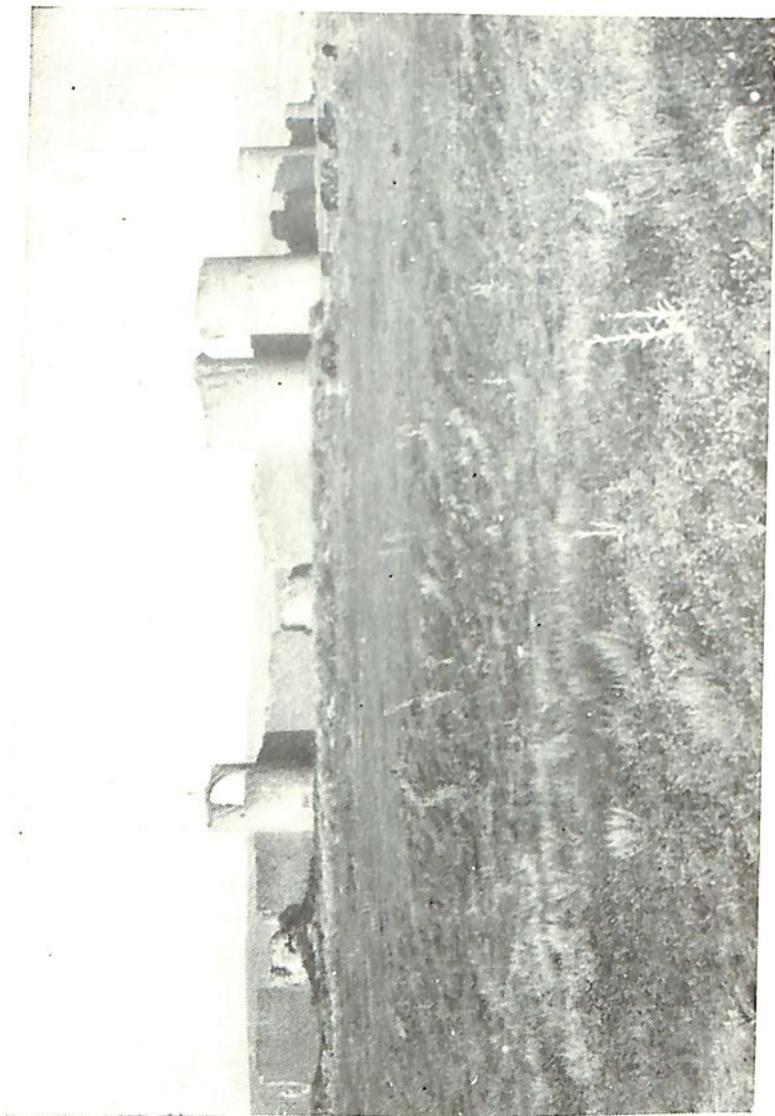
1. Մոնղոլական տիրապետության երկու շրջանները:— 2. Տեղական իշխանների վերահաստատումը իրենց նախկին իրավունքներում:— Սրանց վասալական կախումը մեծ խաներից:— 3. «Հարկապահանջություն, երկեկություն և զինվորություն»:— 4. Արղունի աշխարհագրի բնույթը:— 5. Ոստիկանական հատուկ զորմասերի կազմակերպումը և Արղունի նշանակումը վեգիե և բասդադ:— 6. Քաղաքներում պաշտոնավարող շաննաները:— Արևունի դիվանները և ստորին պաշտոնյաները:— 7. Վրաստանի և Հայաստանի գինապարտների քիվը ըստ 1254 թվի աշխարհագրի:— 8. Մոնղոլների ակտիվ բաղաձայնությունը հայ-վրացական իշխանությունների հանդեպ:— Նրանց միջամտությունը իշխանությունների վեճերին և ներքին գործերին:— 9. Հովանավորյալ իշխանությունների անջատման ձգտումը Վրաց թագավորությունից:— Օրբելյանների և Զախարյան Ավագի տան թշնամությունը:— 10. Օրբելյանների գորեղացումը և նրանց իշխանության նահաջումը իբրև ինչու:— Սյունյաց իշխանության անկախությունը Զախարյաններից և վրաց թագավորներից:— 11. Արարեկության և ամիրսպասալարության պաշտոնների հանձնումը Սաղունին և Տարսայինին:— Վրաց թագավորության քուլացումը:

Մոնղոլների իշխանությունը Հայաստանի և Վրաստանի վրա տևեց ավելի քան մեկ դար՝ մինչև տասնչորսերորդ դարի քառասնական թվականները: Նոր նվաճողների տիրապետության առաջին շրջանում, սկսած 1236 թվից մինչև 1256 թիվը, ուրեմն՝ ուղիղ քսան տարի՝ Հայաստանը Վրաստանի հետ կազմում էր Զինգիզ խանի հիմնած միացյալ մեծ խանության մասը, իսկ 1256 թվից սկսած մինչև 1344 թիվը՝ նա գտնվում էր Հուլավյան տոհմի իլխանների իշխանության տակ:

Առաջին շրջանում Վրաստանը և Հայաստանը, ինչպես և մոնղոլական մեծ խանության մյուս նորանվաճ երկրները, կապված էին անմիջական Ղարաղորումի արքունիքի հետ: Այստեղ էին

Խաչքար Նոր-Փետիկում (XIII դ.):

Անի բաղարի պարիսպները:

վճռվում նրանց կառավարման ու հարկավճարման հարցերը, և մեծ խաներն էին ստանում հավաքված հարկերը կամ սրանց որոշ մասը:

Մոնղոլները, ընդհանրապես, չէին փոխում նվաճված երկրների քաղաքական կառուցվածքը: Լինելով քոչվորներ՝ նրանք կանգնած էին կուլտուրական զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա, քան Հայաստանը և Վրաստանը: Ուստի և նրանք, անկարող լինելով ստեղծել այստեղ նոր հասարակակարգ, անփոփոխ թողին սրանց ֆեոդալական կազմը և աշխատեցին օգտագործել հայ-վրացական իշխանությունները և նրանց զինվորական ուժերն ու վարչական ապարատն իրենց նպատակների համար:

Երբ Զաքարյան Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը նվաճվեցին՝ Ավագը, ինչպես վերև հիշվեց, գնաց մեծ խանի մոտ և վերահաստատվեց իր իշխանական իրավունքներում: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ մեծ խանը—

«Գրեց իր զորավարին, որ տա նրան իր աշխարհը և նրա միջոցով նվաճի բոլոր ապստամբներին. և այդպես էլ եղավ: Երբ նա եկավ իր աշխարհը և զորապետները կատարեցին իրենց արքայի հրամանը՝ նրանց հնազանդվեցին և հպատակվեցին Զաքարեի որդին Շահնշահը, Վահրամ իշխանը և նրա որդին Աղբուղան և Խաչենի կողմի իշխան Հասանը, որին անվանում էին Զալալ, և ուրիշ շատերը: Նրանց բոլորին տվին իրենց երկրները և շնորհեցին միևնույն ժամանակ ներում»:

[«Գրէր և առ զօրավարն իւր տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն, և նովաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն, որ եղև իսկ. զի իբրև եկն նա յաշխարհն իւր, և արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա Շահնշահ՝ որդի Զաքարէի, և Վահրամ իշխանն, և որդին իւր Աղպուղայն, և Հասան, որ Զալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչենոյ, և այլք բազումք. և զիրանքանչիւր երկիր տային նոցա, և առ ժամանակ մի ներումն»]՝:

Այնուհետև մեծ խաները ճանաչում էին այս երկրները՝ իբրև քաղաքականապես ինքնավար, բայց իրենց ենթարկված վասալական իշխանություններ: Նրանք պահանջում էին, որ սրանց բարձրագույն սյուզերեն պետերը հաստատվեն իրենց իշխանություն.

Վճ. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 249—250:

ներում հատուկ հրամանագրերով, որ կոչվում էին «հաուլեխ»: Կինելով մեծ խաների վասալներ, նրանք բոլորը պարտավոր էին, երբ նրանց կանչում էր մեծ խանը, անհապաղ գնալ Հեռավոր Արևելք և նրան ներկայանալ: Այս պարտավորությունից խույս տալը կամ հապաղումը համարվում էին պետական հանցանք և դավաճանություն:

«Նրանք ուղարկում են,— վկայում է 13-րդ դարի եվրոպացի ճանապարհորդ Պլանո Կարպինին,— երկրների պետերի հետևից, որպեսզի սրանք դան իրենց մոտ առանց դանդաղելու»¹:

Մոնղոլների տիրապետության առաջին տասնամյակում, 1236 թվից մինչև 1246 թվը, Սվանեթ ապավինած Ռուսուդան թագուհու բացահայտության պատճառով, Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը կառավարում էին տեղական իշխանները, ըստ երևույթին, Զաքարյան Իվանեի որդի Թաթևի Ավագի գլխավորությամբ: Միայն 1246 թվին, ինչպես վերև տեսանք, մոնղոլները բերել տվին Կեսարիայից Գեորգի Կառայի Գավիթ որդուն, որը, վերագրանալով Տփղիս, դառավ թագավոր Արևելյան Վրաստանի և Զաքարյան Հայաստանի (1246—1270):

Մինչև Հուլավուի իշխանության հաստատումը Իրանում և Առաջավոր Ասիայում, որ տեղի ունեցավ 1254 թվի աշխարհազրից մի քանի տարի հետո՝ հայ-վրացական իշխանությունները, ըստ երևույթին, պարտավոր էին վճարել որոշ հարկագումար, որ կանխապես սահմանված էր Վրաց թագավորության երկրների համար: Բացի այդ, նրանք իբրև մեծ խանության վասալներ պարտավոր էին նաև, ինչպես տեսանք, մասնակցել իրենց զինվորական ուժերով մոնղոլական արշավանքներին: Եվ նրանց երբորդ պարտականությունն էր՝ տալ մոնղոլական իշխանավորների հանձնարարությամբ երթևեկող պաշտոնյաներին ու ճանապարհորդներին, որոնք սովորաբար ունենում էին հատուկ հանձնագրեր— փայլզաներ, փոխադրության միջոցներ՝ ձիեր, սալեր, ուղեցույցներ, օթևան և պարեն: Մարկո Պոլոն պատմում է, որ իր հայրը, հորեղբայրը և ինքը մեծ խան խուբիլայից ստացել էին ոսկե փայլզա: «Նրա վրա,— ասում է նա,— գրված էր, որ բոլոր երկրներում, ուր կրգան երեք ղեսպանները՝ նրանց պետք է տրվեր այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է, նաև ձիեր ու առաջնորդներ մի տեղից մինչև մյուս տեղը»²:

¹ Տե՛ս ուս. թարգմ. Մինակի, էջ 34:

² Նույնը, էջ 9:

Հայ և վրաց իշխանների վերոհիշյալ երեք գլխավոր պարտականությունները որոշակի մասնանշված են Կիրակոս Գանձակեցու մոտ: Երբ հայ իշխանները հպատակվեցին մոնղոլներին՝ այնուհետև վերջիններս, ասում է Կիրակոսը,—

«Սկսեցին նեղել նրանց հարկապահանջությամբ, երթևեկությամբ և զինվորությամբ: Սակայն թեպետ այս ամենով, և որ ավելին էր, քան այս՝ նեղում էին նրանց, բայց չէին սպանում»:

[«Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ նեղել զնոսա. սակայն թէպէտ այսուամենայնիւ, և որ առաւել քան զայս էր, նեղէին զնոսա, բայց ոչ սպանանէին»]¹:

Պետք է ասել, որ երթևեկներին սպասարկելու և կերակրելու ծանր պարտականությունը ընկնում էր, գլխավորապես, բնակչության վրա: Այս պարզ երևում է դարձյալ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունից: Խոսելով մոնղոլական իշխանության հաստատման մասին ներքին խաչնում՝ նա առանձնապես մասնանշում է, որ իշխան Հասան Զալալը—

«Խոհեմաբար կարգավորեց իր երկրի գործերը. ինչ որ երթևեկների կարիքների համար, որոնք գալիս էին նրանց մոտ, հարկավոր էր վերցնել՝ թե կերակուր և թե այլ ինչ՝ ինքն էր առնում և պահում և, ավելացնելով իր կողմից ևս՝ ինքն էր առնում և պահում և, ավելացնելով իր կողմից ևս՝ տալիս էր նրանց, երբ գալիս էին նրա մոտ. ուստի և նրանք չէին նեղում նրա երկիրը, այլ գալիս էին նրա մոտ: Բայց ուրիշ իշխանություններում այսպես չէր արվում, այլ որոնց մոտ որ իջեանում էին՝ նեղում էին ամեն տեղ հենց նրանց»:

[«Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհս իւր, և որ ինչ մարթ էր առնուլ ի պէտս երթևեկաց՝ որ գային առ նոսա, թէ կերակուր և թէ այլ ինչ, ինքն առնուլ և պահէր, և յիւրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յորժամ գային առ նա. և ոչ նեղէին զաշխարհն, բայց թէ առ նա գային: Իսկ յայլ աշխարհս զայս ոչ առնին, այլ ուր և հասանէին՝ ամենայն ուրեք նեղէին զնոսա»]²:

1254 թ. աշխարհազրից հետո Հայաստանում սկսվեց մոնղոլական տիրապետության երկրորդ շրջանը, որի ընթացքում երկրի ու

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 250:

² Նույնը, էջ 255: Թիֆլիսում հրատարակված բնագրի սխալներն ուղղել ենք համաձայն Ախալցխայի կարապետյան դպրոցի գրադարանի ձեռագրի:

մում է, թե ինչպես նա հաղթել էր Մանգու մեծ խանի ուղարկած անպարտելի ըմբիշին և Հուլավուի կողմից արժանացել էր մեծ պատիվներին¹: Վրաց Քարթլիս-ցխովրեբայի վկայությամբ՝ Հուլավույի և նրա որդի Աբաղա խանի (1265—1282) ժամանակ Սաղուն Մահանաբերդցին ավելի զորեղ էր, քան ժամանակակից մյուս իշխանները: Նույն աղբյուրի ասելով՝ նա խնամակալ էր նշանակվել Վրաց թագավորության գործերի, լինելով միաժամանակ հեշուր և հոգաբարձու Ջաբարյան Ավագի տան և նրա գտեր խոշաքի²: Սաղունը վախճանվել է, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը, 1283 թվին (ՌՄՁե = հայկ. տոմ. ՉԼԲ = 1283)³:

Պաշտպանելով իբրև հակակշիռ Վրաց թագավորության նրա կազմի մեջ գտնվող առանձին իշխանությունների ինքնուրույնությունը և անկախությունը՝ մոնղոլ իշխանավորները, ըստ երևույթի, ուղում էին արգելք հանդիսանալ Անդրկովկասի իշխանությունների միության ուժեղացման: Նրանց այս քաղաքականությունը, ինչպես կտեսնենք, ունեցավ այն հետևանքը, որ իլխանության քայքայման ժամանակ 14-րդ դարում Վրաց թագավորները չկարողացան այլևս վերականգնել նախկին իշխանական զաշնակցության սերտ միավորումը, որ ստեղծվել էր թամարի ու նրա նախորդների թագավորության ժամանակ:

¹ Տե՛ս Մաղափա արեղա, էջ 33—34:

² Տե՛ս Մելիֆսեր-Ռեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 58—60:

³ Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 163:

Գ Լ Ո Ի Խ Տ Ա Ս Ն Հ Ի Ն Գ Ե Բ Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԵՎՏՈՐԸ ՆԵՎ ԲԱՂԱՔՆԵՐԸ ԻԼԽԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Հայաստանի ավերված քաղաքների վերականգնումը:— Առևտրի ու քաղաքների զարգացման համար հատուկ բարենպաստ պայմանները:— 2. Խոշոր վաճառակա-նությունը իբրև մոնղոլական տիրապետության գլխավոր հենարաններից մեկը:— Ռարան Աբա ասուու աղեցությունը և հեղինակությունը:— Միջազգային մեծ առևտրի զարգացումը իտալական քաղաքային հանրապետությունների միջնորդությամբ:— 3. Առևտրական հյուսիսային ճանապարհների մեծ դերը:— Ճանապարհների ուղղությունը:— Թավրիզը և Սուրբանին իբրև միջազգային առևտրի գլխավոր կենտրոնները:— 4. Առևտրական տրանզիտային ճանապարհների ուղղությունը Հայաստանում:— 5. Հայ հարուստ վաճառակալները:— 6. Սահիբ-Գիվանը խոշոր կալվածատերեր և պետական բարձր պաշտոնյաներ:— 7. Սահմադիր իբրև կապալառուներ և նրանց կալվածները Հայաստանում:— Սիջազգային և Արվեստի ու կուլ-առևտրի նվազումը և ընդհատումը Հայաստանի միջով:— 8. Արվեստի ու կուլ-առևտրի զարգացումը մոնղոլական տիրապետության ժամանակահատվածում:— Մանրակարչությունը, արհեստները և նորահայտի և Գլանուրի դպրոցները:— Գրականությունը:

Մոնղոլական արշավանքների ընթացքում, ինչպես տեսանք, անբուժելի ծանր հարված ստացան Հայաստանի քաղաքները, որոնք արշավանքներից առաջ դառել էին նորից միջազգային առևտրի և արհեստագործության խոշոր կենտրոններ: Ուշագրավ է, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և Ռուսաստանում և այլ երկրներում, մոնղոլներին տեղ-տեղ դիմադրություն ցույց տվին քաղաքների բնակիչները, մինչդեռ իշխող դասի բարձր խավերը գրեթե առանց դիմադրության ենթարկվեցին նրանց իշխանությանը, որպեսզի փրկեն իրենց կյանքն ու գույքը:

1221 թվին իսպառ կործանվեց Աղվանքի խոշոր քաղաք Բայլականը, որն այլևս չվերականգնվեց: 1231/2 թվին հիմնահատակ

քանդվեց Գանձակը, որը վերակառուցվեց մոնղոլների թուլլովությամբ շորս տարուց հետո՝ 1235/6 թ.: 1236 թվին մոնղոլական զորքերը Չարմաղանի առաջնորդությամբ, վերցրին և ավերածության մասնեցին Անին և Կարսը: Իսկ մի քանի տարի հետո, 1242—5 թվերին, Չարմաղանի հաջորդ Բաշու նույնի արշավանքների ժամանակ, ավերվեցին նաև պատմական Հայաստանի հարավ-արևմտյան կողմերի քաղաքները՝ Կարին—Էրզրումը, Երզնկան և Խլաթը:

Սակայն շուտով, կարճ ընդհատումից հետո, տնտեսական կյանքը նրանց մեջ վերականգնվեց և Հայաստանի քաղաքները նորից նշանակություն ստացան իբրև տեղական ու քարավանային առևտրի և արհեստների ու արդյունաբերության կենտրոններ: Մոնղոլական մեծ խաների լայնածավալ մեծ պետությունը, որի գերագույն իշխանության տակ համախմբվել էին Հեռավոր ու Մերձավոր Արևելքի կուլտուրական երկրները ու նաև Գեշտ-ի Ղիշաղը և Ռուսաստանը, բնականաբար, պետք է մեծապես նպաստեր միջազգային առևտրի վերակենդանացմանը, որը, ինչպես տեսանք, սկսել էր արդեն խոշոր չափեր ստանալ դեռ վրաստանի հզորացման ու Չաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում:

Գեռևս Չինգիզ խանի ժամանակ և նրանից դեռ առաջ զանազան կողմերից Մոնղոլիա էին գալիս իրենց քարավաններով վաճառականներ, գլխավորապես, շինական և արաբական—պարսկական, որոնք իջևանում էին և երկար ապրում մեծ խաների ու խոշոր ֆեոդալների արքունիքներում: Այս վաճառականները ոչ միայն բերում էին իրենց հետ ապրանքներ, այլև ներմուծում էին այստեղ որոշ կուլտուրա և տեխնիկա, գլխավորապես, ռազմական, և միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ էին տալիս մեծ խանին ու մոնղոլներին մերձարևելյան և արևմտյան երկրների քաղաքական ու տնտեսական դրություն մասին: Ռուս մեծ գիտնական Բարտոլդը, որը մոնղոլական պատմության ու կուլտուրայի ամենախոշոր մասնագետներից մեկն է՝ մինչևիսկ կարծում է, որ մոնղոլական վիթխարի պետության ստեղծումը որոշ չափով վերագրվելու է մուսուլման վաճառականների գործունեությանը և ձգտումներին, որոնք գլխավոր հենարանն էին մոնղոլ նվաճողների նրանց հաղթական պատերազմների ժամանակ¹:

Որ մոնղոլական մեծ խաները բարեկամական սերտ կապեր ունեին առևտրական կապիտալի ահանավոր ներկայացուցիչների

հետ՝ այդ պարզ երևում է ո՛չ միայն պարսկա-արաբական, այլև հայկական աղբյուրների վկայություններից: Այդ վկայություններից առանձնապես կարևոր է և ուշագրավ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը, որը հաղորդում է, որ վաճառականները մեծ իրավունքներ ունեին, և նրանց քարավանները ազատ ու անվրդով ճանաներ ունեին, և նրանց քարավանների արշավանքի ժապարհորդում էին ամեն տեղ դեռևս Չարմաղանի արշավանքի ժամանակ, որը, ինչպես տեսանք, Հայաստանի և Անդրկովկասի նվաճողն էր:

«Նախախնամողն աստված,— պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին,— որը կամենում է, որ բոլորը ապրեն՝ ըստ իր մարդասիրության երևան բերեց երկյուղած ու աստվաթապաշտ մի մարդ, ազգով ասորի, որն անվանվում էր հայր նրանց արքայի, որին կոչում էին Խաքան. այս մարդու անունն էր Սիմեոն, բայց նրան անվանում էին Ռաբան Աթա: Երբ սա լուր ստացավ, որ թաթարների զորքերը անխնա կոտորում էին քրիստոնյաներին՝ դիմեց Խաքանին և խնդրեց նրան, որ թուղթ գրե իր զորքերին, որ նրանք չկոտորեն անխտիր անմեղ մարդկանց, որոնք նրանց դեմ չեն պատերազմում, այլ նրանց կենդանի թողնեն, որպեսզի իրեն ծառայեն: Իսկ մեծ խանը հենց նրան ուղարկեց մեծ և փայլուն շքով և իր զորավարներին գրեց հրովարտակ, որ բոլորը հնազանդվեն նրա հրամանին: Եվ նա գալով այստեղ՝ մեծ օգնություն հասցրեց քրիստոնյաներին՝ ազատելով նրանց մահից ու գերությունից: Եվ ոչ ոք չէր նրանց մահից ու գերությունից: Եվ թաճարձակվում հակառակվել նրա հրամաններին, այլ թաթարական ամբողջ զորքը նրան ոչինչ չէր ձեռնարկում և կամ իրենց արքային և առանց նրան ոչինչ չէր ձեռնարկում և կամ նրա տամղան, այսինքն՝ նշանը և գիրը, համարձակվում դիպչել շրջում էին ամեն տեղ և ոչ ոք չէր համարձակվում դիպչել այն մարդկանց, որոնք տալիս էին Ռաբանի անունը: Այլ նաև թաթարների բոլոր զորավարները նրան ընծաներ էին մատուցանում իրենց ավարից»:

[«Նախախնամողն Աստուած, որ զամենեցուն կեալն կամի, նա՛ մարդասիրութեամբն իւրով երևեցոյց ի մէջ նոցա այր մի երկիւղած և աստուածապաշտ, Ասորի ազգաւ, որ հայր անուանեալ էր արքային նոցա, զոր Խաղանն կոչէին, և այր անուանեալ էր արքային նոցա, զոր Խաղանն կոչէին: Իբրև լուսաւնուն նորա Սիմէոն, զոր Ռաբան Աթա կոչէին: Իբրև լուսաւնուն

¹ *St'u Bartol'd, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, էջ 54 և 136:*

Ասիա, գլխավորապես, Կիլիկիայի հայ թագավորության նավահանգիստները: Հարավային ճանապարհները այս ժամանակ մեծ դեր չէին կատարում, որովհետև մոնղոլները, շնայած որ նրանք մի քանի անգամ փորձել էին նվաճել Ասորիքը և գրավել նաև քարավանային մեծ ճանապարհները հարավում՝ բայց անհաջողության էին հանգիպել:

Առևտրական տարանցիկ ճանապարհների տեղափոխությունը հարավից հյուսիս ունեցավ այն հետևանքը, որ խոշոր քաղաքներ հիմնվեցին վերոհիշյալ գլխավոր զծերի վրա: 13-րդ դարի երկրորդ կեսում առևտրական ամենախոշոր կենտրոնը դարձավ Մերձավոր Արևելքում Թավրիզը, որը խիստ ընդարձակվեց, մանավանդ Ղազան խանի ժամանակ (1295—1304): Բացի Թավրիզից առևտրական խոշոր դեր էր կատարում Զենջանի ու Ղազվինի միջև հիմնված Սուլթանիե քաղաքը, որը կառուցել էին 13-րդ դարի վերջում և 14-րդ դարի սկզբներում իլխան Արղունը (1284—1291) և նրա հաջորդները: Հուլավյանների իշխանության ժամանակ Թավրիզում իրենց գրասենյակներն ունեին վենետիկի և Զենովայի վաճառականները, որոնք քարավանային մեծ առևտուր էին անում Մերձավոր Արևելքի հետ:

Այդ առևտրի ճանապարհները մանրամասն մեջ են բերված «Հայաստանի քաղաքների ու առևտրի մասին» ուսերեն իմ աշխատության մեջ: Բաղդադի Պեղոտտի մոտ (14-րդ դարի սկիզբ) հիշատակված է այդ ճանապարհներից քարավանային գիծը՝ Կիլիկիայի նավահանգիստ Այասից դեպի Թավրիզ, որը Կոպիտարայի և Գեկսյունի վրայով գնում էր Սեբաստիա և այնտեղից Երզնկայի վրայով Կարին—Էրզրում: Էրզրումը հանդուցային կարևոր կետ էր միջազգային առևտրական հարաբերությունների ո՛չ միայն Փոքր Ասիայի և Կիլիկիայի, այլև Տրապիզոնի հետ, որը խոշորագույն կենտրոնն էր արևելյան սևծովյան առևտրի: Այասից և Տրապիզոնից եկող գծերը էրզրումից գնում էին Թավրիզ կամ Ալաշկերտի դաշտով և կամ Մանաղկերտի վրայով: Առաջին ճանապարհը մանրամասն նշանակված է Պեղոտտի մոտ և, ինչպես պարզաբանված է իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ՝ համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզում Կիարազրված հին ուղեգծին: Համաձայն Պեղոտտի ճանապարհացուցակի, էրզրումից նա գնում էր Թավրիզ Բուրապահակ—Քեփրեբեի (=Polorbecch), Բագավան—Ուչքիլիսեի (Tre chiese), Ղարաքենդի (Scaracanti) և այժմյան Տայ—Չավար գաշտի վրայով (=Piana

di Falconieri) դեպի Կարմիր գետի կամ այժմյան Կիզիլ չայի հովիտը (=Piana del Fiume rosso) և ապա այժմյան Խոյի վրայով (=Condoro) դեպի հարավ-արևելք¹:

Բացի այս ճանապարհից, գոյություն ուներ Թավրիզից մինչև Էրզրում նաև մի այլ ճանապարհ, որը հիշատակված է Մարկո Պոլոյի և Լանգելեյի ուղեգրություններում և մանրամասն նշանակված է Համդալլահ Ղազվինիի մոտ: Այս գիծը Խոյից գնում էր ոչ թե դեպի Բագավան, այլ դեպի Արճեշ և ապա գալիս էր Էրզրում Մանաղկերտի ու Խնուսի վրայով²:

Հայդի կարծիքով, Հայաստանի միջով դեպի Տրապիզոն ու Այաս գնացող քարավանային ճանապարհների նշանակությունը, ինչպես և Թավրիզ քաղաքի առևտրական դերը՝ խիստ մեծացան Բաղդադի խալիֆայության և Բաղդադ քաղաքի կործանումից հետո, որ տեղի ունեցավ, ինչպես տեսանք, 1258 թվին: Մինչ այդ Բաղդադը միջազգային առևտրում կատարում էր նույնպիսի առաջնադար դեր, ինչպես և Թավրիզը, սակայն 1258 թվից հետո վերջինս կարգ դեր, ինչպես և Թավրիզը, սակայն 1258 թվից հետո վերջինս ու կարճ ժամանակից հետո նաև Սուլթանիեն, գրավելով Բաղդադի տեղը՝ դառան գլխավոր մեծ կենտրոնները Մերձավոր Արևելքի առևտրի:

Թեև մոնղոլական տիրապետության շրջանում միջազգային առևտրի համար ստեղծվել էին, ինչպես տեսնում ենք, նպաստավոր պայմաններ, սակայն նույն այս շրջանում Զաքարյան Հայաստանը և նրա մեջ գտնվող մեծ քաղաքները՝ Դվինը, Անին և Կարսը՝ առևտրական իրենց նախկին մեծ դերը հարկադրված եղան զիջել քարավանային բանուկ ճանապարհների վրա գտնվող պատմական Հայաստանի հարավային քաղաքներին՝ Արճեշին, Մանաղկերտին և Խլաթին: Հայաստանի հյուսիսային քաղաքների երկրորդակարգ և Խլաթին: Հայաստանի հյուսիսային քաղաքների երկրորդակարգ դերը պարզ երևում է նրանից, որ Հայաստանի վրայով Թավրիզից դեպի Էրզրում և այլուր գնում էր նրանից ուղեգրություն-գնացող եվրոպական ճանապարհորդները իրենց ուղեգրություն-

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունները «О торговле и городах Армении», էջ 196—198 և «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 147: Համեմատե՛ք W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, II, էջ 113—117:

Առևտրի ու քաղաքների մասին ուսերեն իմ աշխատության մեջ (էջ 198) Condoro կայարանը ես սխալմամբ նույնացրել էի հին Կոտորի և այժմյան Գոթորի հետ. սակայն հետագայում այդ սխալը ուղղել եմ իմ «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատ. մեջ (էջ 147):

² Տե՛ս Петрушевский, Хамдаллах Казвини как источник социально-экономической истории Восточного Закавказья, էջ 914 և «О торговле и городах», էջ 198—199:

վարար շահով ուսումնասիրված չէ, ոչ միայն նշանակություն ունի
իբրև հայ ժողովրդի գեղարվեստական ստեղծագործության հատուկ
մի էջուղ, այլև մեծ կարևորություն ունի հայ կուլտուրայի պատ-
մության համար, որովհետև նրա մեջ պատահում են այնպիսի
նկարներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու միջ-
նադարյան հայկական հագուստները և նիստուկացը:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակ զարգանում էին
Հայաստանի քաղաքներում արհեստները, գլխավորապես, մանածա-
գործական, մետաղագործական և կավագործական արդյունագոր-
ծությունը, որոնք, ինչպես հայտնի է, զարգացման բավական բարձր
աստիճանի էին հասել Բագրատունիների թագավորության ժամա-
նակ: Ուշագրավ է առանձնապես, որ մեծ թվով հայ արհեստավոր-
ներ փայլին այս ժամանակ նաև Հայաստանից դուրս՝ ո՛չ միայն
Փոքր Ասիայում ու սևծովյան առափնյա քաղաքներում, այլև Ոսկե
Հորդանի ու Հարավային Ռուսաստանի մեծ քաղաքներում, օրինակ,
Սոդակում, Մարայներում և Բուլղարում:

13—14-րդ դարերում ուժեղ կերպով զարգացավ Արևելյան
Հայաստանում նույնպես և գրականությունը: Այս դարերը շատ
հարուստ են եկեղեցական, ինչպես և գիտական գրականությամբ՝
բժշկական, իմաստասիրական ու քերականական: Քիչ չեն և պատ-
մագրական ու ժամանակագրական երկերը, որոնք, ինչպես տե-
սանք, աղբյուր են ծառայել մեր այս աշխատության և որոնց մա-
սին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդվելու սույն գրքի
վերջում՝ աղբյուրների տեսության մեջ: Մեծ թափով շարունակվեց
13-րդ և հաջորդ դարերում գեղարվեստական գրականության աշ-
խարհականացումը: Աշխարհիկ քնարերգությունը, որը խիստ զար-
գացավ 13-րդ դարում՝ պատվավոր տեղ է բռնում ո՛չ միայն հայ,
այլև համաշխարհային գրականության մեջ: Քնարերգու այս բա-
նաստեղծության գլխավոր ներկայացուցիչներն էին Ֆրիկը և Կոս-
տանդին Երզնկացին, որոնք խոշորագույն դեմքերն են միջնա-
դարյան հայ աշխարհիկ գրականության:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Ա Ս Ն Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԺԱՆՐ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ԱՂ.ՔԱՏԱՅՈՒՄԸ

1. Սլալ կարծիքներ մոնղոլական տիրապետության առաջադիմական նշանակու-
թյան մասին:— 2. Մոնղոլական տիրապետության մասին Կարլ Մարքսի կար-
ծիքը:— 3. Հայաստանի տնտեսական նետադիմությունը:— 4. Հիմնական հարկերը մինչև Արղունի
ները և դրան հարկահանությունը:— 5. Երևեկներին սպասարկելու
աշխարհագիրը:— «մալ», «բաղար», «դփչուր»:— 6. «Տամղա»-ն և նրա ընդարձակ իմաս-
տը:— 7. Չանգան այլ հարկանուններ:— 8. Հարկահանների գեղծումները և
տր:— 9. Տեղական իշխանների աշակցումը և նրանց ծանր խոշտանգանք-
ները:— 10. Տեղական իշխանների աշակցումը հարկահաններին:— 11. Անդրկովկասի
և Հայաստանի ամայացումը Չալաբեղիյի, Չարմաղանի ու Բաշուի արշավանք-
ների ժամանակ:— 12. Աշխատավոր ժողովրդի սնանկացումը:— 13. Մոնղոլական դի-
վանի փոքր եկամուտները շնորհիվ Իրանի ու Անդրկովկասյան երկրների տնտե-
սական անկման:— 14. Թուրք բռնիքների և նրանց արտաթիւն տնտեսության ուժե-
րացումը Անդրկովկասում:

Միջազգային առևտրի զարգացումը մոնղոլական տիրապե-
տության ժամանակ, ինչպես և մոնղոլական խաների սերտ կապը
և բարեկամությունը խոշոր առևտրականների հետ, որոնք նրանց
մոտ պետության բարձր պաշտոնյաներն էին՝ ուս պատմագետնե-
րից ոմանց առիթ է ծառայել կարծելու, որ մոնղոլների արշավանք-
ները և իշխանությունը առաջադիմ երևույթ էին և որ իբր թե մի-
անգամայն սխալ է տիրող կարծիքը, որ նրանց տիրապետությունը
ալվերածության և բարբարոսության թշվառ մի շրջան էր:
«Միմիայն [թաթարների մտցրած] ֆինանսական կազ-
մակերպությունը կարող է, — ասում է ուս պատմաբան
Պակրովսկին, — բավական համարվել հերքելու համար այն
ընթացիկ կարծիքը, որ իբր թե թաթարական արշավանքը

դ՛Օհսսոնը¹, Պարսկաստանում այս հարկը սահմանված էր ըստ հարկատուների կարողության 7-ից մինչև 1 գինար, իսկ Ռուսաստանում՝ իշխաններից 100 ուրլի, բոլարներից 50 ուրլի և գյուղացիներից 5 ուրլի²: Հենց այս հարկին է վերաբերվում Գրիգոր պատմիչի (Մաղաբիա արեղայի) ուշագրավ մի վկայությունը, որը ուշադրության չէ առնվել: Խոսելով Արղունի 1254 թվի աշխարհագրի մասին՝ Գրիգոր պատմիչը հաղորդում է, որ—

«Առնուին այնուհետև ղհարկն ի գլխաթուոյ մարդկան. քանզի որ գրեալ լինէր ի դաւթարն, և այսպէս այլ աւերեցին զաշխարհն Արևելից, զի մի փոքր գեղն Ծ մարդ համարէին կամ 1. ի ժե տարեկանէն ի վերն զամէնն համարէին մինչ և տարեկանն, և յամէն գլխոյ որ համարէին և սպիտակ առնուին»³:

Այս 60 սպիտակը, որ հավասար էր ըստ իմ հաշիվների մոտավորապես 12 ոսկի ուրլու, ինչպես տեսնում ենք անհամեմատ ավելի ծանր հարկ էր, քան գլխահարկը Սասանյան Պարսկաստանում. որը մարդագլուխ 4 դրամ էր կամ մոտավորապես 2 այժմյան ոսկի ուրլի: Աղբյուրների վկայություններից, ինչպես շատ ճիշտ նկատել են Բարտոլդը և Ալիզադեն, կարելի է եզրակացնել, որ դրամական այս հարկը, որ գլխահարկ էր, անվանվում էր «ղփչուր»⁴:

Մոնղոլական շրջանի երրորդ հիմնական հարկն էր «թաղար»-ը, որը Գրիգոր պատմիչի (Մաղաբիա արեղայի) վերոհիշյալ հատվածներում (էջ 8, 16, 20) հիշատակված է երկրորդ տեղում: «Թաղար»-ը, ինչպես հայտնի է, թուրքական շորեղենաչափ էր, իսկ իբրև հարկ, ըստ երևույթին, բնական տուրք էր՝ որոշ մաս բերրից, որ տրվում էր մոնղոլական պետությանը: Վիճական արձանագրություններում բացի «թաղար»-ից հիշատակված են «եղին թաղար» և «կալաթաղար»⁵: Պարսկական աղբյուրներում «թաղար» են անվանված, գլխավորապես, զորքի համար գանձվող պարենի պաշարները⁶: «Թաղար»-ի նշանակության որոշման համար առանձնապես

¹ Տե՛ս D' Ohsson. Histoire des Mongols. II, 262—266, III, 127.

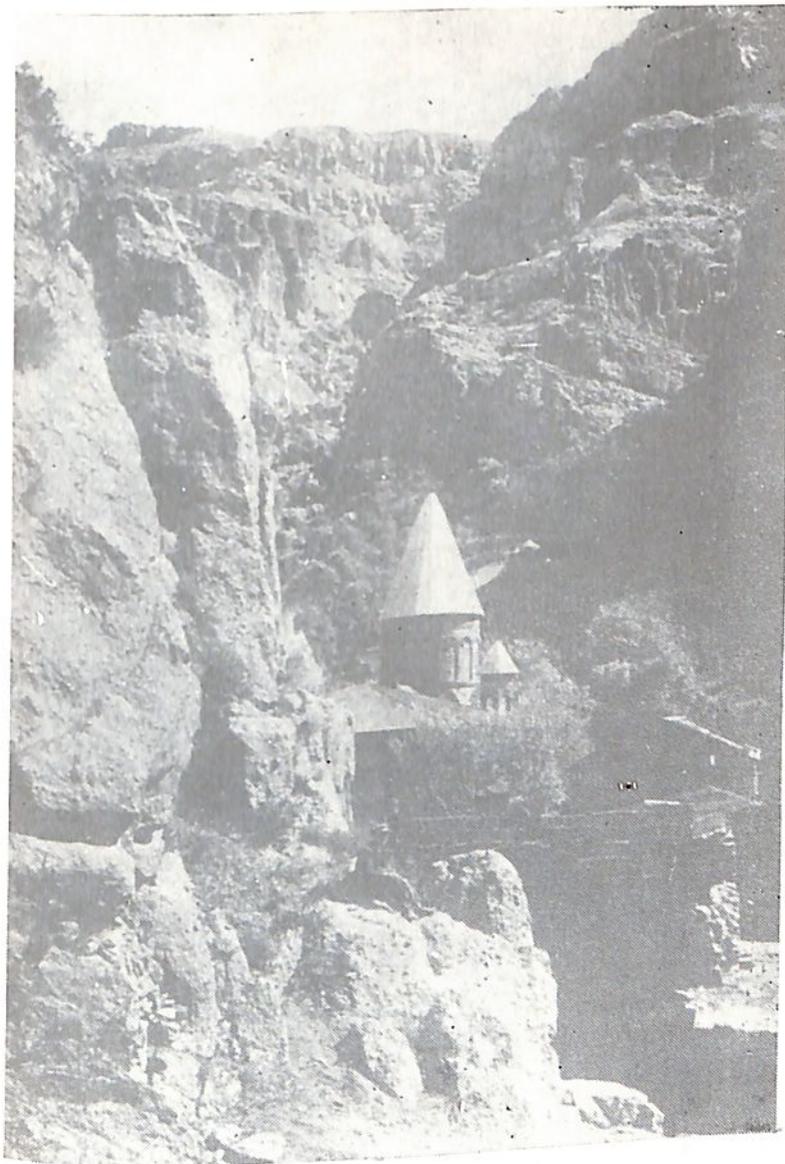
² Տե՛ս Насонов, Монголы и Русь, էջ 16:

³ Տե՛ս Մաղաբիա արեղա, էջ 22:

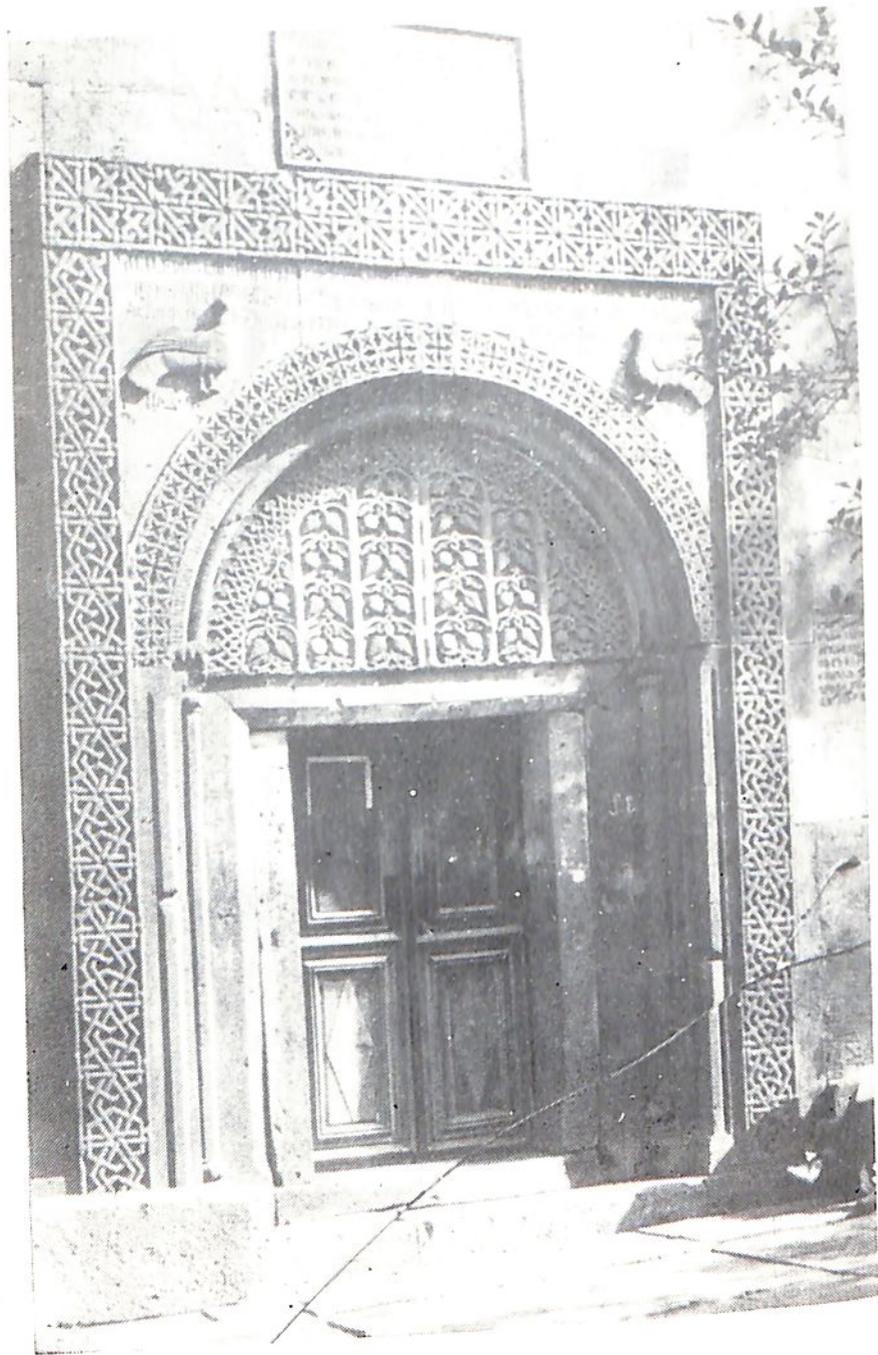
⁴ Տե՛ս Бартольд, Персидская надпись на стене Ангийской мечети Мануче, СПб., 1911, էջ 32—33. նաև А. А. Ализаде, К истории феодальных отношений в Азербайджане Термин «купчур». Изв. Ак. наук Азерб. ССР, 1945, № 5, էջ 87—102:

⁵ Տե՛ս «Վիճական տարեգիր», էջ 221, 226, 247:

⁶ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 107, 136, 149:

Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը (XIII դ.):

Գեղարդավանքի գլխավոր մուտքը (XIII դ.):

կարևոր է Կիրակոս Գանձակեցու հետևյալ վկայությունը¹, որից երևում է, որ «Թաղար»-ը, իրապես, զորքի համար պահանջվող պարենհարկ էր—

«Եվ բացի մյուս այլ շատ հարկերից, որ գրել էր Արղունը, հրաման տվեց Հուլավուն պահանջելու նաև հարկը, որ Թաղար էին անվանում. յուրաքանչյուր գլխից, որ մտցված էր արքունի գրի մեջ՝ պահանջում էին 100 լիտր ցորեն, հիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ ու ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու շվան, մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ ու բացի դրանից նաև այլ կաշառքներ. և քսան անասունից՝ մի անասուն ու 20 սպիտակ»:

[«Այլ և միևս ընդ այլ բաղումսն, որ եղաւ յԱրղունէն մալի և փախչուրի՝ եղաւ հրաման ի Հալուէն² պահանջման հարկի, զոր Թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարկը լիտր ցորեն, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու շուան, մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ³, թո՛ղ զայլ կաշառսն. և քսան անասնոյն մի անասուն և քսան ստակ»]⁴:

Մի կողմ թողնելով Կիրակոսի այս վկայության մի քանի մոթ կետերը, որ կարոտ են հատուկ քննության, նրա ընդհանուր բովանդակությունից դժվար չէ հետեցնել, որ «Թաղար»-ը, ինչպես վերև ասացինք, բնական հարկ էր, որ գանձվում էր, գլխավորապես, մոնղոլական զորքի պետքերի համար: Վերև հիշված «Թաղար»-ի քանակը պարզելու համար պետք է մատնանշենք, որ 13-րդ դարի լիտրը, ինչպես ցույց է տրված «Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» իմ աշխատության մեջ (II, Երևան, 1928, էջ 16), ըստ երևույթին, Մխիթար Գոշի մոտ հիշատակված լիտրն է, որի կշիռը հավասար էր 408 գրամի կամ 1 ուսական ֆունտի: Ուրեմն ըստ այս հաշվի՝ 100 լիտր ցորենը համապատասխան կլինի 2,5 փթի կամ մոտ 40 կիլոգրամի, 50 լիտր գինին՝ մոտավորապես 20 այժմյան լիտրի, իսկ 2 լիտր բրինձը՝ 2 այժմյան ֆունտի:

Ինչպես տեսնում ենք, «Թաղար»-ը, որ Հուլավուի ժամանակ ստանում էին Հայաստանում՝ խիստ ծանր հարկ էր, ինչպես և վերոհիշյալ «Ղվիչուր»-ը:

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 359—360:
² Անալցիսայի կարապետյան դպրոցի ձեռագիրն ունի «ի Հուլաունէն»:
³ Ախլց. ձեռ. ունի «բ նալ»:
⁴ Ախլցիս. ձեռ. շունի «և քսան ստակ»:

տային, այլ պիտի տային միայն հաց և թան ճանապարհորդ թաթարներին»:

[«Ակսաւ և զաւեր տեղիսն շինել, և յամէն շէն գեղէ մեկանաւոր հանէին. և ի փոքրէն՝ մեկ, ի մեծէն՝ երկու կամ երեք. և անուանեաց զնոսա «իամս», և առաքէր զնոսա ամէն աւեր տեղիսն առնել շինութիւն. և ամենևին հարկ ո՛չ տալ, բայց միայն հաց և թան ճանապարհորդ ճաթարի»]¹:

Երթեկ մեծամեծները, պաշտոնյաները և սուրհանդակները, ինչպէս վկայում են աղբյուրները, անպատիժ կերպով գործում էին ամենուրեք ազազակող զեղծումներ և շարիքներ:

Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Ռաշիդեղդինը: Մանգու մեծ խանը, պատմում է նա, հրամայել էր, որ

«Գլխավոր ելշիները, երբ նրանք գնում էին փոստային մի կայարանից մյուսը՝ չպետք է վերցնեն 14 ձիուց ավելի և չպետք է հափշտակեն բնակչության անասունները: ...Նա հրամայել էր նույնպէս, որ ելշիները չպետք է առանց գործի մտնեն որևէ քաղաք կամ գյուղ և վերցնեն ավելի պարեն ու կեր, քան սահմանված է: [Այդ նրանք չպետք է անեն], որովհետև բոնությունն ու ճնշումները հասել են իրենց գազաթնակետին, այնպէս որ ամեն տեսակ ծանրությունների, պահանջումների ու արտակարգ հարկերի ծանրաբեռնումների շնորհիվ ծայրահեղ դրություն մեջ են ընկել, մանավանդ, գյուղացիները»...²:

Երթեկությունն ու «եամ»-ի հետ կապված ծանր պարտականությունները, ինչպէս մատնանշված է Պետ. Չեռազրատան (Մատենադարանի) ՉԾԳ թվականի [1304] մի ձեռագրում (№ 3722) հիմնովին թեթևացրել էր Ղազան խանը (1295—1304), որը մտցրել էր երթեկության նոր կարգեր:

«Առնէր սա,— վկայում է այդ ձեռագրի հիշատակարանը,— իրաւունս այրեաց, եբարձ զտոկոսիս պարտուց և դարձուց զգրկանս զրկելոց. եբարձ սա զերթեկութիւն դեսպակաց, ելչեաց և արդուչեաց և կարգեաց յամենայն տեղիս

¹ Տե՛ս Մաղափա արեղա, էջ 33:

² Տե՛ս А. Якубовский, Восстание Тараби в 1238 г., էջ 114—115: Համեմատես նաև Կիրակոս Գանձակեցիի, էջ 226, 250, 255: Մանրամասն կերպով ելշինների շարագործությունների մասին տալիս է տեղեկություններ Ռաշիդեղդինը իր Ղազան խանին վերաբերվող պատմվածքում. տե՛ս «Сборник летописей», т. III, էջ 263—268:

սուրհանդակս, որ են շքրիկք, և սակս արդար իրաւանցն զոր առնէր, փակեաց տէր Աստուած զամենայն թշնամիս սորա ի ձեռս սորա»¹:

Խիստ ծանր էին քաղաքներում գանձվող հարկերը, որոնք կոչվում էին «տամղա»: Այս վերջին տերմինը, որը մոնղոլական-թուրքական բառ է, նշանակում էր «կնիք, խարանագործմ» ու նաև «մաքս և առևտրա-արդյունագործական հարկ»:

Խոսելով այս հարկի մասին՝ Բարտոլդը իրավացի կերպով առարկում է դ՛ժհասնին, որ «տամղա»-ն ո՛չ միայն մաքսային և փոստարկում է դ՛ժհասնին, որ «տամղա»-ն (droits de douane et de transit), այլ խաղրության հարկն էր (որովհետև հարկերը, որ գանձվում սրա տակ հասկանում էին նաև այն բոլոր հարկերը, որ գանձվում էին առևտրական ու արդյունաբերական ձեռնարկություններից՝ Ուշադրության արժանի է իրապես, որ վիճական արձանագրություններում բացի «բաժ-տամղա»-ից հիշատակված են նաև «զջաթյուններում բացի «բաժ-տամղա»-ից հիշատակված են նաև «զջաթյանոյս ամենոյ զգամղեն» և «զբասանկին զղաղմէն քաղաքիս և որ ի դրուց գայ», այսինքն՝ ջաղացներից և ներկարարներից ու ներկ վաճառողներից գանձվող տամղա-ն»³:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական հարկերից աղբյուրների մեջ հիշատակված են նաև բաղմաթիվ հարկերի այլ անուններ, որոնք վճարվում էին արքունի դիվանին կամ կալվածատերերին և որոնք կարող են զեռ հատուկ ուսումնասիրություն: Հարկերի այդ անունները, որ մեջ են բերված Ալիշանի «Շիրակ»-ում (էջ 91)՝ ավելորդ չեմ համարում հիշատակել համառոտ կերպով:

1. «Ախսրթամար», որ վճարվում էր Անի քաղաքում. մեկ անգամ գործածված է «վիճական տարեգիր» անթվական մի արձանագրության մեջ՝ էջ 221:

2. «Աղլահակ» ուլսարի (= թուրք. «աղլլահաքքը», որ նշանակում է փարախի՝ դոմի իրավունք)⁴. գործածված է մեկ անգամ Անիի 1301 թվի արձանագրության մեջ (տե՛ս վիճական տարեգիր, էջ 151):

3. «Գոնագիր» և «գոնագիր մեծ» ու «գոնագիր փոքր», որ

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 24:

² Տե՛ս В. Бартольд, Персидская надпись на стене Ангийской мечети Мануче, СПб., 1911, էջ 33—34:

³ Տե՛ս «վիճական տարեգիր», էջ 149:

⁴ Տե՛ս Անառյան, Արմատական բառարան, էջ 149:

վճարվում էին Անի քաղաքում. տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 160, 221¹:

4. «Թարխ», որ գոյություն ունեւր Անի քաղաքում և այլ տեղեւրում. հիշատակված է երկու անգամ Անիի Մանուչիի մզկիթի պատի վրա գտնված Աբու-Սեիդի (1316—1335) արձանագրութեան մեջ (տե՛ս դարձյալ Բարտոլդ, նույն աշխ., էջ 7 և 40—42):

Թարխը, ինչպես բացատրել է Ալիզադեն, այն հարկադրական կարգն է, որի համաձայն կառավարութեանը մթերքներ և ապրանքներ էր առնում պարտադիր շնչին գներով կամ պարտադիր կերպով վաճառում էր առևտրականներին մթերքներ և ապրանքներ խիստ բարձր գներով (սովորականից մի քանի անգամ ավելի բարձր գներով)²:

5. «Խալայ», «խալէ» — գինու, խաղողի և այլու վրա գրված հարկ, որ հիշատակված է Անիի 1036 թվի, Թալիսի 1267 թվի և Մրենի 1273 ու 1288 թվերի արձանագրութեաններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 20, 111, 116 և 130): Այս հարկը, որ հիշատակված է Պետրոս կաթողիկոսի 1036 թվի արձանագրութեան մեջ, ինչպես տեսնում ենք, հին հարկ է և գոյություն է ունեցել Բագրատունյաց թագավորութեան ժամանակաշրջանում:

6. «Խարճ» և «խարճող մեծ և փոքր», որ գործածված են Դատի վանքի 1265 թվի և Աշտարակի 1323 թվի արձանագրութեաններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 107 և 161) և «խարաճ», որ հիշատակված է Շիրակավանի 1231 թվի արձանագրութեան մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 74)՝ ունեն, ըստ երևույթին, հողահարկի կամ եկամտաբեր անշարժ գույքերի հարկի նշանակություն: Համեմատեն նաև Վարդան վարդ., էջ 132, Մխիթար Անեցի, էջ 47 և Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 165, որոնց մոտ «խարաճ» գործ է ածված գլխահարկի իմաստով:

7. «Հալր եղին» — անասնահարկ է եղներից առնվող, որ կոչվել է, ըստ երևույթին, նաև «հասարա». հիշատակված է 1301 թվի Անիի և 1325 թվի Չագավանքի արձանագրութեաններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 151՝ «թողի ղեղինն հալրն, ղկովին համբեւլէն, ղոչխարին աղլհակն», նաև էջ 161՝ «թողաք ղվանայ կոոս ղմարդո, եղին, իշո, ղամենայն ցեղ կոո և ղհասարա»): «Հալր»,

ինչպես բացատրել են Կարսը և Աճառյանը, արաբական hazīra բառն է, որ նշանակում է «փարախ, մակաղատեղ, ցանկապատ»¹: Կարելի է թերևս ենթադրել, որ այս հարկը, ինչպես և ոչխարների համար տրվող «աղլհակ» հարկը, վճարվելու էր կալվածատիրոջ նրա փարախներից կամ գոմերից օգտվելու համար:

8. «Համարելէ», «համբրելէ» — կովերից և էջերից առնվող հարկ, նաև «կովայ համար». գործածված են Անիի 1301 և 1320 թվերի և Բջնիի և Շիրակավանի երկու անթվական արձանագրութեաններում (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 151, 160, 226 և 247):

9. «Հարսանէհակ», որ հիշատակված է Բջնիի անթվական մի արձանագրութեան մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 226):

10. «Ղէսարայ հարկ» — վճարում էին Օշական գյուղը և վանքերը. գործածված է մեկ անգամ Օշականի 1295 թվի արձանագրութեան մեջ՝ «թողի ղՅուշականու ղղէսարայ ղհարկն ղգեղիս և ղվանորայից» (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 137):

11. «Մահականէ» — հիշատակված է Բջնիի անթվական մի արձանագրութեան մեջ (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 226):

12. «Մուհասիլ» կամ «մահասիլ» — վճարել են Սանահնի եկեղեցիները. հիշատակված է երկու անգամ Սանահնի 1300 թվի արձանագրութեան մեջ՝ «որ ի մահասիլ և ոչ այլ հարկ Սանահնէս կտան» (տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 140—141):

13. «Նեմերի» — արտակարգ հարկ, որ նշանակում է մոնղոլներին «հավելում». հիշատակված է երկու անգամ Անիի Մանուչիի մզկիթի պատի վրա գտնված Աբու-Սեիդի պարսկերեն արձանագրութեան մեջ՝ «սրանից առաջ, — վկայում է այս արձանագրութեանը, — Անի քաղաքում և վրաստանի ուրիշ շրջաններում ղանիրավ տուրքեր էին վերցնում և գործադրում «սև պահանջ»³ անվանին՝ ինձ թվում է, որ սուտական աղբյուրներում «սև պահանջ» անվանվում է հենց այս նեմերի հարկը:

14. «Սայլի սպիտակ» — հիշատակված է Բջնիի անթվական մի արձանագրութեան մեջ՝ «և թողի ղամէն հարկ՝ ղամիրայհակն»:

¹ Տե՛ս J. Karst, Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert, II, Strassburg, 1905, էջ 12. Աճառյան, Արձատական բառարան, հատ. Դ, էջ 190.

² Տե՛ս Բարտոլդ, Персидская надпись, էջ 7, և 37—38:

³ «Черный бор», տե՛ս Насонов, Монголы и Русь, էջ 112, 113, 137, 138:

¹ Համեմատել՝ Бартольд, Персидская надпись, էջ 7, 42:

² Տե՛ս А. А. Ализаде, К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII—XIV веках. Термин «тарх». Известия АзФАН, Баку, 1942, № 3, էջ 26—32:

Նրանց՝ կախում էին ոտերից և այնպես էին թակում, որ օդը թըն-
դում էր նրանց լացուկոժից¹:

Հարկից խուսափողների խոշտանգումների ու դառն տանջանք-
ների մասին ավելի սոսկալի տեղեկություններ հաղորդում է Գրի-
գոր պատմիչը (Մաղաքիա արեղան):

«Եթե մեկը, — պատմում է Մաղաքիան, — փախչում էր
կամ թաքնվում, երբ նրան բռնում էին՝ անողորմ կերպով
ձեռքերը կապում էին ետևից և դալար ճիպոտով ծեծում էին.
մինչև որ ամբողջ մարմինը ջնջվում էր և շաղախվում ար-
յունով. և ապա նրանք անողորմաբար ներս էին թողնում
իրենց կատաղած շներին, որոնց սովորեցրել էին մարդու
միս ուտել, և թողնում էին որ ուտեն տառապյալ և շունկոտ
քրիստոնյաներին»:

[«Եւ թէ որ փախչէր կամ թաքչէր, յորժամ ըմբռնէին՝
կապէին անողորմ ձեռս ի յետս, և դալար գաւազանօք ծե-
ծէին մինչ զի մարմինն ամենայն տրորէր և յարենէն շա-
ղախէր, և ապա անողորմաբար զկատաղի շներն իւրեանց,
զոր սովորեցուցեալ էին ուտել միս մարդոյ, ի ներս թողութի
և ուտել տալին զտառապեալ և զշունկոտ քրիստոնեայան»]²:
Նմանապես Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Արղունի 1254
թվի աշխարհագրի մասին՝ տալիս է հետևյալ վկայությունը. —

«Եվ բոլորից պահանջեցին խստագույն հարկեր, ավելի,
քան մարդիկ կարող էին տալ. ուստի և սկսեցին աղքատա-
նալ: Եվ նրանք տանջում էին մարդկանց ու ենթարկում ան-
տանելի կտտանքների, շարշարանքների ու խոշտանգումնե-
րի գելոցներով. և ով որ թաքչում էր՝ բռնում էին ու սպա-
նում, իսկ ով որ չէր կարող հարկը վճարել՝ պարտքի փոխա-
րեն վերցնում էին նրանց երեխաներին»:

[Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, ավելի
քան զկար մարդոյն, և սկսան չքատրիլ. և նեղէին անհա-
րին կտտանօք և շարշարանօք և գելոցօք. և որ թաքչէր՝
ըմբռնեալ սպանանէին, և որ ո՛չ կարէր հատուցանել զսակն՝
զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն...»]³:

Մոնղոլների անասելի նման դաժանություններն են, ըստ երե-
վույթին, գլխավոր պատճառը, որ Կարլ Մարքսը մոնղոլական

ազնվականների իշխումը իրենց նվաճած երկրների ու ժողովուրդ-
ների վրա իր «Գաղտնի դիպլոմատիա» գրվածքում անվանում է
մոնղոլական լծի արյունոտ աղտեղություն:

Վերև առաջ բերված իր վկայության շարունակության մեջ Կի-
րակոս Գանձակեցին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում նաև
տեղական իշխանների մասին, որոնք, նրա ասելով, աջակցություն
էին ցույց տալիս մոնղոլական հարկահաններին:

«Այլև իշխանները, գավառների տերերը, — ասում է
նա, — նրանց գործակցում էին (ժողովրդին) նեղելու ու
[նրանից] հարկ պահանջելու ժամանակ, որպեսզի իրենք
շահվեն»:

[«Այլ և իշխանքն տեարք գաւառացն նոցուն գործակից
լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ»]:
Շատ հետաքրքիր է, որ Նովգորոդյան առաջին ժամանակա-
գրությունը, խոսելով Ռուսաստանում տեղի ունեցած 1257 թվի
աշխարհագրի մասին, վկայում է նույնպես, որ Նովգորոդի բո-
լաշխարհագրի մասին, վկայում է նույնպես, որ Նովգորոդի բո-
լաշխարհագրի մասին, իսկ նվազներին՝ շարագույն»
(творяку до бояре себе легко, а меньшим зло)².

Մոնղոլական տիրապետությունը Անդրկովկասում և Հայաս-
տանում, ինչպես դժվար չէր հետևեցնել վերոհիշյալ դիտողությու-
ններից, առաջացնելու էր այս երկրներում տնտեսական հետադի-
մություն և աստիճանական անկում:

Անդրկովկասը, ինչպես և Հայաստանը, մեծ կորուստներ էին
կրել արդեն Ջալալեդդինի և Չարմաղանի ու Բաշուի արշավանք-
ների ժամանակ, որոնց ընթացքում ավերվել էին բազմաթիվ կուլ-
տուրական կենտրոններ, կոտորվել էին կամ գերի էին տարվել
միլիոնավոր բնակիչներ և ոչնչացվել էին նյութական անթիվ ար-
ժեքներ:

Պարսկական պատմագիր Համդալլահ Դավլիին, որը մոնղոլ-
ների մոտ բարձր պաշտոնյա էր 14-րդ դարի առաջին կեսում,
վկայում է, որ ավերածությունները և կոտորածները, որ տեղի էին
ունեցել մոնղոլական պետության առաջացման ժամանակ՝ այնքան
ունեցել մոնղոլական պետության առաջացման ժամանակ՝ այնքան
մեծ էին, որ Առաջավոր Ասիայի նախկին բարեկեցությունը չպիտի
կարողանար վերականգնել երկար դարերի ընթացքում³: Այս

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 349: Տպագիր բնագիրն ուղղել ենք Ախալց-
խայի Կարապետյան զվրոցի գրադարանի ձեռագրի օգնությամբ:

² Տե՛ս Насонов, Монголы и Русь, էջ 15:

³ Տե՛ս Петрушевский, Хамдаллах Казвини, էջ 899:

¹ Տե՛ս Якубовский, Восстание Тараби в 1238 г., էջ 117:

² Տե՛ս Մաղաքիա արեղա, էջ 22:

³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 348—349:

ցավ շնորհիվ ծանր հարկերի ու անյուր հարստահարութիւնների, որ նրա մի սովոր մասը հարկադրված եղավ լքել իր հայրենի հողը և գաղթել օտար երկրներ:

Հայ ժողովրդի այս գաղթի մասին 14-րդ դարում ուշագրավ վկայութիւններ ունեն 14-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: Այդ վկայութիւններից մի քանիսը ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել համառոտ բովանդակութեամբ:

1. 1314 թվի Թեոդոսուպոլսի «Գործք առաքելոց» ձեռագրի գրիչը վկայում է— «Եւ շկայ յոյս ապաւինի և ոչ տեղի ապաստանի, և էր աշխարհ յամենայն ի տառապանք և ի հարկապահանջութիւն. և իսպառ նուազեալ էր ազգս Հայոց: Եւ ի քաղաքիս յայսմիկ [Թեոդոսուպոլիս] քակեցին եկեղեցիք բազում, և ոմանք, թողեալ զհաւատս որ ի Քրիստոս, և գնացեալ զհետ անօրինաց Իսմայելացոց ազգի, և այլք՝ վաճառեցին զտղայս իւրեանց, և ինքեանք փախուցեալք յայլեայլ տեղիս, և ոչ ուրեք գտանիր տեղի ապաւինի»¹:

2. 1340 թվին Երզնկայում ընդօրինակված «Ճառընտրի» գրիչը հայտնում է, որ— «ի գառն և ի յանհանգիստ ժամանակիս գրեցաւ, զի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց զաւրացեալ են ազգն Նեոտղաց ի վերա քրիստոնէից, և ի սուր սուտերի մաշեն, և յաւարի հարկանեն, և ի գերութիւն վարեն զբազում գաւառս, և բազում և անիրաւ հարկապահանջութեամբ գատեն զամենեսեան, և այլ բազում շարիս լինի ի ժամանակիս մերում, զոր ոչ է կար մի ըստ միտջէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել: Իսկ մեք ոչ ունելով հանգիստ, այսր անդր շրջելով և փախստական լինելով, էաք որպէս գառինս ի մէջ գայլոց»...²:

3. 1341 թվին Տայոց գավառի վարդնշեն գյուղում գրված «Աւետարան»-ի գրիչը դարձյալ վկայում է, որ— «Եղև փախուստ ամենայն գաւառին, նաևս քաղաքին միահամուռ՝ քրիստոնէից և իսմայելաց[ոց] և ամենայն բնակչացն ի ձեռաց Բ. իշխանաց, որոց ոչ է պարտ գրել զանուն նոցա: Եւ ամենայն որ փախաւ, և շուեցին յերկիր ատար»³:

4. 1346 թվին Բաբերդում գրված «Աւետարան»-ի գրիչը ևս հայտնում է, որ ձեռագիրը նորոգվել է— «ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, յորում մեծ մայրաքաղաքն Թէոդուպոլիս անապատ եղև ի մարդոյ և յանասնոյ ի յազգէն հազարու և Իսմայելացոցն: Նաև արևելեանքն ամենայն, տուն վրաց, որ յուրովք ի սուր սուտերի մաշեցան և այլք ի սովոյ մեռանէին, որ ոչ որ կարէ պատմել զանցս աղետիցս, զոր եկն ի վերայ ազգիս քրիստոնէից, և այն վասն առաւել յաճախ մեղաց մերոց: Որ բազում տանուտեարք և քահանայք մուրողք տարաշխարհիկ շրջէին ի հայրինի գաւառաց»¹:

5. 1378 թվին Տարոնում գրված «Աստուածաշունչ»-ի գրիչը գրում է, որ— «ի թուին Հայոց տոմարի որ Պի կոչի (1371) ի յազմանէ շարին, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, ի հարկապահանջութենէ այլասեռիցն աւերեցաւ երկիրս Տարոնու, նաև սուրբ ուխտս Ղազարու, զոր և կրօնաւորք տարաշխարհիկ լինէին՝ անցանելով յայլ գաւառ»²:

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 346:
² Նույնը, էջ 525:

¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 101—102:

² Նույնը, էջ 325:

³ Նույնը, էջ 327:

[«Իսկ այսպէս ի հնազանդելոցն Քաղաղար անուն յոյժ շատացան հեծելով և գանձով և ոսկով և ամենայն ընչիւր, զի Յ ուղտ և Ճ և Ծ սալլ զգանձն և զմալն տանէին թո՛ղ զչոկս ձիոցն և զհօտիցն՝ որոյ թիւ ոչ գոյր. և էր թիւ հեծելոցն նո՛ւ անուանիք և յոյժ պատերազմողք և աներկեղք ամենայն տեղիս. զի զկարեան երկրին կոտորէին աւազակութեամբ՝ պահելով ի գիշերի զճանապարհս, և զամենայն ինչսն առնուին զկարեանին՝ որ գնային ի քաղաքէ ի քաղաք. նոյնպէս և զփոքր զեղորայան ի գիշերի ծեծէին, և զամենայն ինչսն և շորքոտանիսն տանէին, և զմարդիկն նետով անողորմ խոցէին. նոյնպէս և երթային ի վաներն և զժամարար իրիցնին զլիսիվայր կախէին. և աղ և ունչ խառնեալ ածէին ընդ քիթսն ժամարարացն, ասելով «բերէք գինի ծովին շափ և միս սարին շափ»]՝:

Գրիգոր պատմիչի (Մաղաքիայի) պատմելով՝ հայ և վրացի իշխանները, այլևս անկարող լինելով հանդուրժել Քաղաղարի սրիկայութիւնները, գնացին Աբաղայի մոտ, իրենց սրերը ցած ձգեցին և ասացին, որ նա կամ Քաղաղարին ու նրա զորքը տա իրենց ձեռքը և կամ կոտորել տա իրենց բոլորին, որպեսզի այլևս չտեսնեն այդ տեսակ խայտառակութիւններ: Մոնղոլական մյուս զորքերը ևս, ասում է Գրիգոր պատմիչը (Մաղաքիան), զանգատվում էին, որ Քաղաղարի զինվորները իրենց ծեծում են և խլում են իրենց ձիերը: Աբաղան, որովհետև ինքը ևս զժողո՛հ էր, որ Քաղաղարը խախտում էր օրինականութիւնը և սահմանված կարգերը՝ հրամայեց հայ-վրացական և մոնղոլական մյուս զորքերին կոտորել Քաղաղարի հեծելազորը և նրան ձերբակալել: Այնուհետև, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Քաղաղարը ապստամբեց և փախավ Աբխազիայի կողմերը, սակայն Աբաղայի ուղարկած զորքերը հետևից հասան, նրա հեծելազորը սրի անցկացրին, իսկ Քաղաղարին բռնեցին և բերին Աբաղայի մոտ, որը նրան բանտ դրեց Հեր և Զարեանդ գավառում (1269)²:

Աբաղայի իշխանութան առաջին տարիներում պատերազմ բռնկվեց նաև իլխանութան և Չաղատայանների ուլուսի միջև, որ իշխում էր այդ ժամանակ Բորախը: Վերջինս, ինչպես երևում է

¹ Տե՛ս Մաղաքիա արեղա, էջ 49—50:

² Տե՛ս նույնը, էջ 50—51. Ստեփանոս Օրբելյան, ժամանակագրութիւն, էջ 27. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 161. Մելիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բ, էջ 60. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 68:

Ռաշիդեզդինի վկայութիւններից, ուղեցել էր գրավել ըստ երևույթին, Զուլջանների զորամամբ, իլխանութան մի քանի հյուսիս-արևելյան շրջանները: Սակայն նա հաջողութիւն չունեցավ: 1270 թվին մեծ զորքով Խորասան եկավ ինքը Աբաղա խանը և Բորախը ծանր պարտութիւն կրեց նրա միացյալ մոնղոլական և հայ-վրացական զորքերից՝:

Նույն այս 1270 թվին, ինչպես վկայում են աղբյուրները, վախճանվեց Վրաստանի Դավիթ թագավորը, Գեորգի Լաշայի որդին, և նրան հաջորդեց իր որդին Դեմետրեն (1271—1289)², որը տասներկու տարեկան էր: Դեմետրեի փոքրահասակութիւնն պատճառով Արևելյան Վրաստանի աթաբեկ նշանակվեց Մահկանաբերդի իշխան Սադուն Արծրունին, որը դառավ փաստական տնօրէնը վրացական թագավորութիւն: 1278 թվին նա ստացավ Դեմետրեից թելավը, Բելախանին և մի շարք ուրիշ վայրեր: Այնուհետև նա կարողացավ տիրել նաև Դմանխին և Կարսին, որը դառավ նրա աթոռանիստը: Ինչպես մատնանշել է Գ. Հովսեփյանը, սա վախճանվել է, հավանորեն, 1284/5 թ. և նրա փոխարեն աթաբեկ կարգվել Տարսայիճ Նորեն, 1284/5 թ. և նրա փոխարեն աթաբեկ կարգվել Տարսայիճ Օրբելյանը³: Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Դեմետրեի թագավոր նստելուց հետո Վրաստանում և Հայաստանում 1273 թվին նոր աշխարհագիր էր արվել, որի կատարումը հանձնարարվել էր դարձյալ վերոհիշյալ Արղունին⁴:

Կիլիկիայի հայ թագավորութիւնն արեւելամոլութիւնը մոնղոլների հետ, որոնք Աբաղայի խանութիւնն առաջին շրջանում պարբերաբար պատերազմ էին մղում Զուլջանների կամ Չաղատայանների դեմ՝ նրա համար խիստ ծանր հետևանքներ ունեցավ նաև Հեթում Ա-ի որդու՝ Լեոն Գ-ի ժամանակ (1270—1289):

1274—75 թվերին Եգիպտոսի սուլթանութիւնն զորքերը, միանալով Կիլիկիայի սահմանների մոտ ապրող թուրքմենների հետ նորից արշավեցին Կիլիկիա Բեյբարսի առաջնորդութիւնով: Այս անգամ նրանք, կողոպտելով և սրի ու հրի մատնելով երկիրը՝

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, т. II, էջ 76—78. Ստեփանոս Օրբելյան, «ժամանակագրութիւն», էջ 27. «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 24. Սամուել Անեցի (շար.), էջ 162:

² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 424, 425 և 430. նույնի «ժամանակագրութիւն», էջ 24: «Անանուն ժամանակագրութիւն», էջ 27. «Անանուն ժամանակագրութիւն», I, էջ 134—135:

³ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանը կամ Պոռչյանը, I, էջ 27. Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 68:

ավերեցին, ինչպես վկայում է Սմբատ սպարապետը, գլխավորապես, Մսիսից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող շրջանները մինչև Կոռկոս¹: Այս ասպատակության ժամանակ առնվեց Տարսուսը, որն այդ ժամանակ Կիլիկիայի մայրաքաղաքն էր: Հարուստ ու բազմամարդ քաղաքը ավարի տրվեց, իսկ բնակիչները սպանվեցին կամ դերի ընկան:

Բեյբարսի մեծ հաջողություններն Ասորիքում և անպատիժ ասպատակությունները Կիլիկիայում հույս ներշնչեցին Փոքր Ասիայի թուրքերին, որ Եգիպտոսի օգնությամբ հնարավոր կլինի ազատել իրենց երկիրը մոնղոլական լծից և ինքնուրույնություն ձեռք բերել հավատակից մամուլքների հովանավորության տակ: Ըմբոսությունը մոնղոլների իշխանության դեմ նկատելի էր, գրվ-խավորապես, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում, որոնք օգնության էին կանչում իսլամի պաշտպան Եգիպտոսի սուլթանին: Մահ-մեղականների ըմբոստ ու գրգռված տրամադրությունը պետք է վերագրել, հավանորեն, Եկեղյաց գավառի Սարգիս արքեպիսկոպոսի և այլ հայերի սպանությունը, որ տեղի ունեցավ Երզնկայում 1276 թվին²: Հետևյալ տարին 1277 թվին մեծ զորքով մտավ Փոքր Ասիա ինքը՝ սուլթան Բեյբարսը, որին Փոքր Ասիայի մահմեդական ազգաբնակչությունն ընդունեց անհուն հրճվանքով: Այստեղ, Հյուսիս-արևելյան Կիլիկիայի մոտ, Ապլիստանի դաշտում, որը գտնվում էր Ջահան գետի ափերի մոտ, տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ մոնղոլական զորավարներ Թոխու նոյինի և Թովղա Բահատուրի հետ, որոնք, լքված լինելով սելջուկյան սուլթանի զորքերից՝ պարտություն կրեցին և երկուսն էլ սպանվեցին (1277 թվի ապրիլի 16-ին)³:

Այս հաղթությունից հետո Բեյբարսը մտավ Արևելյան Փոքր Ասիա, հասավ մինչև Կեսարիա և աշխատեց իր կողմը գրավել Արևմտյան Փոքր Ասիայի ամիրաներին: Բայց շուտով մեծ զորքով Փոքր Ասիա եկան Աբաղա խանը և նրա եղբայրներ Մանգու-Տիմուրը ու Ղոնդրաթան և Բեյբարսը, վախենալով որ նրանք, անց-

¹ Տե՛ս Սմբատ սպարապետ, էջ 116. Հերոս պատմիչ, էջ 84. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 24. Մխիթար Այրվանեցի, էջ 68. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 152 և ուրիշ:

² Տե՛ս Սեփանու Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 27. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 24. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 162:

³ Տե՛ս Աբուֆարաջ, Chron. syr., էջ 556. Սեփանու Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 28. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 24 և ուրիշ:

նելով իր թիկունքը, կկտրեն իր նահանջի ճանապարհը՝ շտապ կերպով ետ գնաց և, կորցնելով ճանապարհին իր վերջապահ զորքը՝ հազիվ կարողացավ ծլկվել Ասորիք, ուր և մեռավ նույն այս 1277 թվին⁴:

Թուրքերի հետ Աբաղան խիստ դաժան դատաստան տեսավ: Փոքր Ասիայի սուլթանն էր այդ ժամանակ փոքրահասակ Ղիաթեդդին Գ.-ը, իսկ նրա փաստական կառավարիչն էր Ղիաթեդդինի պարսիկ վեզիր Մուհնեդդինը, որի մականունն էր Փարվանա: Այս վեզիրն էր, որ սպասամբության զաղտնի հրահրողն էր և փախել էր Թոխաթ՝ սպանվեց: Փոքր Ասիայի արևելյան որոշ շրջանները ենթարկվեցին ավերածության, սպանվեցին սպասամբ ամիրաները ու նրանց հետ միասին ավելի քան 200.000 մարդ խաղաղ ազգաբնակչությունից⁵: Ինչպես վկայում է Հեթումը, 1277 թվի այս անցքերից հետո, Աբաղա խանը առաջարկեց Լեոն Գ.-ին, որն իր հոր Գեղեկի հետ մոնղոլներին միշտ հավատարիմ էր եղել՝ միացնել Սելջուկյան սուլթանության երկրները Կիլիկիայի հետ: Բայց հայոց իմաստուն սուլթանության երկրները Կիլիկիայի հետ: Բայց հայոց իմաստուն թագավորը, ասում է Հեթումը, հրաժարվեց այդ պարզևից, առարկելով, որ ինքը, շրջապատված լինելով հզոր թշնամիներով՝ անկարող է պահել ու պաշտպանել երկու թագավորություն⁶:

Աղբյուրների ուշադիր քննությունից ինձ թվում է, դժվար չէ հետևյալն, որ Լեոն Գ.-ի և նրա հորեղբոր Սմբատ սպարապետի հետևյալն, որ Լեոն Գ.-ի և նրա հորեղբոր Սմբատ սպարապետի հաղթական բախումները եգիպտական զորքերի հետ, որ հիշատակված են կիլիկյան հայ աղբյուրներում, տեղի էին ունեցել ո՛չ թե 1276, այլ, գլխավորապես, 1277 թվին՝ Բեյբարսի վերոհիշյալ նահանջի ժամանակ դեպի Ասորիք:

1277 թվի պատերազմը Բեյբարսի դեմ, որ հաջող կերպով սկսված էր՝ Աբաղան հարկադրված եղավ նույն թվին ընդհատել և շտապ վերադառնալ Անդրկովկաս, որովհետև, ինչպես վկայում է «Անանուն ժամանակագրությունը», նա տեղեկություն ստացավ, որ Ոսկե Հորդայի զորքերը պատրաստվել էին Գերբենդի վրայով արշավել իր երկրի հյուսիսային շրջանները⁷: Հայկական աղբյուրի

⁴ Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 25. Սեփանու Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 28. Հերոս պատմիչ, էջ 53—54 և ուրիշ:

⁵ Տե՛ս Հերոս պատմիչ, էջ 53. Սեփանու Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 27—28 և ուրիշ: Համեմատե՛ք Մյուլլեր. История Ислама, т. III, էջ 283:

⁶ Նույնը, գլ. ԼԵ, էջ 54:

⁷ Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 25:

ժամանակս խաղաղացաւ երկիր իբր զգրախտ Աստուծոյ, բարձաւ ամենայն հարկապահանջութիւն աշխարհաց: Սմա ետ Տէր Աստուած, ըստ Սաղմոսողին, զիրաւունս արքայի, վասն զի սա էր որդի Արղուն զանին՝ իրաւարար արքային, և թէ՛ պատիւ արքայի զիրաւունս սիրէ:

Ի սոյն ժամանակս բարձրավիզ և հպարտապարանոց, խայտաբղէտ և գոռող ազգն Իսմայլի զլխակորեալ ընկերակեցան և բարձրացաւ եղջիւր եկեղեցւոյ սրբոյ, աճեցին ձայնք սաղմոսաց և երգք ալիւտաց, պայծառացան հաւատք քրիստոնէից: Աստանօր կատարեցաւ բանք ամովսածնին Նսայեայ, որ ասէ՛ գայլք և գառինք ի միասին ճարակեսցին: Առնէր սա իրաւունս այրեաց, եբարձ զտոկոսիս պարտուց և զարձոյց զզրկանս զրկելոց: Եբարձ սա զերթեկելութիւն գեսպակաց, ելչեաց և արդուչեաց և կարգեաց յամենայն տեղիս սուրհանդակս, որ են շքրիկք, և սակս արդար իրաւացն, զոր անէր, փակեաց Տէր Աստուած զամենայն թշնամիս սորա ի ձեռս սորա:

Գնաց սա մեծաւ ուժով և ձիախրոխտ որոտամբ, բազմախոտն նիզակօք և խառնիճաղանջ բազմութեամբ, յոքնախոտմբ խմբիւք, էառ նուաճեաց զամենայն տունն Շամայ, — և հար կստորեաց մեծ և սաստիկ պատերազմաւ զզօրս Մորայ և արեան ճապախիս ոչ սակաւ գործեաց, մինչ գրեթէ մարմինք մարդկան և անկեալ զիակացն ի վերայ արեանցն տարաբերել զաղիւր, որպէս տերես թղենոյ. և հետամուտ եղեալ մինչև ի մուտս արևու անյազաբար ի սուր սուսերի մաշեցին զնոսա»¹:

Ղազան խանը, որ իր զորքի հետ ընդունել էր մահմեդականութիւն, ինչպէս տեսնում ենք, քրիստոնեւոյն ի նկատմամբ վարել էր բարեմիտ քաղաքականութիւն: Իլխանութիւնը, որ հենւած էր նրա ժամանակ թե մահմեդական և թե քրիստոնյա իր հպատակների վրա, բնականաբար, խիստ ուժեղացել էր և վտանգավոր էր դառնել հարևան պետութիւնների համար:

Մոնղոլական շրջանի պարսկական պատմագիրների վկայութիւններից երևում է², որ Ղազան խանը աշխատել էր պահպանել

¹ Տե՛ս «ԺԳ զարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 24 (Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին կից պետ. Ձեռագրատան № 3722 ձեռագիր 1304 թվի):

² Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, т. II, էջ 69, 72, 79, 82—84:

բարեկամական հարաբերութիւններ Ոսկե Հորդայի հետ, ուր իշխում էր նրա ժամանակ Տոխտա խանը (1290—1312): Պատմագիր Վասաֆի ասելով.

«Երբ Մանգու-Տիմուրի թագավորութիւն ժառանգը դառավ Տոխտան՝ զեսպանների պարբերական ժամանման և հաճախակի հարաբերութիւնների շնորհիվ ճանապարհը նորից բացվել էր առևտրականների և օրթաղների համար ու միջոցներ էին ձեռք առնւած ճանապարհորդների անվտանգութիւն և անդորրութիւն համար: Առանի երկիրը ալեկոծվում էր երթեկելող սայլերի, ստրուկների, ձիերի և ոչխարների բազմութիւն պատճառով: Այդ երկրների ապրանքներն ու հազվագյուտ իրերը, որոնք այնքան տարիների ընթացքում չէին արտահանվում՝ նորից դրվեցին շրջանառութիւն մեջ»¹:

Պահպանելով բարի հարեանական հարաբերութիւններ Ոսկե Հորդայի հետ՝ Ղազան խանն ուզեց ապահովել իր երկրի հարավարևմտյան սահմանները և իր զինքը դարձրեց Եգիպտոսի դեմ, որը իլխանութիւն ամենահզօր թշնամին էր:

13-րդ դարի վերջերում մամլուքների սուլթանութիւնը շափազանց զորեղացել էր: 1289 թվին Ալֆի սուլթանը նվաճել էր Տրապիզոն քաղաքը, 1291 թվին նրա որդին՝ Աշրաֆը գրավել էր Աքքա քաղաքը և քրիստոնյաներն այնուհետև առանց պատերազմի թողել էին գրեթե ամբողջ ծովեզրերը, որին տիրել էին մամլուքները: Հետևելով գրեթե ամբողջ ծովեզրերը, որին տիրել էին մամլուքները: Հետևելով տարին, 1292 թվին, Մելիք Աշրաֆը մտել էր Կիլիկիա և տեյալ տարին, 1292 թվին, Մելիք Աշրաֆը կաթողիկոսների աթոռները և ավերել էր Հոռմկլան, որը Հայոց կաթողիկոսների աթոռնախոտ կենտրոնն էր: Նա գրավել էր այնուհետև, հաշտութիւն կնքելով Հեթում Բ-ի հետ, Բեհիստնի բերդաքաղաքը և այլ վայրեր:

Հեթում Բ-ի և նրա եղբայրների ժամանակ (1289—1305) Կիլիկիայի թագավորութիւնը դրութիւնը խիստ ծանր էր ու հուսահատական: Բացի արտաքին հարձակումներից, տեղի էին ունենում ապստամբական զահակալական ներքին երկպառակութիւններ եղայս ժամանակ զահակալական ներքին երկպառակութիւններ բայրների մեջ ու նաև կրոնական հուզումներ ու խռովութիւններ բանակցութիւնների պատճառով, որ Հեթում Բ-ը և կրոնական բանակցութիւնների պատճառով, որ Հեթում Բ-ը և կրոնական մերձավորութիւն կուսակիցները վարում էին Հոռմի պապի հետ՝ արևմտյան քրիստոնեւոյնից օգնութիւն ստանալու ակնկալութիւններ:

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, т. II, էջ 82:

Կիլիկիայի թագավորությունը իր փրկություն հույսը դրել էր, բացի այդ, նաև Ղազան խանի վրա, որի մոտ եկել էին Հեթում Բ-ը ու նրա եղբայր Սմբատը և կնքել էին համաձայնություն (1295 և 1297 թվերին): Դաշնակցության նորոգումը մոնղոլների հետ առիթ դարձավ նոր հարձակումների Կիլիկիայի վրա: 1298 թվին, ինչպես վկայում են հայկական աղբյուրները, Կիլիկիա արշավեց Եգիպտոսի սուլթան Մանսուր Խուսամեդգին Լաջինը, որը շատ ավերածություններ գործեց երկրի դաշտային շրջաններում¹: Բայց 1299 թվի վերջերում մեծ զորքով եկավ Ասորիք Ղազան խանը և, միանալով հայերի հետ, առաջ շարժվեց դեպի Հեմս քաղաքը, և այստեղ, Հեմսի մոտ, ծանր պարտության մատնեց եգիպտական զորքերը և նրանց ի փախուստ դարձրեց:

Այս հաղթական ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես վկայում է Ռաշիդդեդինը, 1299 թվի դեկտեմբեր ամսի 23—24-ին Հեմս քաղաքի հյուսիսակողմում Աբբասիդ գետի մոտերքում²: Նույն թվի դեկտեմբեր ամսի 31-ին Ղազան խանը, հալածելով եգիպտացիներին, հասել էր մինչև Գամասկոս, որը անձնատուր եղավ ու ավերածության շենթարկվեց: Գամասկոս քաղաքի մեծամեծներն ու իշխանավորները նրան ընդառաջ եկան, հպատակվեցին նրան ու խնդրեցին տալ իրենց զինվորական կառավարիչ:

Ղազան խանի զորամասերը, ինչպես հաղորդում է Ռաշիդդեդինը, կոտորելով թշնամուն՝ հասել էին մինչև Գազա³: Շուտով սակայն, 1300 թվի փետրվար ամսին՝ Ղազան խանը, թողնելով Ասորիքում պահապան զորքեր Խուսամեդգին և Զորանի հրամանատարության տակ, իր մեծ զորաբանակի հետ վերադարձավ Թավրիզ: Նրա հեռանալուց հետո, նույն 1300 թվին ապստամբեցին Գամասկոսը և Ասորիքը և մոնղոլական պահապան զորքը հարկադրված եղավ դատարկել երկիրը:

Այնուհետև Ղազան խանի և Կիլիկյան թագավորության զորքերի արշավանքներն Ասորիքում, որոնց միացած էին հայ-վրացական զորքերը Վրաց թագավորության աթաբեկ ու սպասալար Զաքարյան Շահնշահի առաջնորդությամբ⁴, տեղի ունեցան մի քանի

¹ Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 29. Ալիշան, Հայաստանում, էջ 503 (հիշատակագիր):

² Տե՛ս Рашид ад-дин, Сборник летописей. т. III, русс. перевод Арендел, էջ 183—184: Համեմատե Հեթում պատմիչ, գլ. ԽԱ, էջ 60—61:

³ Նույնը, էջ 185:

⁴ Տե՛ս «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 29. Մելիքսեթ-Յեկ, Վրաց աղ-

անգամ 14-րդ դարի առաջին տարիներում Լաջինի հաջորդ Մելիք Նասիրի դեմ: Սակայն այս արշավանքներից վերջինը հաջողություն չունեցավ: 1303 թվին Ղազան խանի զորապետ Խուսամեդգին, թեև կարողացավ գրավել Հեմսը և Գամասկոսը, բայց ծանր պարտություն կրեց Գամասկոսի հարավակողմում և իր զորքի մնացորդներով ետ նահանջեց Միջագետք¹: 1304 թվին մեռավ Ղազան խանը, և Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը մնաց անհույս ու անապավեն՝ շրջապատված հզոր թշնամիներով:

1299—1303 թթ. վերոհիշյալ արշավանքները, կարելի է ասել, իլխանության վերջին փորձերն էին ընկճելու մամլուքների հզորությունը և նրանց դուրս վտարելու Ասորիքից և Պաղեստինից: Հարձակումներն այս անգամ խիստ ուժեղ էին և վտանգավոր էին Եգիպտոսի սուլթանության համար: Այս արշավանքների ընթացքում մոնղոլական և քրիստոնեական միացյալ զորքերը պետք է օգնություն ստանային նաև Եվրոպայից:

«Սակայն, ինչպես սովորաբար լինում է,— ասում է

Ավգուստ Մյուլլերը,— քրիստոնյաների զործերը և նրանց գեղեցիկ խոսքերը իրար չէին բռնում»²:

Եթե Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը դիմեց 14-րդ դարում դեպի կործանում՝ դրա հիմնական պատճառներից մեկը, ինչպես այժմ կարծում են, Եվրոպական պետություններն էին և նրանց երկմիտ քաղաքականությունը:

Բյուրները, II, էջ 61: Օրբելյան Տարսալիճի մահից հետո (+1290) և Շահնշահից հետո Վրաց թագավորության սպասալարն էր Սաղուն աթաբեկի որդի Խուսամեդգին, սակայն սրա սպասալարության տեղում զորք չէր տեսնվում Ռուզան, «ժամանակագրություն», էջ 31. Սամուել Աճեցի (շար.) էջ 164. Ալի-Օրբելյան, «ժամանակագրություն», էջ 31. Սամուել Աճեցի (շար.) էջ 529:

¹ Տե՛ս Հեթում պատմիչ, գլ. ԽԲ—ԽԳ, էջ 62—66. Ալիշան, Հայաստանում (Ներսես Պարիկց), 521—524. Սամուել Աճեցի (շարուն.), էջ 165. «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 29 և ուրիշ: Համեմատե Рашид ад-дин, Сборник летописей, III, էջ 196:

² Տե՛ս «История Ислама», т. III, էջ 284:

Գ Լ Ո Ւ Խ Տ Ա Ս Ն Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

Ի Լ Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ա Ն Կ Ո Ւ Մ Ը
ԵՎ Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Տ Ն Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Բ Ա Յ Բ Ա Յ Ո Ւ Մ Ը

1. Ուլջեյտու (1304—1316):— Հալածանքներ Բրիտանյանների դեմ:— 2. Հատուկ գլխաճարկի զանձուր Բրիտանյա հպատակներից:— Պատուցյանների և հարկահանների կեղեքումները:— 3. Արու-Սելյիդ (1316—1335):— Կոնվենտը Ոսկե Հորդայի հետ (1319, 1325 և 1335 թվերին):— 4. Հայ բնակչության արտագաղթը:— 5. Անիի տնտեսական ծանր վիճակը:— Արու-Սելյիդի հրովարտակը պայտիների տուրքների վերացման մասին:— 6. Խասինջու հայտարարված Անիի անբավական արձանագրությունը:— 7. Արձանագրության քվակների մասին սխալ կարծիքները:— Անիի երկրաշարժը:— 8. Ղաուուճիի 1319 թ. և Չորանի ու նրա որդիների 1327 թ. ապստամբությունները:— 9. Հուլավյանների պետության անկումը:— Ոսկե Հորդայի նոր արշավանքը (1336 թ.):— 10. Արփա խանի սպանությունը:— Հասան մեծ և Հասան փոքր:— 11. Հայաստանի աղետալի դրությունը բոտ ժամանակակից հիշատակարանների: Իլխանության բաժանումը բազմաթիվ անկախ իշխանությունների:

Ղազան խանին հաջորդեց նրա եղբայր Ուլջեյտուն (1304—1316), որն անվանվում է նաև Մուհամմեդ Խուղաբանդա (= «ծառա Աստծու»), իսկ հայկական աղբյուրներում՝ «Ղարբանդա» կամ «Խարբանդա» (= «ծառա էշի»): Սա իլխանության կենտրոնը փոխադրեց Թավրիզից Մուլթանիս, որը նրա ժամանակ արդեն դառնել էր հոյակապ քաղաք:

Գահ բարձրանալուց հետո իր իշխանության առաջին տարիներում Ուլջեյտուն, ինչպես վկայում է Հեթում պատմիչը¹, քրիստոնյաների նկատմամբ վարում էր բարեմիտ քաղաքականություն, բայց շուտով նա, ընկնելով մահմեդական իր շրջապատի ազդեցության տակ՝ փոխեց իր այդ քաղաքականությունը և քրիստոնեության դեմ հարուցեց ծանր հալածանքներ: Այդ հալածանքները հատկապես

¹ Հեթում պատմիչ, գլ. ԽԵ, էջ 67:

հայ ժողովրդի վերաբերմամբ մատնանշված են ժամանակակից հայ ձեռագրերի հիշատակարաններում ու նաև Գրիգոր Էպիսկոպոս Կարենցու վկայաբանության մեջ, որ նահատակվել էր Կարինում 1321 թվին: Այս վերջին գրվածքի վկայությունը հալածանքների մասին հարկ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Նետողաց ազգի բռնակալության ժամանակ,— պատմում է վկայաբանության Անանուն հեղինակը,— նորից զորացավ Իսմայելյան ազգը և հարուցանում էր հալածանքներ բոլոր քրիստոնյաների, մանավանդ մեր Հայոց աշխարհի բոլոր քրիստոնյաների, մանավանդ մեր Հայոց աշխարհի գեմ: Եվ հագարային շար հողմերը հնչեցին, ինչպես Գեկոս, Գիոկղեոսիանոս և Հուլիանոս Ուրացող ամբարիշտ թագավորների ժամանակ,— որովհետև Նետողաց ազգը ընդունեց Իսմայելականների կրոնը և բատ իրենց մարմնականասեր կրոնի օրենսգրի՝ հանձն առավ թլփատման ենթարկվելու և, ծառայելով Իսմայելականներին՝ շատ շարիքներ պատճառեց քրիստոնյաների եկեղեցիներին և աստծու պաշտոնյաներին աշխատեց հետ կասեցնել աստծու սուրբ եկեղեցիներից: Նրանք եկեղեցիները շատ տեղերում թալանեցին ու քանդեցին.... Եվ բռնելով քրիստոնյաներին՝ դառն կերպով տանջում ու շարշարում էին, որպեսզի նրանք ուրանան իրենց քրիստոնեական հավատը....: Այնուհետև նրանք նորից տեղի տվին ու քրիստոնյաների վրա հարկ գրին և ամեն մի գլխից առնում էին յոթը-ութը դահեկան յուրաքանչյուր տարի. պահանջում էին, որ նրանք կամ ուրանան Քրիստոս կամ ընդհանրապես իրենք խարած էր: Իսկ քաջահավատները և տան դահեկանը, որը խարած էր: Իսկ քաջահավատները և կորովիները շնորհակցին նրանց խաբեբա աղանդը, այլ հանձն առան վճարել յուրաքանչյուր տարի հարկը: Եվ մեր դասը ու քրիստոսադավան քրիստոնյաները մտան հարկերի լծի տակ և զոհություններ տալիս էին իրենց ինչքը և վաճառում էին իրենց գույքը ու տալիս էին յուրաքանչյուր տարի. հարկը առնում էին և տասներկու տարեկան երեխաներից. և շատերը զաղթեցին երկրից հարկի պատճառով»:

[«Ընդ ժամանակս բռնակալութեանն ազգին Նետողաց՝ կրկին զօրացեալ ազգն Իսմայելեան՝ յարուցանէին հալածանս ի վերայ ամենայն քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Եւ շար հողմունք հագարային հնչեցին հանգոյնօրէն ամբարիշտ թագաւորացն Գեկոսի, Գիոկղեոսիանոսի և Հուլիանոսի Ուրացողին, քանզի ազգն Նետողա-

ցըն դաննային ի դին Իսմայէլականաց և յազագս մարմնականասէր կրօնից օրէնսդրին իւրեանց՝ յանձն առնուին զթլիփատութիւն և արբանեկութեամբ նոցին բազում շարիբ անցուցանէին յեկեղեցիս քրիստոնէից և զպաշտօնեայս Աստուծոյ խափանել ջանային ի սուրբ եկեղեցեայցն Աստուծոյ: Եւ ի բազում տեղիս յաւարի առեալ քակէին, զոր Տէր Յիսուս խափանեաց հոգով զօրութեամբ իւրով և խափանեցէ զյարձակումն անօրինացն: Եւ ըմբռնեալ զքրիստոնեայսն դառն տանջանօք նեղէին ուրանալ զքրիստոնսական հաւատն՝ որ ի Հայր և յՈրդի և յամենասուրբ Հոգի: Դարձեալ տեղի կտուն և եղին հարկս ի վերայ քրիստոնէից և յամենայն գլխոյ առնուին եօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զքրիստոս կամ տալ զզահեկանն՝ որ է խարաճ. զոր ոչ հնազանդեցան քաջահատքն և արիքն խաբեբայ աղանդից նոցա, այլ յանձն առին տալ զհարկն յամենայն ամի: Եւ մերային սեռս և քրիստոնսադաւան քրիստոնեայք մտանէին ի լուծ հարկացն և զոհութեամբ տային զինչս և ստացուածս վաճառէին և տային յամենայն ամի. և յերկոտասանամեայ մանկանէ առնուին զհարկն. և բազումք տարագիրք եղեալ վասն հարկին»¹:

Ժամանակակից երկու հայ ձեռագրերի հիշատակարաններում՝ օրինակված 1306 և 1307 թվերին, ինչպես վկայում է Չամչյանը², մատնանշված է, որ Ուլջեյտուն այնքան էր շարացել քրիստոնեայների դեմ, որ հրաման էր տվել, որ մահմեդական դարձնել բունի կերպով բոլոր քրիստոնյաներին, որոնք ապրում էին Մեծ Հայքում, Ազվանքում և Վրաստանում: Եվ երբ այդ շահառուից նա բոլորի վրա ծանր հարկեր դրեց և պահանջեց, որ բոլորը՝ մեծից մինչև փոքրը վճարեն խարաճ՝ 40—30 սպիտակից մինչև 10 սպիտակ:

Երևանի Մատենադարանի «Պատմութիւն վարդանայ Արևելցոյ» № 3074 ձեռագրի հիշատակարանը ևս տալիս է այդ մասին հետևյալ տեղեկությունը.

«Ի ժամանակի յորում էր թուականս մեր 959 (1307), ի պակասել արդարութեանց և ի բազմանալ անօրէնութեանց մերոց, առաւել բազմացաւ բարկութիւն և սաստկացաւ շա-

¹ Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903, էջ 121—122:

² Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 299:

րութիւն ազգին նետողաց ի վերա մեր՝ ազգիս քրիստոնէից, քանզի ել տղայ հասակաւ այր մին ի խորասանայ միականի, համանման նեոխնն, որ գալոցն է, անուն նորա խարբանդա, որ թարգմանի իշու ծառայ, որդի Արղունին որդոյ Հուլայունին: Սա բառնալ կամեցաւ զքրիստոնէութիւն աշխարհէս Հայոց և Վրաց, զոր խափանեաց տէր և ոչ կատարեցաւ շար խորհուրդ նորա: Յետոյ այլ բանս մտաւ ածեաց արբանեկն սատանայի, առաքեաց ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ զնել նշան խայտառակութեան քրիստոնէից և հարկ առնուլ ըստ մարդաթուի և (40) արծաթո մինչ ի Ժ (10)՝ ըստ կարի»¹:

Հիշատակարաններից հայտնի է, բացի այդ, որ համաձայն Ուլջեյտուի կարգադրության, քրիստոնյաները մահմեդականներից տարբերելու համար, իրենց մեջքերի վրա պետք է ունենային սև կամ կապույտ նշաններ: Այդ մասին ունենք ուշագրավ վկայություն, օրինակ, Երևանի Մատենադարանի 1307 թվի № 4881 ձեռագրի հիշատակարանում.

«Եւ նեղեն [ազգն նետողաց] զամենայն քրիստոնեայք դաննալ ի պատիր յոյսն իւրեանց, զոմն նեղեն, զոմն տանջեն, զոմն սպանանեն, զոմանց զինչսն յափշտակեն. և ոչ այնու շատացեալք, այլ և եղին ի վերա ամենայն քրիստոնէիցս հարկս և նշանս նախատանաց՝ ի վերա ուսոց թիկանցըն կտաւս սեաւս, զի որք տեսցեն զնոսա՝ ճանաչեսցեն եթէ քրիստոնեայք են և հայհոյեսցեն. և ամենեկին ջանան, զի մի երևեսցի քրիստոնէութիւն ի վերա երկրի»²:

Հալածանքները և կրոնական անհամբերողությունն ու արհամարհանքը դեպի քրիստոնյաները ունեցան սրանց համար ծանր հետևանքներ, մասնավորապես, և այն պատճառով, որ շնորհիվ հետևանքների, մասնավորապես, և այն պատճառների ու հարկաւայս ճնշումների սաստկացան նորից պաշտոնյաների ու հարկահանների անիրավությունները քրիստոնեայք քրիստոնեայք, որ զրված են Ուլջեյմամբ: Հայ ձեռագրերի հիշատակարաններում, որ զրված են Ուլջեյմուի իշխանության վերջին տարիներում՝ մատնանշվում է հաճախ, որ շատ տեղերում հարկահանները անպատիժ կերպով նեղում ու կեղեքում էին հայերին և պահանջում էին նրանցից կրկնակի ու

¹ Տե՛ս «ԺՊ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 46:

² Նույնը, էջ 47:

մեր զաղէտ տարակուսանաց ի հեծելեաց, զորս երեսուն հազար մարգաղէմ զաղանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք. զնետս սրեալ և զաղեղն լարեալ և զթուրս իւրեանց թափեալ՝ յարեան ի վերայ երկրիս մերում և ով կարէ պատմել զանօրէնութիւնս նոցա զոր արարին և զործեցին. քանզի բազում դաւառս գերեցին և աւերելով կործանեցին և զինչս արդիւնեաց զամենայնն յափշտակեցին և զամենեւեան զքրիստոնեայս կողոպուտ արարին, մերկ և բոկ, և ոչ թողին և ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան զոչխարաց և զեղանց, զկովուց և զցլուց, զիշուց և զերիվարաց, և զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին և մերկս արարին ի տեսլիս խայտառակաց. քանզի ո՞ր աչք բաւէ տեսանել զաղիողորմ տարակուսանաց. և կամ որ անձն բաւէր տեսանել և տանել այնմ շարշարանաց, որ յերեկ տան տանուտէր և ամենայն իրօք լի և այսօր բեկեալ սրտիւ և տրտմեալ և մերկ ի վերայ մոխրոյ նստեալ. քանզի այնպէս լի էր երկիրս ամենայն բարութեամբ և յանկարծակի այնպէս արարին, որ շունք ի սովոյ սատակէին»¹]:

Աբու-Սեյիդի մահից հետո շուլավյանների մեծ պետութեան փլատակների վրա հետզհետե, ինչպես կտեսնենք, հիմնվեցին բազմաթիվ ինքնուրույն ու անկախ մանր պետություններ, որոնք, պատերազմելով իրար դեմ՝ շարունակեցին ավերել ու տնտեսապէս քայքայել Առաջավոր Ասիայի երկրները: Բայց 14-րդ դարի վերջերում եկավ Միջին Ասիայից կանկթամուրը, որը, վերացնելով այս մանր պետությունները՝ հիմնեց կրկին հսկայական մի նոր պետություն:

¹ Տե՛ս Մեսոպոլի. Մաթուդյան, վերին Ազովիսի և շրջակայքի հայերեն ձեռագիրը. «Արարատ», 1915 թ., Ե. Լալայան, Գողթն, «Ազգագրական հանդէս», XII դիրք, Քիֆլիս, 1905, էջ 165: Համեմատե «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 324:

Գ Լ Ո Ի Խ Տ Ա Ս Ն Ի Ն Ե Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՉՈՒՄՆԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՋԵԼԱՅԻՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Հայաստանի իշխանություններ իլխանության անկման ժամանակ:— 2. Չափազանցության տոմար և նրա ապագայնացման պատճառը:— 3. Վաչուպյանները, Օրբելյանները և մյուս իշխանությունները:— 4. Չորանյանների և Ջելալիբեկների իշխանությունների հաստատումը Քավրիզում և Բաղդադում:— 5. Մելիք-Աշրաֆի և Անիի ու Բջնիի ավերումը:— 6. Բջնիի վերադարձնելու նպատակով Շահնշահ Գ-ի ձեռնով:— 7. Ոսկե Շորղաթի Ջանիբեկ խանի արշավանքը Քավրիզ և Մելիք-Աշրաֆի սպանությունը:— 8. Ջանիբեկի սպանությունը և Ջելալիբեկների իշխանության հաստատումը Քավրիզում:— 9. Ուվելյար և նրա հաջորդները:— 10. Փոխարմիշի զորքերի արշավանքը Ադրբեջան և Քավրիզի առումը:— Հայաստանի նյութա-տնտեսական շրջանվանքը Ադրբեջան և Քավրիզի առումը:— 11. Գաղթական բուրժուազի ավերումը Փոխարմիշի զորքի նահանջի ժամանակ:— 12. Օսմանյանների հոծ զանգվածները Մերձավոր Արևելքի բնակչության կազմում:— 13. Օսմանյանների հաստատումը Փոքր Ասիայում:— 14. Չափազանցության շրջանը:— 15. Նաչի Նչեցի, Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի:— 16. Կարդիկության հարող հայ իշխանները:

14-րդ դարի կեսերին, երբ շուլավյանների մեծ պետությունը անդամահատվեց և բաժանվեց մի շարք անկախ երկրների՝ Հայաստանի հայկական իշխանությունները, թեև խեղճացած դրությունների մեջ էին, բայց բոլորն էլ գոյություն ունեին և տեղ-տեղ նրանց մեջ դեռ շարունակվում էր կուլտուրական շինարարությունը:

Շիրակում ու Անիում մոնղոլական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում, ինչպես շատ հիշտ մատնանշել է Ալիշանը¹, իշխում էր մեծ սպասալար Ջաքարեի որդի Շահնշահ Ա-ը (+1261) իշխում էր մեծ սպասալար Ջաքարեի որդի Շահնշահ Ա-ը (+1261) և վերջինիս որդիներն ու թոռները: Բանասերների նորագույն կար-

¹ Տե՛ս «Շիրակ», էջ 101:

դու Բերդիբեկի զրդամբ, որը Թավրիզից եկել էր հիվանդ հոր մոտ և մասնակցել էր նրա սպանությանը: Ջանիբեկի սպանությունից հետո Բերդիբեկի իշխանության ժամանակ (1357—1359), որը ժառանգեց իր հոր գահը, Ոսկե Հորդայում սկսվեցին ներքին խռովություններ և Ջուլջանների տիրապետության հաստատումը Անդրբլուզիկայում ձախողվեց և այս անգամ:

Բերդիբեկի Թավրիզից հեռանալուց հետո շատ կարճ ժամանակով իշխանությունը անցավ Ախիջուբի և Մելիք-Աշրաֆի կողմնակիցների ձեռքը: Բայց շուտով, 1358 թվին, Ջելայիրյան սուլթան Ուվեյսը, վերահիշյալ Հասան Մեծի (+1356) որդին, հարձակվեց Ախիջուբի վրա, սպանեց նրան և Ջելայիրյան տոհմի իշխանությունը հաստատեց և այս երկրի վրա: Ջելայիրյանները աթոռանիստ մայրաքաղաքը փոխադրվեց այնուհետև Բաղդադից Թավրիզ:

Ուվեյսը (1356—1374) Ջելայիրյան տոհմի ամենահզոր իշխանն էր: Նրա գերիշխանությունը Հանաչեցին շրջակա երկրների ամիրաներից շատերը: Շիրվանի շահ Քաուսը, որի իշխանությունը ուժեղացել էր Հուլայիանների անկումից հետո՝ թեև փորձ արեց ապստամբել նրա դեմ, բայց հարկադրված եղավ հպատակվել նրան և, ինչպես ինքը, նույնպես և իր որդին Գուշինզը, դառան վասալներ Ջելայիրյանների: 1360 թվին Մելիք-Աշրաֆի որդին, Տամուրտաշը, որին Ջանիբեկը քրոջ հետ տարել էր իր ուլուսը՝ կարողացավ այնտեղից գալ Խվարեզմի վրայով Խլաթ և ուզեց վերականգնել Թավրիզում Չոբանյանների իշխանությունը: Սակայն Խլաթի կառավարիչը, իմանալով, որ Ուվեյսը գալիս է Խլաթ՝ բռնեց Տամուրտաշին և հանձնեց Ուվեյսին, որը ենթարկեց նրան մահապատժի²:

14-րդ դարի երկրորդ կեսում, մինչև կանկթամուրի գալը, ըստ երևույթին, Ջելայիրյանների իշխանության տակ էր գտնվում Հայաստանի մեծագույն մասը, ինչպես և Անին, ուր, ինչպես ասացինք, մուսուլմանական գրամներ են կտրվել 1375 կամ 1376 թվին Ուվեյսի որդի Ջելայիրյան Հուսեյնի անունով: Այս Հուսեյնի (1374—1382) ժամանակ, որը 1374 թվին հաջորդել էր Ուվեյսին, Ջելայիրյանների մոտ ևս սկսվեցին ներքին խռովություններ ու կռիվներ, որոնք հիմք դրին նաև սրանց իշխանության թուլացման

ու բայթալման: 1382 թվին Հուսեյնի վրա հարձակվեց Թավրիզում նրա եղբայր Ահմեդը, որը կատաղի ու դաժան բռնակալ էր, սպանեց նրան և տիրեց գահին¹: Սրա ժամանակ հարավային Հայաստանում իշխում էր Ուվեյսի մյուս որդին՝ Բայազիդը (1382/3—1384/5):

Գահակալական կռիվների մասին Ջելայիրյանների մոտ Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը տալիս է հետևյալ տեղեկությունը.

«Ռ32Բ. [1382/3]. Սուլթան Ահմեդը սպանեց երկու եղբայրներին և ինքը գահ նստեց. նա սպանեց և իր հոր մեծամեծներին ու բոլորին մատնեց կորստյան: Իսկ նրա մյուս եղբայրը, որի անունն էր Շահգատա, նրա դեմ պատերազմի գնաց, նմանապես և նրա Փիրալիպատիկ զորապետը. և երբ նրանք եկան մեծ զորքով սուլթան Ահմեդի վրա՝ երկու զորքն էլ կոտորվեցին Արտազի դաշտում և ցրվեցին»:

[«Ռ32Բ. Սուլթան Ահմատն զերկու եղբարսն սպանեաց՝ և ինքն նստաւ, սպան զմեծամեծս հօր իւրոյ, և կորոյս զամենեսեան: Եւ միւս եղբայրն շարժեցաւ ընդ նմա ի պատերազմ՝ Շահգատայ անուն, և զօրապես նորա Փիրալիպատիկ, և եկեալ մեծաւ զօրաւ ի վերայ սուլթան Ահմատին և կոտորեցին երկոքին զօրք ի դաշտին Արտազու՝ և ցրուեցան զօրքն»]²:

Ջելայիրյանների այս ներքին երկպառակություններից աշխատեց օգտվել Ոսկե Հորդայի խան Թոխթամիշը, որի ժամանակ, Մամայի պարտությունից (1380) և Մոսկվայի առումից (1382) հետո, Ոսկե Հորդան խիստ ուժեղացել էր: 1385 թվին Թոխթամիշը փորձեց նորից նվաճել Ադրբեջանն ու Անդրկովկասը: Թնչպես վկայում են պարսկական աղբյուրները, նրա զորքերը, թվով մոտ 90.000, Գերբենդի ու Շիրվանի վրայով մտան Ադրբեջան ու պարտության մատնելով Ջելայիրյան Ահմեդ վելի ամիրային՝ մուսուլմանական մատնելով Ջելայիրյան Ջելայիրյանների հարուստ ու տեցան Թավրիզին և պաշարեցին Ջելայիրյանների հարուստ ու փարթամ մայրաքաղաքը 1385 թվի հունվար ամսի սկզբներին: Համդալլահի որդի Ջեյնեդդինի վկայությամբ՝ Ոսկե Հորդայի զորքերի առաջնորդները, քաղաքը պաշարելուց մի քանի օր հետո,

¹ Այս Ահմեդը հիշատակված է իբրև «Ղան ազգին նետողաց Ահմատ» 1386 թվին «Արժրունի քաղաք»-ում գրված Ավետարանի հիշատակարանում. տե՛ս «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 561:

² Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 170:

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, т. II, էջ 97 և 103:

² Նույնը, II, էջ 47. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 169:

համաձայնության եկան վելի ամիրայի հետ, որ իրենք պաշարումը կվերացնեն, ստանալով քաղաքացիներից իբրև փրկանք 250 թուման ոսկով: Սակայն խաղաղության այս բանակցությունների նպատակն էր, իրապես, քնացնել քաղաքի պաշտպանների աշարջությունը: Թոխթամիշի զորքերը անսպասելի կերպով ներս խուժեցին քաղաք (1385 թվի հունվարի 6-ին, ուրբաթ) և ութը օր անխնա կոտորեցին, գերեցին և թալանեցին քաղաքի անպաշտպան բնակչությունը¹: Այս արշավանքի ժամանակ ավերածության էին ենթարկվել բացի Թավրիզից նաև Մարաղան, Մարանդը և Նախիջևանը: Ազդեցանում Թոխթամիշի զորքերը, ինչպես վկայում են Սամուել Անեցու շարունակողը և նմանապես Ջեյնեղդինը, գերել էին ավելի քան 200.000 հոգի²: Ազդեցանից վերադառնալիս՝ Ոսկե Հորդայի զորքերը գնացին նախ դաշտային Ղարաբաղ — մի մասը Ահարի վրայով, որը գտնվում էր Ղարաղաղում, իսկ մյուս մասը՝ Նախիջևանի և Սյունիքի վրայով: Թովմա Մեծոփեցու վկայությունից երևում է, որ Նախիջևանի վրայով նահանջող զորքերը թե այս քաղաքի շրջաններում և թե Սյունիքում ավերել էին բազմաթիվ գավառներ և բնակչությունը կոտորել էին կամ գերել: Սակայն ձմեռվա սաստիկ ցրտերի պատճառով նրանք հարկադրված են եղել արագացնել իրենց երթը, ուստի և թողել էին ավարի մի մասը և գերիներից շատերին³:

Թոխթամիշի զորքերի հեռանալուց մոտ մեկ տարի հետո, 1386 թվի աշնանը, ինչպես ներքև կտեսնենք, Անդրկովկաս ու Հայաստան մտավ Լանկթամուրը, որի արշավանքների ժամանակ թալանը, կոտորածները և ավերածությունները ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, շարունակվեցին ավելի մեծ չափերով:

Մոնղոլական վերոհիշյալ դինաստիաների տիրապետությունը մինչև Լանկթամուրի հանդես գալը, որ տևեց մոտ 150 տարի, ինչպես տեսանք, աշխարհավեր իրարանցումների, գաղթի ու մեծ տե-

¹ Տե՛ս Կիչենգաուզեն, Сборник материалов, т. II, էջ 97, 98, 109, 151: Համեմատե՛ք Թովմա Մեծոփեցի, էջ 14. Սամուել Անեցի (շարուն.), էջ 171: Ինչպես վկայում է այս վերջին ազդեցողը, Թավրիզի առումը տեղի էր ունեցել Հայոց Պլն թվին (1385) «յայտնութեան ճրագալուցին» [= 6 հունվ.]. Ջեյնեղդինը Թավրիզի առումը գնում է Հեջիրի 787 թվին [= 12 II 1385—1 II 1386] ուրբաթ: Սակայն հունվարի 6-ը գալիս է ուրբաթ ո՛չ թե 1386, այլ 1385 թվին:

² Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171 և Сборник материалов, т. II, էջ 98:

³ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 14: Համեմատե՛ք Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171:

ղաշարների մի ժամանակաշրջան էր: Այդ 150 տարվա ընթացքում զգալի կերպով կերպարանափոխ եղավ բնակչության ցեղային կազմը ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում:

Արդեն 13-րդ դարի առաջին կեսում նոր նվաճողների, մոնղոլական-թուրքական հորդանների տեղափոխությունը արևմուտք որոշ փոփոխություն մտցրեց Մերձավոր Արևելքի ազգագրական քարտեզում: Իրենք, մոնղոլները զորքի մեջ շատ չէին և զորքի մեծամասնությունը կազմում էին թուրքերը: Թուրքերենն էր, գլխավորապես, և նոր եկվորների խոսակցական լեզուն: Թուրքական ցեղերի արտագաղթը արևմուտք շարունակվեց նաև 13-րդ դարի երկրորդ կեսում և իլխան Արղունի ժամանակ (1284—1291) Թուրքաստանից գաղթեցին Հյուսիսային Միջագետք և Հարավային Հայաստան քոչվոր թուրքմենները, որոնք մոտ ցեղակից էին սելջուկյան թուրքերին:

Հատկապես Հայաստանում, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս արաբական տիրապետության ժամանակ պարսկա-արաբական մահմեդականությունը հաստատվել էր Դվինի կողմերում և Վանա լճի շուրջը գտնվող գավառներում: Սելջուկյան արշավանքներից հետո թուրք և պարսիկ եկվոր ցեղերը շարունակեցին հաստատվել Հայաստանի ավերված ու ամայացած մասերում: Իսկ մոնղոլական տիրապետության ժամանակ Միջին Ասիայից և Թուրքաստանից եկած քոչվորները տարածվեցին ամեն տեղ թե Ազդեցանում ու Հայաստանում և թե ամբողջ Արևմտյան Ասիայում:

Այսպիսով, Լանկթամուրի արշավանքներից առաջ, թուրքական եկվոր ցեղերի խառնիճազանց գաղթականությունը մեջ ընդ մեջ հաստատվել էր տեղական նվազած ու նոսրացած բնակչության՝ պարսիկների, հայերի, քուրդերի, արաբների ու հույների միջև, Մերձավոր Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում: Այդ նոր ցեղերից, ինչպես կտեսնենք, քաղաքական մեծ դեր էին կատարում 14—15-րդ դարերում Օսմանյան թուրքերը և Ղարա-Ղոյունլու (Սևախոյ) ու Աղ-Ղոյունլու (Սպիտակախոյ) թուրքմենները:

Օսմանյան թուրքերը, ինչպես պատմում է 15-րդ դարի վերջերսում ապրող թուրք գրող Նեշրի Բրուսացին, ծագում են թուրքական օղուղների ցեղից և Սուլեյմանի առաջնորդությամբ գաղթել էին Հայաստան, Խլաթի և Երզնկայի շրջանները, Չինգիլ խանի արշավանքների ժամանակ՝ 13-րդ դարի քսանական թվերին: Չինգիլ խանից հետո թուրքական այս հորդան ուղում էր վերադառնալ Խորա-

թար Սասունցին և Նսաչի Նշեցին: Այս վանքում, ինչպես հայտնի է, բացի կրօնական գիտություններից, ուսուցանում էին նաև արտաքին գիտություններ՝ Գիտնխոս Թրակացու, Արիստոտելի, Պորփիրի, Օլիմպիոգորոսի, Համբղիկոսի և ուրիշների երկերը և այդ երկերին վերաբերող հայկական մեկնությունները:

Նսաչի Նշեցին, որ ծնվել է Սասունի Նիշ ավանում՝ ուսուցիչ էր և ղեկավար Գլաձորյան համալսարանի մոտ 55 կամ 60 տարի, սկսած 1284 թվից մինչև իր մահը (մինչև 1338 կամ 1342 թիվը): Ժամանակակիցները նրան անվանում են «ամենախմաստ փիլիսոփայ», «անյաղթ հոևտոր» և «վարդապետաց վարդապետ»: Նշեցու երկերից առայժմ հայտնի են Հին Կտակարանի մի քանի զժվարիմաց մասերի մեկնություններ, «Մեկնութիւն քերականի», «Վիճաբանութիւնք» ու նաև նամակներ և ճառեր¹: Իր երկարամյա բեղմնավոր ուսուցչության ընթացքում, ինչպես հաղորդում է Ալիշանը², նա պատրաստել է գրական ու քարոզչական գործունեության համար մոտ 360 աշակերտ:

Նսաչի Նշեցու աշակերտներից նշանավոր է իբրև մատենագիր և հակառակորդ ունիթոոների Հովհան Որոտնեցին, որը հիմնադիրն է Տաթևի վանքի մեծ դպրոցի: Սա ծնվել է Որոտն գավառի Վաղաղի գյուղում և Իվանն իշխանի որդին էր, որը, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին, «էր ի զարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ վասակն էր»³:

Հովհան Որոտնեցին (†1388) վարել է Տաթևի և Ապրակունիսի վանքերում ուսուցչական և վարդապետական պաշտոն, պատրաստել է բազմաթիվ աշակերտներ և թողել է մեզ հարուստ գրական ժառանգություն, որը դեռևս բավարարաչափ ուսումնասիրված չէ: Նա գրել է քարոզներ ու մեկնություններ, որոնց մեջ խիստ կշտամբում է ունիթոոների արարքները և վարդապետությունը: Նրանից մնացել են նաև մի շարք աշխատություններ, որոնց մեջ նա մեկնել է «արտաքնոց իմաստասիրաց»՝ Արիստոտելի, Պորփիրի, Փիլոնի և այլ հեղինակների իմաստասիրական և քերականական երկերը:

Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին իր Ներբո-

¹ Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 131:

² Նույնը, էջ 131:

³ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկիւնուորայ և յաջորդաց խորոց, Փարիզ, 1860, էջ 15: Արեղյանի կարծիքը («Հայոց հին գրականության պատմություն», II, Երևան, 1946, էջ 353), որ Հովհան Որոտնեցին Օրբելյան իշխանական տոհմիցն էր, անշուշտ, թյուրիմացության արդյունք է:

Եղվարդի եկեղեցին (XIV դ.):

Բուրսեկ իշխանի դամբարանը նորավանդում (XIV դ.):

զյանի մեջ — «Ներբողեան ողբերգարար ոգեալ ի Թաղումն տիեզերալոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Որոտնեցոյ» — գրում է՝

«Ի սմանէ ընթերցումն սուրբ գրոց և վարժումն արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից և գործնական արդեանց շարայարութեանց: Ի սմանէ յոքնանկար նորագիծ տառք, և երաժշտական եղանակք... Մեկնութիւն հոգեշունչ մատենից... և արտաբացումն արտաքին սովեստից»¹:

Որոտնեցին վախճանվել է 1388 թվին Ապրակունիսի վանքում և նրա բեղմնավոր գործունեությունը շարունակել է Գրիգոր Տաթևացին (+1410), որը ուսուցանում էր և կրթում աշակերտների նոր խմբեր նախ Ապրակունիսի (1388—1390 թթ.) և ապա Տաթևի (1390—1408 թթ.) ու Մեծոփա (1408—1409 թթ.) վանքերում:

Գրիգոր Տաթևացին ևս գրել է բազմաթիվ ու մեծածավալ աշխատություններ, որոնցից շատերը դեռ կարոտ են հատուկ ուսումնասիրության: Թովմա Մեծոփեցին, որ նրա աշակերտն էր, գովանալով իր ուսուցչին՝ անվանում է Տաթևացուն «վարդապետն ամենայն Հայոց, երկրորդ Հուսատրիշն և աստուածաբանն՝ գեր ի վերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց և վարդապետաց հնոց և նորոց»²: Եվ, իրավի, նա ո՛չ միայն հմուտ էր Հին և Նոր Կտակարանների ու կրոնական այլ երկերի գիտություն, այլև ուսումնասիրել էր իմաստասիրական և աշխարհիկ արտաքին գիտությունները, էր իմաստասիրական և աշխարհիկ արտաքին գիտությունները, որոնցով զինված նա մեծ հմտությամբ պայքար էր մղում ունիթոսական շարժման դեմ:

Գրիգոր Տաթևացու գլխավոր աշխատություններն են նրա՝ ա) «Հարցման դիրքը»՝ մեծ և փոքր, որի մեջ նա հարց ու պատասխանի ձևով խոսում է զանազան խնդիրների մասին, որ կարևոր են համարվել նրա ժամանակ, բ) Քարոզգիրքը, բաժանված երկու մեծ հատորների, որոնք պարունակում են առատ նյութ ժամանակակից հատորների, որոնք պարունակում են առատ նյութ ժամանակակից փայլի գրոց լուծմունքները և դ) բազմաթիվ ուրիշ մեկնություններ, լուծմունքներ ու նաև զանազան այլ երկեր:

Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և սրանց աշակերտների գորավոր ու խիստ կռիվը ունիթոսների դեմ մեծ նշանակություն ունեցավ, որովհետև ո՛չ միայն Կիլիկիայում, այլև բուն Հայաստանում

¹ Տե՛ս Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, II, էջ 354:
² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 50:

կային տարրեր, որոնք ջերմ կողմնակից էին կաթոլիկ եկեղեցու հետ միացման քաղաքական նպատակով: Այս «միաբարեները» հույս ունեին, որ եկեղեցիների միություն միջոցով կարելի կլինի նպաստ և օգնություն ստանալ պապից և Արևմտյան Եվրոպայի թագավորներից: Նրանք դեռևս չէին գիտակցում, որ պապերը ո՛չ միայն այդ ժամանակ անզոր էին օգնություն հասցնելու, այլև չէին էլ օգնելու իրենց:

Խիստ հետաքրքիր է, որ կաթոլիկ եկեղեցուն հարելու հակում են ունեցել ինչպես Կիլիկիայում, նույնպես և բուն Հայաստանում, գլխավորապես, ժողովրդի բարձր խավերը: Այս տեսակետից ուշագրավ է Ուիլյամ Ռուբրուկի 1253—1255 թթ. ուղեգրության վկայությունը, որի մեջ ասված է, որ Զաքարե ամիրսպասալարի քաղկեդոնականությունը ընդունած որդին՝ Շահնշահը և սրա որդին՝ Զաքարիան, Ռուբրուկի Անիում եղած ժամանակ (1255 թ.), նրան հայտնել էին, որ իրենք կաթոլիկներ են:

«Ես ճաշեցի մի անգամ, — պատմում է Ռուբրուկը, — Շահնշահի հետ, և նա շատ մեծ քաղաքավարություն ցույց տվեց իմ հանդեպ, ինչպես նաև իր կիներ և իր զավակը՝ Զաքարյա անունով, մի շատ գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ, որ հարցրեց ինձ, — եթե ձեզ մոտ գամ, դուք կպահե՞ք ինձ. որովհետև նա այնքան ծանր է զգում թաթարների տիրապետությունը, որ թեև նա ամեն բան առատորեն ունի, սակայն նախընտրում է թափառել օտար երկրներ, քան կրել նրանց տիրապետությունը: Այնուհանդերձ նրանք ինձ ասացին, թե իրենք հռովմեական եկեղեցու զավակներ էին, և եթե պապը մի քիչ օգնություն ուղարկե իրենց, նրանք դրացի բոլոր երկրները պիտի ենթարկեն եկեղեցուն»¹:

Կարևոր է նաև Կլավիխոյի 1403—1406 թվերի ուղեգրության մեջ հաղորդված տեղեկությունը անմատչելի ու անառիկ բերդի տեր և իշխան Նուր-ադ-դինի մասին, որը հայ կաթոլիկ էր:

«Կիրակի, հունիսի 1-ին [1404 թ.], — պատմում է Կլավիխոն, — մենք հասանք մի բերդ, որ կոչվում էր Մակու. և այս վայրը պատկանում էր մի իշխանի, որ հռովմեական կաթոլիկ քրիստոնյա էր, բայց նրա անունը Նուր-ադ-դին էր:

և այն զինվորները, որոնք պահպանում էին այս բերդը, նույնպես պատկանում էին հռովմեական կաթոլիկ հավատաբին: Նրանք հիրավի ազգությամբ հայ էին, խոսում էին հայերեն լեզուն, բայց միևնույն ժամանակ հասկանում էին թուրքերեն և պարսկերեն: Մակվում ս. զոմինիկյան միաբանության մի վանք կա»¹:

¹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», Ա, Երևան, 1932, 113:

¹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», Ա, Երևան, 1932, էջ 19—20:

պատմված պատմագիտական երկերում՝ տեղի էին ունեցել հետևյալ հաջորդականությունը:

Հայոց 835 թվականի [=15 դեկտ. 1385—14 դեկտ. 1386]¹ գարնանը, Քավրիզի գրավումից հետո, Լանկթամուրի զորքերը, անցնելով Արաքս գետը և ներս թափվելով Այունիք՝ պաշարեցին և գրավեցին այնտեղ Որոտան բերդը: Ուշագրավ տեղեկություններ այդ մասին տալիս է մեզ Երևանի Մատենադարանի № 5707 ձեռագրի Երնջակում 1386 թվին գրված հիշատակարանի Հակոբ գրիչը:

«Երբ մենք, — պատմում է նա, — լցված էինք անասելի ուրախությամբ՝ վարդապետը [Հովհան Որոտնեցին] և մենք 60 աշակերտներս նրա բնիկ գավառ Որոտան երկրում՝ երբ կարդում ու գրում էինք սուրբ մատյանները՝ իմ ծովացած մեղքերը հանեցին քրիստոնյաների դեմ, գլխավորապես, Բուրթելի երկրի վրա, անօրենների գունդերը: Սրանք եկան և առան Որոտան բերդը և հայրենազուրկ արին Նանիկի որդուն՝ Սմբատին. և կամենում էին ձերբակալել մեր սուրբ վարդապետին հայրենյաց ժառանգության պատճառով, սակայն նա աստծու կամքով ազատվեց նրանց ձեռքից և երկու ամբողջ տարի շրջում էր իր աշակերտների հետ այլևայլ տեղերում, կարգալով ու ուսուցանելով»:

[«Եւ մինչդեռ անճառ ցնծութեամբ և բերկրալից ուրախութեամբ լցեալ կայաք, բաբունին Կ աշակերտօքն, ի բնիկ գաւառն իւր՝ յերկիրն Որոտան, կարդալով և գրելով զսուրբ մատեանս, մեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրտելի: Որ եկին և առին զբերդն Որոտան և հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմբատն, որդի Նանիկին: Եւ կամէին ձերբակալ առնել զսուրբ բաբունիս մեր վասն հայրենեացն ժառանգութեան: Եւ սա կամօքն Աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ և Բամբ բոլոր յայլ և յայլ տեղիս շրջէր աշակերտօքն հանդերձ՝ կարդալով և ուսուցանելով»]²:

Որոտան բերդի գրավման մասին 1386 թվին ունի վկայություն նաև Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը: Ըստ այդ վկայության և՛ Որոտան բերդն առել էին թուրքերը «ի ՊԼԵ (=1386)

¹ Տե՛ս Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris 1859, էջ 387:

² Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Ա. Ս. Խաչիկյան, էջ 560:

ամին» և մեծ վարդապետ Հովհան Որոտնեցին փախել էր Մար, իսկ Երբեկյան իշխան Գորգունէն դարդամահ էր եղել¹:

Նույն այս 1386 թվին Լանկթամուրի զորքերն ասպատակեցին նաև Այրարատ նահանգի արևելյան շրջանները մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմալի և Կողբ: Նրանք պաշարեցին և գրավեցին այս կողմերում Սուրմալին, Բջնին և այլ տեղեր, իսկ բնակիչներին գերեցին կամ սպանեցին:

Թովմա Մեծոփեցին վկայում է, որ Սուրմալուի և շրջակա գյուղերի բնակչության մի մասը, բարձրանալով Կողբի հարավ-կողմում գտնվող Բարդոզ լեռը՝ քաջաբար կռվեց արշավողների դեմ և նրանց մատնեց պարտության:

«Իսկ բարեպաշտ Մարտիրոս անունով մի տանուտեր Կողբ գյուղից, — պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, — որը խիստ զորեղ զորական էր և ողորմած էր ու աղքատասեր՝ ելավ Բարդոզ լեռը, որ ուրիշ ազգեր անվանում էին Թակալ-թու, և գյուղի խիստ քաջ ու կտրիճ տղաների հետ փրկեց բոլոր հավատացյալներին մեծ կռվից հետո...: Եվ թեև թշնամիները պատերազմեցին շատ անգամ, բայց այն լեռք չկարողացան առնել»:

[«Իսկ բարեպաշտ տանուտեր մի Մարտիրոս անուն՝ չոյժ զօրեղ զօրական, ողորմած և աղքատասէր ի գեղջէն Կողբայ, ելեալ ի լեառն Բարդոզ, որ կոչի յայլոց ազգաց Թակալթու, չոյժ արի և քաջ մանկամբք գեղջն ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ օգնութեամբ հօրին Աստուծոյ Յիսուսի քրիստոսի Փրկչին մերոյ: Եւ թէպէտ բազում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնուլ զլեառն զայն»]²:

Բջնին գրավելուց և ավերելուց հետո՝ նրանք իջան, ունենալով իրենց հետ գերիների անհամար բազմություն, Տփղիս քաղաքի կողմերը, պաշարեցին ու առան վրաստանի մայրաքաղաքը և վերջրին այստեղ ևս անթիվ գերիներ:

¹ Տե՛ս Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 170: Գրիգոր Նյախեցին իր «Յիշատակարան աղէտից» ռոտանավորի մեջ (վաղարշապատ, 1897, էջ 5 և 1) «Որոտան զղեակ»-ի առումը դնում է 1387 թվի գարնանը, իսկ Հովհան Որոտնեցու մահը՝ 1386 թվի հունվար ամսին: Այս վկայությունները, որ չեն համապատասխանում Հակոբ գրիչի 1386 թվի հիշատակարանի ցուցումներին, ինչպես տեսնում ենք՝ հիշտ չեն:

² Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, Փարիզ, 1860, էջ 18:

նաներկ դիաթավալ նահատակվել էին» Գոփյան իշխան Հասանը, նրա կինը՝ Խոնձան և որդիները՝ «քաջ ու արի պարոններ Գրիգորը, Սարգիսը, Շանշեն, Զհանշեն, Աղբուղան և Շիրվանը», նաև «թագազարմ իշխան Սադունը»¹: Որ Լանկթամուրի 1386—1387 թվերի արշավանքների ժամանակ Հայաստանի իշխաններից շատերը նաև գերի էին տարվել՝ այդ հիշում է Գրիգոր Խլաթեցին՝

«Իշխանք բազումք ի տանց ելին
եւ ի յընչից պարապեցին:
Յերիվարացըն զըրկեցին
եւ հետիոտրս տանէին»²:

Ինչպես վկայում է 1387 թվին Երզնկայում գրված Ճաշոցի գրիչ Գեորգը, Լանկթամուրի զորքերը հասել էին այս թվին Հայաստանի արևմուտքում մինչև Էրզրում:

«Յայսմ ժամանակի,— գրում է Գեորգ գրիչը,— յորում էր թուական Հայոց Պ12 (1387), ելաւ աղոն խուժաղուժ յարևելից, ի կողմանց հիւսիսոյ, որ կոչէր Լանկ-Քամուր, և եկն մինչև յԱրզրում, և բազում ոճիրս գործեաց... զոր յետս դարձոյց Աստուած, և աղօթք սուրբ Լուսաւորչին պահեաց զքաղաքս Երզնկայ և զգաւառս իւր, որք են առ մեզ բոլորակայ»³:

Լանկթամուրի զորքերը մեծ դիմադրության հանդիպեցին Հարավային Հայաստանում, ուր Տուրուբերան նահանգի կողմերում խիստ զորեղացել էին այդ ժամանակ Ղարա-Ղոյունլու թուրքմենները և ուր սրանց առաջնորդ Ղարա-Մահմադը 1378 թվին հիմնել էր Սևախոյ թուրքմենների դինաստիան և իշխում էր իր որդի Ղարա-Յուսուֆի հետ: Սրանց գերագույն իշխանություն տակ էին գտնվում 14-րդ դարի վերջերում Քաջբերունիքը, Տարոնը և Սասունը: 1387 թվի գարնանը չաղատացիները, որոնք անցել էին Հայաստանի հարավակողմը՝ հարձակվեցին ծածկաբար ու հանկարծակի Ղարա-Մահմադի վրա: Սակայն այստեղ նրանք հաջողություն չունեցան և, պարտություն կրելով Ճապաղջուր գավառում և Լեռնային Խույթ շրջանում՝ գնացին արևելք և պաշարեցին Վան քաղաքը: Իսկ Տուրուբերանի բնակիչները, որոնք, մեծ մասամբ, փախել էին և

Ղարա-Յուսուֆի հրամանով տարվել Սասունի անառիկ շրջանը: Թեև կոտորածից ու գերումից ազատվեցին, բայց կողոպտվեցին հենց նույն այս Ղարա-Յուսուֆի ու նրա զորքերի կողմից: Պետք է ասել, որ Լանկթամուրի արշավանքների ժամանակ հավասարապես ծանր էր ու սոսկալի թե հայերի և թե մահմեդականների դրուժյունը: Այդ մասին վկայություն ունի Գրիգոր Խլաթեցին իր վերոհիշյալ ոտանավորի հետևյալ քառատողի մեջ.

«Այս ոչ միայն քրիստոնէից,
Այլ ի Տաճիկ ազգաց բնաւին.
Զի հասարակ էր նեղութիւն
Պարսից ազգին, հայ և թուրքին»¹:

Վան ժամանելուց առաջ՝ Լանկթամուրին հոժարակամ հպատակվեցին Բաղեշի և Խույթի Ամիր Շարաֆ ամիրան և Արծկիի Սահանդ իշխանը, որոնց շրջաններում այնուհետև լսազաղությունը վերահաստատվեց: Բայց Վանը, որի ամիրան Եղգինը, Թովմա Մեծփեցու ասելով, ծագումով Սենեքերիմյանց, այսինքն՝ Արծրունիների տոհմիցն էր, դիմադրեց Լանկթամուրին և սոսկալի կերպով պատրժվեց: Լանկթամուրը, որ երկար ժամանակ պաշարել էր քաղաքը և ունեցել էր մեծ կորուստներ՝ հրամայեց կանանց ու փոքրահասակներին գերի տանել, իսկ մնացած բնակչությունը գահավեժ բերդից ցած գլորել: Մեռելների կույտը, պատմում է Թովմա Մեծփեցին, այնքան բազմացավ, որ վերջին ընկնողներն այլևս չէին մեռնում²: Վանեցիների կրած այս դարհուրելի աղետը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե 1392 թվին, ինչպես ենթադրում է Չամչյանը, այլ 1387 թվի սեպտեմբեր ամսին՝ «յաւուր Ե շաբաթոջ, յաթոուաց պահոց ս. Խաչին»³:

Լանկթամուրի արշավանքների ընթացքում դադանությունները՝ դիմադրություն ցույց տվող քաղաքների ու երկրների հանդեպ սովորական երևույթ էին և դրանց նպատակն էր ահ ու սարսափի միջոցով կասեցնել թշնամիների ընդդիմությունը և հարկադրել նրանց անձնատուր լինելու: Աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, որ Լանկթամուրի հրամանով նրա զորքերը, Բաղդադի բնակչու-

¹ Տե՛ս «Յիշատակարան աղէտից», էջ 8—9:

² Տե՛ս Թովմա Մեծփեցի, էջ 30. Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան աղէտից», էջ 9. Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171:

³ Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. 9, էջ 424: Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171:

¹ Տե՛ս Կարապետ Եպիսկոպոս, Նյութեր հայ մելիքության մասին, պրակ Բ, էջ 84—85 և 185. Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան աղէտից», Վաղարշապատ, 1897, էջ 6:

² Տե՛ս «Յիշատակարան աղէտից», էջ 6:

³ Տե՛ս «Ժ՛ի դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 570:

նը կոտորելուց հետո՝ սրանց գլուխներից կազմել էին բուրգեր: Խո-
րասանում նրանք կենդանի մարդկանց գործածել էին իբրև շինա-
նյութ և, դնելով պատերի մեջ, սվաղել ու ծածկել էին կրով ու կա-
վով: Իսկ Սեբաստիայում, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին,
նրանք 4000 մարդ կենդանի թաղել էին և ջրով ու մոխրով ծածկել¹:
Հայաստանում, ինչպես տեսանք, նման դաղանության զոհ եղավ,
գլխավորապես, Վան քաղաքը:

Լանկթամուրի առաջին արշավանքը Հայաստան տևեց երկու
տարի և նրա հեռանալուց հետո, 1388 թվին, երկիրը շատ տեղե-
րում անմշակ մնալու պատճառով, առաջ եկավ սարսափելի սով և,
ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին, «ջնջեցաւ մարդկութիւնս,
մանաւանդ Հայկազեան դաւառիս»²: Պետք է ասել, որ սովը և տա-
րածած մահը հաճախակի երևույթ էին Հայաստանում և հարեան
երկրներում թե 14-րդ և թե 13-րդ դարերում շնորհիվ պարբերաբար
տեղի ունեցող արշավանքների, կոտորածների ու ավերածութուն-
ների:

Սկսած 1388 թվից Հայաստանը համեմատաբար խաղաղ ու
հանգիստ վիճակում մնաց վեց տարի՝ մինչև Լանկթամուրի երկրորդ
արշավանքը, որ տեղի ունեցավ 1394 թվին: 1388—1391 թվերին
Լանկթամուրը պատերազմ էր վարում Անդրկասպյան երկրի կողմից
Ոսկե Հորդայի Թոխթամիշ խանի դեմ, իսկ 1392—1393 թվերին
Մուղաֆարյան Շահ-Մանսուրի դեմ իրաքում և Ֆարսիստանում:

1387 թվին, ինչպես վերև տեսանք, Տուրուբերանում Լանկթա-
մուրին ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տվել Սևախոյ թուրքմեն-
ները և սրանք, շաղատայցիների հեռանալուց հետո, վերստին տի-
րապետել էին այս շրջաններին. մոտավորապես 1388/9 թվական-
ներին վախճանվել էր սրանց առաջնորդը՝ Ղարա-Մահմադը և նրան
հաջորդել էր որդին՝ Ղարա-Յուսուֆը (1388/9—1420):

1394 թվին Լանկթամուրը, որը Գեշտ-ի-Ղիշաղում և Ֆարսիս-
տանում հաղթել էր իր ամենահզոր թշնամիներին, Թոխթամիշին և
Շահ-Մանսուրին, նորից ռազմի ելավ Ղարա-Ղուլունլու թուրքմեն-
ների դեմ, որոնց կողմից նա նախորդ արշավանքի ժամանակ հան-
դիպել էր զբրեղ դիմադրության: Նա եկավ իրաքից Բաղդադի ճա-
նապարհով, նվաճեց Նինուէ-Մոսուլի շրջանը և այնտեղից մտավ
Հյուսիսային Միջագետք ու ապա Հայաստան: Այս անգամ Լանկ-

թամուրի արշավանքը Հայաստանի հարավում հաջող անցավ:
Լանկթամուրի զորքերը գրավեցին այս կողմերում ամբողջ Հյուսի-
սային Միջագետքը ու նրա նշանավոր քաղաքները՝ Ամիդ-Գիարբե-
բիրը, Մերդինը, Ուոհան ու Մծբինը, նմանապես նաև Հարավային
ու Արևմտյան Հայաստանը³:

Այս արշավանքի ժամանակ Մերդինում իշխում էր Արտուխյան
տոհմի շառավիղ Մելիք-Ջահարը, որը գերի բռնվեց, բայց կարճ
ժամանակից հետո ազատվեց և ո՛չ միայն վերահաստատվեց իր
իշխանության մեջ, այլև ստացավ իր երկրի սահմանակից շրջան-
ները:

Մերդինի կողմերում, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին²,
չաղատայցի զորքերը գերի էին վերցրել մեծ թվով ալլաղդիներ և
քրիստոնյաներ, ի միջի այլոց, նաև շորս գյուղ արևապաշտ հայ
հեթանոսներ, որոնք կոչվում էին արևորդիներ:

Հյուսիսային Միջագետքից Լանկթամուրը ուղղվեց Արևմտյան
Հայաստան և այստեղ նրան կամավոր կերպով անձնատուր եղավ
Երզնկա քաղաքը, որ իշխում էր Թախրաթանը: Այնուհետև նա եկավ
Բարձր Հայք և զրավեց այստեղ Բասենի հարավակողմում գտնվող
նշանավոր Ավնիկ բերդը: Մտնելով Բարձր Հայքից Վանանդ՝ նա
առավ Կարս քաղաքը և ավերածության մատնեց Սուրմալին ու Կող-
բը, բայց չուր ստանալով, որ Թոխթամիշի զորքերը Դերբենդի վրա-
յով ներխուժել են Շիրվան՝ շտապ կերպով գնաց Առան³: Շիրվանում
այդ ժամանակ իշխում էր Շեյխ Իբրահիմ Դերբենդցին (1382—
1417), որը դեռևս 1386/7 թվին հպատակվել էր Լանկթամուրին:

Երբ վերջինիս հաղթական զորքերը մոտեցան Շիրվանի սահ-
մաններին, Ոսկե Հորդայի զորաբանակը ետ նահանջեց Դերբենդի
վրայով և Լանկթամուրը իր զորքի հետ 1394/5 թվի ձմեռը բանա-
կեց ու հանգստացավ Մուղանում:

1395 թվի գարնան սկզբին ինքը՝ Լանկթամուրը սկսեց Թոխ-
թամիշի դեմ մեծ արշավանք և, մտնելով Դերբենդի վրայով Հյու-
սիսային Կովկաս՝ Թերեք գետի մոտ մատնեց նրան սոսկալի պար-
տության (1395 թվի ապրիլ ամսին): Այնուհետև նա անարգել կեր-

¹ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 44—45. Գրիգոր Խլարեցի, «Յիշատակարան
աղետից», էջ 10. Սամուել Աճեցի, շարուն., էջ 171. Իբն-Արաբշահ, թարգմ.
Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի, էջ 63—69 և ուրիշ.:

² Նույնը, էջ 45:

³ Նույնը, էջ 45—46:

¹ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 65:

² Նույնը, էջ 32:

պով արշավեց հյուսիս և կողոպտեց ու ավերեց Սարայը, Կաֆա-
թեոդոսիան, Ազախ-Աղովը և Հաջի-Տարխան-Աժդերխանը¹։

Լանկթամուրի Հայաստանից Ոսկե Հորդա մեկնելուց հետո,
ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին², Ղարա-Յուսուֆ թուրքմենը
աշխատեց վերականգնել իր իշխանությունը և պատերազմ սկսեց
Արձեշի Սահանդ իշխանի և Ոստանի եղբին քուրդ ամիրայի հետ,
որոնք հպատակվել էին Լանկթամուրին։ Ղարա-Յուսուֆի կողմն էր
անցել, ըստ երևույթին, Բաղեշի ամիրա Իբրահիմը՝ Ամիր Շարաֆի
եղբայրը ու հաջորդը, որը թշնամի էր ու հալածող քրիստոնյաների։
Բայց այս խառնակությունը կարճատև եղավ։ Լանկթամուրը, որը
1396 թվին արդեն վերագրվել էր Անդրկովկաս, ուղարկեց Ղարա-
Յուսուֆի դեմ մեծ զորք իր Միրանշահ որդու առաջնորդությամբ և
Ղարա-Յուսուֆը փախավ Փոքր Ասիա ու այնտեղից Եգիպտոս։ Իսկ
Բաղեշի ամիրա Իբրահիմը ձերբակալվեց ու սպանվեց և նրա իշ-
խանությունը Միրանշահը հանձնեց Ամիր Շարաֆի փոքր որդի
Շամշադինին։ Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Լանկթամուրի այս
Միրանշահ որդուն, որը համարվում է կիսախելագար մի վանդալ,
Թովմա Մեծոփեցին անվանում է «լյութ ողորմած և բարեբարոյ»³։

1396 թվի ամառը Լանկթամուրը վերագրվածով Սամարղանդ և
այնուհետև 1397/8 թվերին նա կողոպտեց, դաժան կերպով սրի
մատնեց ու ավերեց Հյուսիսային Հնդկաստանը և նրա Գելհի մայ-
րաքաղաքը։ Լանկթամուրի զորքերին հարկավոր էր պատերազմա-
կան ավար, որ նրանք այլևս անկարող էին ձեռք բերել Պարսկաս-
տանի ու Անդրկովկասի թալանված երկրներում։

Մեկնելով Ադրբեջանից Լանկթամուրը թողեց այնտեղ իր Մի-
րանշահ որդուն իբրև կուսակալ արևմտյան երկրների, որ ձրգ-
վում էին Բաղդադից մինչև Դերբենդ և Համադանից մինչև Փոքր
Ասիա։ 1396/7-թվին սա, որպես կուսակալ նաև հայկական շրջան-
ների, ուղարկեց Վանա լճի կողմերը շելխ Ահմեդ չաղատային, որը
խաղաղեցրեց երկիրը, հավաքեց ցրված ժողովուրդը և ամեն կերպ
աջակցեց նրանց, որ վերաշինեին իրենց բնակավայրերը, և նույնիսկ
թույլ տվեց, որ վերակառուցեն իրենց քանդված եկեղեցիները⁴։

Լանկթամուրի և նրա մեծ զորաբանակի բացակայություն ժա-
մանակ՝ Միրանշահի դեմ ոտքի ելան Իրաքի ու Ադրբեջանի նախ-

կին սուլթան Ջելայիրյան Ահմեդը, որը փախել էր Եգիպտոս, ու
նաև Ղարա Յուսուֆ թուրքմենը, որոնք ուզեցին վերահաստատվել
իրենց իշխանություններում։ Ղարա-Ղոյունլու թուրքմենները բավա-
կան անհանգիստ էին պահում իրենց Միջագետքում, իսկ սուլթան
Ահմեդը, հենվելով արաբական բեղովիների վրա՝ Ասորիքի կող-
մից ներխուժեց Իրաք և կարողացավ վերստին տիրել Բաղդադ քա-
ղաքին։ Դրույթունը, սակայն, նորից փոխվեց, երբ Լանկթամուրը,
Հյուսիսային Հնդկաստանը նվաճելուց հետո՝ 1399 թվին վերա-
դարձավ արևմուտք։

Լանկթամուրի այս երրորդ արևմտյան արշավանքն աղետաբեր
եղավ Վրաստանի և նրա հարավ-արևելյան շրջաններում ապրող
հայության համար։ 1399/1400 թվին, Փոքր Ասիա արշավելուց
առաջ, Լանկթամուրը մտավ Վրաստան և վրեժ առավ վրացիներից,
որոնց դեմ նա մեծ ոխ ուներ դեռ նախորդ արշավանքների ժամա-
նակվանից։ Այդ ռիսակալության պատճառները հիշատակված են
հայկական աղբյուրներում։ Թովմա Մեծոփեցին պատմում է, որ
Վրաստանի Բագրատ և թագավորը (1360—1393), որը 1386 թվին
գերի էր բռնվել և ընդունել էր մահմեդականություն, համոզելով
Լանկթամուրին, որ ինքը բոլոր վրացիներին կհնազանդեցնե նրան՝
ստացել էր նրանից մեծ զորք և մտել էր Վրաստան։ Բայց նա թա-
քուն կերպով հայտնել էր իր Գեորգի, Կոստանդին և Դավիթ որդի-
ներին, որ նրանք իրեն ընդառաջ գան և օգնեն, որ կարողանա
փախչել Բագրատը տարել էր շաղատայ զորքերը նեղ ու կածան
տեղեր և նրա որդիները, հարձակվելով նրանց վրա ու կոտորելով
ավելի քան 12.000 մարդ՝ ազատել էին իրենց հորը։

Ռիսակալության մի ուրիշ պատճառ մատնանշված է Գրիգոր
Խլաթեցու վերոհիշյալ ոտանավորի մեջ։ Համաձայն սրա վկայու-
թյան՝ Ջելայիրյան Ահմեդ սուլթանի որդին, սուլթան Տահիրը,
գտնվում էր Երնջակ բերդում, որը պաշարել էին Լանկթամուրի
զորքերը։ Վրաց թագավորը հարձակվել էր սրանց վրա և, մատնե-
լով նրանց փախուստի՝ բերդից հանել էր սուլթան Տահիրին և
ուղարկել հոր մոտ։ Այս էր իբրև թե պատճառը Լանկթամուրի կա-
տաղության, որը ուղեց վրեժ առնել Վրաց թագավորից¹։

1399/1400 թվերին, ինչպես վերև ասացինք, Լանկթամուրն
արշավեց Վրաստան։ Իսկ Վրաց Գեորգի է թագավորը և նրա Կոս-

¹ Տե՛ս Тизенгаузен, Сборник материалов, т. II, էջ 118—121, 173—178 և
ուրիշ։

² Թովմա Մեծոփեցի, էջ 47—49։

³ Նույնը, էջ 69։

⁴ Նույնը, էջ 49 ևն։

¹ Տե՛ս Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան աղետից», էջ 11—12։ Համեմատե
Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171 և 175։

տանդին ու Դավիթ եղբայրները¹, պատմում է թուվմա Մեծոփեցին, վրացիներին ու հայերին պատսպարեցին ամրությունների մեջ և իրենք ամրացան նեղ ու կածան տեղերում: Բայց մի քանի դավաճաններ ցույց տվին կանկթամուրին ճանապարհները և նա, մտնելով Վրաստանի ներսը՝ գրավեց և քանդեց ամրություններն ու եկեղեցիները, բնակիչներին անխնա կոտորեց, իսկ մի մասը, ավելի քան 60.000 հոգի, գերի վարեց²:

Այս արշավանքի մասին Վրաստանում, որ տեղի էր, ըստ երեվույթին, յոթը ամիս, սկսած 1399 թվի աշնանից մինչև 1400 թվի ամառը՝ ուշագրավ տեղեկություններ պահպանվել են Երևանի Մատենադարանի 1400 թվին հառաբաստ վանքում գրված № 5435 ձեռագրի («Մեկնութիւն կաթուղիկէից թղթոց Սարգսի Շնորհալուոյ») հիշատակարանում, որի գրիչն էր, ինչպես կարծում է Լ. Խաչիկյանը, Գրիգոր Խլաթեցին: Այս հիշատակարանի ներքև բերված պատմական վկայությունները հետաքրքիր են և այն տեսակետից, որ նրանց մեջ ժամանակագրական կարևոր ցուցումներ կան կանկթամուրի նաև նախորդ արշավանքների մասին:

«Եւ ձեռն ի գործ արկեալ,—ասում է գրիչը,—գրեց ըստ իմում կարի, թէև կատարելոյն անախորժելի, և յանկ հանեալ, յաւարտ սորին ժամանեալ հասի, ողորմութեամբ աստուածամար տիրածին կուսի, ի դառն և ի շար ժամանակիս, յորում զաւրացեալ է ի վերայ աշխարհիս կարապետ նեոինն և արբանեակն սատանայի, մարդն անարէնութեան, որդին կորըստեան և ժառանգն անդնդային դժոխոց, պեղծն անագորոյն և անխնամ արեանարբուն կանկա-Թամուրն կոչեցեալ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անբարկանային Աստուած բարկացաւ և բարերարութիւն նորին մեզ ի բարկութիւն դարձաւ, քաղցրն դառնացաւ, և բարին յեղափոխեցաւ: Եւ այս Գ (3) անգամ շարն այն և դաւադանն խրատու սաստիցն Աստուծոյ ելեալ ի վերայ աշխարհիս պատուհասի: Նախ և առաջին ելանել աստուածասաստ շարին եղև ի ՊՂԳ (1385) ամին թուականիս մերում, որ ել ի վերայ Պար-

սից աշխարհին և աւերեալ գերեաց զՊարսկաստան և Հայաստան զամս Բ (2), մինչ ի յաւարտ ՊՂԶ (1387) ամին, յորում եղևն շատ աւերք, արեանց բազմաց հեղումն, և սովք, և սասանութիւնք անթիւք:

Եւ դարձեալ ի ՊԽԲ (1393) ամին ել և էջ ի Բաբելոն, և աւերեալ զամենայն Ասորեստան, ել չերկիրս Հայոց՝ կրկին աւերմամբ, և գերելով անց ընդ Պահակն Հոնաց, և գնաց բարկութեամբ ի վերայ արքային Հոնաց, և անդ ևս արար շատ աւեր և գերութիւն, և յաղթեաց նոցա: Բայց և ինքն տկարացաւ զաւրաբն ի սովոյ, և անթիւք պակասեցան ի դաւրաց գոռոզին այնմիկ: Եւ անտի դարձաւ ընդ Դուռն Ալանաց, և գնաց յաշխարհն իւր: Եւ դարձեալ զաւրացաւ սպայիւք և հեծելաւք, և խաղաց, գնաց ի Հնդուստան, և անտի ևս բազում աւարաւ և փղաւք դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ ի տեղի իւր՝ ի Սամարղանդ:

Եւ մինչ սակաւ մի խաղաղացեալ երկիր փոքր-ինչ ոգի առին մարդիկ ի սաստիկ ցասմանէ շարին, արքայն Վրաց Գօրգի անարի յաղթութիւն ինչ արարեալ... եկն ի դղեակն երնջակոյ ի գաւառին Նախջաւանայ, և եհան անտի զորդի Ահմատ դանին՝ զսուլտան Տահիրն, որ էր հսարեալ ի գաւրացն Թամուր-Լանկին յՊԼԵ (1386) ամէն մինչ ի ՊԽԲ (1399) ամ թուականին, զամս ԺԳ (13):

Վասն որոյ մերմըռեալ գազանութեամբ կատաղին այն կանկ-Թամուրն, և դարձեալ ել երրորդ անգամ անթիւ զաւրաւք բազմութեամբ, առաւել քան զառաջինն և զերկրորդն:

Եւ եկն, եկաց ի վերայ աշխարհին Վրաց յաշնանային յեղանակէն, մինչև յամառնայինն, ամիսս է (7), աւելի և ոչ պակաս: Եւ առեալ բազում ամրոցս, և սպան զբազումս ի նոցանէ, մինչ գրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայս և զտղայս գերի խաղացոյց, անթիւս և անհամարս: Որոց տեսողքն աղիողորմ աղէտիցն, ոչ միայն քրիստոնէից, այլ և յայլասեռից, որք տեսանէին զայնպիսի անմեղ գառնինսն մատնեալ ի ձեռս արիւնախանձ և մարդաղէմ գազանացն, որ ոչ կանանցն խրղձային, և ոչ տղայոցն ողորմէին, ոչ ի հիւանդսն զթային և ոչ ի կարիսն նայէին, ոչ ի յալեացն հարկէին և ոչ ի մատաղ մանկունսն խնայէին, այլ անողորմաբար հետիոտս տանէին՝ մերկ, բոկոտն և զուլս ի բաց: Եւ որք ոչ կարէին գնալ՝ քարամբք սպանանէին և անցեալ

¹ 1946 թվին Տիգրիսում լույս տեսած «Վրաստանի պատմության» մեջ հիշատակված է Գեորգի Է-ի միայն Կոստանդին եղբայրը, տե՛ս «История Грузии», под редакцией С. Джанашиа, Тбилиси, 1946, էջ 454:

² Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 66—67: Համեմատե՛ք Գրիգոր Խլաթեցի, «Յիշատակարան պղտից», էջ 12. Սամուել Անեցի, շարուն., էջ 171 և 175. Իբն-Աբար-շահ, էջ 99:

զնային: Եւ որք զայնպիսի կրսկիծան տեսանէին, ասէին լե-
րանց, թէ՛ անկերութի վերայ մեր, և բլրոցն, թէ ծածկեցէք
զմեզ:

Արդ՝ յայս դառն աուրքս ի յահագին ժամանակիս յանկ
ելեալ կատարեցաւ սա, ի թրականիս մերում Պիթ (1400)
ամի, ի հայրապետութեան տեսնելու Դաւթի նահանգիս Ախթա-
մարայ, ի զաւառիս Քաջբերունոյ ի վանս Սուխարայ, որ
այժմ ասի Խառաքաստայ...»¹:

Սրանից հետո կանկթամուրն անցավ Փոքր Ասիա ու Ասորիք,
ուր գտնվում էին նրա ամենահզոր հակառակորդները՝ Օսմանյան
թուրքերը և Մամլուքները: Կանկթամուրի երկրորդ արշավանքից
հետո Փոքր Ասիայում տեղի էին ունեցել քաղաքական մեծ փոփո-
խություններ: Դեռևս 1380/1 թ. Արտեմա ամիրայի տոհմը, որ իշ-
խում էր Արևելյան Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում
(Կեսարիայում, Սեբաստիայում, Երզնկայում և Էրզրումում) բուր-
բուրվել էր վերացավ և այս սուլթանությանը բռնի կերպով տիրապետեց
Ղազի Բուրհանեղդին Ահմեդը: Բայց նույն այս ժամանակները,
14-րդ դարի վերջին քառորդում, ուժեղացան այս կողմերում Սպի-
տակախոյ կամ Աղ-Ղոյունլու թուրքմենները, որոնք բնակություն
էին հաստատել Ամիր-Դիարբեքի շրջանում և քոչում էին հաճախ
իրենց հոտերով Մալաթիայի ու Սեբաստիայի տափաստանները:
1397/8 թ. սրանց առաջնորդ Ղարա-Յուլուք Օսմանը, որը հիմնա-
դիրն է Աղ-Ղոյունլուների Բայանդուրյան դինաստիայի՝ պատերազմ
մղեց Բուրհանեղդինի դեմ, սպանեց նրան և տիրեց նրա երկրի մե-
ծագույն մասին: Բայց սրա տիրապետությունն Արևելյան Փոքր
Ասիայում տեղեց միայն մեկ կամ երկու տարի: Մոտավորապես
1399 թվին Սեբաստիայի, Մալաթիայի և Երզնկայի շրջանները
միացրեց իր հզոր պետությանը Օսմանյան Բայազիտ Ա սուլթանը,
որը անմիջական հարևան դառավ կանկթամուրի մեծ պետության:

Երզնկա քաղաքը և նրա շրջանը, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս
կանկթամուրի 1394 թվի արշավանքի ժամանակ կամուրջն անձնա-
տուր էր եղել և գտնվում էր սրա հովանավորության ներքո: Ուստի
Երզնկայի գրավումը Բայազիտ Ա-ի կողմից պարզապես կանկթա-
մուրին ուղղված մի մարտահրավեր էր: Արդեն 1400 թվին կանկ-
թամուրը սկսեց իր մեծ արշավանքն օսմանցիների հզոր թագավո-
րության դեմ և մտավ Փոքր Ասիա: Այստեղ նա պաշարեց և առավ

¹ Տե՛ս «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 627—628:

Սեբաստիա քաղաքը, ուր սարսափելի զազանություններ գործեց:
Այնուհետև նա, օսմանցիներին վճռական ճակատամարտ տալուց
առաջ, աշխատեց ապահովել իր թիկունքը Ասորիքի կողմից: Նա
գրավեց Մալաթիան և նրա պաշտպանությունը հանձնարարեց
թուրքմեն Ղարա-Յուլուք Օսմանին, որին վտարել էր Փոքր Ասիայից
սուլթան Բայազիտը: Մտնելով այնուհետև Ասորիք՝ նա ողողեց նաև
այս երկիրը արյունով և կործանեց Հալեպն ու Դամասկոսը (1400
թվի աշնանը):

Ասորիքում ձմեռելուց հետո՝ 1401 թվին նա մտավ Միջագետք,
ուր Մերգինը և Բաղդադը, ապստամբած լինելով իր դեմ՝ ճանաչել
էին Եգիպտական Մամլուքների գերիշխանությունը: Այս քաղաք-
ները ևս սոսկալի կերպով մատնվեցին սրի ու հրի և այնուհետև,
1401 թվի վերջերին, շաղատայ զորքերը կանկթամուրի հետ վե-
րադարձան Ղարաբաղի դաշտային շրջանը, որը նրանց սովորական
ձմեռվա կայանն էր:

1402 թվի գարնանը կանկթամուրը կրկին անցավ Փոքր Ասիա
վճռական ճակատամարտ տալու սուլթան Բայազիտ Ա-ին, որը նրա
բացակայության ժամանակ վերագրավել էր Սեբաստիան և Երզն-
կան: Մեծ կռիվը այս երկու հզոր ու ահարկու թշնամիների միջև
տեղի ունեցավ Անգորայի մոտ 1402 թվի հուլիս ամսին և վճռական
այս մարտում Բայազիտ Ա-ն ոչ միայն պարտվեց, այլև ինքը գերի
ընկավ կանկթամուրի ձեռքը: Այժմ ամբողջ Փոքր Ասիան հպատակ-
վեց նոր աշխարհակալին, որը վերականգնեց այստեղ սելջուկյան
թուրք ամիրաների իշխանությունը, որոնք վերոհիշյալ ճակատա-
մարտի սկզբում անցել էին իր կողմը:

Բայազիտ Ա-ի պարտությունից հետո կանկթամուրի գերագույն
իշխանությունը ճանաչեց և Եգիպտոսի սուլթանը ու այսպիսով նոր
նվաճումներից հետո նրա աշխարհակալ մեծ պետությունը անչափ
ընդարձակվեց Առաջավոր Ասիայի նաև արևմտյան ուղղությամբ:
Կանկթամուրի նոր աշխարհակալությունը տարածվում էր այնուհե-
տև Չինաստանի ծայրամասերից և Հնդկաստանից մինչև Եգիպտոս,
Հելլեսպոնտոս և Մոսկովյան իշխանությունը: Նրա հսկայական պե-
տության կազմի մեջ էին մտնում նախկին երեք մեծ ուլուս կոչվող
մոնղոլական պետությունները՝ Չինգիզ խանի որդի Չաղատայի մի-
ջին-ասիական ուլուսը, Բաթուի նվաճած Ռսկե Հորդայի բոլոր եր-
կրները և Հուլավուի հիմնած իշխանությունը:

Փոքր Ասիան նվաճելուց և նրա քաղաքական խնդիրները կար-
գավորելուց հետո կանկթամուրը վերադարձավ Անգրիկովկաս և 1403

Թվին նրա զորքերը նոր արշավանք սկսեցին Արևմտյան Վրաստանի և Աբխազիայի բերդերի վրա: Բայց շուտով, ինչպես վկայում է Իբն Արաբշահը, Գեորգի է-ի աղերսանքով և Շիրվանի իշխան Իբրահիմ Գերբենդյուգու միջնորդությամբ պատերազմական գործողությունները և ավերածությունները դադարեցին և կանկթամուրը հաշտություն կնքեց Վրաց թագավորի հետ, որը հպատակվեց նրան և մնաց Վրաստանի թագավոր¹:

1403/4 թվի ձմեռը կանկթամուրը անցկացրեց Ղարաբաղում, իսկ 1404 թվի գարնանը մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձավ իր զորաբանակի հետ Սամարղանդ: Իր մեծ հաջողանքներով արբեցած՝ նա այստեղ, առանց ժամանակ կորցնելու, նախապատրաստվեց նոր արշավանքի և ուղեց նվաճել նաև Չինաստանը: 1405 թվի սկզբին նա դիմեց ղեպի շինացիների կենտրոնական կայսրությունը: Փետրվար ամսին նրա զորքն անցավ Եքսարտես (Սիր-Պարյա) գետը, բայց շուտով հարկադրված եղավ կանգ առնել: Կանկթամուրը, որ արդեն մոտ յոթանասուն տարեկան էր, ծանր հիվանդացավ և մեռավ Օթրարում փետրվարի կեսերին:

Չաղատայ այս աշխարհակալի արշավանքները և տիրապետությունը Մերձավոր Արևելքում տեղեցին ուղիղ քսան տարի (1386—1405), բայց սրա հասցրած հարվածները իր նվաճած երկրներին այնքան ծանր էին, որ մնացին երկար դարերով անդարմանելի: Մենք տեսանք, որ ավերածությունները և բնակչության կոտորածները ու գերեվարությունները սովորական երևույթ էին դառել Արևմտյան Ասիայում գեոևս նախորդ դարերում, սակայն կանկթամուրի ավերածությունները և գաղանությունները, անկասկած, բոլորից ամենասուսկալին էին:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ կանկթամուրի արշավանքների ժամանակ Անդրկովկասի ու Հայաստանի բնակչության կազմի մեջ տեղի էին ունեցել նոր փոփոխություններ: Նա այստեղից, ինչպես վերև տեսանք, գերիների անթիվ անհամար բազմություն տարել էր Միջին Ասիա և գլխավորապես Սամարղանդ: Միևնույն ժամանակ գաղթեցրել էր խորասանից Ղարաբաղ թուրքական ցեղեր, ուր վերականգնել էր Բայլական քաղաքը: Իբն Արաբշահի ասելով՝ կանկթամուրի սովորությունն էր փոփոխել զորքերի ու ժողովուրդների բնակչության տեղերը:

«Երբ նա, — վկայում է Իբն-Արաբշահը, — տիրում էր որևէ մի քաղաքի՝ անպատճառ զորքերի մի մասն այնտեղ

էր բնակեցնում և այդ երկրում էր թողնում, իսկ այդ աշխարհի մարդկանց մի մասը փոխադրում էր և բնակեցնում ուրիշ երկրում, արևելյան բնակիչներին տանում էր արևմուտք, արևմտյան ժողովուրդներին՝ արևելք, հարավայիններին՝ հյուսիս և հյուսիսյաններին՝ հարավ»¹:

Հատկապես Հայաստանի հայ ազգաբնակչության նվազումը Քոխթամիշի և կանկթամուրի արշավանքներից ու ավերածություններից հետո հիշատակված է Կլավիխույի Ուղեգրության մեջ, որն ուղարկված էր կանկթամուրի մոտ Սամարղանդ որպես ղեկավար Սպանիայի Հենրի Գ թագավորի և 1404 թվին (այսինքն — հունիս ամիսներին) Տրապիզոնից եկել էր Երզնկա և ապա էրզրումի, Սուրմալուի, Բայազետի և Մակուի վրայով անցել էր Խոյ և այնտեղից Քավրիդ: Սամարղանդից նա վերադարձել էր Եվրոպա դարձյալ Հայաստանի վրայով (1405 թ. օգոստոս — սեպտ. ամիսներին), բայց այս անգամ նա Խոյից զնացել էր Տրապիզոն Ալաշկերտի, Ավնիկի, Քոթթումի ու Սպերի վրայով: Հայաստանի կիսաավերակ վիճակը և ազգաբնակչության կազմի փոփոխությունը մատնանշված են, հատկապես, Սուրմալուի, Իգդիրի, Սյունիքի, Արտազի, Կոգովիտի և Բագրևանդի շրջաններում նրա Ուղեգրության հետևյալ հատվածներում.

1. Ուղեգրություններ, հատ. Ա., էջ 109.

«Սուրմարիի բնակչության սովոր մեծամասնությունը նախապես եղել են հայեր, որովհետև Հայաստանի քաղաքներից մինն է, բայց վերջին տարիներս շատ քրիստոնյաներ տեղահանվել են այս տեղից և իսլամներն են եկել ու հաստատվել նրանց տեղը...: Սուրմարիում տակավին տեսնվում են մի շարք աչքառու և գեղեցիկ շենքեր»:

2. Նույնը, էջ 111.

«Հաջորդ օրը շաբաթ, որ մայիսի [31-ն] էր, մենք մեկնեցինք Իգդիրից և մեր ճանապարհն ընթանում էր այն լեռան կողքից, որի վրա Նոյան տապանը հանգչած էր: Լեռը հերավի շատ բարձր է, և նրա գագաթը մշտապես ծածկված է ձյունով: Բոլոր բարձունքներում հիմա ձյուն էր եկել: Լեռան ձորերը բոլորովին լերկ էին. այստեղ անտառ չի աճում, բայց արոտի համար շատ կանաչություն կար, և այնտեղից հոսում էին շատ գետեր: Մեր ճանապարհը անցնում էր լե-

¹ Տե՛ս Իբն-Արաբշահ, էջ 182—187:

¹ Տե՛ս Իբն-Արաբշահ, զլ Ա, էջ 189:

տանը ունեւր մի ուրիշ որդի, ավելի երիտասարդ քան մյուսը, և խոսակցութեան ընթացքում նա մեզ տեղեկացրեց, թե իր երկրորդ որդին իր մյուս եղբոր նման զենքի մարդ չլինելով, ավելի հայ լեզվի քերականութեան ուսանող է և վարպետ, նա փափագ հայտնեց, որ երբ աստված կամենա, Սամար-ղանդից վերադարձին մենք անցնենք այս բերդից, նա պիտի վստահ մեզ, որ այս երիտասարդը մեզ հետ տանենք Սպանիա: Այն ժամանակ մեր թագավորը, նա վստահ էր, թե պիտի համակրի նրան և հանձնարարի պապին, խնդրելով նորին սրբութեանից նրան ձեռնադրելու եպիսկոպոս իր հոր նահանգի վրա: Հիրավի, դարմանալի է՝ թե ի՞նչպես Մակվի այս քրիստոնյաները կարող են պահել իրենց, շրջապատված մահմեդական ժողովրդով և այսքան կտրված բոլոր քրիստոնյաների օգնութեանից, փաստապես նրանք պատկանում են հայ ազգին, բայց հոովմեական կաթոլիկ հավատքին, և նրանք աստծուն ծառայում են ուղղափառ ծիսակատարութեամբ»:

Լանկթամուրի արշավանքներից հետո Մերձավոր Արեւելքի և Հայաստանի դրութեանը դարձյալ ծանր էր և 15-րդ դարում: Ինչպես Լանկթամուրի հաջորդների, նույնպես և Ղարա-Ղոյունլու և Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների տիրապետութեան ժամանակ, ավերածութեանները պարբերաբար շարունակվեցին և, ինչպես կտեսնենք, տնտեսական ու կուլտուրական կյանքը ո՛չ միայն կանգ առավ նրանց մեջ, այլև հետադիմեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ք Ս Ա Ն Մ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Գ

ՂԱՐԱ-ՂՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐ-ՔՄԵՆՆԵՐԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Լանկթամուրի լայնածավալ պետության բայեալում:— 2. Օմար Միրզա.— Բրիտանյանների մահմեդականացումը և ճանապարհորդութեանը:— 3. Ղարա-Յուսուֆի և Ջելալիբեյի մահմեդի վերահաստատումը իրենց իշխանություններում:— 4. Ղարա-Յուսուֆի հաղորդությունները և նվաճումները:— 5. Տասնամյա խաղաղ դուրսը Հայաստանում (1410—1420):— 6. Շիրվանի նվաճումը և Ախալցխայի կրած աղետը.— կոիվները արեմոտում Ղարա Օսմանի հետ:— 7. Շահուխի արշավանքը և Ղարա-Յուսուֆի մահը (1420).— Սուլթանի և Սֆանդար (1421/2—1437):— 8. Ելարի ու Վանի շրջանների և Ռչաունիի վերագրվումը.— այս շրջանների աղետալի դուրսը ըստ ժամանակակից հիշատակարանի:— 9. Ռեմիայի և Սուլթանիի առումը և Շահուխի նոր արշավանքը (1426):— 10. Կոիվները Հայաստանում և սովը (1431):— 11. Սֆանդարի ասպատակությունները Շիրվանում (1434):— 12. Շահուխի երրորդ արշավանքը Սֆանդարի դեմ (1435).— Սֆանդարի փախուստը և Ղարա Օսմանի պարտությունը ու մահը:— 13. Նրա վերադարձը և հայերի բռնի գաղթը Արարատյան և Սյունյաց երկրներ.— Սֆանդարի փախուստը և մահը (1437/8):— 14. Ջհանջան (1435—1467).— Օրբելյան Քելշենի բռնավորումը.— Ջհանջանի արշավանքը Վրաստան (1441).— Նրա խաղաղասեր բազմակազմությունը Հայաստանում:— 15. Ջհանջանի արշավանքները զեպի երգնկա և Կամախ:— 16. Մարաստանի, Իրանի ու Ֆարսիստանի նվաճումը:— 17. Հարձակումը Բաղեշի ամրացի վրա:— 18. Ջհանջանի արշավանքը Ռեզան Հասանի դեմ և մահը (1467):— 19. Ղարա-Ղոյունլուների և Աղ-Ղոյունլուների բռնակազմական ֆեոդալիզմի հիմքերի վրա հաստատված հասարակական կարգերը.— իշխող գիւղերական ազնվականության ստացած ընդարձակ երկրամասեր.— «սոյուրդալը» և նրա առանձնահատուկ բնույթը:— 20. «Սոյուրդալ» ստացողների պարտականությունները:— 21. Պետական հողեր («դիվանի»), «խասու» ու «մյուլ»:— 22. Գյուղացիների ու բաղաճիցիների հարկերը և պարտիքները.— Ղասիմի 1498 թվի սոյուրդալական շնորհագրում հիշված հարկերն ու պարտիքները:— 23. Ղարա-Ղոյունլու և Աղ-Ղոյունլուների նվաճած երկրների պետական կազմակերպությունը:

Լանկթամուրի մեծ ու ընդարձակ աշխարհակալությունը, որ աստեղծվել էր կարճ ժամանակում՝ միաձուլյալ ու կայուն մի պետու-

թշուհի չէր, այլ բազմազան ժողովուրդների ու երկրների թուլահող մի համախմբումն էր, որ հնազանդութեան մեջ էր պահպանում մահի, սարսափի տակ: Կաղմակերպչական պետական աշխատանքը կանկթամուրին խորթ էր ու քիչ էր հետաքրքրում, և նա կարևոր չէր համարել ստեղծել իր նվաճած երկրներում տեղական ուժեղ վարչություն, այլ բավականացել էր միայն նրանով, որ դրանց կառավարությունը հանձնարարել էր, գլխավորապես, իր որդիներին ու թոռներին: Շնորհիվ դրան, կանկթամուրի մահից հետո նրա մեծ աշխարհակալությունը, որի մեջ իսկույն ծայր առան ներքին երկպառակություններ և գահակալական կռիվներ՝ մեծ արագությամբ բաշքայվեց և շատ տեղերում տեր դառան իրենց երկրների իշխանական նախկին տոհմերը:

Կանկթամուրն իրեն հաջորդ էր նշանակել իր թոռին՝ իր մեծ որդի Զհանգիրի Փիր-Մուհամմեդ որդուն: Սակայն նրա զորքը թագաժառանգ ու հաջորդ հայտարարեց նրա թոռ Խալիլին: Սկսվեցին այնուհետև կանկթամուրի պետության արևելյան մասում ներքին կռիվներ ու խռովություններ, մինչև որ այս կողմերում իշխանությունն իր ձեռքն առավ կանկթամուրի կրտսեր որդի Շահուդինը, որը դեռ իր հոր կենդանության ժամանակ Խորասանի կուսակալ էր նշանակված (1404—1447):

Խլրտումները և արյունահեղ ընդհարումները ավելի երկարատև եղան կանկթամուրի պետության արևմտյան մասում, ուր նվաճված երկրների նախկին տերերը ոտքի ելան և համառությամբ կռվեցին Միրանշահի ու նրա որդիների դեմ, որ իշխում էին արևմուտքում:

Կանկթամուրի իշխանության վերջին տարիներում Ադրբեջանի և Անդրկովկասի կուսակալ էր նշանակված նրա թոռը՝ Միրանշահի որդի Օմարը: Թովմա Մեծոփեցին այս Օմարին անվանում է «ատեցող ազգիս քրիստոնէից»:

«Նա,— ասում է Մեծոփեցին,— իր իշխանության առաջին տարում բռնությամբ անհավատ դարձրեց մեր ազգից երեք իշխաններ, որոնք իբրև ողկուղներից մի ճուղ մնացել էին մեր ազգի մեջ, այն է՝ Օրբելյանների տոհմից Իվանեի որդի Բուրթելի թոռ՝ Բուրթելին, որը Որոտանի տերն էր և նրա Սմբատ եղբորը. սրանց իրենց ընտանիքների հետ տարան Սամարղանդ, բայց հետո ասածու ողորմությամբ և իրենց աղոթքների շնորհիվ վերադարձան իրենց հայրենիքը. ուրացուցին նաև Եղեգիսի տեր Տարսայիճին, Գորգոնի որ-

դուն, իսկ Մակուի տիրոջ ստիպեցին հրաժարվել սուտ և երկաբեակ աղթարմայությունից¹, նմանապես և մի ազատորդու Ազիտան անունով Արարատյան գավառի Աղջըն գյուղից. սրանք հետո զղջացին և նորից եղան քրիստոսի ճշմարիտ հավատացյալներ և արքայության ժառանգորդներ»:

[«Որ և յառաջին ամի իշխանութեան իւրոյ երեք իշխան յազգէս մերմէ, որք իբրև զճիւղ մի ողկուղաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոյց բռնութեամբ ի յանհաւատութիւն՝ զորդի Իվանէին զթոռն Բուրթելին զԲուրթել անուն յազգէն Օրբելեանց զտէրն Որոտնայ, և զեղբայր նորին Սմբատ անուն [զորս] տարան ի Սմրղանդ ընտանեօք իւրովք, որ յետոյ աստուածային ողորմութեամբն և աղօթիւք նոցա դարձան ի հայրենիս իրեանց. և զտէրն Եղեգեաց Տարսայիճ անուն՝ զորդի Գորգոնին ուրացուցին. և զտէրն Մակուայ հանին ի սուտ և յերկաբեակ աղթարմայութեանէն, և ազատորդի մի Ազիտան անուն ի յԱրարատեան գաւառէն ի գեղջէն Աղջուաց. որք և յետոյ զղջացան և եղեն ճշմարիտ հաւատացեալք և ժառանգք արքայութեան»]²:

Պետք է ասել, որ 14-րդ դարից սկսած քրիստոնյաներից շատերը և, մասնավորապես, նաև հայերը, ստիպված են եղել ընդունել մահմեդականություն: Նրանց մի մասը հավատափոխ էր եղել կաթոլիկ կերպով, որպեսզի ազատվի դրամական ծանր գլխահարկից, որ առնում էին քրիստոնյաներից: Իսկ մեծագույն մասը մահմեդական էին դարձել բռնի կերպով կանկթամուրի ու նրա հաջորդների ժամանակ: Ուշագրավ է սակայն, որ սրածութեան, դերեվարության ու հալածանքների այս աղետալի ժամանակաշրջանում բազմաթիվ հայեր, գլխավորապես, ռամիկ ժողովուրդից, ինչպես երևում է «Հայոց նոր վկաները» վերոհիշյալ հրատարակությունից և հիշատակարանների այլ վկայություններից, նահատակվել էին և հրաժարվել էին ուրանալ իրենց կրոնն ու ազգությունը:

Կանկթամուրի մահից հետո Զելայիրյան Ահմեդը և թուրքմեն Ղարա Յուսուֆը, որոնց սուլթան Ֆարաջը, վախենալով շաղատայններից, բանտարկել էր Եգիպտոսում՝ ազատ արձակվեցին և, վերա-

¹ Ըստ Կլավիտոյի՝ Մակուի հայ իշխանի որդուն, որին ստիպել էին ընդունել իսլամություն, անվանել էին Միուրդաթմիշ և նշանակել էին Օմարի պահակների հրամանատար: «Ուղեգրություններ», հատ. Ա, էջ 114—115:

² Տե՛ս Քավմա Մեծոփեցի, էջ 67—68:

դառնալով իրենց հայրենի երկրները՝ ուզեցին նորից վերահաստատուիլ իրենց նախկին իշխանութուններում:

Արդեն 1405 թվի ամառվա վերջերին, երբ իսպանացի դեսպան Կլավիխոն Հայաստանի վրայով ետ էր դառնում Եվրոպա՝ Ղարա Յուսուֆը մտել էր Հայաստան և նվաճում էր Վանա լճի շուրջը գտնվող գավառները¹: Ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին², նա գալիս է նախ Բաղեշ, ուր Ամիր Շարաֆի Շամշադին որդին նրան ընդառաջ է գնում և օգնություն հասցնում զենքով, պարենամթերքով, գումակով և զինվորական ու պատերազմական ամեն տեսակ սարքով ու հանդերձանքով: Այստեղից նա գնում է Ռշտունիք, ուր նրան հնազանդում են նաև Եղդին ամիրան ու նրա Մելիք որդին: Իսկ այնուհետև Ղարա Յուսուֆը, ընդարձակելով իր իշխանության սահմանները մինչև Երզնկա՝ 1407—8 թվերին պարտություն մատնեց Օմարին, սրա հորը՝ Միրանշահին ու եղբորը՝ Աբուբեքրին և տիրեց Թավրիզին ու ամբողջ Աղբեջանին մինչև Արգավիլ և Սուլթանիյե³:

Նույն այս ժամանակ, երբ Ղարա-Յուսուֆը հաջողություն ուներ Հայաստանում ու Աղբեջանում՝ Զելալիբյան Ահմեդը ևս, սուլթան Ուլխայի որդին, 1406 թվին վերստին գրավեց Բաղդադը և տիրապետում էր տոհմի բուն երկրին՝ Արաբական Իրաքին:

1408/9 թվին Ղարա Յուսուֆն առավ Արտուխյան Սալբխից, որը Մերդինի ու նրա շրջանի վերջին իշխողն էր, ստրատեգիական կարևոր այս քաղաք-ամրությունը և նրա շրջակայքը: Այնուհետև Ղարա-Ղոյունլու թուրքմենները դառան արևմուտքում անմիջական հարևան Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների, որոնք թեև ցեղակից էին, բայց թշնամի էին նրանց: Այս երկու ցեղը տարբեր կրոններ էին զավանում՝ Ղարա-Ղոյունլուները աղանդավորներ էին շիա զավանանքի, իսկ Աղ-Ղոյունլուները սուննիներ էին⁴:

Ապահով համարելով իր թիկունքը լանկթամուրյանների հարձակումներից, որոնց մեջ շարունակվում էին ղեռ ներքին երկպառակությունները՝ Ղարա Յուսուֆը ուղղվեց իր լայն Աղ-Ղոյունլուների առաջնորդ Ղարա Յուսուֆ Օսմանի դեմ, որը իր ամենաուժեղ հակառակորդն էր արևմուտքում: 1409/10 թ. նա մտավ Աղ-Ղոյուն-

լուների երկիրը, հաղթեց նրանց Մշո դաշտում և պաշարեց Ամիդ-Գիարբեքիրը և Արղանան: Սակայն երբ նա այդ քաղաքներն առնելու մոտ էր՝ միջամտեց Երզնկայի Փիր-Օմար ամիրան և հաշտեցրեց նրան Ղարա Օսմանի հետ (1410 թ.)⁵:

Ղարա Յուսուֆի այս արշավանքի ժամանակ Զելալիբյան Ահմեդ սուլթանը, որը վերագրավել էր Բաղդադը, ուզեց վերանվաճել նաև Աղբեջանը, որը Թոթխամիշի և Լանկթամուրի արշավանքներից առաջ գտնվում էր նրա իշխանության տակ: Օգտվելով թուրքմեն զորաբանակի բացակայությունից՝ նա կարողացավ գրավել Թավրիզը: Բայց իսկույն վրա հասավ իր զորքերով Ղարա Յուսուֆը և, պարտության մատնելով Ահմեդին՝ մահապատժի ենթարկեց թե նրան և թե նրա որդիներին (1410): Այնուհետև Ղարա-Ղոյունլուների առաջնորդը երկար պաշարումից հետո գրավեց նաև Բաղդադը (1411 թ.) և Զելալիբյանների երկրի մեծագույն մասը միացրեց իր նորաստեղծ պետությանը:

Այսպիսով, շատ կարճ ժամանակում (1405—1411) նրա պետությունը խիստ ընդարձակվեց և պարունակում էր իր մեջ Արաբական Իրաքը, Պարսկական Աղբեջանը, Առանը և Հայաստանի մեծագույն մասը: Նույն այս ժամանակաշրջանում, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին², նա առել էր Օրբելյան Իվանի որդի և Բուրթլի թոռ Սմբատից Որոտնը: Ըստ երևույթին, նա գրավել էր միաժամանակ նաև Սյունիքի մյուս շրջանները:

Լանկթամուրի և Ղարա Յուսուֆի պարբերաբար կրկնվող արշավանքներից ու ավերածություններից հետո, որոնց զլխավոր բեմերից մեկը Հայկական լեռնաշխարհն էր՝ Հայաստանը մոտ տասը տարի, մինչև 1420 թիվը, խաղաղ դրության մեջ մնաց, որովհետև կռիվները այնուհետև տեղի էին ունենում Հայաստանի հարևան այլ երկրներում: Այս կարճատև հանգիստը այնպիսի արտասովոր ու բացառիկ երևույթ էր այժմ այս երկրում, որ առանձնապես ընդգծված է և զոհունակությամբ հիշատակված է հայկական աղբյուրներում:

«Եվ նույն այս ժամանակներում,— վկայում է Թովմա Մեծոփեցին,— խաղաղություն էր աստու խնամքով Վրաց և Աղվանից ամբողջ մեր աշխարհում և շենություն էր բոլոր այս երկրում, այնպես որ Արճեշի կողմերից մինչև Արարատյան գավառը մարդիկ ապրում էին ո՛չ թե ավեր, այլ շեն

¹ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 72 և ուրիշ:

² Նույնը, էջ 34: Համեմատե Ալիլան, Միսական, էջ 96:

¹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», հատ. Ա, էջ 136—138 և 140—141:

² Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 70:

³ Նույնը, էջ 71—72. Սամուել Անեցի, (շարուն.), էջ 173. Գրիգոր Խաթեցի «Յիշատակարան աղտից», էջ 14:

⁴ Տե՛ս Minorsky, La Perse au XV-e siècle, էջ 4—5:

միոջ յԱրձէշ և յԱրծկէ երկերիւր երեսուն հազար դահեկան գնէին»¹։

Այնուհետև Ղարա-Ղոյունլունների այս հզոր առաջնորդը, իր հաջողութիւններից քաջալերված, Ամիր-Գիարբեքի կողմով ներխուժեց Հյուսիսային Միջագետք, Հոռմկլայի մոտ հաղթեց իր ախոյան Ղարա-Յուլուք Օսմանին (1418 թ.) և, հալածելով նրան, մտավ Ասորիք։ Բայց այստեղ նա աչքի բնկնող հաջողութիւն չունեցավ. և, լուր ստանալով իր Փիր Բուղաղ որդու մահվան մասին, որին նա կարգել էր Աղրբեջանի խան, շտապ կերպով վերադարձավ։

1419 թվին Աղ-Ղոյունլունների առաջնորդ Օսմանը, ինչպես վկայում է Քովմա Մեծոփեցին², առավ Երզնկան և սպանեց նրա իշխան Փիր Օսմարին, որը գտնվում էր Ղարա Յուսուֆի գերիշխանութիւնի տակ։ Նրա համարձակ այս ելույթը արևմուտքում, ըստ երևույթին, համաձայնեցված էր Լանկիթամուրի որդու Շահուլիսի գործողութիւնների հետ արևելքում։ Վերջինս, որ հետզհետև նվաճել էր Ֆարսիստանը և Մարաստանը, 1420 թվին, երբ Ղարա Յուսուֆը պատրաստվում էր վրէժ առնելու Ղարա Օսմանից՝ մտավ Պարսկական Աղրբեջան և մոտեցավ Քավրիզին։ Հարձակումը Քավրիզ մայրաքաղաքի վրա կանխելու համար՝ չաղատայան բանակի ղեմ շտապեց իր զորքերով դուրս գալ Ղարա Յուսուֆը, որը թշնամուն հանդիպեց Քավրիզի ու Միանեյի միջև գտնվող Ուջան քաղաքի մոտ։ Բայց նա այստեղ հանկարծամահ եղավ և նրա լքված զորքերը ետ նահանջեցին ու ցրվեցին (1420 թ.)։ Այնուհետև, Շահուլիսի զորամասերը, հետապնդելով ու հալածելով նրանց, մտան Քաջբերունիք գավառը և, ավերելով Վանա հյուսիսակողմի շրջանները՝ հասան մինչև Տարոն։

Ղարա Յուսուֆի մահից հետո Շահուլիսի ղեմ Բաղդադից եկավ նրա որդի Սքանդարը, որը, գլուխ կանգնելով իր հոր ցիրուցան եղած բանակի ու հավաքելով նաև նոր զորք՝ մտավ Բագրեվանդ, որ իր հոր նստավայրն էր։ Եվ հենց այստեղ, Ալաշկերտի գաշտում, տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ, որի ընթացքում Սքանդարի թուրքմեն զորաբանակը պարտութիւն կրեց Շահուլիսի զորքերի թվական գերակշռութիւն պատճառով (1421 թ.)³։

Այս ճակատամարտից հետո Սքանդարը և նրա եղբայր Ասպա-

¹ Տե՛ս Քովմա Մեծոփեցի, էջ 77—78։

² Տե՛ս նույնը, էջ 78։

³ Տե՛ս նույնը, էջ 80—81. Գրիգոր Խլարեցի, «Յիշատակարան աղէտից», էջ 15—18 և ուրիշ։

հանը, որոնք մեծ դժվարութեամբ կարողացել էին փրկվել իրենց զորաբանակի սակավաթիվ մնացորդների հետ՝ փախան Մերզինի ու Մոսուլի կողմերը, իսկ Շահուլիսը, որին հպատակվել էին տեղական ամիրաները՝ իր զորաբանակի հետ վերադարձավ Խորասան։ Այնուհետև, Շահուլիսի մեկնելուց հետո, Հայաստանին ու Պարսկական Աղրբեջանին ուղեց տիրել Ղարա Յուսուֆի Ասպահան որդին, որը վերադարձավ Բաղեշի կողմերից և գրավեց Քավրիզը։ Բայց շուտով Բաղդադի կողմերից նրա ղեմ եկավ մեծ եղբայր Սքանդարը, նրան դուրս վտարեց Աղրբեջանից ու Հայաստանից և անցավ իշխանութիւն գլուխը։ Սրանց կոիվների միջոցին և Ասպահանի ու նրա բանակի նահանջի ժամանակ, ինչպես վկայում է Գրիգոր Խլարեցին, ավերածութիւն էին մատնվել Հայաստանում բազմաթիվ գավառներ ու վայրեր։

«Իսկ անիծեալն ամենեին
Կրքսեր որդի Միր Ուսուֆին՝
Ասպահանն՝ անաթ շարին,
Կիրք, անզգամ, լիմար հոգին,
էր վնասակար և աւերող
Շատ բարելի շէն գաւառնին—
ԶԱրձէշ և զԱրծկէ աւերեց,
ԶԲասեն և զԱնիկըն քակեց,
ԶԿարնոյ քաղաքըն զԱռզըռում
Քան զամենայն խիստ աւերեց»²։

Ղարա Յուսուֆին հաջորդող Սքանդարի իշխանութիւն մոտ տասնյոթ տարվա ժամանակամիջոցում (=1421/2—1437) Հայաստանի անմխիթար վիճակը ստացավ աղետալի բնույթ։ 1422/3 թվից սկսած տեղի ունեցան անվերջ կոիվներ ու պայքար— սկզբում նրա ու տեղական ամիրանների, իսկ ապա նաև նրա և Ապիտակախոյների ու Շահուլիսի միջև։ Այս կոիվների ընթացքում, որ կատաղի կերպով մղվում էին, գլխավորապես, Հայաստանի տերիտորիայի վրա՝ պատերազմող զորքերը շարունակ ավերում էին երկիրը և բնակչութիւնը կողոպտում էին, կոտորում էին կամ գերի վերցնում։ 1423 և 1424 թվերին Սքանդարը երկու անգամ արշավեց Խլարի շրջանը, գրավեց այստեղ Աղվանից կողմող բերդը և սպանեց

¹ Տպագրված բնագիրն ունի «ըսպանդարն» փոխ. «Ասպահանն»։

² Տե՛ս Գրիգոր Խլարեցի, «Յիշատակարան աղէտից», էջ 19։

Բաղեշի ամիրա Շամշադինին, որը նրա ամենաուժեղ հակառակորդն էր և չէր համաձայնել հանձնել նրան Խլաթի բերդը: Անցնելով Խլաթի շրջանից Վանա լճի հարավային կողմերը՝ նա կալանավորեց, երկրորդ իր արշավանքի ժամանակ, նաև Ռշտունիքի տեր սուլթան Ահմեդին, Եղզին ամիրայի որդուն, և նրա իշխանության տակ գտնվող Հայաստանի այս շրջանը մատնեց ավերածության. իսկ հետևյալ տարին նա սպանեց Ահմեդին Երնջակում, ուր նա բանտարկված էր:

1425 թվին Սքանդարը եկավ և պաշարեց Վանը, որը համառ դիմադրություն էր ցույց տվել նախորդ տարին: Այս քաղաքի իշխան Մելիք Ասիզը շկարողացավ երկար դիմադրել և ստիպված եղավ անձնատուր լինել: Եվ այստեղ Սքանդարը քաղաքի ու շրջանի կառավարիչ նշանակեց իր Արալի որդուն:

1425 թվի այս անցքերը, որ մատնանշված են Թովմա Մեծոփեցու մոտ¹, արձագանք են գտել նաև նույն 1425 թվին Աղթամարում գրված ավետարանի հիշատակարանում, որը մանրամասն նկարագրված է Լալայանի կաղամած Վասպուրականի ձեռագրերի ցուցակում: Ավետարանը, ասում է հիշատակարանում Թովմա արեղան, գրված է Աղթամարում տեր Դավթի հայրապետության ժամանակ և հայոց տոմարի ՊՀԳ [=1424/5] թվին՝

«Բոլորովին շար և դառն ու նեղության ժամանակում, որ թվին որ ամբողջ Հայոց երկիրը իմ ծովացած մեղքերի պատճառով մատնվեց առման ու կողոպուտի և սրի ու գերության նետողաց անօրեն և անիծյալ ազգի կողմից: Որովհետև այս արդեն մեկ տարի է, որ շար բռնավորը, Թավրիզի տեր Միրզա Սքանդարը, որ ազգով թուրք է, բռնել է Ոստան քաղաքի ամիրապետ սուլթան Ահմեդին և, շղթայելով երկաթե կապանքով՝ բանտ է դրել Երնջակի բերդում, պահանջելով նրանից նրա անառիկ ամրոցները: Նա անամարդաբնակ արեց Հայոց այս երկիրը՝ Աղբակը, Քարպահը և մեր Ոստանա երկիրը՝ մինչև Բաղեշ: Եվ այս երկրի բնակիչները՝ մերկ, բոբիկ ու սոված՝ հեռացան օտար աշխարհներ և ոմանք, գալով աստվածախնամ մեր կղզին և ապավինելով աստծուն և մեր սուրբ խաչի անհաղթ զորությանը՝ ազատվեցին շար բռնավորի ձեռքը գերի ընկնելուց»:

[«Ի յամենեին շար և ի դառն և ի նեղութեան ժամանակի, յորում ամի բոլոր աշխարհս Հայոց՝ ի յառ և ի յաւա-

րի, ի սուր և ի գերութիւն մատնեցաւ վասըն ծովացեալ մեղաց իմոց ի ձեռս անարէն և անիծեալ ազգին նետողաց: Վասնդի այս բոլոր տարի մ'է, որ շար բռնաւորն Ամիրզա Սքանդարն՝ տէրն Թաւրիզոյ, աղգաւ թուրք, զամիրապետն Ոստան քաղաքի՝ զսուլթան Ահմադն՝ ըմբռնեալ է և երկաթի կապանաւ ի յԱլընջոյ բերթն ի բանդի է եղեալ, խնդրելով ի նմանէ զանառիկ ամրոցս նորա: Եւ զերկիրս Հայոց, զԱղբակ և զՔարպահ և զՈստանայ երկիրս՝ մինչ ի Բաղեշ անամարդաբնակ արարեալ. և բնակիչք աշխարհիս, մերկ և բոկ և սովալըլուկ տարաշխարհիկ եղեալ. և ոմանք յաստուածախընամ կղզիս անկեալ, ապաւինելով յԱստուած և յամենայաղթ զարութիւն սուրբ Խաչիս՝ ազատեցան ի գերութենէ շար բռնաւորին»¹]:

Նույն այս հիշատակարանի վկայություններից երևում է, որ 1425 թվի մոտերքը Աղ-Ղույունյունների առաջնորդ Ղարա-Օսմանը, որը գործակցում ու օգնում էր տեղական ամիրաներին, հարձակորդ գործակցում ու օգնում էր տեղական ամիրաներին, հարձակվելով Արճեշի ու Արծկեի շրջանների վրա՝ կոտորել և գերի էր տավել սրանց բնակչությունը²: Իսկ հետևյալ տարին, 1426 թվի գարնանը, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին, Արծկեի վրա հարձակվել էին Շամշադինի եղբոր Սավալանի առաջնորդությամբ Բաղեշի քուրդերը, որոնք քաղաքը գրավելուց հետո բնակիչներին ենթարկել էին նորից կողոպուտի ու կոտորածի: Այս արշավանքի ժամանակ Արծկեի մոտ գտնվող Յիպնավանքում նահատակվել էր մարտի գործը վարդապետ Խլաթեցին՝ «Յիշատակարան աղէտից» ոտանավորի հեղինակը³:

Մինչ Հայաստանում այս դեպքերն էին տեղի ունենում, Սքանդարը 1426 թվին մեծ բանակով շարժվեց դեպի Ուրմիա, գրավեց այդ քաղաքը և դիմադրողներին, որոնք Շահուխի և շաղատայների կողմնակիցներն էին՝ շարաշար կերպով պատժեց: Այնուհետև Սքանդարի զորքերը պաշարեցին Սուլթանիեն և, չնայած համառ դիմադրության, վերջին քաղաքը և բանտարկեցին նրա էլիաս իշխանին, որը Շահուխի ազգականն էր:

¹ Տե՛ս Լալայան երվ., Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 353:

² Նույնը, էջ 353:

³ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 85. «Հայոց նոր վկաները», էջ 264—281. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 462: «Հայոց նոր վկաները» հրատարակության մեջ բնության է առնված և ճշտված Գրիգոր Խլաթեցու նահատակության թվականը:

1426 թվի այս անցքերը, իհարկե, պարզ ու համարձակ մարտահրավեր էին, որ Լանկթամուրի որդին չէր կարող անպատիժ թողնել: Ուստի նրա դեմ իսկույն եկավ մեծ զորքով ինքը՝ Շահնուխը: Հակատամարտը երկու զորքերի միջև տեղի ունեցավ Սալմաստի մոտ, ուր Սքանդարի ահաբեկված զորքը մատնվեց ծանր պարտության և նրա զինվորներից շատերը, որոնց մի մասը քրիստոնյաներ էին և հայեր՝ գերի ընկան և ուղարկվեցին օտար աշխարհներ:

Կովից հետո Շահնուխը իր զորաբանակի հետ գնաց դաշտային Ղարաբաղ, ուր անցկացրեց ձմեռը, իսկ գարնանը (1427 թ.) նա իր զորքի մի մասն ուղարկեց Սքանդարի դեմ, որը փախել էր Քաջբերունիքի շրջանը: Վերջինիս հետապնդում էին Ամիրի կողմից նաև Աղ-Ղոչունյու թուրքմենները՝ Շահնուխի դաշնակից Ղարա Օսմանի առաջնորդությամբ: Այսպիսով, տեղի ունեցած անընդհատ այս գրոհների պատճառով Վասպուրականը և Տուրուբերանը, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին, երեք կողմի զորքերից ոտնակոխ եղան և գրեթե բոլոր գյուղերն ու քաղաքները թալանվեցին ու ավերվեցին¹:

Նաև 1427 թվից հետո համառ ու անընկճելի Սքանդարը, որը համարում էր իրեն Շահի-Արմեն, այսինքն՝ թագավոր Հայաստանի, և ձգտում էր հենվել, բացի իր թուրքմեններից, միաժամանակ և հայերի վրա՝ խիզախաբար կովից թե Շահնուխի և թե Ղարա Օսմանի զորքերի դեմ և, տեղից տեղ անցնելով, վարեց նրանց դեմ պարտիզանական պատերազմ: Անտանելի էր ժողովրդի վիճակը այս անվերջ կոտորածի ժամանակ, որ շարունակվեցին մինչև 1430 թիվը: Գրեթե անընդհատ, տարիներ շարունակ, սրի ու գերության էր մատնվում խաղճող աղգաբնակությունը ո՛չ միայն Տուրուբերանում ու Վասպուրականում, այլև Այրարատում ու Սյունիքում: Իսկ լեռներում, ծերպերում ու անձավներում ապավինողները մեռնում էին սովից ու ցրտից: Այս աղետների հետևանքով երկիրը շատ տեղերում անմշակ մնաց և 1431 թվին առաջ եկավ սարսափելի սով, որը նույնպես զործեց մեծ կոտորած:

Հայաստանի այս անասելի ծանր վիճակը մանրամասն նկարագրված է Թովմա Մեծոփեցու աշխատության մեջ:

«Նւ այս հօթն ամբ են [1425—1431],— վկայում է նա,— որ ի ներքոյ դառն պատուհասի կամք. զի սուրն կորոյս, սովն սպան, գերին պակասեաց, գազանք կերան դմար-

դիկ, թռչունք կերան զվաստակս, գորտն ու մկունք այսկանեցին զանդաստանս. ավելի պատուհաս քան Բաբելացոցն չաւորս Աբրահամու և դառնագոյն քան զպատիժ Եբրայեցոցն և Եգիպտացոցն»²:

1434 թվին Սքանդարը մեծ զորքով արշավեց Շիրվան: Այս արշավանքի զրդապատճառը մատնանշված է Թովմա Մեծոփեցու մոտ: Նրա պատմելով Սքանդարի որդին՝ Արալին, որը իշխան էր գրված վանում, անիրավություններ էր գործել քրիստոնյա և մահմեդական հարկատուների հանդեպ և վերջիններս գնացել դանգատվել էին Սքանդարին, որ իրենք այլևս անկարող են տանել այդ ամենը, որովհետև Արալին ծայրահեղ աղքատության դուռն է հասցրել ամբողջ երկիրը: Սքանդարը, որ խիստ կատաղեց, որդուն կանչեց իսկույն իր մոտ: Սակայն Արալին, երկյուղ կրելով հորից, փախավ Շիրվանի կողմերը Ենյի Իբրահիմի որդի Խալիլի մոտ: Բայց վերջինս, թշնամացած լինելով Սքանդարին՝ ձերբակալեց նրան և տվեց իր մարդկանց, որ տանեն և հանձնեն Շահնուխին:

Սքանդարն իմանալով այս՝ դաժան կերպով վրեժ առավ Խալիլից: Նա ավերեց Շիրվանշահի երկիրը և ոչ միայն մատնեց սրի ու կողոսպուտի նրա գյուղերն ու քաղաքները, այլև ոչնչացրեց նաև այգիներն ու պտղատու ծառերը, որ սովորական երևույթ էր և Լանկթամուրի ավերածությունների ընթացքում: Սքանդարի այս պատժական արշավը շարունակվեց մի ամբողջ տարի:

Խիստ ուշագրավ է, որ շիրվանցիների կրած աղետի ժամանակ քրիստոնյաները օգնում էին իրար ու մահմեդականներին, աղատելով գերիներին²: Փոխադարձ համերաշխությունը թուրք, հայ և աղբեջանցի ժողովուրդների, որոնք թե Լանկթամուրի և թե հետագա կոտորածների ու արշավանքների ժամանակ միասին հավասարապես տանջվում ու տառապում էին՝ հիշատակված են հայ աղբյուրներում: Այս տեսակետից չափազանց հետաքրքրական են մահմեդականների, քրիստոնյաների և հրեաների համերաշխ աշխատակցությունը և նրանց միահամուռ ուժերով առաջացրած 1415—1418 թվերի ընդհանուր պայքարը և հեղաշրջումը Բալկանյան թերակղզում և Փոքր Ասիայում Մուհամմեդ Ա Չելիպիի ժամանակ (1402—1421), որ դեռևս կարոտ է ուշադիր և մանրամասն ուսումնասիրության³:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 95:

² Համեմատե նույնը, էջ 700:

³ Տե՛ս Крымский, История Турции и ее литературы, т. первый, М., 1916, стр. 37 — 39.

¹ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 87 և հետ.:

Երբ Աքանդարի Շիրվանում գործած անգթությունների բռնը հասավ Խորասան՝ Շահուխը, որի զերիշխանության ու հովանավորության ներքո էր գտնվում Շիրվանշահ Խալիլի երկիրը՝ 1435 թվին երրորդ անգամ արշավեց նրա դեմ: Այս անգամ Շահուխն իր բանակով մտավ Այունիք և պաշարեց Երնջակը, ուր գտնվում էին Աքանդարը և նրա մոտ ազգականները: Բայց Աքանդարը, որը բերդի մեջ չէր, այստեղից փախավ Արծափ և ապա էրզրում, իսկ նրա մայրն ու եղբայրը, ինչպես վկայում է Քովմա Մեծոփեցին, ուղարկեցին Շահուխին հարուստ ընծաներ, ոսկի ու արծաթ, և խոստացան նրան, որ եթե հնար ունենան, հենց իրենք կսպանեն Աքանդարին¹:

Էրզրումի շրջանում մոտ քսան հազար զորքով Աքանդարի դեմ դուրս եկավ Աղ-Ղոյունլուների առաջնորդ Ղարա Օսմանը, որը դաշնակիցն էր Շահուխի:

Բայց Աքանդարը, որն ուներ միայն մոտ երեք հազար հեծելազոր, անակնկալ կերպով հարձակվեց նրա զորքերի վրա, կոտորեց նրանց և մատնեց փախուստի: Ճակատամարտում սպանվեց ինքը՝ Ղարա-Օսմանը ու նրա որդի Բայազիտը և այնուհետև Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների իշխանությունը ժառանգեց Օսմանի մեծ որդի Համզան (1435 թ.):

Այս ճակատամարտից մի քանի օր հետո, Աքանդարի հետևից հասավ մեծ բանակով Շահուխի որդի Զոնգան, բայց Աքանդարը խույս տվեց և փախավ ու պատսպարվեց Քոխաթ քաղաքի կողմերում:

Աքանդարի Քոխաթ փախչելուց հետո Շահուխն իր զորքերի հետ վերադարձավ Խորասան, բայց հեռանալուց առաջ Ադրբեջանի ու Հայաստանի մեծագույն մասի իշխանությունը հանձնեց Աքանդարի եղբորը՝ Զհանշահին, որը հպատակվել էր նրան:

1435 թվի վերոհիշյալ պատմական անցքերը մատնանշված են ոչ միայն Քովմա Մեծոփեցու պատմության մեջ, այլև Վանի սուրբ Սահակ եկեղեցու 1435 թվին գրված ավետարանի հիշատակարանում:

«Ի դռն և ի վշտաշատ ժամանակիս,— ասված է այդ հիշատակարանում,— որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, բացաւ Դուռն Խորասանաց, և եկեալ որդի Քամուրին՝ Շահուխն, ի յաշխարհս Հայոց, և որդի Ղարա-Ուսուֆին՝ Իս-

¹ Քովմա Մեծոփեցի, էջ 102:

կանդարն՝ փախստական գնաց ի ներքին աշխարհն. և սըպան՝ զՂարա Օթմանն և զորդին և զայլ բազումք ընդ նմա: Եւ միւս եղբայրն՝ Զխանշահն, գնաց հնազանդութեամբ մոտ ի Շախուխն, և նստավ նորին հրամանաւ ի Քարէղ. և ելին (») երկու եղբայրքն թշնամիք միմեանց և ոչ գիտեմք թէ զինչ լինելոց եմք¹:

Իշխանություն հանձնումը Զհանշահին պատճառ դառավ ներքին երկպառակությունների Ղարա Յուսուֆի ընտանիքում: 1436 թվի գարնանը Աքանդարը նոր զորք հավաքեց, կողոպտեց և սրի ու հրի մատնեց Քոխաթի, Սեբաստիայի, Խարբերդի ու Դերջանի շրջանները և, վերցնելով մեծ թվով զերիներ, 1437 թվի սկզբներին եկավ Հայաստան պատերազմելու իր եղբոր դեմ: Քովմա Մեծոփեցու վկայություններից երևում է, որ նրա վերոհիշյալ ասպատակությունների ժամանակ կոտորվել էին ոչ այնքան հայերը, որքան մյուս ազդույթունները, իսկ հայերին նա ստիպել էր իրենց ամբողջ զույքով ու բնտանիքներով տեղափոխվել Արարատյան և Այունյաց երկրները: Աքանդարի այս կարգադրությունն ըստ իս անուղղակի կերպով ցույց է տալիս, որ նրա ժամանակ այս երկրները ամայացած էին և ազգաբնակչությունը նրանց մեջ սաստիկ նվազել էր:

Հատկապես Այունիքի ամայացման մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Քովմա Մեծոփեցին: Նրա պատմելով՝ Սմբատ Օրբելյանի որդին՝ Բեշքենը, որի երկիրը շարունակ ոտնակոխ էր լինում և ավերվում Աքանդարի ու Շահուխի կռիվների ժամանակ՝

«Վերցնելով Այունյաց ամբողջ կողմի և Այունիքի մոտ գտնվող բոլոր շրջակա գավառների բնակչությունը՝ ավելի քան 6000 քրիստոնյա տուն և, ազատելով Շահուխից, հասցրեց Վրաց երկրի կողմերը: Եվ թագավորը (Աղեքսանդր Ա) առերևս պատվեց նրան և տվեց նրան Լոռիի բերդը: Իսկ նա, լինելով բարեպաշտ ու երկյուղած, սիրող հոգևորականների ու ազգատների, ողորմած ու խաղաղասեր բոլորի վերաբերմամբ՝ իմաց տվեց և նրանք հավաքվեցին նրա մոտ: Եվ նա բոլորին պատվեց ու մեծարեց հացով, սեղանով ու հանդերձով՝ բոլոր նրանց հայ ժողովրդից, որ գալիս էին նրա մոտ»:

[«Առեալ զամենայն կողմն Սիւնեաց և զամենայն գաւառս շրջակայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զ6000 քրիստոնեայ

¹ ՏՃՍ Ե. Լալայան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ առաջին, Քիֆլիս, 1915, էջ 369:

տունս¹ և աղատեալ ի Շահ-նուհէն՝ հասոյց ի կողմն Վրաց. և թագաւորն առ երեսս պատուեալ զնա՝ տայ նմա զղղեակն կօռու. իսկ նա բարեպաշտ և երկիրաժ գոլով, սիրող կարգաւորաց և աղքատաց, ողորմած և խաղաղասէր առ ամենեան, ձայն տուեալ առ նա ժողովէին. և նա զամենեանս պատուէր և մեծարէր հացով և սեղանով և հանդերձով, զամենայն դիմեալս առ նա յաղագաց Հայոց»²:

Աքանդարը, վերագրանալով Հայաստան՝ իր հետ բերած հայ գաղթականութեան մի մասը բնակեցրեց Արարատեան երկրում, մի մասն էլ Սյունիքում: Այնուհետև նա հավաքեց իր զորքերը և պատերազմ սկսեց եղբոր՝ Ջհանշահի դեմ, հույս ունենալով, որ նորից կկարողանա զլիսավորել պետութիւնը: Սակայն այս անգամ զորքերը թողին նրան և անցան Ջհանշահի կողմը: Ինքը՝ Աքանդարը հազիվ-հազ կարողացավ փախչել և ամրացավ Երնջակ բերդում, ուր մնաց ամբողջ ձմեռը (1437/8): Նրա որդին՝ Շահուբաթը և մի խումբ զորականներ նրան սպանեցին այստեղ քնած ժամանակ և զուլան ուղարկեցին Ջհանշահին, որը պաշարել էր բերդը:

«Եվ խաղաղացավ, — ասում է Քովմա Մեծփեցին, — երկիրը կարճ ժամանակում: Որովհետև քանի նա ապրում էր երկրի վրա՝ ամբողջ աշխարհում, հորասանից մինչև Եգիպտոս, խռովութիւն ու վրդովումն էր տիրում: Եվ էր 836 [=1437] թվականը, երբ այս տեղի ունեցավ: 870 [=1421] թվականից սկսած մինչև սրա մահը ամբողջ երկիրը խռովութեան ու վրդովման մեջ էր՝ թե անհավատները և թե հավատացյալները»:

[«Եւ խաղաղացաւ երկիր ի սակաւ ատուրս: Զի ի հորասանու մինչ ի Մսր խռովութիւն վրդովմանց կայր յաշխարհ ամենայն որքան նա կենդանի էր ի վերայ երկրի: Եւ էր թուականն 836, որ այս գործեցաւ: Ի 1870 թուականէն ի հետ մինչ ի մահ սորա ամենայն երկիր ի վրդովման կայր և ի խռովութեան անհաւատ և հաւատացեալ»³:

Աքանդարին հաջորդեց նրա եղբայր Ջհանշահը, որն արդեն երկու տարի իշխել էր նրա մահից առաջ (1435—7) և այնուհետև

ևս իշխեց երեսուն տարի՝ մինչև 1467 թիվը: Սրա ժամանակ Հայաստանի արևելյան մասերը գտնվում էին համեմատաբար խաղաղ վիճակում, որովհետև կռիվները, ինչպես կտեսնենք, տեղի էին ունենում, զլիսավորապես, Հայաստանի արևմտյան կողմերում կամ Պարսկաստանում: Խիստ ծանր հարված ստացան Ջհանշահի իշխանութեան առաջին իսկ տարիներում Վրաստանի հարավ-արևելյան շրջանները, որոնց բնակչության մեծագույն մասը կազմում էին հայերը: Վրաստանին միացված էր այդ ժամանակ Լոռին, որը զուտ հայաբնակ էր և գրեթե զլիսովին հայախոս: Այստեղ իշխում էր Օրբելյան իշխանաց իշխան Բեշքենը, Վրաց Աղեքսանդր Ա թագավորի աները, որը, ինչպես տեսանք, Շահուբաթի արշավանքների ժամանակ բնակություն էր հաստատել Լոռիում Սյունիքից եկած հայ գաղթականութեան հետ: Քովմա Մեծփեցին հաղորդում է, որ Վրաց Աղեքսանդր Ա թագավորը, երկյուղ կրելով որ հայերը կհավաքվեն Բեշքենի շուրջը և Վրաստանը վնաս կկրեն՝ 1438 թվին թունավորել տվեց նրան գործակցությամբ Ամնադին անունով հայի, խոստանալով սրան մեծամեծ պարգևներ¹:

Նույն այս Աղեքսանդր Ա թագավորը, օգտվելով Շահուբաթի և Աքանդարի միջև եղած երկարատև կռիվներից ու նաև իրենց՝ թուրքմենների միջև ծագած ներքին պառակտումներից՝ իր թագավորութիւնն ուղեց ազատել օտար լծից և մերժեց տալ տարեկան հարկերը: Դրանից հետո Սեախոյ թուրքմենների զորքերը մտան հանկարծակի Արևելյան Վրաստան (1440 թ.) և երկար պաշարումից հետո գրավեցին Շամշուլղե քաղաքը: Քաղաքի դռան մոտ նրանք, ինչպես վկայում է Քովմա Մեծփեցին, 1664 գանգից բուրդ շինեցին և գերի վերցրին ու տարան հեռավոր երկրներ 9400 հոգի²:

«Ամբողջ մեր ազգը, — ասում է նա, — այնքան աղքատացած էր՝ թե քաղաք ու գյուղ և թե վանք ու ազարակ, որ ամբողջ մի քաղաք և ամբողջ մի գյուղ նույնիսկ մի գերի չէին կարող գնել դառն աղքատութեան տառապանքի պատճառով»:

[«Եւ այնքան յաղքատութիւն անկեալ կամք ամենայն ազգս, քաղաք և գիւղը, վանք և ազարակ, զի մին քաղաք և

¹ Տե՛ս Քովմա Մեծփեցի, էջ 117—119:

² Նույնը, էջ 120: Համեմատե՛ն նաև Լալայան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց վասպուրականի, էջ 406:

¹ Փարիզի հրատարակութիւնը ունի՝ «աւելի քան 60.000 քրիստոնեայ տունս»:

² Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 96: Համեմատե՛ն Քովմա Մեծփեցի, էջ 117—118 (տեղ-տեղ բնագիրը աղավաղված է):

³ Տե՛ս Քովմա Մեծփեցի, էջ 107—108:

մին գիւղ գերի մի գնել ոչ կարէ վասն դառն աղքատութեան տառապանաց»¹։

Այնուհետև Ջհանշահը հարձակվեց նաև Տփղիսի վրա և քանդեց այնտեղ հին ու նոր եկեղեցիները։ Ալիշանի վկայությամբ՝ հայ ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում մատնանշված է նաև նրա երկրորդ արշավանքը՝ Վրաստանի կողմերը 1448 թվին։ «Ի թվին Հայոց ՊՂէ [1448], — ասված է այդ հիշատակարանում, — Ջհանշահ փառաշահ արևելից զԱխլցխա գերեաց»²։

Իր պատմության վերջում Թովմա Մեծոփեցին հաղորդում է նաև, որ մահմեդական հոգևորականության խորհրդով Ջհանշահը ծանր հարկեր էր դրել հայ քրիստոնյաների վրա, որպեսզի նրանք ազատվելու համար տնտեսական իրենց նեղ վիճակից դառնան մահմեդական³։

Բայց, ընդհանուր առմամբ, իր իշխանության տակ գտնվող երկրների հանդեպ Ջհանշահը վարում էր խաղաղասեր քաղաքականություն։ Նա, անտարակույս, ավելի քաղաքակրթված էր, քան իր եղբայր Սքանդարը։ Թավրիզի ամենագեղեցիկ մզկիթներից մեկը, հռչակավոր երկնագույն մզկիթը, նրա կառուցածն է։ Նրան հեղինակ են համարում մի շարք միստիկական պոեմների, որոնք գրված են թուրքերեն և պարսկերեն։

Ջհանշահի ժամանակ, 1441 թվին, հայոց կաթողիկոսական աթոռը, որ գտնվում էր Սիս քաղաքում, փոխադրվեց էջմիածին և այստեղ կաթողիկոս ձեռնադրվեց Կիրակոս վարդապետ Ռշտունեցին։ Թովմա Մեծոփեցին, որ սրա ընտրությունը մանրամասն նկարագրել է՝ պատմում է, որ Երևանի կուսակալ Եաղուբ բեկը անձամբ իր զորքով առաջնորդեց հայ հոգևորականներին ընտրության վայրը՝ էջմիածին «փողով և թմբուկով»⁴։

Ջհանշահի իշխանության ընթացքում Ղարա-Ղոյունլու թուրքմենների հիմնած իշխանությունը, որ հետզհետե խիստ ընդարձակվել էր՝ հասավ իր հզորության գագաթնակետին։ Թուրքմենների այս առաջնորդը, որն իր գահը ստացել էր Շահռուխից՝ իր սյուլեբենին հավատարիմ մնաց մինչև վերջինիս մահը (1447 թ.)։ Սակայն Շահռուխի մահից հետո, երբ սրա լայնածավալ պետությունը սկսեց քայքայվել ներքին երկպառակությունների և զահակալական

կոռիվների պատճառով՝ Ջհանշահը, դառնալով անկախ, աշխատեց ընդարձակել իր պետության սահմանները և պատերազմ վարեց արևելքում լանկթամուրյան տոհմի իշխանների, իսկ արևմուտքում՝ Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների դեմ, որոնք լանկթամուրի ու նրա հաջորդների զորեղ դաշնակիցներն էին։ Նրա արշավանքները դեպի արևմուտք, Երզնկայի ու Կամախի շրջանները, հիշատակված են 1449/1450 ու նաև այլ թվերին։ Թե այս և թե հարևան շրջանները, որոնց բնակչության մեծագույն մասը հայեր էին՝ սոսկալի ավերածության ենթարկվեցին, գլխավորապես, 1450 թվին։ Ալիշանի ձեռքի տակ եղած հայ հիշատակագրերից մեկը վկայում է, որ այս թվին՝

«Ելեալ սուլթանն Թաւրիզու Ջհանշահ անուն՝ բազում և անթիւ զօրօք՝ վաթսուն հազարաւ, եկեալ էառ զԵղընկայն, յազգէ թուրքմանաց [Սպիտակախոյից] որ էր ազգաւ Պայրնտուր, և կալեալ զիշխանն Եղընկայ քաղաքին և 40 անուանի ամիրայ զհետ նորա, և տարեալ յարևելս կորուսին. և զԿամխայ աստուածաշէն երկիրն ևս հասարակ գերեաց, իբրև անձինս ԺՌ [10.000] ընդ այր և ընդ կին, թող զայն որ մաշեցան. և զներքին Գերջանն և զՎերին Գերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոճակն և զԳայլգետն, զՇէտեան, զՍատաղ, առ հասարակ գերեաց»¹։

Այնուհետև Ջհանշահը իր զինքը դարձրեց լանկթամուրյանների դեմ, որոնք իշխում էին կենտրոնական ու արևելյան Պարսկաստանում։ 1452 թվին նա մտավ Պարսկաստանի ներքին զավառները և նվաճեց ոչ միայն Պարսկական Ադրբեջանի հարևան Մարաստանը և Իրաքը, այլև Ֆարսիստանը Շիրազ քաղաքի հետ միասին։ Մի քանի տարի հետո, 1457 թվին, նա աշխատեց գրավել նաև Խորասանը և հասավ Հերաթ, բայց նա այստեղ հաջողություն չունեցավ և 1458/9 թվին հաշտություն կնքեց լանկթամուրյան տոհմի Աբու-Սեյիդ սուլթանի հետ և ստացավ ամբողջ Խորասանը մինչև Թեհրանի արևելակողմում գտնվող Սիմնան քաղաքը։

Մինչդեռ Ջհանշահը պատերազմներ էր մղում արևելքում՝ նրա թիկունքում, Միջագետքում ու Արևմտյան Հայաստանում, սկսեցին նորից ուժեղանալ Աղ-Ղոյունլու թուրքմենները և գլուխ բարձրացրին ու ըմբոստացան նրա դեմ նաև Բաղեշի քուրդերը։ Այս վերջին-

¹ Նույնը, էջ 122։

² Տե՛ս Ալիշան, Այրարատ, էջ 327։

³ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 124։

⁴ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցու հիշատակարանը, հրատ. Կ. Կոստանյանի, էջ 68։

¹ Տե՛ս Ալիշան, Այրարատ, էջ 327։ Համեմատե կալյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց վաստորակների, էջ 411։

ների ըմբոստացման մասին Առաքել Գավրիթեցին, օգտվելով Ար-
ձեշ քաղաքում Հայոց ՋԺ [=1460/1] թվին գրված Հայսմավուրբի
հիշատակարանից, տալիս է հետևյալ տեղեկությունները՝

«Այդ ժամանակ փատշահը (Ջհանշահը) նեղացավ Բա-
ղեշի ամիրայի վրա և ուղարկեց բարկույթյամբ շորս զորա-
պետ տասներկու հազար հեծելազորով խլաթ քաղաքի դեմ:
Եվ նրանք, գնալով այնտեղ՝ կողոպտեցին ու քանդեցին այդ
տեղը և, միատեղ հավաքելով շատ ավար՝ նստան բերդի
շուրջը և նեղում էին գրավելու ժամանակ: Եվ պատրաստու-
թյուն էին տեսնում որ նույնն անեն Բաղեշում, Մուշում,
Խուստում, Սասունում և բոլոր նրանց դավառներում»:

[«Ընդ այնմ ժամանակին եղև ցասնուլ փատշահին ի
վերայ ամիրային Բաղիշու և բարկութեամբ առաքեաց Դ
զօրագուխս երկոտասան հազար հեծելազօրօք ի վերայ
քաղաքին խլաթայ, և գնացեալ աւարեալ քանդեցին գնա և
բազում աւար ի մի ժողովեալ նստան ի վերայ բերդին և
նեղէին յառնուլ գնա, և գնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բա-
ղէշ, և ի Մուշ, ի Խուստ և ի Սասունք և յամենայն գաւառնն
նոցա»]՝:

Սակայն, նորընտիր Ջաքարիա կաթողիկոսը, ինչպես վկայում
է նույն այս հիշատակարանը, տեսնելով որ ամբողջ այս երկրի
ժողովուրդը կոտորվելու է կամ գերի է տարվելու՝ միջամտեց ու
միջնորդ եղավ և հաշտեցրեց Ջհանշահին Բաղեշի ամիրայի հետ,
համաձայնեցնելով վերջինիս վճարելու Ջհանշահին արքունի հար-
կերը:

Բաղեշի ամիրայի հետ հաշտվելուց հետո Ջհանշահը սկսեց
նախապատրաստվել պատերազմի Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների
առաջնորդ Ուլուն Հասանի դեմ, որը խիստ զորեղացի էր Միջա-
գետքում և միացրել էր իր իշխանության տակ նաև հարևան երկր-
ները: Բայց հենց նույն այս ժամանակ նրա դեմ ապստամբեց Բաղ-
դադում որդին, ուստի և Ջհանշահը ստիպված եղավ վերադառնալ
իրաք:

Երկու այս ախոյան ցեղերի միջև վճռական կռիվը, որը ժամա-
նակավոր կերպով հետաձգվեց, տեղի ունեցավ մի քանի տարի հե-
տո: 1467 թվին Ջհանշահը մեծ զորաբանակով արշավեց դեպի

Վ. Տե՛ս «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գարիթեցու», Վաղարշապատ,
1896, էջ 421 (գլ. 1):

Ամիդ, որը Աղ-Ղոյունլուների աթոռանիստ քաղաքն էր: Երբ նա
արագ երթերով հասավ Մուշ քաղաքի շրջանը՝ կանգ առավ այն-
տեղ և, կարծելով, որ թշնամին անպատրաստ է, հանդիստ տվեց
զորքին և ինքը գնաց որսի: Բայց Ուլուն Հասանը, որն ակնդեհ
հետևում էր նրա զորքի շարժումներին՝ հանկարծ վրա հասավ և
պարտության մատնեց իր հակառակորդին, որը անփառունակ
կերպով սպանվեց այս ճակատամարտում (11 նոյեմբ. 1467 թ.):

Ջհանշահի հաջորդը՝ Հասան Ալին, որը հոր կենդանության
ժամանակ նշանակված էր Նախիջևանի կուսակալ և կառավարում
էր Հայաստանը՝ շուտով հավաքեց նոր զորաբանակ և ուզեց վեր-
սկսել պատերազմը: Բայց նրա զորքերը, որ խիստ դժգոհ էին իրի-
նից՝ ցրիվ եկան և նա ստիպված եղավ վերադառնալ Մուղան, որ
իր ձմեռանոցն էր:

1468 թվին Ուլուն Հասանը նվաճեց Ղարա-Ղոյունլուների պե-
տությունը, և Հայաստանը՝ թե Արևմտյան և թե Արևելյան, գտնվում
էր այնուհետև նրա իշխանության տակ:

Ղարա-Ղոյունլու թուրքմենների տիրապետության շրջանում,
որ տևեց վաթսուամեկ տարի (1407—1468 թ.), Հայաստանը, որ
կիսով չափ ամայացած էր Լանկթամուրի արշավանքների ժամա-
նակ, դառել էր, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե անընդհատ պատե-
րազմների ասպարեզ և շարունակում էր ենթարկվել ավերածության
և կոտորածների:

Պատմական այս ժամանակաշրջանը, որ վերև մենք ուրվագծե-
ցինք աղոտ կերպով՝ հետագայում կարոտ է ավելի ընդարձակ ու
հիմնավոր ուսումնասիրության: Եվ կարելի է հուսալ, որ այդ հնա-
բավոր կլինի մոտ ապագայում, երբ հրատարակված կլինեն 15-րդ
դարի հայ ձեռագրերի հիշատակարանները և այս ժամանակաշրջ-
անին վերաբերող օտար աղբյուրները:

Սակայն այժմ իսկ հրապարակված նյութերից մոտավորապես
արդեն երևում է, թե ինչպես հայ երկրում քոչվորական ֆեոդալիզ-
մի հիմքերի վրա հաստատվել էին նախ Ղարա-Ղոյունլուների և
ապա Աղ-Ղոյունլուների տնտեսական և վարչական կարգերը: Այս
արդյունքների իշխանության ժամանակ, ինչպես այժմ բավա-
բարաչափ պարզվում է՝ շարունակում էին զարգանալ այն կար-
գերը, որ գոյություն ունեին արդեն մոնղոլական տիրապետության
ժամանակ:

Ղարա-Ղոյունլուների կառավարություններում իշխող դասերն
էին, զլխավորապես, քոչվորական ցեղերի զինվորական ազնվա-

կանները, և բացի այդ՝ բարձր պաշտոնեությունն ու բարձրագույն հոգևորականությունը: Թուրքմենական, ինչպես և քրդական ցեղերի առաջնորդները՝ ստանում էին փատիշահներից կամ սուլթաններից ընդարձակ երկրամասեր ժառանգական տիրություն իրավունքով: Այս կալվածքներն անվանվում էին «սոյուրղալ» (մոնղ. և թուրք. soyurghal), որը նշանակում է «շնորհում», «պարգևում»: «Սոյուրղալը», որ թուրքմենների մոտ հողատիրության ամենատարածված տեսակն էր, համապատասխանում է, ինչպես դժվար չէ համոզվել, հին հայկական «պարգևականք» կոչվող ֆեոդալական կալվածքներին: «Սոյուրղալ» ստացողը, մեծ մասամբ, գրեթե լիակատար տեր ու տնօրենն էր իրեն շնորհված երկրամասի և ունեւոր՝ միայն հարկային, այլ նաև դատական ու վարչական իմունիտետ: Նրա իշխանությունն էին ենթարկված սոյուրղալական տերիտորիայի վրա գտնվող բոլոր պաշտոնյաները¹:

Պարգևատրվող քոչվոր ցեղապետները, լինելով ավատառուներ՝ պարտավոր էին կատարել փատիշահի հանդեպ դիմվորական և քաղաքացիական ծառայության պարտականություններ: Նրանք, հարկավոր դեպքում, պետք է ներկայանային փատիշահին իրենց զորքով պետության պաշտպանության համար:

Ամեն մի նոր փատիշահ, զահ բարձրանալիս, հաստատում էր իր նախորդների սոյուրղալական շնորհումները, սակայն այս հաստատումը սոսկ մի ձևականություն էր: Հայտնի է, օրինակ, որ Շամս-ադ-դին Ռուդեկի քուրդ էմիրը ստացել էր Ղարա-Յուսուֆից հարավային Հայաստանում շորս մեծ շրջաններ՝ Խլաթ, Մուշ, Բիթլիս և Խնուս: Շամս-ադ-դինը հետագայում, որպես կողմնակից Շահուլիսի, ենթարկվել էր մահապատժի: Այնուամենայնիվ, սրա սոյուրղալը մնացել էր նրա ընտանիքի ձեռքին ամբողջ 15-րդ դարում²:

Սոյուրղալ ստացողների իրավունքները որոշված են առանձին հրովարտականքում, օրինակ, Ղարա-Յուսուֆի 1417 թվին վերոհիշյալ Շամս-ադ-դինին տրված շնորհագրում, որը մեջ է բերված Շերեֆ-նամեում³, ու նաև Աղ-Ղոյունլու Ջհանգիրի որդի Ղասիմի 1498 թվի շնորհագրում, որը, ինչպես ժառանգական տեր Դիարբե-

քիրի՝ էգիլի շրջանը պարգևել էր իբրև սոյուրղալ ոմն Իսֆենդիար բեկին⁴:

Շերեֆ-նամեի ու այլ աղբյուրների վկայություններից հայտնի է նաև, որ Մակուում, որը, ինչպես տեսանք, 15-րդ դարի սկզբում պատկանում էր հայ-կաթոլիկ իշխան Նուր-ադ-դինին, 15-րդ դարի ընթացքում իրենց իշխանությունն էին հաստատել մահմուդի քուրդ ցեղի առաջնորդները², իսկ Ադիլջևազն ու Ալաշկերտը գրավել էին քուրդ պազիկի ցեղի գլխավորները:

Թուրքմեն և քուրդ բարձր խավերը, որոնք քաղաքական ղեկավարող դեր էին խաղում՝ իրենց ցեղերի հետ քոչում էին տեղից տեղ և իրենք, սովորաբար, սեփական տնտեսություն չունեին: Նրանց հողերը գտնվում էին օգտագործման իրավունքով գյուղական համայնքների ձեռքին և կամ տրվում էին վարձակալությամբ անհատ գյուղացիներին, որոնք պարտավոր էին տալ հողատերերին ընդհանուր բերքի կեսից մինչև երեք հինգերորդը³:

Բացի վերոհիշյալ սոյուրղալական հողերից գոյություն ունեին այդ ժամանակ նաև պետական հողեր («գիվանի»), փատիշահի ու նրա ընտանիքի անդամների սեփական հողեր («խասսե») և մասնատիրական հողեր («մյուլք»):

Նստակյաց գյուղացիները և քաղաքացիները վճարում էին, մեծ մասամբ, նույն հարկերը և կատարում էին նույն պարտիքները, որ գոյություն ունեին և մոնղոլական տիրապետության ժամանակ:

Գյուղացիների տված հարկերը ստանում էր կամ պետական գանձարանը (եթև հողերը պետական էին), կամ հողատերերը (եթև հողերը սոյուրղալական էին և ունեին հարկային իմունիտետի արտոնություն, որ կոչվում էր «մաաֆ») և կամ բաժանվում էին որոշ համամասնությամբ պետական գանձարանի և հողատերերի միջև (եթև հողերը «մյուլք» էին)⁴:

Աղ-Ղոյունլու Ջհանգիրի որդու՝ Ղասիմի վերոհիշյալ 1498 թվի սոյուրղալական շնորհագրում հիշատակված են հարկերի ու պարհակների 31 անուն, որոնք ընկնում էին գյուղացիների և մասամբ քաղաքացիների վրա, և այս մեծ թիվը տուրքերի ու պարտականությունների արդեն ինքնին ցույց է տալիս, թե որքան ծանր է եղել նստակյաց գյուղացիների դրությունը:

¹ *Տե՛ս* Петрушевский Н. П., Государства Азербайджана в XV веке. Известия «АзФАН», Баку, 1944, № 7, стр. 79—82.

² *Նույնը*, էջ 82: Համեմատե նաև Scheref-Nameh, հրատարակություն Վելիամիևով-Չերևովի, I, էջ 380—381:

³ Շերեֆ-նամե, I, էջ 376—8:

¹ *Տե՛ս* Minorsky V., A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu 903—1498. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. IX, part 4, London, 1939.

² *Տե՛ս* Scheref-Nameh, I, էջ 310 ևն:

³ *Տե՛ս* Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, էջ 80:

⁴ *Նույնը*, էջ 82:

Հարկերը և պարտիքները ըստ այս վավերագրի հետևյալներն էին¹.

1. «Մալչահաթ» կամ «խարաջ» — հողային հարկ՝ բերքի որոշ մասը:
2. Գլխահարկ և ընտանիքի հարկ, որոնք հակառակ շարիաթի գանձվում էին ոչ միայն քրիստոնյաներից ու հրեաներից, այլ նաև մահմեդականներից (ուրիշ անվան տակ):
3. Թաղար — տուրք ցորենով ու խմիչքով:
4. «Ալաֆե» և «ուլուֆե» — մթերապաշարի ու կերի մատակարարում զորքի ու ձիերի համար:
5. Անասնահարկ և տուրք արոտատեղիների համար («մավաշի» և «մարաի»):
6. «Տաֆավուտ» (արաբ. նշանակում է «տարբերություն») — հավելյալ տուրք բացի հիմնական հողային տուրքից, որ հավաքում էին գյուղացիներից:
7. «Ավիրազատ» — լրացուցիչ տուրքեր զանազան դեպքերում:
8. «Կունալգա» — հպատակների պարտականությունն պարենավորելու, իսկ երբեմն նաև իրենց տներում տեղավորելու, ճանապարհորդող ղեսպաններին, արքունի սուրհանդակներին, էմիրներին, աստիճանավորներին և սրանց ուղեկիցներին ու ծառաներին:
9. «Ուլադ» — բռնակիր անասուններով և սալներով փոխադրության պարտիք:
10. Տամղա — առևտրա-արդյունաբերական հարկ:
11. «Բաջ» (բաժ) — ապրանքների փոխադրության տուրք:
12. Թարխ — հարկադրական վաճառում և գնում ապրանքների կառավարությունը կամ տեղական իշխանավորները մթերքներ և ապրանքներ էին առնում գյուղացիներից ու քաղաքացիներից պարտադիր գներով, որ շուկայական գներից մի քանի անգամ պակաս էին, և կամ պարտադիր կերպով վաճառում էին նրանց մթերքներ ու ապրանքներ շուկայական գներից մի քանի անգամ ավելի բարձր արժեքով:
13. «Բեկար» — պարտադիր և անվարձ աշխատանքներ՝ օգնելու պետության ու տեղական իշխանավորների շեն-

քերի, բերդերի և ճանապարհների կառուցման, անտառային ու շինարարական նյութերի տեղափոխման ևն:

14. «Արաբաձիրլիս» — փոխադրական միջոցների մատակարարում (բոշվոր ազնվականության համար տեղից տեղ տեղափոխվելու ժամանակ):
15. «Ղափուճուրլիս» — դարբասները և ճանապարհները պահպանելու պարտիք:
16. «Յափիձիրլիս» — շինարարության աջակցելու պարտիք:
17. «Չերիկ» — ծառայություն ֆեոդալական զորքի մեջ (իբրև սպասավորներ և հետևակներ):
18. «Իխրաջատ» (արաբ. նշանակում է «ծախքեր») — տուրքեր և պարտիքներ զինվորական, քաղաքացիական և հոգևորական պաշտոնյաների օգտին, որ նշանակված են հարկային մատչաններում («ղաֆթար»-ներում):
19. «Շիլտակատ» (մոնղ. «շիլտակ» նշանակում է «պատճառ», «հիմք», փոխաբերական իմաստով՝ «ձեռնում») — պարտիքներ քմահաճ շափի, որ շեն նշանակված դաֆթարներում:
20. «Շիլան-բախա» — սննդագրամ տեղական ֆեոդալներին և կառավարիչներին:
21. «Ռասմալ-սադարա» — տուրք հոգևորականության պետ՝ սադրի համար:
22. «Դարուղակի» — տուրք դարուղայի, այսինքն՝ վարչական-նոտիկանական պետի օգտին:
23. «Ռասմալ-վիզարա» — տուրք վեզիրի համար:
24. «Ռուսում-ի-ումմալ» — տուրք ֆինանսների վարչության պաշտոնյաների օգտին:
25. «Իդի» — պարտադիր նվերներ հրկու մուսուլմանական տոների ժամանակ:
26. «Նովրուլի» — նվեր նովրուլի գարնան տոնին:
27. «Պիշկեշ» («փեշկեշ») — նվերներ զանազան առիթներով:
28. «Սավերի» — բնձաներ:
29. «Սալամաթ» — շնորհավորական նվեր ֆեոդալի գալստի առթիվ:
30. «Բադգիդ» — նվեր ֆեոդալի մեկնման ժամանակ: Համեմատաբար ավելի թեթև էր Ղարա-Ղոյունլունների և Աղ-Ղոյունլունների տիրապետության ժամանակ քոչվորների դրույթունը: Սրանք, որովհետև զինվորական ծառայության մեջ էին և կազմում էին հեծելազորի կորիզը՝ շատ քիչ էին տուրք վճարում: Իսկ քոչ-

¹ Նույնը, էջ 83—84:

վորները, որոնք արտոնյալ ցեղերից էին՝ բոլորովին ազատված էին հարկերից և պարհակներից¹։

Սկզբնաղբյուրների մեջ կան բավարար տեղեկություններ նաև Ղարա-Ղոյունլունների և Աղ-Ղոյունլունների նվաճած երկրների պետական կազմակերպության մասին։

Զորքերի ղլխավոր հրամանատար էր նշանակվում նրանց մոտ իշխող գինաստիայի անդամներից մեկը կամ որևէ մեկը քոչվորական ցեղերի ամենաականավոր էմիրներից։ Փատիշահից հետո սա պետության մեջ ամենաբարձր դիրքն ուներ և կոչվում էր «էմիրնների էմիր»։ Սրանից հետո երկրորդ տեղն էր զբաղում բարձրագույն սադրը, մուսուլմանական հոգևորականության զլուխը։ Նրանից հետո հաջորդ բարձրագույն աստիճանավորն էր մեծ վեզիրը, որը քաղաքացիական վարչության պետն էր և վարում էր նաև արտաքին քաղաքականության գործերը։ Սրանից ավելի ցածր էին սահիբ-գիվանը, որը վարում էր ֆինանսական-հարկային գործերի կառավարումը, և մուհարը, փատիշահի անձնական կնիքի պահապանը, որը կնքում էր պաշտոնական թղթերը²։

Փատիշահը և վերոհիշյալ բարձր աստիճանավորներն անմիջաբան կառավարում էին հարավային Ադրբեջանը, իսկ մյուս երկրամասերը, վիլայեթները, ուղարկվում էին իբրև կուսակալներ կամ իշխող գինաստիայի անդամները և կամ զլխավոր քոչվոր ցեղերի էմիրները։ Վիլայեթների կառավարիչներն ունեին իրենց սեփական բյուջեն, իրենց արբունիքը և իրենց վարչական ապարատը, որ կազմված էր կենտրոնական արքունիքի նմանությամբ։ Կուսակալություններում ևս զորքի առաջնորդը, որ կոչվում էր գերագույն էմիր, նշանակվում էր տեղական ականավոր քոչվոր ֆեոդալներից։ Այստեղ ևս բարձրագույն մյուս աստիճանավորներն էին վերոհիշյալ հաջորդականությամբ՝ սադրը, վեզիրը, սահիբ-գիվանը և մուհարը։

Կուսակալներին ենթարկված էին շրջանների («թուման», «նահիա») կառավարիչները, որ կոչվում էին «հաքիմ»-ներ։ Այս պաշտոնները վարում էին, զլխավորապես, ժառանգական տեղական ֆեոդալ իշխանավորները և, մեծ մասամբ, գինվորական-քոչվորական ազնվականության էմիրներից³։

Աղ-Ղոյունլունների պետության կուսակալությունների վարչական կարգերը մանրամասն նկարագրված են Ջալալ-աղ-գին Մուհամեդ Դավանիի (1427—1502 թ.) «Արդ-նամե» պարսկերեն երկում, որը 1913 թվին հրատարակել էր թուրք գիտնական Քիլիսլի Ռաֆատը։ Այս երկի համառոտ անգլերեն իր թարգմանությունը լույս է բնծայել 1940 թվին Վ. Մինորսկին¹։

¹ Sk' u V. Minorsky, A civil and military review of Fars in 881—1476. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. X, part 1, London, 1940.

¹ Sk' u Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, էջ 84։

² Sk' u նույնը, էջ 89—90։

³ նույնը, էջ 90։

վրա և վերադարձներ Ղարամանիան սելջուկյան ամիրաներին, իսկ Ուլուն Հասանը պետք է արշավեր ու մտներ Հայաստանի վրայով Ղարամանիա և այստեղ հանդիպեր իր դաշնակիցներին: Ուլուն Հասանի ղեսպանների խնդիրքով՝ վենետիկը իբրև օգնություն ուղարկեց նրան 6 մեծ ութբնկեց, 600 պատրուգավոր հրացան, նստիչներ, ռազմամթերք և 200 հրացանածիգներ իրենց սպաների հետ:

Պատերազմն Օսմանյան պետության դեմ սկսվեց 1471 թվին: Ուլուն Հասանի վեզիր Օմար բեգը և նրա զորավար Յուսուֆը հանկարծակի մտան Փոքր Ասիա, ունենալով իրենց հետ մոտ 100.000 հեծելազոր: Այս մեծ բանակը, հրի ու սրի մատնելով շորս կողմը՝ Դերջանի ու Երզնկայի վրայով եկավ Թոխթա—Եվզոկիա, առավ այս քաղաքը և բնակիչներին, որ հայեր ու այլազգիներ էին՝ կողոպտեց ու անգթաբար կոտորեց: Այստեղից նրանք, շարունակելով իրենց ասպատակությունները՝ դիմեցին Ղարամանիայի կողմը և իջան Իկոնիայի ու Կիլիկիայի շրջանները: Աղ-Ղոյունլունների նպատակն էր վերահաստատել իր իշխանության մեջ Ղարամանիայի Փիր Ահմեդ ամիրային, որն օսմանցիներից պարտված փախել էր Ուլուն Հասանի մոտ, և, բացի այդ, նրանք պետք է ճանապարհ բաց անեին դեպի Միջերկրական ծովը, ուր կապ էին հաստատելու վենետիկցիների հետ և ստանալու էին նրանցից հրետանի ու հրետանավորներ:

Սկզբում Ուլուն Հասանի զորքերի գործողությունները Փոքր Ասիայում հաջող էին անցնում և Ղարամանիայի կուսակալը, Մուհամեդ Բ-ի որդի Մուստաֆան, սարսափած նահանջեց Քոթահիա: Բայց կարճ ժամանակից հետո նա, լուր ստանալով, որ Ղարամանիայում մնացել է համեմատաբար փոքրաթիվ զորք՝ 1472 թվի օգոստոսին հարձակվեց սրանց վրա Իկոնիայի շրջանում և ո՛չ միայն նրանց մատնեց պարտության, այլև գերի վերցրեց թե իրեն՝ հրամանատար Յուսուֆին և թե ուրիշ զլխավորներին: Հաջողություն չունեցան Ուլուն Հասանի զորքերը նաև Եփրատի մոտ՝ Բիրաջիքի շրջանում, ուր նրանց համառ դիմադրություն ցույց տվին Եգիպտոսի սուլթանի զորքերը:

Եվ այսպիսով, իտալա-թուրքմենական լիզան շկարոզացավ տիրել Ղարամանիային ու Կիլիկիային, ուր այս երկու դաշնակիցները պետք է իրար հանդիպեին և օսմանցիների դեմ կազմեին ընդհանուր ճակատ: Իսկ Աղ-Ղոյունլունները, բացի այդ, շկարոզացան

ստանալ հրետանին ու ռազմամթերքը, որ խոստացել էին ուղարկել նրանց վենետիկցիները:

Հետեւյալ տարին, 1473 թվի գարնանը, Կոստանդնուպոլսից եկավ Փոքր Ասիա ինքը՝ սուլթան Մուհամեդ Բ-ը և մոտ 100 հազարանոց մի մեծ բանակով անձամբ գնաց Ուլուն Հասանի դեմ: Թշնամի զորքերն իրար հանդիպեցին 1473 թվի օգոստոս ամսին Դերջանի դաշտում, որը գտնվում է այժմյան Մամախաթունի և Բագառիճի միջև: Սկզբում օսմանցիները պարտության մատնվեցին Եփրատ գետի մոտ, բայց հետո, ինչպես վկայում են ժամանակակից հեղինակներ Զենոն և Անջիոլելլոն, երբ սրանք մտադիր էին ետ նահանջել՝ Ուլուն Հասանի զորքերը, քաջալերված իրենց հաջողությունից՝ հարձակվեցին նրանց վրա աջ թևից, սակայն այս անգամ իրենք կրեցին ծանր պարտություն, զլխավորապես, օսմանյան հրետանավորների զիպուկ թնդանոթավորության պատճառով (12 օգոստ. 1473)¹:

1473 թվի այս ճակատամարտը վերջնականապես վճռեց Փոքր Ասիայի հետագա ճակատագիրը և Օսմանյան պետությունն այնուհետև տիրեց ամբողջ այս երկրին, որը դարեր շարունակ մնաց նրա անմիջական տիրապետության տակ: Թեև վենետիկն այս ճակատամարտից հետո ևս աշխատեց իր ուղարկած ղեսպանների միջոցով՝ դրդել Ուլուն Հասանին, որ նա նոր արշավանք սկսի օսմանցիների դեմ, սակայն նրա այդ ջանքերն ապարդյուն անցան:

Այդ անհաջողության պլխավոր պատճառներից մեկը, ըստ երեվույթին, այն էր, որ Դերջանի ճակատամարտից անմիջապես հետո, 1474 թվին, Ուլուն Հասանի դեմ ապստամբել էր նրա որդին, Ուլուրլի Մահմեդը, որը Շիրազի կառավարիչն էր: Ինչպես վկայում է Անջիոլելլոն, Ուլուրլի Մահմեդը շուտով փախավ Պոլիս, բայց կարճ ժամանակից հետո, հավատ ընծայելով տարածված սուտ լուրերին, որ իբր թե իր հայրը մեռել է՝ ուղեց վերադառնալ Պարսկաստան և ճանապարհին կալանավորվեց, բերվեց Թավրիզ ու դատապարտվեց մահվան²:

¹ Տե՛ս Minorsky, La Perse au XV-e siècle, էջ 14: Համեմատե «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 265:

² վենետիկի Ուլուն Հասանին ուղարկված ղեսպաններն էին՝ Չոդեֆա Բարբոն (1473 թվին) և Ամբրոսիո Կոնտարինին (1474 թվին): Սրանց Ուղեգրությունները ևս, ինչպես և Զենոյինը, աղբյուր են ծառայում այս ժամանակաշրջանի պատմության. տե՛ս «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 175—214 և 215—254:

³ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 265—266:

քերը Սուլեյման իշխանի առաջնորդութեամբ, հարձակվեց նրա վրա և Հայդարը շարաշար պարտվեց ու ճակատամարտում սպանվեց:

1488—9 թթ. այս անցքերը մանրամասն հիշված են հայ ձեռագրերի հիշատակարաններից մեկում, որ մեջ է բերված Ալիշանի Հայապատումում (էջ 586—587):

«Եվ մեծ սոֆին Արդավիլ քաղաքի,— ասված է այս հիշատակարանում,— ժողովեց իր նամակով ամբողջ երկրից բոլոր իր սոֆիններին,— նրանց կարգն էր ու սովորությունը, որ չուրաքանչյուր տարի ըստ նրա կոչի շտապ գալիս էին ամբողջ երկրից կարմրագրակ սոֆինները և զինվորում էին նրան իրենց ծախսով և փոխանակ նրանից առնելու, իրենք էին նրան տալիս շատ ոսկի ու արծաթ. և բոլոր պատերազմներում ուր նա գնում էր՝ հոժարութեամբ կռվում էին և նրա համար մեռնում... Եվ նա նույն այս թվին ժողովեց մոտ 40.000 մարդ և զնաց ու խաբեութեամբ մտավ Շամախի, և բոլորին, որ իր ձեռքն ընկան՝ քրիստոնյաներից ու տաճիկներից կանաչք ու տղամարդիկ՝ սրով կոտորեց և ամբողջ քաղաքը հրով այրեց ճոթեղենի հետ և այն ամենով, որ գտնվում էր նրա մեջ... Նաև բոլոր անասունները՝ ձի, շորի, ուղտ ու ոչխար՝ սրով կոտորեց. և այսպես շինայեց ոչ մարդ և ոչ անասուն:

Ապա Շամախու տերը, տխուր լուրը հայտնելով, հազորդեց այս մասին թավրիղ իր փատշահ փեսա Նաղուբին. իսկ սա ուղարկեց բազմաթիվ զորքով մեծ իշխան Սուլեյմանին: Երբ սա եկավ՝ սրանք մեծ թափով մարտնչեցին ու, հաղթելով կոտորեցին առհասարակ բոլորին. և իրենցից ևս շատերը մեռան»:

[«Եւ մեծ Սօֆի Արտաւել քաղաքին ժողովեաց թղթով իւրով զամենայն սօֆիսն իւր յամենայն երկրէ. զի էր սահմանք և սովորութիւնն նոցա՝ որ յամենայն ամի փութային ի կոչն նորա յամենայն աշխարհէ կարմրագտակ սօֆիքն, և զինուոր էին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՝ ինքեանք տային նմա բազում ոսկի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս ընդ որ երթայր՝ յօժարութեամբ կռուէին և մեռանէին առաջի նորա..... Որ և ժողովեաց յայսմ ամի արս իբրև ԽՌ (40.000), և զնացեալ խաբեութեամբ եմուտ ի Շամախի, և զամենեկեան որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից և ի տաճկաց՝ զարս և զկանայս՝ սրով կոտո-

րեաց, և զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց կումաշօքն և որ ինչ էր ի նմա..... Զոր գոյժ արկեալ տէրն Շամախու ի թաւրէզ առ փատիշահ փեսայն իւր Աղաւալ [ուղղելի՛ Աղուպ], և ծանոյց նմա. և նա յուղարկեաց զիշխանն մեծ Սուլեյման՝ բազում զօրօք, որ գնացեալ ջանիւ մեծաւ մարտեան և յաղթեալ կոտորեցին առ հասարակ զամենեկեան, և յինքեանց ևս շատք մեռան»]:

1490 թվին մեռավ Նաղուբ փատիշահը և նրա որդիների միջև սկսվեցին նոր երկպառակություններ ու կռիվներ գահաժառանգման համար: Մեծամեծներից ոմանք ուզում էին գահը տալ Նաղուբի եղբայրներին, իսկ ոմանք՝ որդիներին: Ներքին կռիվների ժամանակ, որ տեկցին երեք տարի՝ սպանվեցին Նաղուբի եղբայր Մասիհը, Հասանի թոռ՝ Խալիլի որդի Ալին, Նաղուբի որդի Բայսոնղուրը, աթաբեկ Սոֆի Խալիլը, վերահիշյալ մեծ վեզիր Սուլեյմանը և ուրիշները: Այս երեք տարում իշխեցին, իրար հաջորդելով, նախ Մասիհը, հետո Ալին և ապա Բայսոնղուրը: Արշունահող պաշարը զադարեց 1493 թվին և Աղ-Ղոյունլունների պետության գահը ստացավ Հասանի թոռ Ռուստամը, որը Մաքսուդի որդին էր (1493—6): Որ Ռուստամի գահ բարձրանալը պետք է գնել 1493 և ոչ 1491 թվին, մարում 1493 թվին գրված ավետարանի հիշատակարանի վկայությունից, որի մեջ ասված է, որ այդ ձեռագիրն ընդօրինակված է՝

«Ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, քանզի Գ. ամ է որ աշխարհս անտէր ի փաթշահէ. և յայսմ ամի թագաւորեաց Ընրստամ փաթշահն»²:

Ռուստամի իշխանությունը շորրորդ տարում, 1496 թվին նորից ծայր առան ներքին խռովությունները գահակալության համար: Ռուստամի զեմ ապստամբեց իր հորեղբոր Ուղուրլու Մահմեդի որդին, Ահմեդը, որը Արաքսի ափին պարտություն մատնեց նրան և իլեց նրանից գահը: Ահմեդը կարողացավ իշխանությունն իր ձեռքում պահել միայն ութը ամիս և այնուհետև Աղ-Ղոյունլունների պետությունն արագ կերպով զիմեց զեպի անկում: Ահմեդից հետո, որը սպանվեց ներքին խռովությունների ժամանակ (1497), իշխանությունն անցավ Նաղուբի որդի Մուրադին, բայց սրան ևս կարճ ժամանակից հետո պարտություն մատնեց Ուղուն Հասանի թոռ և Յուսուֆի որդի Մուհամմեդը (1498—1499): Մուրադը փախավ Բաղդա-

¹ ՏԵՍ ՄЭН-Пуль, Мусульманские династии, էջ 215:

² ՏԵՍ Լալայան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 519:

դի կողմերը և այնտեղ տեր դառավ Հարավային Պարսկաստանի՝ Իրաքի ու Ֆարսիստանի: Իսկ Մուհամմեդը շուտով գահընկեց արվեց իր եղբոր՝ Ալվանդի կողմից (1499 թ.):

Այս ներքին համառ ու արյունահեղ կռիվների մասին, որոնք, ինչպես կտեսնենք, վերջ դրին Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների իշխանությանը՝ անանուն հայ ժամանակագիրներից մեկը, որի վկայությունը մեջ է բերված Ալիշանի Այրարատում (էջ 329)՝ հաղորդում է հետևյալը.

«Թավրիզայ փաթշահութին խափանեալ էր, և Աղոյունցոց [Աղ-Ղոյունլուների] ազգն յիրար անկեալ էին. և պարոնութին սոցա ոչ հաստատէին. և աշխարհս կայր յերկրմանի. վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին. յերեք շորս դիմաց բաժանեալ էին փատշահութին, զմիմեանս կոտորէին. և շատ հայ և թուրք թալանեցան, և զեղք ու քաղաքք անրհացան, և ազգ քրդաց կոտորեցան և սպանեցան»:

Աղ-Ղոյունլուների երկպառակություններից օգտվեց Արգավիլի վերոհիշյալ Սեֆյան տոհմը: Այս տոհմի կրոնական քարոզչությունը քաղաքական բնույթ էր ստացել դեռևս շեյխ Հայդարի ժամանակ, որը, ինչպես տեսանք, սպանվել էր ճակատամարտում Շիրվանի շահ Փառուխ Յեսարի և Յաղուբի մեծ վեզիր Սուլեյմանի հետ 1489 թվին: 15-րդ դարի վերջում Հայդարի փոքր որդի Իսմայելը, ընթացաբար իր հոր քաղաքական շավղով, ամենագործող մրցակիցը դառավ իրար դեմ պատերազմող Աղ-Ղոյունլու Բայանդուրյան տոհմի իշխանների, որոնք նրան ազգական էին մայրական կողմից: Իսմայելի տատը, Սեֆյան Ջունեյդի կինը, Ուզուն Հասանի քույրն էր, իսկ Իսմայելի մայրը Ուզուն Հասանի դուստրն էր Դեսպինա կնոջից: Ինչպես տեսնում ենք, Հայդարի այս կրտսեր որդին Ուզուն Հասանի թոռն էր և Տրապիզոնի Կալոյոյաննես կայսեր թոռի որդին: Շեյխ Իսմայելի գլխավոր ռազմական հենարանը կազմում էին Ագրբեջանում, մասնավորապես, Արգավիլի շրջանում ապրող քոչվոր թուրք ցեղերը: Սրանք կրում էին սրածայր բարձր կարմիր գլխարկներ, որոնց վրայից կապում էին սպիտակ փաթթոցներ և հենց դրա համար էլ կոչվում էին «ղզլբաշ», այսինքն՝ «կարմրագլուխ»:

1500 թվին շեյխ Իսմայելն արշավեց Շիրվան վրեժ առնելու Փառուխ Յեսարից իր հոր՝ Հայդարի մահվան համար: Շիրվանի շահը հաղթվեց և սպանվեց ու շեյխ Իսմայելը տիրեց Շամախի քաղաքին և Շիրվանին, որոնք նրան ծառայեցին իբրև նեցուկ հետագա պայքարի ընդդեմ Աղ-Ղոյունլու թուրքմենների: 1501 թվին նա,

ձգտելով տեր դառնալ երկպառակությունների պատճառով ուժասպառված ու բաժան-բաժան եղած Աղ-Ղոյունլուների պետության՝ իր զենքը դարձրեց Ալվանդի դեմ: Վճռական ճակատամարտը նրա ու Աղ-Ղոյունլուների միջև տեղի ունեցավ Նախիջևանի մոտ՝ Շարուրում: Ալվանդի զորքերը շարաշար պարտվեցին, ինքը՝ Ալվանդն իր ընտանիքի հետ փախավ Ամիդ և շեյխ Իսմայելը գրավեց Թավրիզը (1501 թ.): Այնուհետև, հետևյալ տարին, նա հաղթեց Համադանի մոտ նաև Յաղուբի որդի Մուրադին, որն իշխում էր Իրաքում ու Ֆարսիստանում: Այսպիսով, կարճ ժամանակում, Սեֆյան Իսմայելը, նվաճելով նաև հարևան երկրները, իր պետության սահմանները հասցրեց հարավում մինչև Պարսկական ծովածոցը, արևելքում՝ մինչև Աղվանիստան, հյուսիսում՝ մինչև Ամու-Գարջա գետը և արևմուտքում՝ մինչև Եփրատ: Նա հիմնադիր եղավ Սեֆյանների նոր հարստության, հայտարարեց շիա դավանությունը պետական կրոն և անվանեց իրեն շահ: Պարսիկ ժողովուրդը այնուհետև հետզհետև սերտ կերպով հարեց նոր այս իշխանությանը, որը ընդունվեց նրա կողմից իբրև իր պետական ու ազգային գոյության ու ինքնուրույնության վերահաստատող:

16-րդ դարի սկզբում Հայաստանը գրեթե ամբողջությամբ ընկավ Սեֆյանների տիրապետության տակ, որն իր արևմտյան սահմանում հարևան դառավ Օսմանյան պետության: Այնուհետև Հայաստանի համար նորից ստեղծվեց, ինչպես հոռմեական-պարսկական, բյուզանդական-սասանյան և բյուզանդական-արաբական թեկնանքում, բուֆերական ծանր կացություն և նա վերստին թաշրջաններում, բուֆերական ծանր կացությունների, որոնք պարտաբար տեղի էին ունենում պատերազմների ընթացքում Թյուրքիայի և Պարսկաստանի միջև:

Պարսկա-թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում և, հատկապես, հայ ժողովրդի իրավական ու տնտեսական դրությունն այս նոր շրջանում՝ ունեն որոշ ինքնուրույն առանձնահատկություններ, որ դեռևս կարոտ են ուշադիր ու մանրախույզ ուսումնասիրության:

1 Որ Ալվանդի այս պարտությունը տեղի էր ունեցել 1501 և ոչ 1502 թվին, ինչպես ունի Լեն-Պուր (Мусульманские династии, էջ 216) այդ հաստատում է Արծկեում գրված ավետարանի հիշատակարանը, որի մեջ ասված է, որ «գրեցալ սա... յամի 25 [= 1500]», ի հայրապետության տեսան տեր Սարգսի, ի դառն և ի գժուար ժամանակի, որ էլալ կարմիր դուխ Սօֆին և զԱղոյուլու ազգն կորոյս, և աշխարհս իղալ յերեման». տե՛ս Լալայան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 616:

է Տփղիսում 1912 թվին «Ղուկասյան մատենագրանի հրատարակութունը»: Քարգմանված է Ֆրանսերեն E. Prudhomme, Histoire d'Arménie par Arisdaguès, Փարիզ, 1864. նաև աշխարհարար՝ Մինաս Տեր-Պետրոսյանի աշխատությանը, Ալեքսանդրապոլ, 1893 թ.:

2. ՄԱՏԹԵՆՈՍ ՈՒՌԱՆՍԵՅՅԻ

Մատթենոս Ուռնայեցու կենսագրությունը մեզ անհայտ է, որովհետև այդ մասին չկան հիշատակություններ ոչ յուր, ոչ էլ այլ երկերում: Իր ժամանակագրության 113 և 114 էջերում (Վաղարշապատ, 1898) նա ինքն իրեն անվանում է «Ուռնայեցի», «Վանական» և «Վանաց երեց»: Մի ուրիշ տեղ իր երկում նա վկայում է, որ գրել է ժամանակագրությունը «ի քաղաքս Միշաղետաց յՈւռնա» (էջ 278): Մատթենոսը հաղորդում է նաև, որ իր աշխատությունը գրել է երկար տարիների ընթացքում և մատնացույց է անում իր ժամանակագրության աղբյուրները. «զի զամս հնդեասասն ունէաք զայս գործ քննութեանս, զոր ի մատենագրութիւնս ընթերցեալ գտանէաք զթուականն ժամանակացն ի յիշատակարանս գրոցն և ընդ ձերսն ի քննութիւն մտեալ տեգերէաք անդադար քննութեամբ՝ և հաւաքեալ գրեցաք ի գիրս զայս ինչ» (էջ 280):

Այս ժամանակագրությունը սկսվում է 952 թվից և շարունակվում է մինչև 1136/7 թիվը: Այս վերջին թվից սկսած՝ Մատթենոս Ուռնայեցու ժամանակագրությունը շարունակել է Գրիգոր երեցը. ըստ երևույթին, նույնպես Ուռնա քաղաքում և հասցրել մինչև 1162/3 թիվը: Ուռնայեցու ժամանակագրությունն առաջին անգամ լույս ընծայեց Փարիզում ֆրանսիական խոշոր գիտնական էդ. Գյուլտրիեն նախ՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ 1858 թվին և ապա՝ հայերեն բնագրով ու ֆրանսերեն թարգմանությամբ «Հավաքումն խաչակրաց պատմիչների» ժողովածուի մեջ 1869 թվին:

Այս հրատարակությունից առաջ, դարձյալ 1869 թվին, հայերեն բնագիրը լույս էր տեսել նույնպես և Երուսաղեմում, իսկ հետո, 1898 թվին, մի քանի նոր ձեռագրերի համեմատությամբ Վաղարշապատում:

3. ՄԵՒԹԱՐ ԳՈՇ

Մխիթար Գոշը ծնվել է Գանձակ քաղաքում 12-րդ դարի առաջին կեսում և մեռել է խորին ծերության հասակում 1213 թվին: Իր ուսումը նա ստացել էր Հովհաննես Տավուշեցու և ուրիշ ակադեմիկոս վարդապետների մոտ և ինքն էլ կուսակրոն հոգևորական էր ու վարդապետ: Բացի կրոնական երկերից, առականերից ու Դատաս-

տանագրքից նա ունի վերջին այս աշխատության հիշատակարանին կցված պատմական խիստ կարևոր մի գրություն, որի մեջ հիշատակված է Գանձակ քաղաքի և Փառխոս ու Խաչեն դավառների 1139 թվի մեծ երկրաշարժը, մանրամասն առաջ են բերված «Շարք հայրապետացն Աղուանից» ցանկը մինչև 1139 թիվը և ապա ընդարձակ կերպով նկարագրված են պատմական կարևոր անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Գանձակի կուսակալության մեջ և նրան հարեվան շրջաններում 1139—1161 թվերին: Մխիթար Գոշի արժանահավատ ու նոր տեղեկություններն այս անցքերի մասին, ինչպես ցույց է տրված իմ այս աշխատության մեջ, որոշ կետերում լրացնում ու ուղղում են եվրոպական պատմագետների՝ Մյուլլերի, Լեն-Պուլի և ուրիշների՝ սխալ տվյալները և կարծիքները:

Կարևոր պատմական այս գրությունը լույս է տեսել մեծ ու վաստակավոր գիտնական Ալիշանի Հայաստանում. տե՛ս էջ 361—362՝ «Ժամ Գանձակայ», և էջ 384—391՝ «Կաթողիկոսք և ղէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարում»:

Իմ աշխատության աղբյուր է ծառայել նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը («Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880):

4. ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՅԻ

Սամուել Անեցու անձնավորության մասին շատ քիչ տեղեկություն ունենք: Նրա ժամանակագրության վերնագիրն է՝ «Սամուելի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արաբեալ»: Այս վերնագրից երևում է, որ նա Անեցի քահանա է: Նկարագրելով Անի քաղաքի գրությունը 1126 թվից հետո, Շեղդադին Ապլսուարի ժամանակ, Սամուելը հաղորդում է, որ «վասն հարկապահանջ յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն և տառապանք անհնարինք, որ յառաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս Հայոց. և աստանօր ժամանակօք յաւելաւ յաճախապէս՝ մի զհետ միոյ մինչև յաւուրս յայսոսիկ. յորում եմքս» (էջ 127): Այս վկայությունից պարզ երևում է, որ նա ակադեմիկոս է եղել Անի քաղաքի անցքերին 1126 թվից հետո: Ժամանակագրությունը սկսվում է Աղամից և հասնում մինչև 12-րդ դարի երկրորդ կեսը: Այնուհետև ժամանակագրությունը շարունակել են անհայտ հեղինակներ և հասցրել մինչև 17-րդ դարը:

Մամուել Անեցու ժամանակագրությունը լույս է տեսել առաջին անգամ Վաղարշապատում 1895 թվին Արշակ Տեր-Միքելյանի հրատարակությամբ: Հրատարակության մեջ պակասում են ժամանակագրական տախտակները, որ լույս են տեսել Մ. Բրոսսեի աշխատությամբ՝ M. Brosset, Tables chronologiques de Samuel d'Ani, Collection des historiens, arméniens, հատոր Բ, Պետերբուրգ, 1876: Որոշ հատվածներ լույս են տեսել լատիներեն ու ֆրանսերեն թարգմանությամբ (լատ. Զոհրապ, իբրև հավելված Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի Միլանի հրատարակության, 1818):

5. ՎԱՐՂԱՆ ՎԱՐՂԱԿԵՑ

Վարդան վարդապետը գրել է ընդարձակ մի պատմություն, որը 1861 թվին հրատարակեց Մոսկվայում Մկրտիչ էմինը («Մեծն Վարդանայ Բարձրբերդցոյ պատմութիւն տիեզերական») և ապա 1862 թվին հրատարակվել է նաև Վենետիկում («Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ»):

Այս պատմությունը սկսվում է աշխարհի սկզբնավորությունից և հասնում է մինչև 1267 թիվը: Ըստ երևույթին, հենց այս Վարդան վարդապետի աշխատակցությամբ 1248 թվին Իշոխ կամ Հեսու անուն ասորի քահանան հայերեն է թարգմանել Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, որի մասին խոսելու ենք ներքևում: Կենսագրական տեղեկություններ Վարդանի մասին քիչ են, եղածն էլ կարող է քննության, որովհետև 13-րդ դարում ապրել են Վարդան անունով մի քանի մատենագիրներ, որոնք հաճախ իրար հետ շփոթված են:

Ինչպես կարծում են, սա վանական վարդապետի աշակերտներից էր, Կիրակոս Գանձակեցու մոտ ընկերն էր և իր ուսումը ստացել էր Խորանաշատ վանքում: 1264 թվին Հուլավու խանի հրավերով նա եկել էր սրա մոտ և այդ տեսակցությունը, որ խիստ հետաքրքրաշարժ է, մանրամասն մեջ է բերված նրա պատմության 96 և 97 գլուխներում: Նա մեռել է խորին ծերության մեջ 1271 թվին:

Վարդանի պատմությունը թարգմանել է ռուսերեն Մ. էմինը 1861 թվին Մոսկվայում: Քաղվածքներ լույս են տեսել ֆրանսերեն և ռուսերեն էդ. Դյուլորիեի և Ք. Պատկանյանի թարգմանությամբ. տե՛ս E. Dulaurier, Les Mongols d'après les historiens arméniens (Journal Asiatique, 1860, t. XVI), Recueil des historiens des Croisades, I, 1869, և Патканов К., История монголов по армянским источникам, выпуск I, СПб, 1873 г.

Կիրակոս Գանձակեցին գրել է 13-րդ դարում «Պատմութիւն Հայոց» Գրիգոր Լուսավորչից սկսած մինչև 1265 թիվը: Նա ծնվել է Գանձակում 13-րդ դարի սկզբներում, իր ուսումը ստացել է Վանական վարդապետի մոտ, որի հետ 1236 թվին գերի էր ընկել թաթարների ձեռքը: Ինչպես և մտերիմ իր ընկեր Վարդան վարդապետը, նա մեռել է 1271 թվին: Կիրակոսի պատմությունը խիստ կարևոր աղբյուր է 13-րդ դարի թաթարաց շրջանի պատմության համար, իսկ նախորդ 11 և 12-րդ դարերի պատմական անցքերի մասին ունի միայն համառոտ ու հարեանցի վկայություններ: Լույս է տեսել առաջին անգամ 1858 թվին Մոսկվայում և ապա նաև 1864 թվին Վենետիկում: Տպագրված այս բնագրերը, որ կատարված են հրատարակիչների ձեռքի տակ եղած ձեռագրերից՝ բավարար չեն: Ես օգտվել եմ նաև Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցի գրադարանի ձեռագրից: Թիֆլիսի 1910 թվի Ղուկասյան մատենադարանի հրատարակությունն արտատպություն է Մոսկվայի հրատարակությունից: Թարգմանված է ֆրանսերեն Բրոսսեի աշխատությամբ (Brosset M., Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe s., histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s. Histoire en trois parties: Առաջին մասը տպագրված է Պետերբուրգում 1870, իսկ երկրորդը՝ 1871 թվին): Քաղվածքներ հրատարակել են ֆրանսերեն, ռուսերեն և լատիներեն լեզուներով Դյուլորիեն, Պատկանյանը և Մ. Պետերմանը:

7. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՄԻԶ (ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԵՂԱ)

Գրիգոր Պատմիչը (Մաղաքիա արեղան) ևս, ինչպես հայտնի է նրա պատմությունից (էջ 7 և 21), Վանական վարդապետի աշակերտներից էր և դասընկերն էր Վարդանի ու Կիրակոսի: Նրա մասին ուրիշ կենսագրական տեղեկություններ չունենք: Այս գրվածքը, որ մեծ ծավալ չունի, կոչվում է «Պատմութիւն ազգին նետողաց» ու բովանդակում է իր մեջ 55 տարվա պատմություն՝ 1220 թվից սկսած մինչև 1275 թիվը: Տպագրված է առաջին անգամ Ս. Պետերբուրգում 1870 թվին Ք. Պատկանյանի աշխատությամբ, ապա նաև Երուսաղեմում 1871 թվին: Լույս է տեսել նաև նրա ռուսերեն թարգմանությունը՝ Патканов К. П., История монголов инока Магакин, СПб, 1871: Համեմատե՛ Հ. Ժամկոչյան «Պատմութիւն վանա ազգին նետողաց» երկի հեղինակը, Երևանի պետական համալսարանի

րանի գիտական աշխատություններ, 1946, հատոր XXIII, էջ 367—388. նաև ն. Ակիրնյան, Գրիգոր քահանա Ակներցի, Հանգ. Ամս., 1948, հուլ.-օգոստ., էջ 387—403:

8. ՍԵՐԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

Սմբատ Սպարապետը, որ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա. թագավորի եղբայրն էր, գրել է համառոտ մի ժամանակագրություն, որ սկսվում է 951 թվից և հասնում մինչև 1274 թիվը: Վերջին թվից հետո Սմբատի ժամանակագրությունը շարունակել է ուրիշ անհայտ մի հեղինակ և հասցրել մինչև 1331 թիվը. Սմբատը, որ ծնվել էր 1208 թվին և մեռել 1276 թվին, ժամանակակից էր 13-րդ դարի պատմական անցքերին: Բուն Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին Սմբատը տալիս է միայն համառոտ տեղեկություններ: Տպագրված է առաջին անգամ Մոսկվայում 1856 թվին հետևյալ վերնագրով՝ «Պատմություն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց՝ ըստ կարգի ժամանակաց»: Լույս է տեսել նաև Փարիզում 1859 թվին Կ. վարդ. Շահնազարյանցի հրատարակությամբ «Տարեգիրք» վերնագրով: Լանդլուայի ֆրանսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1862 թվին Պետերբուրգում, իսկ Դյուրբրեխտը 1869 թվին Փարիզում. տե՛ս Langlois V., Extrait de la chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivi de celle de son continuateur... Traduit pour la première fois de l'arménien, sur les éditions de Moscou et de Paris. St.-Petersburg, 1862. 2. Ed. Dulaurier, Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens, t. I, Paris, 1869.

9. ՄԵԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ

Մխիթար Այրիվանեցին գրել է նույնպես համառոտ մի ժամանակագրություն, աշխարհի սկզբից մինչև 1289 թիվը: Այս ժամանակագրությունը գրված է, հավանորեն, 14-րդ դարի սկզբներում: Նրա մեջ «Իշխանք Կիլիկեցոց» ցանկի վերջում (էջ 16) հիշատակված է Հեթում Բ-ը և մատնանշված է, որ սրա թագավորությունը տևել է 15 տարի (1289—1304):

Լույս է տեսել առաջին անգամ Մոսկվայում 1860 թվին Մ. է-մինի հրատարակությամբ և Պետերբուրգում 1867 թվին Ք. Պատկանյանի հրատարակությամբ: Այս ժամանակագրությունը թարգմանել է ռուսերեն Ք. Պատկանյանը, իսկ ֆրանսերեն՝ Մ. Բրոսսեն:

տե՛ս К. Патканов., Хронографическая история Мехитара Айриванского (XIII в.), перевод с армянского с примечаниями. СПб, 1869. 2. Brosset M., Histoire chronologique par Mkhitar d'Airivank, XIIIe s., S.-Petersb. 1869.

10. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

Ստեփանոս Օրբելյանը Սյունիքի նշանավոր իշխան Տարսայիճի որդին էր: Նա գրել է նորավանքում 13-րդ դարի վերջերում «Պատմություն նահանգին Սիսական», որը վերջացրել է Հայոց 746 թվին (=1297): Այս ընդարձակ աշխատությունը, որ բաժանված է 74 զլուխների, կարևորագույն աղբյուր է Հայոց պատմության և, մասնավանդ, արժեքավոր է ինչպես Սյունյաց հին իշխանական տոհմի, նույնպես և Օրբելյան տոհմի պատմության համար:

Լույս է տեսել առաջին անգամ Փարիզում Կ. Շահնազարյանի հրատարակությամբ 1859 թվին և ապա Մոսկվայում Մ. էմինի հրատարակությամբ 1861 թվին: Տիդիսի 1911 թվի Ղուկասյան մատենադարանի պատմությունն արտատպված է Կարապետ Շահնազարյանի հրատարակությունից: Օրբելյանի պատմությունը ամբողջությամբ ֆրանսերեն է թարգմանել և հրատարակել Բրոսսեն (Brosset M., Histoire de la Siounie par Stephannos Orbélian, traduite de l'arménien, 2 livraisons, St.-Petersbourg, 1864—1866): Մոնղոլների մասին հատվածները թարգմանել է ռուսերեն Ք. Պատկանյանը (К. П. Патканов, История монголов по армянским источникам, вып. I, СПб, 1873): 65-րդ դրուսը առանձին լույս է տեսել Մադրասում, Մոսկվայում և ֆրանսերեն է թարգմանվել 1819 թվին (Saint-Martin M. J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819):

Բացի «Պատմություն նահանգին Սիսական» ընդարձակ աշխատությունից Ստեփանոս Օրբելյանին վերագրվում է նաև առանձին մի ժամանակագրական երկ, որը լույս է տեսել Երևանում 1942 թվին («Ժամանակագրություն Ստեփանոս Օրբելյանի», հրատ. Աշ. Աբրահամյանի): Այս ժամանակագրությունը սկսվում է Հայոց նժէ (=968) թվականից և հասնում է մինչև 1290 թիվը: Առանձնապես կարևոր են ու հետաքրքիր այս հրատարակության վերջին էջերը, որ ժամանակագրական կարգով մատնանշված են 13-րդ դարի պատմական անցքերը և նրանց ճիշտ ժամանակը:

Հեթում պատմիչը, որը հեղինակն է «Պատմութիւն թաթարաց» աշխատութեան, Օշին իշխանի որդին էր և իբրև տեր Կոռիկոս բերդի կոչվում էր Հեթում Կոռիկոսցի:

Իր պատմությունը, որը, իրապես, ոչ միայն թաթարների, այլ նաև Միջնադարյան Արևելքի պատմություն է՝ նա հորինել է 14-րդ դարի սկզբներում Կղեմես Ե պապի հանձնարարությամբ: Աշխատությունը Հեթումի թելադրությամբ գրի էր առել միջնադարյան Փրանսերենով նիկողայոս Ֆալկոն վանականը, որը հետո թարգմանել էր նույնը լատիներեն: Ալիշանի ասելով (Հայագատում, էջ 113), Հեթումի պատմության հայերեն հին բնագիրը մոտ ժամանակներում հայտարարված է եղել էջմիածնում, բայց հետո անհայտացել է:

«Պատմություն թաթարաց» երկը, որի լատիներեն վերնագիրն է Liber historiarum partium Orientis, մեծ ժողովրդականություն է վայելել միջին դարերում, շատ անգամ վերահրատարակվել է և թարգմանվել է ֆրանսերեն, հոլանդերեն, իտալերեն ու անգլերեն: Հ. Մ. Ավգերյանի աշխատությամբ 1842 թվին լույս է տեսել նաև նրա գրաբար նոր թարգմանությունը լատիներենից («Հեթում պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց», թարգմ. Մ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1842):

12. «ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ»

«Անանուն ժամանակագրութիւն»-ը, որից մենք մեծ շահույթ օգտվել ենք, լույս է տեսել Երևանում, 1940 թվին Հ. Մանվելյանի և Հ. Աբրահամյանի հրատարակությամբ: Հեղինակն առաջժամ անհայտ է: Ժամանակագրությունը սկսվում է Ադամից և հասնում է մինչև 1300 թիվը: Գրված է, ինչպես մատնացույց են արել հրատարակիչները, 14-րդ դարի սկզբներին: Լույս տեսած տեքստի ծավալը մեծ չէ, բնդամենը՝ 22 տպագրական փոքր էջ է: Ժամանակագրությունը կարևոր աղբյուր է 13-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմության համար: Այս ժամանակագիրն ինքնուրույն է և նոր լույս է սփռում ու ճշտում այդ ժամանակաշրջանի պատմական եղելությունները: Հրատարակության վերնագիրն է՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն», առաջաբանով ու ծանոթագրություններով, կաղմեցին Հովհ. Մանվելյան և Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1940:

Հովհաննես Գարգելու Հայոց ժամանակագրությունը, որ կարևոր աղբյուր է, գլխավորապես, 14-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմական անցքերի ճշտման համար՝ հրատարակել է բնդարձակ ու բովանդակալից առաջաբանով Կ. Նդյանցը: Գարգելին, որը խոստովանահայրն էր Կահիրեում գերի տարված Լուսինյան Լևոն թագավորի, ինչպես կարծում է Նդյանցը, գրել է իր ժամանակագրությունը այն նպատակով, որպեսզի շարժի եվրոպական պետությունների կարեկցությունը դեպի Լևոնը:

Պրոֆ. Կարրիերը ենթադրում է, որ Գարգելին գրել է այս երկը Լևոնի թելադրությամբ ու նրա խոսքերով:

Ժամանակագրությունը, որ գրված էր հին ֆրանսիական լեզվով՝ Նդյանի խնդրանքով թարգմանել է գրաբար Խորեն արքեպիսկոպոս Նար-Պելյը և այնուհետև այդ թարգմանությունը համեմատել է բնագրի հետ ու խմբագրել Նորայր Բյուզանդացին. տե՛ս «Յովհաննու Գարգելի ժամանակագրութիւն Հայոց», Ս.-Պետերբուրգ, 1891, առաջաբան, էջ 2է—2:

14. ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐԵՆՑ ԽԱԹԵՑԻ

14-րդ դարի վերջերում և 15-րդ դարի առաջին քառորդում հայտնի մատենագիր էր Գրիգոր Ծերենց իլաթեցին: Սա Գրիգոր Տաթևացու հետ ուսանել էր Հովհան Որոտնեցու մոտ և ապա, նրա մահից հետո, Արծկեի մոտ գտնվող Սուխաբավանքում Սարգիս վարդապետի մոտ:

Գրիգոր իլաթեցին գրել է ճառեր, վկայաբանություններ ու նաև տաղեր, դանձեր և ուրիշ մանր գրվածքներ: Նա խմբագրել է վերստին Հայսմավուրքը և մտցրել է նրա մեջ մի շարք նոր հայ նահատակների պատմություններ: 1425 թվին նա մեռավ և ինքը մարտիրոսական մահով, նահատակվելով քրդերից Արծկե քաղաքի մոտ գտնվող Յիսկնավանքում:

Գրիգոր իլաթեցու երկասիրությունների մեջ պատմական մեծ արժեք ունի նրա «Յիշատակարան աղետից» բնդարձակ բանաստեղծությունը, որը բաղկացած է 460 տողից և ամփոփում է իր մեջ տեղի ունեցած և ամփոփում է իր մեջ պատմական անցքերի նկարագրությունը, որ տեղի ունեցան Հայաստանում Լանկթամուրի, Շահուլիսի, Ղարա-Յուսուֆի և սրա որդիների՝ Ասպահանի ու Սքանդարի ժամանակ, 1386—1422 թվերին:

Իլաթեցու այս երկը, որ ոմանք անվանում են պատմական վիպաբանություն, հրատարակել են Գրիգոր Խալաթյանցը և Ալիշա-

նը, առաջինը՝ 1897 թվին Վաղարշապատում («Յիշատակարան աղետից» Գրիգոր Նլաթեցու, պատմական վիպասանություն), իսկ երկրորդը՝ «Հայապատում»-ի մեջ (էջ 563—568):

15. ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅԻ

Թովմա Մեծոփեցին, որը կարևորագույն աղբյուրներից մեկն է Լանկթամուրի ու նրա հաջորդների ժամանակաշրջանի պատմության՝ ծնվել է 14-րդ դարի երկրորդ կեսում Քաջբերունյաց զավառի Աղիովիտ գյուղում: Իր ուսումը նա ստացել էր նախ Սարգիս վարդապետի մոտ Սուխարավանքում և ապա նշանավոր փիլիսոփա ու քերթող Գրիգոր վարդապետ Տաթևացու մոտ, որը 1408 թվին իր աշակերտներով հաստատվել էր Մեծոփա վանքում: Ստանալով Տաթևացուց վարդապետական աստիճան՝ նա ինքը ևս մոտ 35 տարի ուսուցչություն արեց և ունեցավ բազմաթիվ աշակերտներ:

Իբրև պատմիչ՝ Թովմա Մեծոփեցին գրել է երկու արժեքավոր աշխատություն՝ Լանկթամուրի և նրա հաջորդների պատմությունը և «Յիշատակարան», որի մեջ մանրամասն պատմված է կաթողիկոսական աթոռի փոխադրությունը Սսից էջմիածին (1441 թ.): Նրա առաջին երկը սկսվում է 1380 թվից և հասնում է մինչև 1440 թիվը. ամփոփում է, ուրեմն, իր մեջ վաթսուն տարվա պատմություն: Թովման ո՛չ միայն ականատես է եղել Հայաստանում արյունահեղ կոտորածներին ու ավերմունքներին, այլ նաև ինքը արհավիրքների ընթացքում գտնվել է հաճախ հուսահատական դրության մեջ և կրել է ծանր տառապանքներ:

Թովմա Մեծոփեցու պատմությունը լույս է տեսել 1860 թվին Փարիզում Կարապետ Շահնազարյանի աշխատությամբ («Պատմություն Լանկ-թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցուց», Փարիզ, 1860), իսկ «Յիշատակարանը» հրատարակել է ընդարձակ առաջաբանով Կարապետ Կոստանյանցը («Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը», հրատարակեց չորս առաջաբանով Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիս, 1892): Պատմության մեծադույն մասը թարգմանել է ֆրանսերեն բելգիացի հայազետ Ֆելիքս Նելլը և հրատարակել է ընդարձակ առաջաբանով ու ծանոթություններով՝ Nève F., Exposé des guerres de Tamerlan et de Chahroch dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph, Bruxelles, 1855.

16. ՇԱՅՈՑ ՆՈՐ ՎԱՆԵՐԸ

Այս կարևոր աղբյուրը լույս է տեսել Վաղարշապատում 1903 թվին՝ աշխատությամբ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի (1. «Հայոց նոր վկաները», 1155—1843 թ., գիտական հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903 և 2. «Հայոց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակություն, հատ. Ա., 1155—1485 և հատ. Բ., 1486—1843 թ., Վաղարշապատ, 1902): Այս վկայաբանությունները հավաքված են զանազան ձեռագրերից և 12—15-րդ դարերի պատմական անցքերի մասին պարունակում են իրենց մեջ խիստ կարևոր տեղեկություններ:

17. ՖՐԻԿ

Ֆրիկը թեև բանաստեղծ է և ոչ պատմագիր, սակայն նրա երկերը խիստ կարևոր աղբյուր են հայ ժողովրդի մոնղոլական շրջանի պատմության: Նրա բանաստեղծությունների մեջ ցայտուն կերպով արտացոլվել են ժամանակակից քաղաքական ու սոցիալական կյանքի կենդանի պատկերը և, մասնավորապես, նաև հայ կեղեքվող ու տառապող ժողովրդի խոհերն ու զգացումները:

Ֆրիկի անձնավերություն մասին շատ բան չգիտենք: Նրա կենսագրության աղբյուրը, ղլխավորապես, իր բանաստեղծություններն են: Նա եղել է, ինչպես պարզ երևում է տաղերի վերնագրերից, աշխարհական: Մոնղոլական ծանր հարկահանության պատճառով Ֆրիկը ո՛չ միայն զրկվել էր իր տուն ու տեղից, այլև իր որդուց: Նա ծնվել է, հավանորեն, 13-րդ դարի առաջին քառորդում և վախճանվել կամ 13-րդ դարի վերջերին և կամ 14-րդ դարի սկզբներին: Ֆրիկի ոտանավորներից առանձնապես կարևոր է նրա պատմական բովանդակություն ունեցող տաղը «Վասն Արղուն Ղանին և Բուղային», որի մեջ նկարագրված են Բուղայի ու մոնղոլ մեծամեծների 1289 թվի դավադրությունն ընդդեմ Արղունի և ապրստամբության ձնշումը ու դավադիրների ոչնչացումը:

Ֆրիկի բանաստեղծությունների ժողովածուն հրատարակել են 1941 թ. Մ. Մկրյանը և Ն. Թորոսյանը (Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941), իսկ «Վասն Արղուն Ղանին և Բուղային» տաղը հրատարակված է, բացի այդ, Տիրայր Էպիսկոպոսի կողմից, որը տաղի մեջ հիշատակված պատմական անցքերը մանրամասն քննության է ենթարկել (տե՛ս Արարատ, ապր., դեկտ., 1918, էջ 171—203):

Երևա կարևոր աղբյուր են այս ժամանակաշրջանի պատմութեան համար ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց հեղինակները պատմական անցքերին ժամանակակից գրիչներն են և որոնք երևան են բերում հաճախ պատմական նոր փաստեր ու լրացնում կամ ուղղում են ժամանակագիրների ու մյուս աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Հիշատակարանները, դժբախտաբար, մեծ մասամբ հրատարակված չեն: Ռուսական Ակադեմիայի հրատարակությունների հայտարարություններում դեռևս 1911 թվին հայտնված էր, որ Ակադեմիայի հրատարակությունների շարքում լույս են տեսնելու Գարեգին Հովսեփյանի էջմիածնի հայ ձեռագրերից հավաքած հիշատակարանները («Историко-литературные записки из армянских рукописей»): Այս կարևոր աշխատությունը հրատարակված չէ և Հայաստանի Պետական Զեռագրատան հիշատակարանները, որ իրենց մեջ պատմական հարուստ նյութ են պարունակում, իմ այս աշխատության մեջ չեն օգտագործված լրիվ կերպով: Ես կարողացել եմ օգտվել միայն այն պատմական հիշատակարաններից, որոնք արդեն հրատարակված են¹:

Բ. ԲՅՈՒՉԱՆԳԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

19. ԳԵՈՐԳԻՈՍ ԿԵԳՐԵՆՈՍ

Գեորգիոս Կեգրենոսի մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք: Ենթադրում են, որ նա եղել է կուսակրոն հոգևորական: Գրել է 11-րդ դարի վերջում կամ 12-րդ դարի սկզբում ընդհանուր ժամանակագրություն, որը սկսվում է Ադամից և հասնում մինչև 1057 թիվը: Կեգրենոսի ժամանակագրությունը բանաբաղություն է այլ և այլ երկերից: 811 թվից սկսած նա արտագրել է բառացի 11-րդ դարի երկրորդ կեսի ժամանակագիր Սկիլիցեսի երկը: 11-րդ դարի երկրորդ կեսի համար կարևոր աղբյուր է Հայաստանի պատմության, նրա մեջ, ինչպես վերև տեսանք, ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդված Բագրատունյաց թագավորության անկման մասին և մատնանշված է, մասնավորապես, թե ինչու Հովհաննես-Սմբատը համաձայնել էր տալ Անին Բյուզանդիային:

¹ Աշխատությունս տպագրության հանձնելուց առաջ լույս տեսան Լ. Խաչիկյանի մեծ խնամքով կազմված «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»-ը (Երևան, 1950): Այս աշխատությունից ես օգտվել եմ մեծ շահով:

1566 թվից սկսած լույս են տեսել Կեգրենոսի բազմաթիվ հրատարակություններ, որոնցից լավագույնն է Բեկկերի հրատարակությունը՝ տե՛ս Corpus scriptorum historiae byzantinae, ed. I. Bekker. Bonn, 1839, Bd. II.

20. ՔԱԼԿՈՆԳԻԼԵՍ ԼԱՌՆԻՈՍ

Քալկոնդիլես Լաոնիկոսն Աթենացի էր, ապրում էր 15-րդ դարում և ժամանակակից էր Պոլսի (1453) և Տրապիզոնի կայսրության (1461) անկման: Նա գրել է 1298—1463 թթ. պատմությունը, ուշագրության առնելով ոչ այնքան Պալեոլոգների կայսերական տոհմի, որքան Օսմանյան հզոր պետության պատմությունը: Հայաստանի պատմության համար կարևոր են Քալկոնդիլեսի պատմության, գլխավորապես, այն մասերը, որոնք վերաբերում են պատմական անցքերին Փոքր Ասիայում և արևմտյան Հայաստանում:

Այս երկը հրատարակված է շատ անգամ: Կազմագույն հրատարակությունը լույս է տեսել Բոնում՝ Corpus scriptorum historiae byzantinae, recogn. I. Bekker. Bonn, 1843.

21. ԳՈՒԿԱՍ

Գուկասը Փոքր Ասիայի հույներից է: Գրել է հունական ժողովրդական լեզվով 1341—1462 թթ. ընդհանուր և Բյուզանդիայի պատմությունը: Ապրել է երկար ժամանակ Փոկիայում և եղել է այնտեղ բարտուղար Զենովացի իշխանավորի: Սրա պատմությունը՝ սկսած 1649 թվից, հրատարակվել է մի քանի անգամ: 1834 թվին վերահրատարակվել է Բոնում՝ Corpus scriptorum historiae byzantinae, rec I. Bekker, Bonn, 1834.

22. ՅՐԱՆՁԵՍ ԳԵՈՐԳԻՈՍ

Յրանդես Գեորգիոսը ծնվել է Պոլսում 1401 թվին: Սա քարտուղարն էր Բյուզանդիայի Մանուել Բ կայսեր (1391—1425) և վարել է նաև պետական բարձր պաշտոններ: Պոլսի առման ժամանակ (1453 թ.) նա կորցրել է իր ամբողջ կարողությունը և գերի է ընկել թուրքերի ձեռքը: Ազատվելով գերությունից՝ մի քանի ժամանակ ապրել է Պելոպոնեսում և ապա Իտալիայում: Գալով այնուհետև Կորֆու՝ ձեռնադրվել է այս կղզու վանքերից մեկում աբեղա և գրել է այստեղ իր ժամանակագրությունը, որը վերջացրել է 1477 թվին և որի մեջ նկարագրված են պատմական դեպքերը 1258—1476 թվերի:

pendiosa dynastiarum“, Oxoniae, 1663): Թարգմանել է գերմաներեն Բաուերը (Լայպցիգ, 1783):

26. ԵԱՆՅԱ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ

Եանյա Անտիոքացիին արաբական պատմագիր է 11-րդ դարի առաջին կեսի: Գրել է շարունակությունը Ալեքսանդրիայի Եվտիքոս պատրիարքի (+939) արաբերեն գրված ընդհանուր պատմության: Կարևոր աղբյուր է պատմական այն անցքերի լուսաբանության համար, որ տեղի ունեցան Բաղդիլեյոս Բ-ի և Տալթի Գավիթ Կյուրապաղատի ժամանակ 10-րդ դարի վերջերում և 11-րդ դարի սկզբներում (տե՛ս В. Р. Розен, Император Василий Болгаробойца, Петербург, 1883):

27. ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ

Արաբական լավագույն պատմագիրներից մեկն է: Ծնվել է 1160 թվին և վախճանվել է 1233 թվին: Ապրում էր Միջագետքում ու Պաղեստինում և իր ուսումը ստացել էր Մոսուլում, Երուսաղեմում և Դամասկոսում:

Իբն ալ-Ասիրը գրել է, գլխավորապես, պատմական երկեր, որոնցից կարևորագույնն է նրա ընդհանուր պատմությունը («Թարիխ-ալ-Կամիր»): Վերջինս սկսվում է աշխարհի սկզբից և հասնում է մինչև 1231 թվի: Արաբերեն բնագիրը հրատարակված է մի քանի անգամ: Մի շարք հատվածներ թարգմանված են ֆրանսերեն: Արաբերեն բնագրի լավագույն հրատարակությունը Տորնբերգինն է՝ Ibn-el-Athiri Chronicon, 14 vol., ed C. J. Tornberg, Leiden, 1851—1876: Ես օգտվել եմ ժուղեի ուսերեն թարգմանությունից՝ Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камилъ Ибн-ал-Асира, Баку, 1940:

28. ԱՐՈՒՖԵԳՍ

Արուֆեգան, որը արաբական մատենագիր է, ծագում է էլուբյան իշխանական տոհմից և ծնվել է Դամասկոսում 1273 թվին: 1310 թվին նա Եգիպտոսի սուլթան Մելիք-Նասիրի կողմից նշանակվել էր Համանի կառավարիչ, իսկ 1312 թվից սկսած մինչև իր մահը, 1331 թվից, նա իշխում էր այդ շրջանում իբրև ինքնիշխան սուլթան:

Արուֆեգան ունի գրած իրավաբանական, մաթեմատիկական, արամաբանական, բժշկական և աշխարհագրական երկեր: Նա գրել է արաբերեն լեզվով նաև ընդարձակ մի ժամանակագրություն, որը

հասցրել է մինչև 1328 թվի: Ժամանակագրության հնագույն մասը 1831 թվին հրատարակել է Լայպցիգում Ֆլեյշերը («Historia anteislamica»), իսկ մյուս մասերը հրատարակել է Կոպենհագենում Ռեյսկեն («Aboulfedae Annales moslemici, vol. 1—5, 1789—1974): Ամբողջ այս աշխատությունը տպագրված է 1870 թվին նաև Պոլսում:

29. ԻԲՆ-Ի ԲԱՏՈՒՏԱ

Իբն-ի Բատուտան ծնվել է Աֆրիկայի Տանգիր քաղաքում: 1324 թվին նա, դուրս գալով իր հայրենի քաղաքից՝ մոտ 29 տարի ճանապարհորդել է զանազան երկրներում և վերադարձել է հայրենիք 1353 թվին: Իր այցելած երկրները նա մանրամասն նկարագրել է և նրա այդ նկարագրություններից, որ գրի են առել իր երկրացիները, պահպանվել են որոշ քաղվածքներ:

Արաբերեն բնագիրն այս երկի և ֆրանսերեն թարգմանությունը լույս են տեսել Փարիզում 1853 թվականին՝ Ibn Batoutah, Voyages texte arabe, accompagné d'une traduction par C. D tremercy et B. R. Sanguinetti, t. I—III, Paris, 1853. Նույն այս երկը գեո 1818 թվին թարգմանվել էր լատիներեն, իսկ 1829 թվին նաև լոնդոնում անգլերեն: Հայաստանի վերաբերյալ մասերը թարգմանել է հայերեն Հ. Աճառյանը՝ Իբն-ի Բատուտա, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940 («Օտար աղբյուրներ հայերի մասին», № 2, արաբական աղբյուրներ):

30. ԱՐԱՐՇԱՀ (ԱՇՄԵԳ-ԻԲՆ-ՄՈՀԱՄՄԵԳ)

Արաբական հեղինակ Արաբշահը ծնվել է Դամասկոսում 1389 թվին և վախճանվել Եգիպտոսում 1450 թվին: Լանկթամուրի արշավանքի ժամանակ նա գերի էր ընկել ու տարվել էր Սամարղանդ, ուր սովորել էր թուրքերեն ու պարսկերեն լեզուները և կարդացել էր այդ լեզուներով գրված բազմաթիվ գիտական ու գրական երկեր:

Արաբշահը գրել է Լանկթամուրի ու նրա հաջորդների պատմությունը մինչև 1436 թվի: Արաբերեն բնագիրը այս աշխատության հրատարակված է Լեյդենում 1636 թվին (Ahmedis Arabisiadae, Vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes dicitur, Lugduni Batavorum, 1636): Արաբերեն ուղղված բնագիրը լույս է տեսել Կալկուտայում 1812 և 1818 թվերին:

Ես օգտվել եմ Արաբշահի պատմության հայերեն թարգմանությունից («Պատմութիւն Լենկ-Քիմուրայ, թարգմանեաց ի տաճիկ բնագրէ Ա. վրդ. Տէր-Յովհաննիսեանց, ի միաբանական ուխտէ Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1873):

31. ՔԱՐԹԼԻՍ ՅԵՈՎՐԵՐԱ

«Քարթլիս-ցխովրեբա»-ն, այսինքն՝ «Վրաց պատմություն»-ը, պատմական և ժամանակագրական այլ և այլ երկերի ժողովածու է, որ կազմվել ու լրացվել է հեղհեղ գրքերի ընթացքում:

Քարթլիս-ցխովրեբայի վրացերեն բնագիրը հրատարակել են Ե. Թաքայշվիլին և Մ. Բրոսսեն (Ե. Թաքայշվիլի, Քարթլիս-ցխովրեբա, Մարիամ Թագուհու վարիանտը, Տիֆլիս, 1906. Brosset M., Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX-e siècle, publiée en géorgien... 2 parties. St-Petersbourg, 1849—54): Այս երկը լույս է տեսել Բրոսսեի Թարգմանությունը նաև Ֆրանսերեն՝ Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIX-e siècle, traduite du géorgien, St-Petersbourg, 1849—58.

12-րդ դարում վրացական այս աղբյուրի հնագույն մասերը Թարգմանվել են հայերեն: Թարգմանությունը 1884 թվին հրատարակել է Ա.Թ. Թիրոյանը՝ «Համառոտ պատմություն Վրաց ընծայեալ Զուանշիրի պատմչի», Վենետիկ, 1884: Գրքի այս վերնագիրը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ: Զուանշեր Զուանշերյանը հեղինակն է միմիայն գրվածքի մի մասի՝ Վախտանգ Գորգասալի պատմության:

Թիրոյանի հրատարակած հայերեն բնագիրը Թարգմանել է Ֆրանսերեն Բրոսսեն՝ M. Brosset, Chronique arménienne (Additions et éclaircissements á l'Histoire de la Géorgie, St-Petersbourg, 1851): Իսկ առաջին գլուխները Թարգմանել է առանձին Պատկանյանը՝ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике (Журнал Мин. Нар. Просв., 1883, декабрь. стр. 193—274).

Ես օգտվել եմ ոչ միայն վերոհիշյալ Թարգմանություններից, այլև Մելիքսեթ-Բեկի աշխատությունից՝ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա. և Բ., Երևան, 1934—1936:

32. Բ Ա Ս Ի Ի

Բասիլին, որը, ըստ երևույթին, 13-րդ դարի հեղինակ է՝ գրել է «Թագուհիների Թագուհի Թամարայի վարքը»: Այս երկը երևան է հանել Զավախիշվիլին 1923 թվին Քարթլիս-ցխովրեբայի ձեռագրերից մեկում (տե՛ս Զավախիշվիլի Իվ., «Նոր հայտնաբերած Քարթ-

լիս-ցխովրեբան ու Թամար Թագուհու ցարդ անձանոթ պատմիչի երկասիրությունը», վրացերեն, Bulletin de l'Université de Tiflis III, 1923, էջ 186—216): Ռուսերեն Թարգմանությունը տպագրված է Պետական էրմիտաժի 1938 թվի ժողովածուում՝ В. Дондуа, «Басили, историк царицы Тамары», Памятники эпохи Рус-тавели, Ленинград, 1938, էջ 33—76: Մի փոքր հատված հայերեն Թարգմանությամբ հրատարակել է Մելիքսեթ-Բեկը (տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Բ., էջ 33—36):

33. ԱՆԱՆՈՒՆ 13-ՐԴ ԳԱՐԻ

13-րդ դարի Անանուն այս հեղինակը տվել է «Համառոտ տեղեկություններ վրաստանի պատմություն»-ից, որ սկսվում են Վրաց դարձից և հասնում մինչև 13-րդ դարի առաջին կեսը: Վրացերեն բնագիրը հրատարակել է Ե. Թաքայշվիլին («Վաղեմի վրաստան», II, Տիֆլիս, 1911—13): Մի փոքր հատված Թարգմանել է հայերեն Մելիքսեթ-Բեկը «Վրաց աղբյուրները», հատ. Բ, էջ 37—39):

34. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԼԱՇԱ-ԳՆՈՐԳԻԻ

Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից այս անհայտ հեղինակի երկը գտնվում է Քարթլիս-ցխովրեբայի Աննա Թագուհու ձեռագրում, որը պատկանում է Իվ. Զավախիշվիլու անձնական գրադարանին: Ժամանակագրական այս երկը բովանդակում է իր մեջ «Դեմետրի, Գեորգիի, Թամարի և Լաշա Գեորգիի պատմություն»-ը: Հրատարակված է Իվ. Զավախիշվիլու կողմից՝ Chronicon anonymum tempore regis Las'a—Georgii scriptum, edidit Joannes Djavachisvili, Monumenta Georgica, III, Historici, № 2, Տիֆլիս, 1927, էջ 1—23: Մի փոքր հատված լույս է տեսել հայերեն լեզվով Մելիքսեթ-Բեկի Թարգմանությամբ՝ «Վրաց աղբյուրներ», հատ. Բ., էջ 42—46:

35. ՓԱՐՍԱԳԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԵՑ

Փարսաղան Գորգիջանիձեն, որը, ըստ երևույթին, Գորեցի հայ էր՝ գրել է 17-րդ դարում վրացերեն լեզվով «Վրաստանի պատմություն»: Այս երկը դեռևս ամբողջությամբ հրատարակված չէ: Ես օգտվել եմ քաղվածքների հայերեն Թարգմանությունից, որ մեջ են բերված Մելիքսեթ-Բեկի աշխատության մեջ՝ «Վրաց աղբյուրներ», հատ. Բ., էջ 107—109:

«Քարթլիս-ցխովրեբա»-յի անանուն այս հեղինակների շորս շարունակությունների մեջ համառոտ կերպով հիշատակված են վրաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերը 13-րդ դարից մինչև 17-րդ դարը: Ես օգտվել եմ համառոտ քաղվածքներից, որ թարգմանել է հայերեն Մելիքսեթ-Բեկը՝ «Վրաց աղբյուրներ», հատ. Բ., էջ 131—144:

Ե. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

37. ՋՈՒՎԵՅՆԻ ԱՎԱՆԳԳԻՆ ԱՏԱՄԵԼԻՔ

Ալանդդին Ատամելիք Ջուվեյնին ծնվել է 1226 թվին Խորասանի Ջուվեյն գավառում և արդեն իր երիտասարդ հասակում ծառայություն մեջ է եղել մոնղոլների մոտ: 1259 թվին Հուլավու խանի կողմից նշանակվել է Բաղդադի, Իրաքի ու Խուժաստանի կառավարիչ և այդ պաշտոնը վարել է մինչև իր մահը 1283 թվի:

Սա ներկայացուցիչ է մոնղոլներին սպասարկող ներբողական պատմագրության և 1252/3—60 թվականներին գրել է Չինգիզ խանի ու նրա հաջորդների պատմությունը մինչև 1257 թվի: Այս երկի վերնագիրն է «Պատմություն աշխարհի նվաճողի» (Տարիխ-ի-Ջեհանգուշա): Ջուվեյնին գրի է առել իրենց մոնղոլների հաղորդած տեղեկությունները և օգտվել է նույնպես պաշտոնական փաստաթղթերից:

Ջուվեյնիի աշխատությունը հրատարակել է պարսիկ գիտնական Միրզա Մուհամմեդ Ղադվինին անգլիական արևելագետ Գիբբի հիշատակին նվիրված հրատարակությունների մատենաշարում (Gibb Memorial Series, vol. XVI, I—III, Leyden and London, 1912, 1916, 1937): Թարգմանված են միայն առանձին գլուխները: Ես օգտվել եմ միմիայն այն քաղվածքներից, որ մեջ են բերված Տիգենհաուզենի ժողովածուի մեջ (В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, Москва—Ленинград, 1941, էջ 20—24):

38. ՌԱՇԻԳԵԳԻՆ

Ռաշիգեգինը, որը ծագումով Ադրբեջանի հրեա էր, ծնվել է 1245 թվին: Նկղբում նա վարել է բժշկի պաշտոն, բայց սկսած 1298 թվից մինչև 1316 թվիը նա եղել է վեզիր և մոնղոլական պետության վարչապետ: 1317 թվին, Աբու-Սեյիդի ժամանակ, նա հեռացվել է պաշտոնից, մեղսակից է համարվել Ուլջեյտուի թունավորման և 1318 թվին ենթարկվել է մահապատժի:

Ռաշիգեգինի գլխավոր աշխատությունն է «Ժամանակագրությունների ժողովածու»-ն, որը նա սկսել էր գրել Ղազան խանի կարգադրությամբ 1300/1 թվին և վերջացրել Ուլջեյտուի ժամանակ 1310/11 թ.:

Այս ժողովածուն անզուգական մի փորձ էր ի մի հավաքելու բոլոր ժողովուրդների պատմության վերաբերող կարևոր տեղեկություններն աշխատակցությունը այդ ժողովածուների առանձին ներկայացուցիչների: Ռաշիգեգինը, ըստ երևույթին, եղել է այս հոյակապ գործի խմբագրողը և ղեկավարը:

«Ժամանակագրությունների ժողովածու»-ն բաղկացած է երկու մասից՝ մոնղոլների պատմությունից, որն ընդգրկում է իր մեջ, մասնավորապես, նաև Հուլավյանների պատմությունը մինչև Ղազան խանի (1295—1304) մահը, և ընդհանուր պատմությունից: Առաջին մասի աղբյուր են ծառայել, գլխավորապես, մոնղոլական ազնվականների բանավոր հիշողությունները և մասամբ նաև մոնղոլական «Ոսկյա Գիրքը» (Altan depter), որը պահվում էր խանական գանձատնում և որը մեր ձեռքը չի հասնի:

Ռաշիգեգինի այս մեծ աշխատության պարսկերեն բնագիրը և ռուսերեն թարգմանությունը շուտով լույս են տեսնելու Մոսկվայում՝ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակությամբ: Նախորդ հրատարակություններից կարևոր են հետևյալները՝

1. И. Н. Берзин, Сборник летописей. История Монголов, сочинение Рашид-Эддина. Введение и история Чингизхана, с русским переводом (Труды Восточного отделения Русского археол. общ., тт. V, VII, XIII и XV, СПб. 1858—1888).

2. Blochet E., Djami el Tévarikh, par Rachid-ed-Din, t. II, «Gibb Memorial Series», vol. XVIII, 2, 1911.

3. Quatmère E., Histoire des Mongols de la Parse, par Rachid-Eddin, Collection orientale, t. I, Paris, 1836 (ապագրված է և ֆրանսերեն թարգմանությունը):

4. Jahn Karl, Geschichte Gāzān Chān's, London, 1940 («Gibb Memorial Series», N. S. XIV): Քաղվածքներ ռուսերեն թարգմանությամբ լույս են տեսել Տիգենհաուզենի ժողովածուի մեջ՝ Сборник материалов. II, 29—79.¹

¹ Նորերս լույս է տեսել Ռաշիգեգինի «Ժամանակագրությունների ժողովածուի» երրորդ հատորը ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Рашид ад-дин, Сборник летописей, т. III, перевод Арендса, М.—Л., 1946.

Վասսաֆը, ևս, ինչպես Ջուվեյնին ու Ռաշիդեդդինը, Հուլավյան տոհմի խաների պալատական պատմագիրներից է: Նրան աղբյուր են ծառայել Ջուվեյնի ու Ռաշիդեդդինի երկերը, բայց օգտվել է, բացի այդ, նաև բանավոր ավանդություններից և ականատեսների տված տեղեկություններից:

Վասսաֆի պատմությունը լրիվ տպագրված է (վիմատիպ) Բոմբեյում 1853 թվին: Առաջին մասը հրատարակել ու թարգմանել է գերմաներեն Համմեր-Պորգշտալլը՝ „Geschichte Wassaf's persisch herausgegeben und deutsch übersetzt von Hammer-Purgstall“, Wien, 1856:

Քաղվածքներ ուսներեն թարգմանությունը լույս են տեսել Տիգենհաուզենի ժողովածուում՝ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, II, էջ 80—90:

40. ՀԱՄԳԱՎԱԼԱԶ ՂԱԳՎԻՆ

Համգավալազ Ղազվինին ծնվել է 1281/2 թվին: Նա ծանոթ էր Ռաշիդեդդինին և վերջինիս կողմից նշանակված էր ֆինանսների կառավարիչ Ղազվին քաղաքի և հարևան շրջանների: Մա գրել է ընդհանուր պատմություն, որի վերնագիրն է „Tarich-i Guzida“ («Ընտիր պատմություն») և որը պարունակում է իր մեջ, մասնավորապես, և մոնղոլների պատմությունը մինչև 1329 թիվը:

Հետագայում Ղազվինին գրել է 1334—1344 թթ. ժամանակաշրջանի պատմությունը, իսկ նրա որդին Ջեյնեդդինը կազմել է նաև շարունակությունը, որն ընդգրկում է հյուսիս-արևմտյան Իրանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի նկարագրությունը, սկսած 1341 թվից մինչև 1392 թիվը:

Բացի իր պատմությունից Ղազվինին գրել է նույնպես պատմական-աշխարհագրական մի երկ, որի վերնագիրն է Muzhat-al qulub («Սրտերի վայելք») և որի մեջ նա մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում, ի միջի այլոց, առևտրական ձանապարհների, ինչպես և Պարսկաստանի և Անգրկովկասի քաղաքների ու առանձին շրջանների հարկերի մասին, մոնղոլների ու սելջուկների ժամանակ:

Կարևոր ամբողջական հրատարակություններն են՝ I. Tarich-i Guzida...of Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini...reproduced in facsimile...with an introduction by Edward G. Browne, Leyden—London, 1910—1913 („Gibb Memorial Series“, vol. XIV, I,

Engl. translation, vol. XIV, 2); 2. Nuzhat-al-qulub, ed. by G. Le Strange, „Gibb Memorial Series“, vol. XXIII, I pers. text, vol. XXIII, 2, Engl. translation: Մի շարք քաղվածքներ ուսներեն թարգմանությունը լույս են տեսել Տիգենհաուզենի ժողովածուի երկրորդ հատորի մեջ՝ Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, II, էջ 91—98: Ես օգտվել եմ միայն այս քաղվածքներից:

41. ԱՆԱՆՈՒՆ ԸՆԴԻՆԱԿ 14-րդ դար

14-րդ դարի Անանուն մի հեղինակ գրել է ընդհանուր պատմություն, որը սկսվում է աշխարհի ստեղծումից և հասնում մինչև Ջեյլաիրյան շեյխ Ուվեյսը (1356—1374), որին այդ աշխատությունը նվիրված է: Պարսկերեն բնագիրը դեռևս հրատարակված չէ: Ես օգտվել եմ Տիգենհաուզենի ժողովածուի մեջ տպագրված քաղվածքներից՝ Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 99—103:

42. ՆԵՂԱՄԵԳԻՆ ՇԱՄԻ

Նիզամեդդին Շամին ծնվել է Թավրիզի արվարձան Շամում և 1392/3 թվին ապրում էր Բաղդադում: Այս քաղաքի գրավումից հետո՝ Լանկիթամուրը հանձնարարել էր նրան գրել իր արշավանքների ու աշխարհակալության պատմությունը: Ըստ այդ հանձնարարության նա գրել է իր հայտնի Zafarnāma («Հաղթությունների գեղարվեստ») աշխատությունը, որը առաջին ընդարձակ նկարագրությունն է Լանկիթամուրի ժամանակաշրջանի պատմության:

Նիզամեդդինի այս երկի պարսկերեն բնագիրը ամբողջությամբ լույս է տեսել 1937 թվին՝ Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizāmmuddīn Samī...Edition critique par Felix Tauer, Tome I. Texte persan du Zafarnāma, Praha, 1937 (Monographie Archivu orientálnáho, vol. V): Ես օգտվել եմ Նիզամեդդինի պատմության ուսներեն քաղվածքներից, որոնք մեջ են բերված Տիգենհաուզենի ժողովածուի մեջ՝ Тизенгаузен, Сборник материалов, II, էջ 105—125:

43. ՇԵՐԵՆԵԳԻՆ ԵՋԻԲ

Պալատական գովերգող պատմագիրներ ունեցել են, ինչպես տեսանք, ոչ միայն իլխանները, այլև Լանկիթամուրը և նրա հաջորդները: Նման պատմագիրներից է, բացի Նիզամեդդինից, նաև Շերեֆեդդին Ալի Եզգին: Սա ծնվել է Ֆարսիստանի եզր քաղա-

քում և 15-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերում գրել է նույնպես «Հաղթությունների գիրք» (Zafarnāma) Շահախի որդի Իբրահիմ սուլթանի հանձնարարությամբ: Շերեֆեղզինը պատկանում է այն պատմագիրների շարքին, որոնք վայելում էին Շահախի ու նրա բնականիքի հովանավորությունը: 1419—1427/8 թվերին Իբրահիմ սուլթանը Շերեֆեղզինի հետ կազմել են Zafarnāma-ի² ներածությունը: «Հաղթությունների գիրք»-ը (առանց ներածության) հրատարակված է Կալիուտայում 1885—1888 թվերին: Բարգմանված է ֆրանսերեն, անգլերեն և իտալերեն: Ես օգտվել եմ ուսերեն քաղվածքներից, որ լույս են տեսել Տիդենհաուզենի ժողովածուի մեջ՝ Сборник материалов, II, 144—189.

44. ԱՐԳ-ԱՐ-ՐԱԶԱՂ ԱՍԽԱՐԳԱՆՈՒ

Քեմալեղզին Աբգարրազաղ Սամարղանդին ծնվել է Հերատում 1413 թվին և մեռել 1482 թվին: Սա ևս պալատական պատմագիր է Շահախի ու Աբու-Սեյիդի (1452—1469) ժամանակաշրջանի և սրանց մոտ վարել է բարձր պաշտոններ ու եղել զիպլոմատիկական գործակալ ու դեսպան Հնդկաստանում ու այլ երկրներում: Աբգարրազաղի պատմական երկը, որ բաժանված է երկու մասի, շարունակություն է Ռաշիդեղզինի պատմության և բովանդակում է իր մեջ պատմական անցքերի նկարագրությունը՝ 1304 թվից սկսած մինչև 1471 թվականը: Նա իր աշխատությունը սկսել է գրել 1467 թվին և վերջացրել է մի քանի տարուց հետո: Աբգարրազաղի պատմության վերջին մասը, որը նա գրել է ինքը իբրև ժամանակակից ու ականատես՝ ամենակարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկն է կանկթամուրի հաջորդների պատմության:

Այս կարևոր երկի պարսկերեն բնագիրը դեռևս ամբողջությամբ չէ հրատարակված: Տպագրված են պարսկերեն լեզվով միայն քաղվածքներ, նմանապես և բազմաթիվ քաղվածքներ ֆրանսերեն, անգլերեն ու հոլանդերեն թարգմանությամբ: Ես օգտվել եմ ուսերեն քաղվածքներից, որ լույս են տեսել Տիդենհաուզենի ժողովածուի մեջ՝ Сборник материалов, II, էջ 190.—201:

45. ՇԵՐԵՖ ԿԱՄ ՇԵՐԵՖ-ԽԱՆ

Շերեֆ կամ Շերեֆ-խան պատմիչը ծնվել է 1542 թվին և մտավորապես 1597 թվին գրել է բուրգերի պատմությունը, որի՝ վերնագիրն է «Շերեֆնամա»: Այս պատմության պարսկերեն բնագիրը հրատարակել է Ս.-Պետերբուրգում Վելյամինով-Չերնովը (2 հատ.,

1860—1862), իսկ Շարմտան թարգմանել է ֆրանսերեն՝ Charmoy Fr. Bern., Chèref-Nāmeb ou fastes de la nation Kourde, par Chèref-ou'ddīne, prince de Bidlīs, dans l'Jiālèt d'Arzeroūme. Traduits du persan et commentés par... 2 tomes, St. Pétersbourg, 1868—1875:

2. ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

46. ՆԵՇՐԻ ԲՐՈՒՍԱՅԻ

Նեշրի Մուհամմեդ Բրուսային 15-րդ դարի վերջերում գրել է ժամանակագրական մի երկ, որի վերնագիրն է «Աշխարհի հայելի»: Այս ժամանակագրությունը սկսվում է աշխարհի ստեղծումից և հասնում մինչև 1485 թիվը: Նեշրին իր երկի մեջ տալիս է տեղեկություններ օսմանցի թուրքերի ծագման և Օսմանյան պետության սկզբնավորության մասին:

Քաղվածքներ Նեշրիի երկից հրատարակել և թարգմանել է Ղլերմաներեն Թ. Նեոլդեքեն՝ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft հանդեսում (հատ. XIII և XV, Leipzig, 1859 և 1861):

Է. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԳՆԵՐ

47. ՌՈՒԲՐՈՒԲ ՌԻՎՅԱՄ

Ռիվյամ Ռուբրուբը, որը ծնվել էր Ֆլանդրիայի Ռուբրուբ դյուղում (Ս.-Օմեր քաղաքի մոտ), ֆրանչիսկյան միաբանության կրոնավոր էր: 1253 թվին Ֆրանսիայի Լուզովիկոս Թ թագավորը նրան ուղարկեց հատուկ հանձնարարությամբ Մանգու խանի մոտ: 1253 թվի մայիս ամսին Ռուբրուբը մեկնեց Կոստանդնուպոլսից և այժմյան հարավային Ռուսաստանի վրայով ճանապարհվեց դեպի Մոնղոլիա և հասավ Ղարաղորում 1253 թվի գեկտեմբերի 27-ին: Մանգու խանի մոտ նա մնաց Ղարաղորումում մինչև 1254 թվի հունիսի 10-ը և ապա վերադարձավ Սարայ ու այնտեղից Դերբենդի վրայով եկավ Նախիջևան և այստեղից էրզրումի ու Երզնկայի վրայով դնաց Կիլիկիա, Կիպրոս և Անտիոք (1255 թվի օգոստոսին):

Ռուբրուբը իր Ուղեգրության մեջ ուշադրաբար տեղեկություններ է տալիս Արևելքի ու Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին և կարեվորագույն աղբյուր է այս ժամանակաշրջանի պատմության: Այս երկասիրությունը հրատարակված է շատ անգամ և թարգմանված է անգլերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

Ես օգտվել եմ ուսերեն թարգմանությունից և Հայաստանի վերաբերյալ մասերի հայերեն թարգմանված քաղվածքներից.
1. Малеев А., История монголов Иоанна де Плано Карпини и путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука, С.-Петербург, 1911. 2. Ուղեգրություններ, հատ. Ա., Երևան, 1932, էջ 1—35:

48. ՄԱՐԿՈ ՊՈԼՈ

Վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որը ծնվել է տասներեքերորդ դարի կեսերին և մեռել է 1324/5 թվին, առաջին եվրոպացին է, որ իր հայրենակիցներին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել Հեռավոր Արևելքի մասին: Մարկո Պոլոյի հայրը Նիկոլա Պոլոն և հորեղբայրը՝ Մաֆեո Պոլոն վենետիկցի վաճառականներ էին Կոստանդնուպոլսում և մեծ առևտուր ունեին արևելյան երկրներում: Սրանք մինչևիսկ եղել էին Չինաստանում մեծ խան խուբիլայի մոտ, որը նրանց հանձնարարություն էր տվել բանակցելու պապի հետ և խնդրել, որ վերջինս ուղարկե իրեն մոտ միսիոներներ:

1271 թվին Նիկոլա և Մաֆեո Պոլոները երկրորդ անգամ եկան Չինաստան, վերցնելով իրենց հետ պատանի Մարկո Պոլոյին, որը շուտով տիրապետեց այստեղ մոնղոլական լեզվին և, ձեռք բերելով խուբիլայի վստահությունը՝ դառավ արքունի պաշտոնյա: Երիտասարդ Մարկոն ուղարկվում էր հաճախ որոշ հանձնարարություններով պետության զանազան շրջանները, ուստի և նա կարողացավ մոտ ծանոթանալ Հեռավոր Արևելքի երկրներին: Թույլտվություն ստանալով խուբիլայից ուղևորվելու Արևմուտք՝ երեք Պոլոները վերադարձան Վենետիկ միայն 1295 թվին մոտ 25 տարվա բացակայությունից հետո:

1298 թվին Մարկո Պոլոն, մասնակից լինելով իբրև սպա ծովային կռիվներին Ջենովացիների դեմ՝ դերի ընկավ սրանց ձեռքը, բայց շուտով ազատվեց: Նրա գերության ժամանակ Ջենովայում, 1298—9 թվերին, գրի է առնված հին ֆրանսերեն լեզվով սրա ճանապարհորդության նկարագրությունը, որը կարևորագույն աղբյուր է Արևելքի պատմության ու աշխարհագրության:

Մարկո Պոլոյի ուղեգրությունը թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով 15-րդ դարից սկսած: Ուղեգրության Հայաստանին վերաբերող մասերը լույս են տեսել հայերեն թարգմանությամբ 1932 թվին Ուղեգրություններ, հատ. Ա., Երևան, 1932, էջ 36—64:

Բացի այս երկից, օգտվել եմ նաև Մինակի ուսերեն թարգմանությունից՝ Миннаев И. П., Путешествие Марко Поло, перевод старо-французского текста, изд. Русск. Геогр. Общества, под редакцией В. В. Бартольда, Записки Русск. Геогр. Общ. по отд. этногр., т. XXVI, СПб., 1902.

49. Կ Լ Ա Վ Ի Ե Ո

Ռույ Գոնզալես դե Կլավիխոն Կաստիլիայի ազնվականներից է և ծնվել է Մադրիդում: 1403 թվին Կաստիլիայի Հենրիխ Գ թագավորը ուղարկեց Կլավիխոյին երկու այլ զեսպանների հետ Լանկեթամուրի մոտ և սրանք, մեկնելով մայիսի 21-ին Կադիքսից՝ 1404 թվի սեպտեմբերի 8-ին ժամանեցին Սամարղանդ: Այս զեսպանության նպատակն էր ծանոթանալ քաղաքական անցուղարձին Արևելքում և հաստատել օսմանցիներին ջախջախող աշխարհակալի հետ սերտ հարաբերություններ:

Մոտ երեք տարի տևող այս ճանապարհորդության ժամանակ Կլավիխոն մանրամասն գրի էր առել այն ամենը, ինչ որ տեսել ու լսել էր՝ իր կարևոր ու հետաքրքիր օրագրում: Առաջին անգամ տպագրված է այս օրագիրը 1582 թվին Սևիլիայում: Լույս են տեսել թարգմանություններ զանազան լեզուներով: Սպաներեն բնագիրը 1881 թվին վերահրատարակել և թարգմանել է ուսերեն Ի. Արեզնևսկին՝ И. И. Срезневский, Рюн Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., подлинный текст с переводом и примечаниями (Сборник Отделения русск. яз. и словесности Академии наук, т. XXVIII, № 1, СПб., 1881):

50. ԿԱՏԱՐԻՆՈ ՋԵՆՈ

Կատարինո Ջենոն Վենետիկի բարձր ազնվական դասից էր և 1471 թվին Վենետիկի հանրապետության կողմից ուղարկված էր իբրև զեսպան Աղ-Ղոյունլունների առաջնորդ Ուլուն Հասանի մոտ: Իբրև զեսպան Աղ-Ղոյունլունների կառույցներին կայսեր Վիտենտա թոռի հետ, ուստի և մոտ բարեկամ էր Ուլուն Հասանի Գեսպինա կնոջ: 1474 թվին նա վերադարձավ Թավրիզից Վենետիկ և ներկայացրեց ծերակույտին իր զեկուցագիրը: Սրա ուղեգրությունը կազմել է Ռամուզիոն Վենետիկի կառավարությանը նրա ուղարկած նամակներից (Ramusio, Secondo volume delle navigazioni e viaggi, Venezia, 1550—1559): Անգլերեն թարգմանությունը

հրատարակել է անգլիական Hakluyt ընկերությունը 1873 թվին «Travels of Venetians in Persia» ժողովածուի մեջ: Ես օգտվել եմ հայերեն թարգմանված քաղվածքներից, որ լույս են տեսել Երևանում (տե՛ս Ուղեգրություններ, հատ. Ա., էջ 153—174):

51. Բ Ա Ր Բ Ա Ր Ո

Զոդեֆա Բարբարոն, ինչպես և Կատարինո Զենոն, վենետիկի բարձր ազնվական դասից էր և միաժամանակ խոշոր առևտրական: Նա ապրել է երկար ժամանակ Տանա-Աղովում, որը նրա ժամանակ վենետիկի մեծ առևտրի գլխավոր բազաններից մեկն էր Սև-ծովյան մարզում: Այստեղից կատարել է նա հեռավոր ճանապարհորդություններ առևտրական նպատակներով: Լինելով Ուզուն Հասանի դաշնակիցը՝ վենետիկը նրան ևս ուղարկել էր 1471 թվին իր-րև դեսպան վերջինիս մոտ: Պարսկաստանից Բարբարոն վերադարձել է վենետիկ 1479 թվին: Սրա ուղեգրությունը հրատարակված է շատ անգամ և թարգմանված է դանազան լեզուներով: Ես օգտվել եմ հայերեն թարգմանված քաղվածքներից, որ լույս են տեսել Երևանում (Ուղեգրություններ, հատ. Ա., էջ 175—214):

52. Կ Ո Ն Տ Ա Ր Ի Ն Ի

Ամբրոսիո Կոնտարինին դիպլոմատ էր, վենետիկի բարձր ազնվական դասից և խոշոր առևտրական էր: Բարբարոնից մի փոքր հետո, 1473 թվին, սա ևս վենետիկի ծերակույտի կողմից ընտրվեց Պարսկաստանի դեսպան և ուղարկվեց Ուզուն Հասանի ամբոսանիստ կենտրոնը: Նա Թավրիզ ժամանեց 1474 թվի օգոստոսի 4-ին, մնաց Պարսկաստանում ավելի քան մեկ տարի և վերադարձավ Աստրախանի, Մոսկվայի ու Լեհաստանի վրայով հայրենիք 1476/7 թվերին:

Կոնտարինիի ուղեգրությունը հրատարակված է մի քանի անգամ և թարգմանված է դանազան լեզուներով: Ես օգտվել եմ մի-միայն այն քաղվածքներից, որոնք հայերեն թարգմանություններ լույս են տեսել Երևանում (տե՛ս Ուղեգրություններ, հատ. Ա., էջ 215—254):

53. Ա Ն Զ Ի Ո Լ Ե Լ Լ Ո

Անջիուլելոն, որը վենետիկցի էր, պալատական ստրուկն էր սուլթան Մուհամմեդ Բ-ի որդի Մուստաֆայի (+ 1474) և անպանակ իրեն Մուհամմեդ Բ-ի ու վերջինիս հաջորդների: Անջիուլելոն

ականատես էր Դերջանի դաշտում տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտին, ուր 1473 թվին պարտության էր մատնվել Ուզուն Հասանը: 16-րդ դարի առաջին կեսում նա, վերադառնալով հայրենիք՝ խմբագրել է իր հուշերը Ուզուն Հասանի ու սրա ժամանակաշրջանի պատմական անցքերի մասին: Անջիուլելոյի երկը տպագրված է Ռամուզիոյի վերոհիշյալ հրատարակության մեջ՝ Secondo volume delle navigationi e viaggi, Venezia, 1550—1559: Ես օգտվել եմ հայերեն թարգմանված քաղվածքներից (Ուղեգրություններ, հատ. Ա., էջ 255—288):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

- Ալիշան Ղևոնդ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:
- Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX-e siècle, traduite du géorgien, ...6 livraisons, St.-Petersbourg, 1849—1858.
- Gelzer H., Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, Zweite Auflage, München. 1897, էջ 911—1067.
- (Նույնը թարգմանված է հայերեն՝ Գեղեցիկ Զ., «Համառոտություն բյուզանդական կայսրների պատմության», գերմաներենից թարգմանեց Մեսրոպ վարդ-Տեր-Մովսեսյան, Վաղարշապատ, 1901):
- Lebeau, Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition, revue entièrement corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin, et continuée par M. Brosset, 21 vol., Paris, 1824—1836.
- Hertzberg G. F., Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts, Berlin, 1883 (in der von Oncken herausgegebenen allgemeinen Geschichte in Einzeldarstellungen, II, 7, Teil).
- Horn Paul, Geschichte Irans in islamitischer Zeit (Grundriss der Iranschen Philologie, II Band, 5 Lief, Strassburg, 1903, էջ 551—604).
- Malcolm J., Geschichte Persiens. Aus dem Englischen von. Dr. G. W. Becker, erster und zweiter Band, Leipzig, 1830.
- Mapp H. Я., Кавказский культурный мир и Армения, Петроград. 1915. Մեխիսթր-Քեկ Է., Վրաց ազգայինը Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա., Երևան, 1934 և հատոր Բ., Երևան, 1936:
- Мюллер А., История ислама, перевод с немецкого под ред. Н. А. Мелникова, том III, СПб. 1896.
- Morgan Jacques, Histoire du peuple arménien, depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu' à nos jours, Nancy-Paris-Strasbourg, 1919.
- Շահնազարյանց Կարապետ վարդ., «Մրագիր պատմություն Հայաստան աշխարհին և տեսություն Հին Հայաստանի...», Տփղիս, 1863:
- Չամչյանց Միգայել վարդ., «Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784», հատոր Բ, Վենետիկ, 1785 և հատոր Գ, Վենետիկ, 1786:

Պալասանյան Ստեփ., Պատմություն Հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը, Կրկ-տպագր., Թիֆլիս, 1895.

Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, depuis les origines des arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi (l'an 1393). Paris, 1900.

Բ. ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

- Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
- Նույնի, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:
- Նույնի, Սիսական, Վենետիկ, 1893:
- Նույնի, Տեղադիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:
- Անաոյան, Հաշերեն արմատական բառարան, Երևան, 1926—1935:
- Բարխուդարյանց Մակար Էպ., Արցախ, Բագու, 1895:
- Նույնի, Պատմություն Աղվանից, հատ. Ա., Վաղարշապատ, 1902.
- Бартольд В. В., Историко-географический обзор Ирана, С.-Петербург, 1903.
- Նույնի, История изучения Востока в Европе и в России, С.-Петербург, 1911.
- Նույնի, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925.
- Бердзенишвили Н., Очерки из истории феодальных отношений в Грузии (XI—XVI вв.), Тбилиси, 1938.
- Dulaurier Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.
- Лен-Пуль Стэнли, Мусульманские династии, хронологические и генеалогические таблицы. Перевод В. Бартольда, С.-Петербург, 1899.
- Կարապետ Կոյսեկոպու, Նյութեր հայ մեկնությունների մասին, Բ. սրակ. Դոփ-յանը և Մեխիթ-Շահնազարյանը, Ս.—էջմիածին, 1914:
- Կասանյանց Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբ., 1913.
- Krumbacher K., Geschichte der byzantinischen Litteratur, zw. Aufl., München, 1897.
- Հովսեփյան Գարեգին արքեպ., Խաղրակյանը կամ Պոռոյանը Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928:
- Մանանդյան Զ. և Անաոյան Զ., Հայոց նոր վկաները, գիտական հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903.
- Մանանդյան Զ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934:
- Նույնի, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936:
- Mapp H. Я., Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М., 1934.
- Minorsky V., Hudūd al'Alam, „The regions of the World“. a Persian Geography, London, 1937.
- Saint-Martin M. J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I—II, Paris, 1818—1819.
- Тузенгаузен В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.—Л., 1941.

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ա.—Գ

Ա. Հայաստանի քաղաքական կացությունը սելջուկյան արշավանքներից առաջ:—
Բ. Սելջուկյան բուրքերի արշավանքները և հարավային ու արևմտյան Հայաստանի շրջանների ավերումը:— Գ. Ալփասլանի ու Մելիֆշանի նոր արշավանքները և Բյուզանդիայի վտարումը Փոփր Ասիայից:— Գ. Հայաստանը Սելջուկյան շախարհակալության անկման ժամանակ:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Արիստակես Լաստիվերտցի, Մատթեոս Ուոհայեցի. Սամուել Անեցի. Վարդան վարդապետ. Մխիթար Այրիվանեցի. Ստեփանոս Օրբելյան (պատմություն և ժամանակագրություն). Հայոց նոր վիպաները. Կեղրհնոս. Միքայել Ասորի. Նահյա Անտիոքացի. Քարթլիս-ցխովրեբա.— (տե՛ս վերև ՁՆ Ձ 1, 2, 4, 5, 9, 10, 16, 19, 24, 26 և 31):

Ատտալիասես Միխայել, Պատմություն (1034—1079) Corpus scriptorum historiae byzantinae, recogn. L. Bekker, Bonnæ, 1853.

Թովմա Արծրունի, «Պատմություն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917.

Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-Камилъ, Баку, 1940.

Georgii Monachi, Dicti Hamartoli, Chronicon, ed. Edouard de Muralt, Petrop., 1859.

Կոստանյանց Կ., Գրիգոր Մաղիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910.

«Ջուանշլրի պատմի Համասոտ պատմություն վրաց», Վենետիկ, 1884.

«Ստեփանոսի Տարօնցույ Ասողկան, Պատմություն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալինյան Հ. Ն., «Գաւազանադիրը կաթողիկոսաց Աղթամարայ», Վիեննա, 1920, Ազգ. մատենադ. Ձ2:

Akulian A., Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XI. Jahrhundert, Grüningen, 1912.

Anastasievic D. N., Die Zahl der Araberzüge des Tzimiskes, Byz. Zeit. Bd. XXX, Berlin 1929/30, էջ 400—405.

Gelzer H., Ausgewählte kleine Schriften, Leipzig, 1907.

Грен А., Династия Багратидов в Армении, Журн. Мин. Нар. Просв., 1893, ноябрь, էջ 52—139:

Երզնկյան Գ. Բ., Կայան բերդ և Կայենոյ ձոր, Ազգ. Հանդ. 1898, № 1, էջ 316—328:

Կեկելիան Կ., Երկու եփմիոս վրաց հին գրականության մեջ (վրացերեն), «Չվենի մեցնիբերբա», № 2—3, 1923.

Крымский А., История Персии, ее литературы и дервинской теософии, т. I, № 2, М., 1914.

Մանանդյան Հ., Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում, Երևան 1940:

Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Նույնի, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928.

Minorsky V., La domination des Dailamites. Publications de la Société des études iraniennes, № 3, Paris, 1932.

Пахомов Е. А., Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X—XI вв., Сборник памяти акад. Н. Я. Марра, М.—Л., 1938, էջ 416—428:

Джавахишвили Н. А., История грузинского народа, II, перевод М. Хуца (на правах рукописи).

Розен В. Р., Император Василий Болгаробойца, СПб., 1883. (Записки Ак. наук, прилож. к т. XLIV, № 1, 1883).

Finlay George, A History of Greece, Oxford, 1877.

Տաշյան Հ., «Յուցակ ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», Վիեննա, 1895:

Орбелу Н., Надписи Мармашена, Петроград, 1914.

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ե.—Թ

Ե. Վրաստանի հզորացումը և նրա տիրապետության ծավալումը մինչև Անի:—
Զ. Վրաստանի հզորացումը Գեորգի Գ-ի ժամանակ:— Է. Հայաստանի վերականգնումը Զաֆարյանների իշխանության ներքո:— Ը. Հայկական իշխանությունները վերանվանված Հայաստանում:— Թ. Հայաստանի ներքին կացությունը Զաֆարյանների տիրապետության ժամանակ:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Մատթեոս Ուոհայեցի. Մխիթար Գոշ. Սամուել Անեցի. Վարդան վարդապետ. Կիրակոս Գանձակեցի. Մխիթար Այրիվանեցի. Ստեփանոս Օրբելյան. Հայոց նոր վիպաները. Միքայել Ասորի. Արուլֆարաջ. Իրն ալ-Ասիր. Քարթլիս ցխովրեբա, Բավիլի, Համդալլահ Դադվինի, Շերեֆ-խան. (տե՛ս վերև ՁՆ Ձ 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 16, 24, 25, 27, 31, 32, 40, 45):

«Ջարարիայի սարկապի պատմագրություն», Վաղարշապատ, 1870:

«Ջվանշլրի պատմի, Համասոտ պատմություն վրաց», Վենետիկ, 1884:

«Ստեփանոսի Տարօնցույ Ասողկան, Պատմություն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885:

- Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Гюзалян Л. Т., Персидская надпись Кей-султана Шеддади в Ани. «Академия Наук СССР академику Н. Я. Марру», М.—Л., т. 2 629—641:
- Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, часть II, от разложения сельджукского царства до монголов, 3-е изд. М., 1912.
- Նույնի, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки. Сборник «Памяти академика Н. Я. Марра», М.—Л., 1938.
- Նույնի, Страница по истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Сборник статей Академии наук, посвященный С. Ф. Ольденбургу, Л., 1934.
- Овсеян Г., Потомство Тарсанча Орбеляна и Мина-Хатуны, «Христианский Восток», т. II, вып. II, стр. 216—252, СПб, 1913.
- Հովսեփյան Գ., Ձագավանից ժողովը, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913:
- Մանանդյան Հ., Հայաստանի արքունի հարկերը մարդկանության շրջանում, Երևան, 1926 (Արտատպ. գիտություն և արվեստի Տեղեկագրի № 1-ից):
- Նույնի, Նյութեր հին Հայաստանի անտեսական կյանքի պատմության, II. Երևան, 1928 (Արտատպություն պետհամալսարանի գիտական Տեղեկագրի № 4-ից):
- Նույնի, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань, 1930.
- Նույնի, Հայաստանի բաղաճները 10—11-րդ դարերում, Երևան, 1940.
- Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.
- Marr N. Я. Новые материалы по армянской эпиграфике. СПб., 1893 (Отдельн. оттиск из «Зап. Вост., Отд. Рус. Арх. Общ.», т. VIII).
- Նույնի, Надпись Епифания католикоса Грузии, СПб., 1910.
- Մովսեսյան Հ., Ղեկնղ, «Լոռի և Բագրատունի տան Կորիկևան ցեղի պատմությունը», Վրեննա, 1923. Ազգ. մատ. Ղե:
- Շաննազարյան Ալ., Ձարթեան երկայնարարով տոհմի ծագումը, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 66—83:
- Пахомов Е. А., О монете Корикэ Куропалата, Известия Кавказского Историко-археол. института, т. III, Тифлис, 1925.
- Ձալալյանց Ս. Վ., «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տիբիս, 1842:
- Джавахишвили И. А. История грузинского народа, II, перевод М. Хубуа (на правах рукописи).
- Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հատ. Ա., Երևան, 1939:
- Օրբելի Н. Надписи Мармашена, Петроград, 1914.
- Օրբելի Հ., «Անուշ աներակները», Թարգմ. Հուսիկ արքեպիսկ., Վաղարշապատ, 1911:

Ժ. Մոնղոլական առաջապան բանակի և Ջալալեղիների արշավանքները:— ԺԱ. Չարմաղանի արշավանքը և Հայաստանի ու Վրաստանի նվաճումը:— ԺԲ. Բաշու նոյնի, և Կարինի, Խլարի և Փոֆր Ասիայի նվաճումը:— ԺԳ. Հուլավուն և ճրա արշավանքները

ԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐ

Մխիթար Գոշ, Սամուել Անեցի (շարուն.) Վարդան վարդապետ.— Կիրակոս Գանձակեցի.— Մաղարիա արեղա.— Սմբատ սպարապետ.— Մխիթար Այրիվանեցի.— Ստեփանոս Օրբելյան.— Հեթում պատմիչ.— «Անանուն ժամանակագրություն».— Հովհաննես Գարեղի.— Հայոց նոր վկաները.— Միքայել Ասորի (շարուն.)— Արուֆարաջ.— Իրն ալ-Ասիր.— Քարթլիս-ցխովրերա.— Ջուլեյնի.— Ռաշիդեղի.— Վասսաֆ.— Համադավաճ Ղազվինի.— Ռուրուբ.— Մարկո Պոլո.— (տե՛ս վերև ԱՆ 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 24, 25, 27, 31, 37, 38, 39, 40, 47, 48):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Altunian G., Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII, Jahrhundert, Berlin, 1911. (Հայերենը՝ Ալթունյան Գ., Մոնղոլները և նրանց արշավանքները ԺԳ դարում, Վաղարշապատ, 1913):
- Brosset M., Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, XIII-^e s traduite de l'arménien (Mém. VII Ser. T. XIII, № 5. 1869).
- Греков Г. и Якубовский А., Золотая Орда, Л., 1937.
- Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III. №№ 1—2. От эпохи монголов Джингиз-хана до водворения Сефевидов в Иране... М., 1914—1917.
- Насонов А. Н., Монголы и Русь (история татарской политики на Руси), М.—Л., 1940.
- D'Ohsson, Histoire des Mongols depuis Tchhingiskhan jusqu'à Timour-Beg ou Tamerlan. La Haye et Amsterdam, I—IV. vol., 1834—1835.
- Պաղկանով Կ., История монголов по армянским источникам, вып. I, извлечения из трудов Вардана, Стефана Орбеляна и констабля Сембата, СПб., 1874.
- Նույնի, История монголов по армянским источникам, вып. II. извлечения из истории Киракоса, СПб., 1874.
- Նույնի, История монголов инока Магакии. СПб., 1871.
- Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по специально-экономической истории Восточного Закавказья, Известия Академии наук СССР, 1937.
- Плано Карпини, История монголов, перевод А. Маленна, СПб., 1911.

Владимирцов Б. Я., Общественный строй монголов (монгольский коневой феодализм), Л., 1934.

Quatremère E., Histoire des Mongols de la Perse par Rachid-Eddin, Collection orientale, t. I, Paris, 1836.

ԳԼՈՒԽ ԺԴ—ԺԸ

ԺԴ. Հայաստանի քաղաքական վիճակը մանդոլական տիրապետության ժամանակ:— ԺԵ. Հայաստանի առևտուրը և քաղաքները իլլանների ժամանակ:— ԺԶ. Հայաստանի տնտեսական ծանր դրությունը և ժողովրդի աղքատացումը:— ԺԷ. Արաղա խանը և նրա հաջորդները մինչև Ղազան խանը:— ԺԸ. Իլլանության անկումը և Հայաստանի տնտեսական քայքայումը:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Սամուել Անեցի (շարուն.). Վարդան վարդապետ. Կիրակոս Գանձակեցի. Մադարիա արևդա. Սմբատ սպարապետ. Մխիթար Այրիվանեցի. Ստեփանոս Ծրբելյան. Հեթում պատմիչ. «Անանուն ժամանակագրություն». Հովհաննես Գարդեթի. Հայոց նոր վիճակը. Յրիկ. Միքայել Պանարետոս. Աբուլֆարաջ. Աբուլֆեղա. Փարսիս-ցխովրեբա. Ռաշիդեդդին. Համզալլահ Ղազվինի. Ռուբրուք. Մարկո Պոլո. (տե՛ս վերև ՁՁ 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 23, 25, 28, 31, 38, 40, 47, 48):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Altunian G., Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert, Berlin, 1911.

Бартольд В., Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, СПб., 1911.

Brosset M., Histoire de la Géorgie... Dernière livraison. Introduction et Tables des matières, St.-Petersbourg, 1858.

Նույնի, Les ruines d'Ani, capitale d'Arménie sous les rois Bagratides, 2 parties, St.-Petersbourg, 1860—1861.

Якубовский А., Восстание Тараби в 1238 г. «Труды Института востоковедения», т. XVII.

Լալայան Ե. Գողթն, «Աղզադրական հանդես», XII դիրք, Թիֆլիս, 1905.

Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии. т. III, №№ 1—2. От эпохи монголов Джингизхана до водворения Сефевидов в Иране, М., 1914—1917.

Ուղեգրություններ, հատ. Ա., Երևան, 1932:

Heyd W., Histoire du commerce du Levant, I—II, Leipzig, 1923.

Հովսեփյան Գ., Ձաղափանից ժողովը, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913:

Մանանդյան Հ., Կշիռները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930:

Նույնի, Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, Երևան 1927 (Արտատպություն գիտ. և արվեստի ինստիտ. Տեղեկագրի № 2-ից):

Նույնի, О торговле и городах Армении, Эривань, 1930.

Marr H., Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб., 1893 (Отд. оттиск из «Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ.», том VIII).

Marx K., Secret Diplomatic History of Eighteenth Century, edit. by Eleonor Marx, London, 1899.

Մախուդյան Մեսրոպ վ., Վերին Ազովիսի և շրջակայքի հայերեն ձեռագրերը, «Արարատ», 1915:

Насонов А. Н., Монголы и Русь (История татарской политики на Руси), М.—Л., 1940.

D'Ohsson, Histoire des Mongols... I—IV vol., La Haye et Amsterdam, 1834—1835.

Патканов К., История монголов по армянским источникам, вып. I, СПб., 1873.

Նույնի, История монголов по армянским источникам, вып. II, СПб., 1874.

Петрушевский П. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Изв. Ака. наук СССР, 1937.

Плано Карпини, История монголов, перев. А. Маленна, СПб. 1911.

Покровский М. Н., Очерк истории русской культуры, часть I, М., 1915.

Владимирцов, Общественный строй монголов, Л.—М., 1934.

Quatremère E., Histoire des Mongols de la Perse par Rachid—Eddin, Colection orientale, t. I, Paris, 1836.

ԳԼՈՒԽ ԺԹ—ԻԲ

ԺԹ. Հայաստանի վիճակը Չորանյանների և Ջելայիրյանների տիրապետության շրջանում:— Ի. Լանկրամուրի արշավանքները և հայ ժողովրդի նոր տառապանքները:— ԻԱ. Ղառա-Ղոյունլու բուրժուանների տիրապետությունը Հայաստանում:— ԻԲ. Հայաստանը Աղ-Ղոյունլու բուրժուանների տիրապետության տակ:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Սամուել Անեցի (շարուն.). Գրիգոր Խլափեցի. Թովմա Մեծոփեցի (պատմությունը և հիշատակարանը). Հայոց նոր վիճակը. Առաքել վարդապետ Դավր. Քաշիտեդդին Լառնիկոս. Դուկաս. Յրանդես Գեորգիոս. Միքայել Պանարետոս. Արարշահ. Փարսիս-ցխովրեբա. Նիզամեդդին-Շամի. Շերեֆեդդին Եղզի. Աբդար-բազադ Սամարղանդի. Նեշրի Բրուսացի. Կլավիխո. Կատարինո Ջենո. Բարբարո. Կոնտարինի, Անջիոլիլլո. (տե՛ս վերև ՁՁ 4, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 30, 31, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 53):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թովմյան Հակոբ, Յուցակ ձեռագրաց Դադյան Խաչիկ վարդապետի, ժողոված 1878—1898, Վաղարշապատ, 1898:

Լալայան Երվ., *Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Քիֆրիս, 1915: Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III, № 1—2. От эпохи монголов до водворения Сефевидов, М., 1914—1917.*

Նույնի, История Турции и ее литературы, том первый (от возникновения до начала расцвета), М., 1916.

Ուղեգրություններ, հատ. Ա., Երևան, 1932:

Markwart J., Ueber das Volkstum der Komänen, Leipzig, 1914.

Minorsky V., La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise. Publication de la Société des Etudes Iranienne et de l'art persan, № 8, Paris, 1833.

Пахомов Е. А., Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923.

Սմբատյանց Մեսրոպ արքեպիսկ., Տեղագիր Գեղարրունի ծովազարդ գավառի, Վաղարշապատ, 1896:

Banescu N., Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kèkauménos. Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, XI (1924).

Minorsky V., A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. IX, part 4, London, 1939, էջ 943—956.

Նույնի, A Civil and military review of Fars in 881—1476. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. X, part I, London, 1940.

Véliaminof—Zernof W., Scheref-Nameh ou histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la première fois, traduite et annotée. T. I—II, St.—Petersbourg, 1860—1862.

Ализаде А. А., К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII—XIV вв. Термин «тарх». Известия «АзФАН», Баку, 1942, № 3.

Նույնի, Виды земельной собственности и налоговая система ильханов в Азербайджане (XIII—XIV вв.). Известия «АзФАН», Баку, 1942, № 4.

Նույնի, К вопросу об институте «икта». Известия «АзФАН», Баку, 1942, № 5.

Նույնի, К вопросу об институте «инджу» в Азербайджане в XIII—XIV вв. Известия «АзФАН», Баку, 1943, № 8.

Նույնի, К истории феодальных отношений в Азербайджане. Термин «купчур». Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1943, № 5.

Նույնի, Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан. Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1946, № 5 и № 7.

Беленицкий А. М., Происхождение института сойургал. «Историк-Марксист», 1941, № 4.

Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С. История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1946.

Гордлевский Вл., Государство сельджуков Малой Азии, М.—Л., 1941.

Петрушевский И. П., К вопросу об иммунитете в Азербайджане. «Исторический Сборник», 1934, № 4.

Նույնի, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. Известия «АзФАН», Баку, 1942, № 2.

Նույնի, Государства Азербайджана в XV веке. Известия «АзФАН», Баку, 1944, № 2—3 և № 7.

Հասցեի օձոյազոյոնոյն ունոյն օր մինոյն ունոյն օրոյն լիպոյն «Վղրիսոյ» օրոյն. «Вопросы Истории». 1946, № 11—12.

Նույնի, К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества. «Вопросы Истории». М., 1947, № 4.

Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, перевод Арендса, М.—Л., 1946.

Шарифли М., Торговля и торговые пути Азербайджана в XIII—XIV вв. Известия «АзФАН», Баку, 1944, № 2—3.

Шильдбергер Н., Путешествие Ивана Шильдбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. Перевод Ф. Бруна. Записки Новороссийского Университета, Одесса, 1857, т. I, вып. 1—2.

Якубовский А., Тимур (опыт краткой характеристики), «Вопросы Истории», М., 1946, № 8—9.

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946:

Անառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա, Երևան, 1942 և հատոր Բ, Երևան, 1944:

Ժամկոչյան Հ., «Պատմություն վասն ազգին նետողաց» երկի հեղինակը. Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական համալսարանի, հատոր XXIII, Երևան, 1946:

Խաչիկյան Լ., Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները. Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական համալսարանի, հատոր XIII, Երևան, 1946:

Գալստյան Աշոտ, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունը, Լենինական, 1945:

Стасет-Намэ, Кинга о правлении визира XI столетия, Низам-ал-Мулька, перевод, введение в изучение памятника и примечания профессора Б. Н. Заходера, М.—Л., 1949.

«Ժ՛ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950:

Բարսյան Լ., Մոնղոլների վարչատնտեսական բազմազանությունը Հայաստանում, Հայկական ՍՍՐ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1947, 4, էջ 69—82:

Բարսյան Լ., Հայաստանի հարկային սխտեմը մոնղոլական տիրապետության շրջանում, Հայկական ՍՍՐ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1948, № 7, էջ 55—66:

Մելիքսեր-Բեկ Լ., Մի վկայություն գերագույն դատակազմության և դատավարության մասին Զարարյան Հայաստանում, Հայկական ՍՍՐ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, Երևան, 1945, № 3—4, էջ 73—81:

Արբանյան Աշ., Ռուրն-էդ-դինի ջախջախումը, Տեղեկագիր ԱրմՅԱՆ-ի, 1941, № 5—6 (10—11), էջ 77—83:

Հակոբյան Ս., Փաստեր ճորտերի և նրանց վաճառքի մասին միջնադարյան

Հայաստանում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1947, № 5, էջ 79—84:

Երևմյան Ս. Ս., Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Գանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1947, № 8, էջ 65—79:

Մելիքսեր-Քեկ Լ., XIV դարու Ասլանի որդի Սարգսի բառալեզվյան հաղվադյուտ արձանագրության մասին, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1946, № 7, էջ 31—38:

Հակոբյան Վ., Անանուն ժամանակագրության աղբյուրների մասին կամ վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ի համառոտ խմբագրությունը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1949, № 7, էջ 51—62:

Петрушевский И. П. Городская знать в государстве хулагидов, Советское Востоковедение, М.—Л., 1948, V, стр. 85—110.

Беленецкий А. М. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагидскую эпоху, Советское Востоковедение, М.—Л., 1948, V, стр. 111—128.

Петрушевский И. П. К истории института сойургала, Советское Византиноведение, М.—Л., 1949, VI, стр. 227—246.

Ջանվուղադյան Հ., Մխիթար Գոշը և նոր-Գեորգի վանքը, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, հատ. 1, Երևան, 1948, էջ 97—166:

Еремян С. Т. Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам. Научные труды Ерев. Гос. Унт. т. XXIII. Ереван, 1946, стр. 289—421.

Երևմյան Ս. Ս., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետ. համալսարանի ն. Մառի անվան կարիքների աշխատություններ, № 2, Երևան, 1947, էջ 103—149:

Խաչիկյան Լ., Աղանդավորական գաղափարախոսությունը Հայաստանում 12—14 դարերում, Երևանի պետ. համալսարանի ն. Մառի անվան կարիքների աշխատություններ, № 2, Երևան, 1947, էջ 181—07:

Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948:

Ալիևյան Ն., Գրիգոր քահանայ Ակներցի պատմագիր Թաթարաց Պատմության, Հանդ. Ամս., 1948, հուլ.-օգոստ., էջ 387—403:

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԳՍՆԶԱԿԻ ԱՎԵՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ*

Ինչպես հայտնի է, թաթարների կողմից Գանձակի պաշարման ու գրավման մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում XIII դարի հայ պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցիին և Վարդանը:

Նրանցից առաջինը տալիս է «հոյակապ Գանձակ քաղաքի» ավերման մանրամասն նկարագրությունը և հայտնում, որ շորս տարվա ընթացքում քաղաքը գտնվում էր ամալի վիճակում և որ հետո թաթարները «հրաման հտուն շինութեան քաղաքին և եկին ժողովեցան առ սակաւ, և սկսան շինել զնա, բաց ի պարսպէն»¹: Այս դեպքերի թվականների մասին Կիրակոս Գանձակեցիին, զժբախտաբար, ուղղակի հիշատակումներ չի անում:

Հայ մյուս պատմիչի՝ Վարդանի, մոտ նույնպես տեղեկություն է պահպանվել թաթարների կողմից Գանձակի պաշարման ու գրավման մասին. այդ իրադարձության տարեթիվը նշված է հայկական թվականության 684 թ. (մ. թ. 1235 թ.)²:

«Յաւելեալ յինքն անհուն բազմութիւնքն՝ առաջնորդ ունելով զՉարմաղանն կոչեցեալ զօրապետ, — պատմում է Վարդանը, — գայ ՚ի Գանձակ շահաստան. ի վեց հարիւր ութսուն և շորս թուին պաշարէ զնա աւուրս մինչև առնու և կոտորէ անողորմաբար բաց ՚ի մատաղ տղայոց և ՚ի կանանց, յորս հաճէին»³:

Ինձ թվում է, որ զխավորապես Վարդանի վերը հիշատակված վկայության վրա հենվելով էր, որ հայ և արևմտաեվրոպա-

* Я. Н. Манандян, Новые данные о времени разрушения Ганджи монголами, см. «Известия» Азерб. филнала АН СССР, 1943, № 7, (сентябрь-октябрь), стр. 79—80.

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 223—224:

² Տե՛ս «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Մկրտիչ Էմին, Մ., 1861, էջ 189:

³ Նույն տեղում:

կան գիտնականները՝ Չամչյանը, Սեն-Մարտենը և ուրիշներ, թաթարների կողմից Գանձակի գրավումը և ավերումը վերագրում էին մեր թվականության 1235 թվականին¹։

Թեև այս տարեթիվն այժմ էլ գրեթե բոլոր գիտնականները համարում են վերջնականապես հաստատված ու անսասան, սակայն, հարցի ուշադիր քննության և վերջերս հայտնաբերված հայկական աղբյուրների նոր տվյալների հետ ծանոթանալու դեպքում դժվար չէ համոզվել, որ այն պետք է ամենավճռական կերպով մերժվի։

1942 թվականին Երևանում հրատարակվել է հայ նշանավոր պատմիչ Ստեփաննոս Օրբելյանի «Ժամանակագրությունը» և նրանում որոշակիորեն նշված է, որ թաթարները Գանձակը գրավել են 1231—2 թ.²։ Այդ բանը, միաժամանակ, հաստատվում է Հավատուկի վանքին պատկանող Ավետարանի հիշատակարանով³։ Վկայակոչելով այդ հիշատակարանը, որը, ղժբախտաբար, դեռևս չի հրատարակվել, Գ. Հովսեփյանը Գանձակի ավերումը վերագրում է 1232—3 թ.⁴։

Ստեփանոս Օրբելյանի նոր տարեթիվի ճշտությունը կասկածի ենթակա չէ, քանի որ այն հաստատվում է նաև հենց Կիրակոս Գանձակեցու կողմից, որը եղել է մոնղոլների Ադրբեջան, Վրաստան ու Հայաստան կատարած առաջին ներխուժումների ժամանակակիցը։ Վերջինս, նկարագրելով Չարմաղանի 1236 թ. արշավանքը Հայաստան, որոշակիորեն հաղորդում է, որ այդ արշավանքը տեղի է ունեցել «Զինի անցանկելոյ ինչ աներման քաղաքին Գանձակայ»⁵։

Այսպիսով, այս նոր տվյալների հիման վրա մոնղոլների կողմից Գանձակի գրավումն ու ավերումը տեղի է ունեցել ոչ թե 1235, այլ 1231—32 թթ.։

¹ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հատ. 3, Վենետիկ, 1786, էջ 204; Saint-Martin M., Mémoires hist. et geogr. sur l'Arménie, I, Paris, 1818, էջ 384; Հմմտ. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, 62—63.

² Տե՛ս «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելյանի», հրատ. Արքահամայնի, Երևան, 1942, էջ 24։

³ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանը կամ Պոռոջանը հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 89։

⁴ Նույն տեղում, էջ 89։

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 224։ Կիրակոսի «Պատմության» թիֆլիսյան հրատարակության մեջ կան դեպքերի կոպիտ աղավաղումներ։ Տե՛ս ծանոթագր. 38ա։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՋՈՒՍԱԿ

- 867—886 Բաղիլեյոս Ա, կայսր Բյուզանդիայի։
 886—911 Կայսր Լեոն Զ Իմաստասեր։
 912—959 Կոստանդինոս է Միրանաժին ու նրա ամուսնից Ռոմանոս Ա Լեկապենոս (919—944)։
 920—942 Հովհաննես Կուրկուասի քսանամյա կռիվներն Արևելքում և նախկին Բյուզանդական Հայաստանի երկրամասերի վերագրավումը մինչև Եփրատ և Վերին Տիգրիս գետերը։
 963—969 Նիկեփորոս Բ Փոկաս, կայսր Բյուզանդիայի։
 964—968 Նիկեփորոս Բ-ի հաղթական կռիվները և Արևելյան Կիլիկիայի ու Հյուսիսային Ասորիքի նվաճումը։
 966/7 Բագրատունի իշխան Աշոտ Պատրիկի մահը և Տարոնի միացումը կայսրության։
 969—976 Հովհաննես Ա Չմշկիկ, կայսր Բյուզանդիայի։
 972—975 Հովհաննես Չմշկիկը նվաճում է Միջագետքում, Ասորիքում և Չորբորդ Հայքում Մծբինը, Եդեսիան, Հելիոպոլիսը, Բեյրութը, Ամիգը, Տարկին-Տիգրանակերտը և այլ քաղաքներ։
 974 Հովհաննես Չմշկիկի արշավանքը Տարոնի վրա և համաձայնության կնքումը Աշոտ Գ-ի հետ։
 976—1025 Բաղիլեյոս Բ, կայսր Բյուզանդիայի։
 988 Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող հայերի մի մասի գաղթնությունը Մակեդոնիա։
 1000 Տալոց իշխան Գավթի կյուրապաղատի կտակը և նրա մահը։
 1001 Տալթի, Բասենի, Հարբի և Ապահոնիքի միացումը կայսրության համաձայն Գավթի կյուրապաղատի կտակի։
 1014—1027 Գեորգի Ա, թագավոր Արևադիայի և Վրաստանի։
 1014—1019 Բաղիլեյոս Բ-ի հաղթական կռիվներն ընդդեմ բուլղարների։
 1016 կամ 1018 Վասպուրականի Անեքերիմ թագավորի Գավթի որդու անհաջող կռիվը հարևան պարսկական իշխանության վարձկան թուրք հրոսակների դեմ։
 1020 Բագրատունի Գաղիկ Ա թագավորի մահը։
 1021—1022 Բաղիլեյոս Բ-ի պատժական արշավանքը Վրաց Գեորգի Բ-ի դեմ և բաղձաթիվ գավառների ավերումը Կարս-Արդահանի ու Ախալբալաքի կողմերում։
 1021 Վասակ Պահլավունու կռիվը ղեմիկների դեմ։ Վասպուրականի թա-

- գավորության հանձնումը Բյուզանդիային և Սենեքերիմ թագավորի գաղթը Սերաստիա:
- 1021/2 Բասենի Ուեմի ավանի ու նրա շրջակա գյուղերի բնակչության գաղթեցումը Խաղտիք:
- 1027—1072 Բագարատ Դ, Բագավոր Աբխազիայի և Վրաստանի:
- 1034—1041 Միքայել Դ Պափագոնացի, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1035—1040 Սելջուկյան թուրքերի արշավանքներն արևելքում և Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան և հյուսիսային երկրների նվաճումը:
- 1040/1 Հովհաննես-Սմբատ Բագավորի և նրա եղբայր Աշոտի մահը:
- 1041—1044 Բյուզանդական-հայկական կռիվները Շիրակում:
- 1042 Աշոտ Բագրատունու որդու, Գագիկի, գահակալությունը:
- 1042—1054 Կոստանդինոս Թ Մոնոմախոս, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1045 Հուլյները զրավում են Անին:
- 1045 կամ 1046 Վասակ Պահլավունու որդին, իշխան Գրիգորը, հանձնում է Բջինի Բյուզանդիային և գաղթում է Միջագետք:
- 1047/8 Սելջուկյան թուրքերի առաջին արշավանքը Հայաստան Տուղրուկ-բեգի հրամանով և Իբրահիմ Եաննալի ու Գլիմուշի առաջնորդությամբ:
- 1048 Սելջուկյան թուրքերի երկրորդ արշավանքը և նրանց մուտքը Բասենի ու Կարնո գաղտնիքը: Արծն քաղաքի ավերումը: Բյուզանդական զորքերի պարտությունը Բասենի գաղտնի Կապուտուս բերդի մոտ (սեպտեմբերի 18-ին):
- 1048— մինչև ԺԱ զարի ինսուռնական իվականները: Կյուրիկե Ա Բագավոր Տաշիրի, Չորագետի և Աղվանքի:
- 1053/4 Սելջուկյան թուրք հրոսակախմբերի հարձակումը Կարս քաղաքի վրա:
- 1054 Տուղրուկ բեգի մուտքը Հայաստան և նրա զորամասերի սպառնալուծությունները: Գանձակի, Դվինի և Աղբրեջանի ամիրանների հպատակումը Տուղրուկ բեկին:
- 1055 Տուղրուկ բեկը գրավում է Բաղդադը:
- 1058 Սասունցիների հարձակումը Թոռնիկ իշխանի առաջնորդությամբ Պարսկաստան վերագարծող թուրք զորքերի վրա և այս զորքերի ջարդը:
- 1059 Գաղնեկյան Մահմուդի թոռ Իբրահիմի խաղաղության դաշինքը Չակիր բեգի հետ և Պարսկաստանի արևելյան երկրների զիջումը Չակիր բեգին: Չակիր բեգի մահը և Իբրահիմ Եաննալի խեղդամահ սպանությունը:
- 1059—1067 Կոստանդինոս Ժ Դուկաս, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1063 Տուղրուկ սուլթանի մահը:
- 1063/1064 Ալփասլանը ճնշում է Ռեյում Գլիմուշի սպառնալուծությունը:
- 1064 (Հեշիրի 456 թվի ռաբիա I ամսում = 1064 թ. փետր. 22—մարտ 22). Ալփասլանի և Մելիքշահի արշավանքը Հայաստանի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները: Ախալքալաքի գրավումը և ավերումը (ռաջաբ ամսում = հունիս 19—հուլիս 18): Անիի գրավումը (օգոստ. 16, երկուշաբթի):
- 1065 Կարսի Գագիկ Բագավորը հանձնում է իր Բագավորությունը Կոս-

- տանդինոս Ժ Դուկասին և փոխարենը ստանում է նրանից Մամըն-գավ բերդը և այլ քաղաքներ ու գյուղեր Փոքր Հայքի արևմտակողմում:
- 1067 Ալփասլանի կռիվը իր եղբոր՝ Կավուրդի դեմ:
- 1067—1071 Ռոմանոս Դ Գրոգենես, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1068 Ալփասլանի նոր արշավանքը և նրա մուտքը Քարթլի:
- 1068—1069 Թուրքական զորքերի ու հրոսակախմբերի հետ մղումը Պոնտոսից և Եփրատ գետի մոտերքից:
- 1070 Ռոմանոս Դ կայսր նահանջը և վերադարձը Կոստանդնուպոլիս:
- 1071 Ալփասլանի վճռական հաղթությունը Մանազկերտի մոտ:
- 1071—1078 Միքայել է Դուկաս, կայսր Բյուզանդիայի:
- 1072 Անիի զնումը Ալփասլանից և հանձնումը Գանձակի Փատլուն ամիրայի Մանուչե թոռին:
- 1072—1110 Շեղդադյան Մանուչե՝ ամիրա Անիի և Շիրակի:
- 1072 Սելջուկյան Ալփասլան սուլթանի մահը:
- 1072—1092 Ալփասլանի հաջորդ սուլթան Մելիքշահ:
- 1072—1089 Գեորգի Բ, Բագավոր Վրաստանի:
- 1074 Գլիմուշի որդի Սուլեյմանը ճանաչվում է Բյուզանդիայի կողմից օրինավոր տեր Փոքր Ասիայի մեծագույն մասի:
- 1078 Սասունի իշխան Թոռնիկի մահը:
- 1079 Գագիկ Բ Բագրատունու մահը:
- 1054—1102 Կյուրիկե Գ, Բագավոր Կախեթի:
- 1086 Մելիքշահի երթը մինչև Միջերկրական ծովը և Փոքր Ասիայի ու Ասորիքի իշխանների հպատակումը սելջուկյան սուլթանին:
- 1087 Մելիքշահի ուղարկած Բուզան ամիրան զրավում է Գանձակ քաղաքը:
- 1089—1125 Դավիթ Կ Շինոյ, Բագավոր Վրաստանի:
- 1090—1093 Իսմայել իբն Ակութ, ամիրա Ատրպատականի, Աղվանքի ու Հայաստանի:
- 1092 Նիզամ ալ-Մուլքի սպանությունը:
- 1092—1104 Մելիքշահի հաջորդ սուլթան Բարկիարուխ:
- 1094 Շեղդադյանների զորավար՝ Ապիրատյան Գրիգորի արշավանքը Սյունիք և Բաղաց Սենեքերիմ Բագավորի սպանությունը:
- 1095 Բարկիարուխի եղբոր՝ Մուհամմեդի նշանակումը Ատրպատականի և Առանի կուսակալ:
- 1099 Մուհամմեդի ապստամբությունը Բարկիարուխի դեմ: Ապիրատյան Գրիգորի մահը Կաղվանի մոտ տեղի ունեցած կռիվից հետո:
- 1101 Դավիթ Շինոյը գրավում է Ջեղազեն բերդը Կյուրիկե Գ-ից:
- 1103 Թուրքերը գրավում և ավերում են Զորթման ամիրայի առաջնորդությամբ Կապան քաղաքը:
- 1104—1105 Թուրքերը գրավում են Որոտն ու Բղեն բերդերը: Ղզիլ ամիրան գրավում է Լոռին և այրում է Հաղբատն ու Սանահինը: Նա գրավում է Երզնկը և սպանում է Շեղդադյան Մանուչեի եղբորը՝ Արուստանին:
- 1105—1118 Բարկիարուխի հաջորդ՝ սուլթան Մուհամմեդ (Տափար):
- 1110 Շահ-Արմենների ամիրայության հիմնադրումը Խլաթում:

- 1110—1117 Գավիթ Շինողի հաղթական կռիվներն ընդդեմ թուրքերի: Շամ-
շուլղեի և Սոմխեթի բերդերի նվաճումը (1110): Քալաձոր բերդի
գրավումը Շաքիի կողմերում (1117):
- 1118 Գավիթ Շինողը գրավում է Կյուրիկյանների կողմից բազաբաբերդը և
Ազարակը:
- 1118—1113 Սելջուկյան Մուհամմեդի հաջորդ՝ սուլթան Մահմուդ:
- 1118—1120 Օսերի հնազանդեցումը Վրաստանին և Գարիալի բերդի գրավումը:
- 1120 Գավիթ Շինողի արշավանքը Շիրվան և Կապադակ բազաբի գրա-
վումը:
- 1121 Թուրքական միացյալ զորքերի պարտությունը Մանգլիսի մոտ՝ Գիդ-
կոր կելվոլ լեռներում (օգոստոսին):
- 1122 Գավիթ Շինողը պաշարում է և գրավում Տփղիս բազաբը:
- 1123 Գավիթ Շինողի արշավանքն ընդդեմ սելջուկյան Մահմուդ սուլթա-
նի և Շամախի բազաբի գրավումը: Արևելյան Գուգարքի և արևմտյան
Առանի բերդերի ու ամրոցների նվաճումը: Անի բազաբի կամավոր
անձնատույնը Գավիթ Շինողին:
- 1125—1155/6 Գեմետրե Ա., թագավոր Վրաստանի:
- 1126 Հարոն ամիրան ավերում է Կապան ու Արևիք գավառները և գրա-
վում է «Կարաու բերդ»-ը և «Բաղակու բար»-ը: Գեմետրե Ա.-ը
վերագարձնում է Շիրակը և Անին Շեղադյան Փառլունին:
- 1126—1132 Շեղադյան Փառլուն, ամիրա Անիի և Շիրակի:
- 1128 Գեմետրե Ա.-ի կռիվները Գանձակի Սելջուկյան կուսակալության դեմ
և Ղարա-Սնգուր ավաբեկի պարտությունը: Գեմետրեի և Խունանի
գրավումը:
- 1128—1185 Շահարմեն Միրան (Նասրադդին Մուհամմադ Սուրման Բ.), ամիրա
Մանազկերտ-Խլաթի:
- 1130 Խուրթի ամիրան, պարտության մատնելով Շեղադյան Փառլունին,
գրավում է Գվինը:
- 1131 Արուլեթի որդի Իվանե Օրբելյանի պարտությունը Գվինի մոտ:
- 1131—1133 Տուղրուլ Բ՝ սուլթան:
- 1133—1152 Մասուդ սուլթան սելջուկյան:
- 1139 Գանձակի մեծ կրկրաշարժը (սեպտ. 30): Գեմետրե Ա.-ը հարձակ-
վում է Գանձակի վրա:
- 1140 Ղարա-Սնգուր ավաբեկի արշավանքը Վրաստան:
- 1142 Գանձակի Խուհուրդաի ամիրայի արշավանքը Գարզման:
- 1142/3 Գանձակի զորազուլա Չավլին առնում է Գանձակը, կուրացնում է
Խուհուրդաին և հաստատում է իր իշխանությունն Առանում:
- 1143/4 Չավլի ամիրան գրավում է և ավերում Խաչենի ամրոցները:
- 1145 Չավլին պաշարում է և գրավում Տալուշ բերդը: Կյուրիկ Ա.-ի որ-
դին՝ Արաս Ա.-ը, հեռանում է Վրաստան:
- 1145/6 Չավլին երրորդ անգամ արշավում է Խաչեն և ավերում Խաչենի
դաշտային շրջանները:
- 1148—1225 Ելտկուլյանների կամ Փահլավանյանների իշխանությունը նախ Ա-
ղբրեհշանում ու Գանձակում և ապա նաև Իրարում:
- 1148—1172 Ելտկուլ՝ ավաբեկ Աղբրեհշանի և Գանձակի:

- 1152 Թուրքերը գրավում են Կապանում Շիրուտ բերդը:
- 1155/6—1184 Գեորգի Գ., թագավոր Վրաստանի:
- 1157 Թուրքերը գրավում են Մեղրին:
- 1160 Գեորգի Գ.-ի զորքերը հաղթում են Օլթի գավառում Շահարմեն Մի-
րանի աներոջ՝ Ատրատինին:
- 1161 Վրաց զորքերի արշավանքը Շիրակ և Անիի գրավումը (հունիսի 13-ին,
երեքշաբթի): Մեծ պատերազմը Շահարմեն Միրանի և վրաց զոր-
քերի միջև Անիի մոտ և Շահարմենի պարտությունը (օգոստոսի
սկզբին):
- 1162 Գեորգի Գ.-ը գրավում է Գվինը (օգոստոսին):
- 1162—1163 Ելտկուլ ավաբեկի հաղթական արշավանքը Գեորգի Գ.-ի դեմ:
- 1165 Անիի հանձնումը Շեղադյան Մահմուդ ամիրայի որդուն:
- 1165/6 Գեորգի Գ.-ի արշավանքն Աղվանքի կողմերը և Ուտի նահանգի ա-
վերումը:
- 1166—1170 Թուրքերը գրավում են Սյունիքում Գրհամը, Գեղին, Կաբավաբերդը,
Կիվաբաբը և Բաղաբերդը:
- 1172—1186 Ելտկուլի հաջորդ՝ Մուհամմեդ Փահլավան ավաբեկը:
- 1174 Գեորգի Գ.-ը վերստին գրավում է Անի բազաբը: Անիի հանձնումը
ամիրապապար Իվանե Օրբելին:
- 1177/8 Ապստամբությունը Վրաստանում Գեորգի Գ.-ի դեմ:
- 1177—1194 Տուղրուլ Գ սուլթան:
- 1184—1213 Թամար, թագուհի Վրաստանի:
- 1184—1187 Վրացական արշավանքները Գվինի, Գեղարքունիքի և Արաբսի ափն-
բի ուղղությամբ:
- 1185—1193 Բեկգամուր, ամիրա Մանազկերտ-Խլաթի:
- 1186—1191 Մուհամմեդ Փահլավանի հաջորդ՝ Խզլ Արսլան ավաբեկ:
- 1186 Կնեցիները գրավում են Մառաբաբը: Զաքարյան Սարգիս մեծ իշ-
խանի նշանակումը վրացական-հայկական զորքերի ամիրապապա-
լար:
- 1187 Զաքարյան Սարգիս իշխանի մահը:
- 1191—1210 Փահլավանյան Խզլ Արսլանի հաջորդ՝ Աբու-Բեկը:
- 1196 Վրացական-հայկական զորքերը Զաքարե ամիրապապարի առաջ-
նորդությամբ ազատագրում են Անիերդը:
- 1199 Զաքարեն և Իվանեն գրավում են Շեղադյաններից Անին:
- 1201 Վրացական-հայկական զորքերը ազատագրում են Բջնին:
- 1203 Գվին բազաբի նվաճումը:
- 1204 Տրավիզոնի կայսրության հիմնումը Թամար թագուհու շահեցու-
թյամբ: Վրացական-հայկական զորքերի մեծ հաղթությունը Բասե-
թյամբ: Վրացական-հայկական Ռուբինադդինի ծանր պարտությունը:
նում և Իկոնիա-Ռումի սուլթան Ռուբինադդինի արշավանքները Մանազկերտ-Խլա-
վարցական-հայկական զորքերի արշավանքները Մանազկերտ-Խլա-
թի ամիրապապարի կողմերում:
- 1205—1206 Մոնղոլական միացյալ մեծ պետության հիմնադրումը:
- 1206 Վրաստանի զորքերը Զաքարե ամիրապապարի առաջնորդությամբ
պաշարում և ազատագրում են Կարս բազաբը:
- 1206/7 Շահարմենների Խլաթի ամիրապապարի տեր է դառնում Սալահեդ-
1207/8

- դինի Ադիլ եղբոր՝ Մելիք-Սուլթանը որդին: Արդարիւի սուլթանը հար-
ձակվում է Զատիկի օրը Անի քաղաքի վրա և կոտորում ու գերի է
տանում բնակիչներին: Զաքարեն և Իվանեն արշավում են Արդարիւ,
կոտորում են բնակիչներին և գերի են վերցնում սուլթանին և նրա
կանանց ու երեխաներին:
- 1208/9 Վրաստանի զորքերը գրավում են էյուբյան ամիրայից Արճեկը:
1209/1210 Խլաթի անհաջող պաշարումը: Զաքարեն և Իվանեն էյուբյանների հետ
կնքում են խաղաղության դաշինք:
- 1210—1225 Փահլավան Արու-Բեկրի հաջորդ՝ Ուզրեկ:
1211 Վրացական-հայկական զորքերի արշավանքն Ատրպատական:
1212 Զաքարե ամիրսպասալարի մահը:
1213—1223 Գեորգի կաշա, թագավոր Վրաստանի:
1213 Մխիթար Գոշի մահը:
1214 Հաթերքի և Վերին խաչենի Վախտանգ իշխանի մահը:
1218 Վրաց նյութան կաթողիկոսի հրամանը եկեղեցական տուրքերի մա-
սին Անիում:
- 1220—1231 Խվարեզմի Մուհամմեդ շահի հաջորդ՝ Զալալեղզին:
1220 Մոնղոլական զորքերը ներխուժում են Անդրկովկաս Զերեի և Սու-
բատայի առաջնորդությամբ (ղեկտեմբերին):
1221 Մեծ ճակատամարտը Կոտման գետի ափին և վրացական-հայկական
զորքերի պարտությունը (հունվար ամսին): Մոնղոլական զորքերն
ավերում են Մաբաղան, Համաղանը, Նախիջևանը, Սարաբը, Արդա-
բիլը, իսպառ կործանում են Բալլական քաղաքը, նաև պաշարում են
և վերցնում Շամախի քաղաքը:
1222 Իվանե աթաբեկի անհաջող արշավանքը Գանձակ և Խաղբակյան Պա-
սալի սպանությունը:
1223 Զերեի և Սուբատայի մոնղոլական զորքերը պարտության են մատ-
նում զփշաղներին և ռուսներին Կալկայի մեծ ճակատամարտում:
Վրացական-հայկական զորքերը կոտորում են զփշաղներին Վարդա-
նաշատի շրջանում: Վրացական-թուրքական կռիվները Սուբատայի:
գավառում: Վրաց թագավոր Գեորգի կաշայի մահը (հունվարը
18-ին, չորեքշաբթի):
- 1223—1247 Գեորգի կաշայի հաջորդ՝ Ռուսուդան թագուհի:
1225 Խվարեզմի շահ Զալալեղզինը գրավում է Աղբբեջանը, Քավրեղ
աթոռանիստ քաղաքը և Դվինը: Իվանե աթաբեկի պարտությունը
Գառնիի ճակատամարտում (օգոստոսի վերջերին կամ սեպտեմբերի
սկզբներին):
1226 Զալալեղզինը պաշարում և գրավում է Տփղիս քաղաքը (մարտի
9-ին):
1227 Անիի և Կարսի զորքերը գրավում են Տփղիսը, ավերում և հրդեհում
են քաղաքը և վերադառնում են իրենց տեղերը:
1227 կամ 1228 Մեծ իշխան Պոռը մտնում է Դվին և կոտորում է Խվարեզմյան
զորքերը:
1228 Զալալեղզինի կռիվները մոնղոլական հրոսակների դեմ Ռեյ և Աս-
պահան քաղաքների կողմերում: Նրա զորքերի ասպատակություննե-
րը Մշո գաղտի, Տողատափի և Ճապաղջրի կողմերում:

- 1229—1241 Զինգիդ խանի որդի՝ Հոթաթա մեծ խան (Ուզեղեյ):
1230 Զալալեղզինը պաշարում և գրավում է Խլաթը (Հեջիրի 627 թվի ջու-
մադա I ամսի 28-ին = ապրիլի 14-ին, կիրակի): Իկոնիայի Ալադին
սուլթանի և էյուբյան Աշրաֆի մեծ պատերազմը Զալալեղզինի
դեմ նրզնկայի մոտ և Զալալեղզինի ծանր պարտությունը (Հեջիրի
627 թվի ուսմազան ամսի 28-ին = օգոստոսի 10-ին, շաբաթ):
1231 Մոնղոլական նոր զորքանակի ներխուժումը Աղբբեջան Զար-
մադան նոյինի առաջնորդությամբ: Զալալեղզինի պարտությունը և
սպանությունը:
1231/2 Զարմադանի զորքերն գրավում և հիմնահատակ ավերում են Գանձակ
քաղաքը:
1234 Աթաբեկ Իվանեի մահը:
1236 Զարմադանի արշավանքն Արևմտյան Վրաստան և Հայաստան: Մո-
լար նոյինը գրավում է Ուտիի հյուսիսային շրջանները՝ Շամքորը և
մոտակա բերդերը: Ղատաղա նոյինը գրավում է Ուտիի հարավային
մասերը՝ Գարգամանը, Չարեքը, Գետաթեկը, Վարդանաշատը և սրանց
մոտակա շրջանները: Չաղատա նոյինը նվաճում է և ավերում է Լոփ
մոտակա շրջանները: Չաղատա նոյինը նվաճում է և ավերում է Լոփ
բերդաքաղաքը, գրավում է նաև Գյմանիսը, Շամշուլդեն և Տփղիսը:
Գուրգադա նոյինը պաշարում և առնում է Կայեն բերդը: Զուլբուդա
նոյինը և Ասլան նոյինը նվաճում են Խաչենը և Սյունիքը: Անի և
Կարս քաղաքների նվաճումը և բնակչության կոտորածը:
1236—1240 Մոնղոլները նվաճում են Արևելյան Վրաստանը:
1236—1256 Ոսկե Հորդայի հիմնադիր Բաթու:
1242 Զարմադանի փոխարեն մոնղոլական զորքի հրամանատար նշանակ-
վում է Բաշու նոյինը: Կարին քաղաքի նվաճումը:
1243 Բաշուի արշավանքը Փոքր Ասիա: Իկոնիայի սուլթան Ղիաթեղզինի
պարտությունը նրզնկայի մոտ: Նրզնկայի, Կեսարիայի, Սեբաստիա-
յի և Տիփլիզի գրավումը:
1245 Բաշուի արշավանքը Միջագետք և Ասորիք և Բաղեշի ու Խլաթի
գրավումը:
1246—1248 Հոթաթայի որդի՝ մեծ խան Գուլուկ:
1247/8 Հոթաթայի Գավրի որդու հաստատումը Վրաստանի թագա-
վոր:
1248—1250 Կրիկիայի Հեթում թագավորի եղբոր՝ Սմբատ սպարապետի, ուղե-
բությունը մեծ խանի մոտ:
1249 Տփղիսի զորամթողվել մոնղոլ հարստահարիչների դեմ ապստամբելու
նպատակով:
1250 Իվանե աթաբեկի որդի՝ Ավագի մահը:
1251—1259 Համամոնղոլական մեծ խան Մանգու:
1251 Սմբատ Օրբելյանի ուղեորությունը Մանգու մեծ խանի մոտ:
1253—1273 Օրբելյան Սմբատն ինքնուրույն իշխան («ինչու», «ենչու»):
1254 Արդունի աշխարհագիրը Վրաստանում և Հայաստանում:
1254—1255 Կրիկիայի Հեթում թագավորի ուղեորությունը Մանգու մեծ խանի
մոտ:
1256 Սմբատ Օրբելյանը գնում է նորից Մանգու մեծ խանի մոտ:
1256—1265 Հուլավու՝ Իրանի և Առաջավոր Ասիայի խան:

- 1257 Հուլիանոս խանը գալիս է մեծ զորքով Անդրկովկաս:
- 1257 աշնանը. Հուլիանոսի մեծ արշավանքը Բաղդադի խալիֆի դեմ:
- 1258 փետր. 4, Երկուշաբթի. Բաղդադի գրավումը և խալիֆայության բարձումը:
- 1258 աշնանը. Հուլիանոսի որդի՝ Իսմեթի արշավանքը Հյուսիսային Միջագետք: Մուֆարդին-Տիգրանակերտ քաղաքի պաշարումը:
- 1259 Վրաստանի Գավիթ թագավորի և նրա իշխանների ապստամբությունը մոնղոլների դեմ:
- 1259—1260 Հուլիանոսի արշավանքն Ասորիք: Հալեպ քաղաքի պաշարումը և նվաճումը (Հեջիրի 657 թվի զուհիջա ամսում=1259 թ. նոյ. 19—դեկտ. 17): Գամասկոսի, Համաթի, Հեմսի և Հելիոպոլիսի գրավումը: Իսմեթը գրավում է Մուֆարդին քաղաքը, նաև Մերդինը և այլ քաղաքներ:
- 1260 աշնանը. Մամլուքների հաղթությունը Պաղեստինում և Հուլիանոսի զորավար Քիթ-Բուդայի ծանր պարտությունը:
- 1261 Զաքարյան Շահնշահի որդու՝ Զաքարեի սպանությունը Հուլիանոսի հրամանով: Զաքարյան Շահնշահի մահը: Հասան Զալալի մահը:
- 1262—1263 Պատերազմ Ոսկե Հորդայի Զուլայանների և Հուլիանոսների միջև: Բերքայի զորավար Նոդայի պարտությունը Շամսու մոտ (հոկտեմբերին): Բերքայի մեծ հաղթությունը Քերեք գետի մոտ (հունվարին):
- 1263 Մեծ խան Խորիլայը տալիս է Հուլիանոսին «իլխան»-ի, այսինքն՝ «ժողովրդի պետի» տիտղոս:
- 1265—1282 Հուլիանոսի հաջորդ Աբադա իլխանը:
- 1265 աշնանը. Իսմեթի և Նոդայի կոնվեն Աբսու գետի մոտ և Նոդայի պարտությունը:
- 1266 Ոսկե Հորդայի Բերքա խանի մահը:
- 1266—1280 Բերքայի հաջորդ՝ Մանգու-Տիմուր խան:
- 1269 հոկտ. Հեթում թագավորի մահը:
- 1269 Մոնղոլական զորավար Թագուդարի ու նրա զորքերի վայրագությունները և Թագուդարի բանտարկումը:
- 1270 Աբադա խանի և Բորախի կոնվեն Խորասանում և վերջինի ծանր պարտությունը: Գեորգի Լաշայի որդի Գավիթ թագավորի մահը:
- 1270—1289 Լեոն Գ, Կիլիկիայի թագավոր:
- 1272—1289 Գեմետրե Բ, թագավոր Վրաստանի:
- 1273 Արզունի նոր աշխարհագիրը Վրաստանում և Հայաստանում:
- 1277 եգիպտոսի Բելբարս սուլթանի արշավանքը Փոքր Ասիա և Թոխու նոյինի ու Թովղա Բահատուրի պարտությունն Ասլխատանի դաշտում (ապրիլին): Աբադայի արշավանքը Փոքր Ասիա և Բելբարսի նահանջը: Լեոն Գ-ի հաղթական կոնվենները Բելբարսի նահանջող զորքերի դեմ: Բելբարսի մահը:
- 1279/1280 Ոսկե Հորդայի զորքերի արշավանքն Անդրկովկաս և Աբադա խանի զորքերի հաղթությունը:
- 1281 Մոնղոլական զորքի մեծ ճակատամարտն ընդդեմ եգիպտական զորքերի Համաթ և Հեմս քաղաքների միջև և Աբադա խանի եղբոր՝ Մանգու-Տիմուրի պարտությունը (հոկտեմբերի վերջերին):

- 1282 Աբադա խանի մահը (ապր. 1-ին):
- 1282—1284 Աբադայի հաջորդ՝ իլխան Թագուդար-Ահմադ:
- 1283/4 Աթարեկ Սագուն Արծրունու մահը:
- 1284 Թագուդար Ահմադի և Սահիպ Գիվանի սպանությունը: Մեծ իշխան Պոռչի մահը: Աթարեկության հանձնումը Տարսայիճ Օրբելյանին:
- 1284—1291 Աբադայի որդի՝ իլխան Արզուն:
- 1284—1338 կամ 1342, Եսայի Նշեցին ղեկավարում է Գլաձորյան համալսարանը:
- 1285 Կիլիկիայի թագավոր Լեոն Գ-ի գալուստը իլխան Արզունի մոտ:
- 1288 Ոսկե Հորդայի զորքերի նոր արշավանքն Անդրկովկաս և նրանց փախուստը (Հեջիրի 687 թվի ռամազան ամսում=29 սեպտ.—28 հոկտեմբ.):
- 1289 Բուդայի զավազրությունը ընդդեմ Արզունի: Բուդայի և մյուս դավադիրների ու նաև Վրաստանի Գեմետրե Բ թագավորի սպանությունը:
- 1290 Ոսկե Հորդայի զորքերի արշավանքն Անդրկովկաս և նրանց պարտությունը (ապրիլի վերջերին): Աթարեկ Տարսայիճ Օրբելյանի մահը:
- 1291—1295 Արզունի հաջորդ՝ իլխան Քելդաթու:
- 1292 Մելիք-Աշրաֆը գրավում և ավերում է Հոսմկլան: Պոռչյան ամիր Հասան Ա-ի մահը:
- 1295 Մոնղոլական զորքերի ապստամբությունը և Քելդաթուի ու նրա համախոհների սպանությունը: Բայդուի հայտարարումը իլխան (ապրիլին):
- 1295—1304 Բայդուի հաջորդ՝ իլխան Ղազան:
- 1295 և 1297 Հեթում Բ-ը դաշինք է կնքում Ղազան խանի հետ:
- 1298 Պոռչի որդի՝ Պապաթի մահը:
- 1299—1326 Օսմանյան պետության հիմնադիր Օսման Ա:
- 1299—1317 Պոռչյան իշխան էալի Ա:
- 1299 Ղազան խանի արշավանքն Ասորիք: Հեմս քաղաքի մոտ ճակատամարտը և եգիպտական զորքերի պարտությունը (դեկտեմբերի մարտը և եգիպտական զորքերի գրավումը (դեկտեմբերի 31-ին): 23/24-ին): Գամասկոսի գրավումը և Ասորիքում և Ղազան խանի Ապստամբությունը Գամասկոսում և Ասորիքում և Ղազան խանի զորքերի վտարումը Ասորիքից:
- 1303 Ղազան խանի զորավար Խուլուշահի արշավանքն Ասորիք և նրա ծանր պարտությունը Գամասկոսի հարավակողմում:
- 1304—1316 Ղազան խանի հաջորդ՝ Ուլջետու:
- 1314—1346 Գեորգի Ե Պայծառ, թագավոր Վրաստանի:
- 1316—1335 Ուլջետուի հաջորդ՝ իլխան Աբու-Սեյիդ:
- 1318—1351 Պոռչյան իշխան Ամիր-Հասան Բ:
- 1319 Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի արշավանքը Անդրկովկաս և նրա պարտությունը: Ղուռումչիի ապստամբությունը և Գեղարքունիքի ավերումը:
- 1320 Զաքարյան իշխան Շահնշահ Բ-ի մահը:
- 1320—1335 Բվականների միջոցում. Աբու-Սեյիդի հրովարտակն Անիի հարկերի թեթևացման մասին:

- 1325 Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի անհաջող արշավանքը Անդրկովկաս:
- 1327 Արու-Սեյիդի վեզիր Չորանի ապստամբությունը:
- 1335—1336 Արու-Սեյիդի հաջորդ՝ իլխան Արփա: Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի նոր արշավանքը Անդրկովկաս:
- 1341 Չորանյան Հասան Փոքրի և Զելայիրյան Հասան Մեծի կնքած դաշինքը և իլխանության երկրների բաժանումը նրանց միջև:
- 1344 Չորանյան Հասան Փոքրի սպանությունը:
- 1344—1357 Հասան Փոքրի հաջորդ՝ Աշրաֆ: Սա ավերածություն է ենթարկում Անին, Շիրակը և Բջնին:
- 1357 Ոսկե Հորդայի Զանիբեկ խանի արշավանքն Ադրբեջան և Թավրիզի գրավումը:
- 1358 Զաքարյան Շահնշահ Գ-ը վերադարձում է Բջնին: Հասան Մեծի որդին՝ Զելայիրյան սուլթան Ուվեյսը, գրավում է Թավրիզը:
- 1360 Մելիք Աշրաֆի որդին՝ Տամուրտաշը, ենթարկվում է մահապատժի:
- 1360—1393 Բաղրատ Ե, Թաղավոր Վրաստանի:
- 1374—1384 Զելայիրյան Ուվեյսի հաջորդ՝ Հուսեյն:
- 1378 Ղարա-Ղոյունյու թուրքմենների ղինաստիայի հաստատումը Տուրուբերան նահանգի կողմերում:
- 1382—1410 Զելայիրյան Հուսեյնի հաջորդ՝ սուլթան Ահմեդ:
- 1385 Ոսկե Հորդայի խան Թոխթամիշի արշավանքն Անդրկովկաս և Ադրբեջան: Թավրիզի գրավումը և կողոպտումը (հունվարի 6-ին, ուրբաթ): Մարաղայի, Մարանգի, Նախիջևանի և Սյունիքի ավերումը:
- 1386 Լանկիթամուրը գրավում է Թավրիզը: Լանկիթամուրի առաջին մեծ արշավանքը Հայաստան և Վրաստան: Լանկիթամուրի զորքերը պաշարում են Սյունիքում նրնջակ և Շահապենք ամրոցները և ավերում Այրարատ նահանգի արևելյան շրջանները մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմալի և Կոզը (աշնանը): Կոնվը Բաղդադ լեռան շրջանում տանուտեր Մարտիրոսի առաջնորդությամբ: Տիգրիսի գրավումը (նոյեմբերին):
- 1387 Լանկիթամուրի զորամասերի հարձակումը Սյունիքի վրա և Ռոտան բերդի գրավումը (գարնանը): Փոքր Սյունիքի և Ծարի գրավումը և Գոփյան տոհմի իլխանների նահատակումը: Լանկիթամուրի զորամասերի պարտությունը Ճապաղջուր գավառում և լեռնային հուլի շրջանում (գարնանը): Վանի գրավումը և բնակչության սոսկալի կոտորածը (սեպտեմբերին):
- 1388 Հովհան Ռոտանեցու մահը:
- 1388—1409 Գրեգոր Տաթևացին ուսուցանում է աշակերտներ՝ Ապրակունիսի, Տաթևի և Մեծոփա վանքերում:
- 1388/9 Ղարա-Ղոյունյուների առաջնորդ Ղարա Մուհամմեդի մահը:
- 1388/9—1420/1 Ղարա Մուհամմեդի հաջորդ՝ Ղարա Յուսուֆ:
- 1393—1407 Գեորգի Է, Թաղավոր Վրաստանի:
- 1394 Լանկիթամուրի երկրորդ արշավանքը Հյուսիսային Միջագետքի վրայ՝ Հայաստան: Լանկիթամուրի զորքերը գրավում են Ամիր-Գիարրեքի բերդը, Մերզինը, Ուսնան, Մծրինը, Երզնկան, Ամնիկ բերդը և Կարսը:

- 1395 Լանկիթամուրի արշավանքը Թոխթամիշի դեմ և վերջին ծանր պարտությունը Թերեք գետի մոտ (ապրիլին):
- 1396 Լանկիթամուրի որդի՝ Միրանշահի արշավանքը Ղարա-Յուսուֆի դեմ և վերջինիս փախուստը Եգիպտոս:
- 1396/7 Շեյխ Ահմեդ Չաղատայի առաքումը Վանա լճի կողմերը և այս շրջանի խաղաղեցումը և վերաշինումը:
- 1399 Սերաստիայի, Մալաթիայի և Երզնկայի միացումն Օսմանյան պետությունը:
- 1399—1400 Լանկիթամուրի երրորդ արշավանքն Արևմուտք և Վրաստանի ավերումը ու բնակչության անխնա կոտորածը:
- 1400 Լանկիթամուրը գրավում և ավերում է Սերաստիան, Հալեպը և Գամասկոսը:
- 1401 Մերզինը և Բաղդադը, որոնք ապստամբել էին Լանկիթամուրի դեմ, մատնվում են սրի ու հրի:
- 1402 Մեծ ճակատամարտը Անգորայի մոտ և սուլթան Բայազիտ Ա-ի ծանր պարտությունը (հուլիսին):
- 1403 Լանկիթամուրի արշավանքն Արևմտյան Վրաստան ու Արխաղիա և հաշտության կնքումը Գեորգի Է-ի հետ:
- 1405 Լանկիթամուրի մահը (փետրվար ամսի կեսերին):
- 1404—1405 Կլավիխոյի ճանապարհորդությունը Հայաստանի վրայով՝ Թավրիզ ու Սամարղանդ և վերադարձը:
- 1404—1447 Լանկիթամուրի կրտսեր որդի՝ Շահուխ:
- 1405 Ղարա-Ղոյունյուների առաջնորդը՝ Ղարա-Յուսուֆը, մտնում է Հայաստան և նվաճում է Վանա լճի շուրջը գտնվող նահանգները:
- 1406 Զելայիրյան Ահմեդը գրավում է Բաղդադը և Իրաքը:
- 1407—1408 Ղարա-Յուսուֆը գրավում է Ադրբեջանը:
- 1408/9 Ղարա-Յուսուֆը նվաճում է Մերզինը:
- 1409/1410 Ղարա-Յուսուֆի կոնվը Աղ-Ղոյունյուների առաջնորդ Ղարա-Յուսուֆ Օսմանի դեմ և նրանց հաշտությունը:
- 1410 Ղարա-Յուսուֆի կոնվը Զելայիրյան Ահմեդի դեմ և վերջինիս սպանությունը:
- 1411 Ղարա-Յուսուֆը գրավում է Բաղդադը և նվաճում է Զելայիրյանների պետության մեծագույն մասը:
- 1413 Շիրվանի գրավումը և միացումը Ղարա-Յուսուֆի մեծ երկրին:
- 1416 Ղարա-Յուսուֆի հարձակումը Ախալցխա բաղաբի վրա:
- 1418 Ղարա-Յուսուֆը ներխուժում է Միջագետք և հաղթում Ղարա-Յուսուֆ Օսմանին:
- 1419 Աղ-Ղոյունյուների առաջնորդ Օսմանը գրավում է Երզնկան և սպանում է նրա իշխան Փիր-Օմարին:
- 1420 Լանկիթամուրի որդի Շահուխի մուտքն Ադրբեջան, Ղարա-Յուսուֆի մահը և Շահուխի առաջխաղացումը մինչև Տարոն: Շիրվանի ապստամբությունը:
- 1421 Սքանդարի կոնվը Շահուխի դեմ Ալաշկերտի դաշտում և Սքանդարի պարտությունը:
- 1421—1437 Ղարա-Յուսուֆի հաջորդ՝ Սքանդար:

- 1423—1424 Աբանդարի արշավանքները Խլաթի շրջանը և Բաղեշի Շամշադին ամիրայի սպանությունը:
- 1425 Աբանդարը պաշարում և գրավում է Վանը: Աղ-Ղոյունյունների առաջնորդ Ղարա-Օսմանը կոտորում ու գերի է վարում Արժեշի ու Արծկեի շրջանների բնակչությունը:
- 1426 Բաղեշի քուրդերի հարձակումը Արծկեի վրա Շամշադինի և զորքով Սավալանի առաջնորդությամբ: Աբանդարը գրավում է Ուրմիա և Սուլտանիե քաղաքները:
- 1427 Շահնուխի նոր արշավանքը Աբանդարի դեմ և վերջինիս ծանր պարտությունը Սալմաստի մոտ:
- 1434 Աբանդարի պատժական արշավը Շիրվանում:
- 1435 Շահնուխի երրորդ արշավանքը Աբանդարի դեմ: Աբանդարը հարձակվում է էրզրումի շրջանում Աղ-Ղոյունյու թուրքմենների վրա և սպանում է Ղարա-Օսմանին ու նրա որդուն՝ Բայազիտին:
- 1435—1467 Աբանդարի և զբայր՝ Ջհանշահ:
- 1437 Աբանդարի արշավանքը Հայաստան իր և զորք Ջհանշահի դեմ:
- 1437/8 Աբանդարի փախուստը և սպանությունը Երնջակ բերդում:
- 1440 Ղարա-Ղոյունյու թուրքմենների արշավանքը Վրաստան և Շամշույլ-դե ու Տփղիս քաղաքների գրավումը:
- 1441 Կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը էջմիածին:
- 1448 Ջհանշահի երկրորդ արշավանքը Վրաստան:
- 1449—1450 Ջհանշահի արշավանքը Երզնկայի և Կամախի կողմերը:
- 1452 Ջհանշահը նվաճում է Մարաստանը, Իրաքը և Ֆարսիստանը:
- 1453 Օսմանյան սուլթան Մուհամմեդ Բ-ը գրավում է Կոստանդնուպոլիսը:
- 1454 Աղ-Ղոյունյու թուրքմենների առաջնորդ Ուլուն Հասանը գրավում է Ամիդ-Իհարբեքիբը:
- 1457 Ուլուն Հասանը գրավում է Երզնկա քաղաքը:
- 1458/9 Ջհանշահը հաշտության դաշինք է կնքում Լանկթամուրի տոհմի Աբու-Սելիդ սուլթանի հետ և ստանում է ամբողջ Խորասանը:
- 1462/3 Ուլուն Հասանը գրավում է Հիսնկեֆը:
- 1467 Ջհանշահի արշավանքն Ուլուն Հասանի դեմ, մեծ ճակատամարտը Մուշ քաղաքի մոտ և Ջհանշահի սպանությունը (նոյեմբերի 11-ին):
- 1468 Ուլուն Հասանը նվաճում է Ղարա-Ղոյունյունների պետությունը՝ նաև Հայաստանը:
- 1469 Աբու-Սելիդի պարտությունը և սպանությունը Մուղանի դաշտում:
- 1471 Վենետիկն ուղարկում է Կատերինո Ջենոյին Ուլուն Հասանի մոտ և կնքում է նրա հետ համադրժակցության դաշինք:
- 1472 Ուլուն Հասանի զորամասերի պարտությունն Իկոնիայի և Բիրաջիբի մոտերքում:
- 1473 Դերջանի մեծ ճակատամարտը Մուհամմեդ Բ-ի և Ուլուն Հասանի և վերջինիս ծանր պարտությունը (օգոստոսի 12-ին):
- 1474 Ուլուն Հասանի որդու, Ուլուրլի Մահմեդի ապստամբությունը:
- 1477 Ուլուն Հասանի արշավանքը Վրաստան և Տփղիսի գրավումը:
- 1478 Ուլուն Հասանի մահը (հունվարի 6-ին): Գահակալական կռիվ-

- ներն Ուլուն Հասանի մահից հետո:
- 1478—1490 Ուլուն Հասանի որդի՝ փատիշահ Եազուր:
- 1487 Եազուրն ավերում է Տփղիսը:
- 1488 Սեֆյան շեյխ Հայդարը մեծ զորքով արշավում է Շիրվան և գրավում ու ավերում է Շամախին:
- 1489 Հայդարի ծանր պարտությունը և սպանությունը:
- 1493—1496 Հասանի թոռ՝ փատիշահ Ռուստամ:
- 1497 Ուլուրլի Մահմեդի որդի՝ Ահմեդ:
- 1498—1499 Ուլուն Հասանի թոռ՝ Մուհամմեդ: Սրան գահընկեց է անում Ալ-վանդը:
- 1500 Շեյխ Իսմայելի արշավանքը Շիրվան և Փառուխ Յեսարի սպանությունը:
- 1501 Աղ-Ղոյունյունների ծանր պարտությունը Շարուրում: Շեյխ Իսմայելը գրավում է Թավրիզը:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր *

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Աբաղա իլխան 255, 263, 279, 305—319
 Աբաս, Կարսի թագավոր 19, 53
 Աբաս Ա Կյուրիկյան 97, 108, 135, 533
 Աբաս Բ Կյուրիկյան 170, 173
 Աբաս Ճահկեցի 162
 Աբդ-ար-Րազազ Սամարղանդի 446
 Աբդմանճ Արծրունի 82
 Աբրահամյան Ա. 429
 Աբրահամյան Հ. 430
 Աբու-Բեկր, Գանձակի աթարևկ 140—144
 Աբուլիս Թրքելի, վրաց ֆեոդալ 96, 101, 102, 104, 105, 522—525
 Աբուլսուար, Գվինի ամիրա 25, 26, 55, 86
 Աբուլսուար, որդի Մանուկի 100—102, 112, 516, 521—523
 Աբուլֆարաշ, պատմիչ 149, 437
 Աբուլֆիզա, աշխարհագիր 150, 438
 Աբունասր, Գվինի ամիրա 89, 90
 Աբու-Սելիմ իլխան 294, 295, 328—334, 336, 341, 442
 Աբու-Սելիմ սուլթան, կանկթամուրի տոհմից 395, 405, 406, 446
 Ագիլ, հղբայր Սալահեդդինի 149, 228 տևս նաև Մելիք Ագիլ
 Ադոնց Ն. 124
 Աթարակ, որդի Հասան Ջալալի 250
 Աժգահակ 153, 159
 Ալադին (Ալալեդդին), Իկոնիայի սուլթան, 203—205, 233
 Ալեհեդդին Ատամելիք Ջուլեյնի, պատմիչ 442, 444
 Ալեքսիոս Կոմնեն, Տրապիզոնի կայսր 176, 538

Ալի, թոռ Ուղուն Հասանի 415
 Ալի փաշա Նոյի 334
 Ալիբասան, դանիշմանյան ամիրա 91
 Ալիզադե Ա. 283, 294
 Ալիշան Ղ. 53, 159, 165, 228, 293, 328, 331, 337, 344, 352, 394, 395, 405, 413, 414, 416, 425, 430, 431
 Ալիշեր, Գվինի ամիրա 130
 Ադիտան ոմն 379
 Ալվանդ փատիշահ 416, 417
 Ալուզ իշխանաց իշխան 82
 Ալփասլան, սելջուկ սուլթան 36, 56, 57, 60—63, 65—69, 72, 78, 88, 496, 502, 503—508, 512, 516
 Ալֆի, եգիպտոսի սուլթան 312, 321, տևս նաև Մանսուր Սելֆեդդին Գելաուն
 Ախիզուք, Չորանյան ցեղից 346
 Ակինյան Ն. 428
 Ահարոն Բուլղար, Վասպուրականի կառավարիչ 46—48, 500
 Ահմադ 313—314, տևս նաև Թագուզար Ահմեդ Ջելայիրյան սուլթան 347, 367, 379—381
 Ահմեդ սուլթան 278, 386, 387
 Ահմեդ, Ուղուրլու Մահմեդի որդի 415
 Աղբուղա (Ախալցխայում) 382
 Աղբուղա Գոփյան 362
 Աղբուղա, Վահրամ Գագեցու որդի 213, 215, 227, 257, 266, 329
 Աղեքսանդր Ա, Վրաց թագավոր 391, 393
 Աղսարթան Կյուրիկյան 214
 Աղսարթան, Կախեթի թագավոր 67
 Աղսարթան Բ, Կախեթի թագավոր 96

Աղ-Սնդուր, Մարաղայի տեր 119
 Ահառյան Հ. 295, 433, 439
 Ամիր Երկաթ Պահլավունի 162
 Ամիրդովլաթ, բժիշկ 419, 420
 Ամիր Հասան Ա., Պոռշ Խաղրակյանի որդի 318, 340
 Ամիր Հասան Բ, էալի Խաղրակյանի որդի 340
 Ամիր Շարաֆ, Բաղեշի ամիրա 363, 366, 380
 Ամիր Վասակ Պոռշյան 412
 Ամիր Քուրդ Արծրունի 137, 170, 181, 267
 Ամնադին 393
 Այաթին Գոփյան 411
 Անդրոնիկոս Գուկաս, բյուզանդական զորավար 68, 506, 507
 Անձևացիներ 18
 Աննա թագուհի 441
 Անջիոլլու պատմիչ 409, 410, 412, 450, 451
 Աշոտ Գ Ողորմած, հայոց թագավոր 18
 Աշոտ Գ, որդի Գագիկ Ա-ի 21, 22, 24, 86, 88
 Աշոտ, Կապանի թագավոր 84, 85
 Աշոտ պատրիկ Բագրատունի, Տարոնի իշխան 17
 Աշրաֆ էլուրյան, Խլաթի ամիրայության հեջուր 202—205
 Աշրաֆ (Մելիք Աշրաֆ), հղբայր Հասան Քուչուքի 341—346
 Աշրաֆ, Մելիք-Ատլսադի հղբայր 150, 203—205, 228
 Ապիրատ Պահլավունի, հղբայր Բարսեղ Կախեդդուսի 120, 123
 Ապիրատ Պահլավունի, հայր Սարգիս Կախեդդուսի 162
 Ապիրատ Պահլավունի, հայր Վասակի 89
 Ապլսուար Շեղադյան 425
 Ապուղամր Պահլավունի, Գրիգոր Կախեդդուսի հայր 162
 Ապուղամր, Ղարիպ Մագիստրոսի հայր 162
 Առաբել Բաղիշեցի 420
 Առաբել Դավրիժեցի 396

Ասիլ 276, տևս նաև Ռամեկ
 Ասիլ, տեր Անիի 343
 Ասլան, որդի Մահմուդի 120, 121
 Ասլան Նոյի 217, 265—267
 Ասլանշահ Մելեք սուլթանի որդի 110
 Ասողիկ, պատմիչ 19, տևս նաև Ստեփանոս Տարոնեցի
 Ասպահան, Ղարա Յուսուֆի որդի 384, 385, 431
 Ասփա, դուստր Բուրակի 163
 Ասփա, դուստր Տարսայիճ Թրքելյանի 166, 167
 Ավագ Ջաբարյան 200, 212, 215—220, 226—228, 235, 239, 250, 257, 258, 264, 265, 268, 278, 314, 338
 Ավետ քահանա, նահատակ 114
 Ավգերյան Մ. 430
 Ատտիլա, հոների առաջնորդ 35
 Աբրատին, Միրան ամիրայի աներ 115
 Արաբշահ (Ահմեդ իբն-Մահմեդ), պատմիչ 439
 Արալի, Վանի կառավարիչ 386, 389
 Արդոն, Սալդուխ ամիրայի հայր 112
 Արզուխսուր, կին Հանթերի Վախթանգ իլխանի 168, 178
 Արխատակես Կաստիլերոցի 19, 20, 22, 26, 28—30, 40, 42—45, 48, 50—54, 314, 423
 Արխատուել 352, 353
 Արիբրուղա իլխան, Հուլավուի հղբայր 250, 333
 Արծրունիներ 55, 111, 267, 363
 Արդուն իլխան 274, 287, 289, 298, 309, 314—317, 320, 327, 349, 433
 Արդուն, բաղադր և վեղիք 229, 240, 249, 250, 260, 261, 263, 318
 Արշակունիներ 14, 180
 Արսլանշահ, սելջուկ սուլթան 120
 Արտաշիր, որդի Շահնշահ Ջաբարյանի 279
 Արտևա ամիրա 341, 370
 Արտուխ, սելջուկ ամիրա 92
 Արտուխյաններ 92, 98, 149
 Արփա իլխան 333, 334

* Ցանկերը կազմել է Ռ. Ի. Մաթևոսյանը:

Բագարատ Գ, Արխագիայի և Վրաստանի
 թագավոր 19, 20
 Բագարատ Գ, Արխագիայի և Վրաստանի
 թագավոր 26, 58, 60, 61, 66, 72,
 73, 94, 100, 124
 Բագրատ, Անիի կառավարիչ 63
 Բագրատ Ե, Վրաստանի թագավոր 360,
 367
 Բագրատ, Վրաց թագավոր (XV դ.) 410
 Բագրատունիներ Հայ 15, 24, 26, 27,
 53, 100, 124, 132, 133, 135, 138,
 140, 152, 180
 Բագրատունիներ վրաց 8, 94, 100, 101,
 105, 131
 Բաղիլեսոս Ա, կայսր 15, 16
 Բաղիլեսոս Բ, կայսր 16, 18, 19, 20,
 21, 22, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 40,
 70, 423
 Բաթու, Ոսկե Հորդայի խան 210, 229,
 231—233, 236, 237, 240, 241, 251,
 264, 291, 371
 Բալախեն, մոնղոլ իշխանավոր 243, 244,
 251
 Բալբան Շահի-Արմեն 148
 Բալդուինի Պեղոլոտտի 274
 Բաղաց (Կապանի) իշխանական տոհմ
 165
 Բայազիտ Ա, օսմանյան սուլթան 350,
 370, 371
 Բայազիդ Ջելայիրյան 347
 Բայազիտ, Ղարա Օսմանի որդի 390
 Բայանդուրյան տոհմ 370, 404
 Բայառնդուր, որդի Եղորտ փատիշահի
 415
 Բաշու Նոյին 225, 227, 228, 231, 234,
 241—243, 266, 267, 299, 270
 Բասիլի, պատմիչ 143, 144, 147, 185,
 440
 Բաստամյանց Կ. 425
 Բաբբարո, ուղևոր 410, 412, 450
 Բարխուդարյանց Մ. 108, 195
 Բարկիարուխ, սելջուկ սուլթան 77, 78,
 83, 90
 Բարսեղ Մեծ 27, 195
 Բարսեղ Ա Անեցի, կաթողիկոս 74, 88,
 89, 116
 Բարսեղ, Եպիսկոպոս Անիում 116, 120,
 123, 126
 Բարսեղ Եպիսկոպոս Պահլավունի, որդի
 ամիր Երկամի 162
 Բարտոլոմեոս Վ. 270, 284, 288, 293, 294,
 300, 301, 329, 332
 Բատուր, հրատարակիչ 438
 Բեկդամուր, նփրկերտի կուսակալ 146,
 147
 Բեկկեր Ի. 435
 Բելլարա Փնդուխար, եգիպտոսի սուլ-
 թան 248, 306, 309—311
 Բեշբենդ Օրբելյան 391, 393
 Բերդիրեկ, որդի Ջանիրեկ Ջուլյանի 345,
 346
 Բերբա, Ոսկե Հորդայի խան 237, 251,
 252, 280, 305, 306
 Բզափայ, Փարսի ամիրա 110
 Բյուզանդացի Ն. 431
 Բորախ, Չաղատայանների ուլուսի կա-
 ռավարիչ 308, 309
 Բորախան, 243, 244
 Բորինա, դուստր Կյուրիկե Բ-ի 178
 Բուրակ, իշխանաց իշխան 163
 Բուզան ամիրա 74
 Բուժդուր, սելջուկ գորպետ 74
 Բուխյան (ղինաստիա) 55
 Բուղա հարկահան 229, 240, 314, 315,
 433
 Բուրմեյ Օրբելյան 252, 358, 378, 379,
 381
 Բրոսսե Մ. 194, 263, 287, 331, 426—
 428, 436, 440
 Բրունս, հրատարակիչ 437
 Գաղիկ Ա, Հայոց թագավոր 19, 21—23,
 58
 Գաղիկ Բ, Հայոց թագավոր 24—26, 30,
 64, 86, 100
 Գաղիկ Աբասյան, Կարսի թագավոր 53,
 65
 Գաղիկ, Կախեթի թագավոր, որդի Գա-
 վիթ Անհողինի 67, 96

Գամբելկի Թորեցի, վրաց ամիրսպասա-
 լար 135—137
 Գեկցեր Հ. 15, 27, 33, 47, 68
 Գեորգ գրիչ 362
 Գեորգի Ա, վիրա-արխագաց թագավոր
 21, 22, 24
 Գեորգի Բ, վիրա-արխագաց թագավոր
 72, 73, 94, 95, 97
 Գեորգի Գ, Վրաց թագավոր 110, 112,
 115—118, 120, 121, 123—128, 130,
 131, 133, 135, 136, 146, 162
 Գեորգի Է, Վրաց թագավոր 367, 369,
 372
 Գեորգի, Գավիթի վրաց թագավորի որդի
 249
 Գեորգի, Քամար թագուհու ամուսին 139—
 141
 Գեորգի Լաշա, Վրաց թագավոր 164, 194,
 197, 230, 231, 233, 243, 348, 249,
 261, 263, 265, 309, 441
 Գեորգի Պայծառ, Վրաց թագավոր 342
 Գեորգիոս Կեղրենոս 434, 435
 Գեորգիոս Համարոյոս, պատմիչ 17
 Գեորգ կաթողիկոս 89
 Գիլմուշ (Գրիլմուշ), սելջուկ առաջնորդ
 42, 46, 66, 69, 78
 Գիրբ 442
 Գոհարինե, Գավիթի իշխանավորի դուստր
 91
 Գոնցա, Ավագ Ջաբարյանի կին 235, 265
 Գոնցա, Գավիթի վրաց թագավորի կին
 249, 250
 Գրիգոր Ակներցի 223, 224, 232, 234,
 242, 243, 260, 267, 279, 287, 288,
 291, 297, 298, 307, 308, 313, 427,
 428
 Գրիգոր աղա 330—331
 Գրիգոր Ապիրատյան 88, 89, 90, 127
 Գրիգոր, Ապուղամբի որդի 162
 Գրիգոր Բակուրյան, Անվո կառավարիչ
 63
 Գրիգոր Գոփյան 340, 362
 Գրիգոր Բ Գոփյան 166, 167, 169
 Գրիգոր գուրս Արևելքի 82
 Գրիգոր կաթողիկոս Կարենցի 325

Գրիգոր Երեց 115, 424
 Գրիգոր Խաչենցի 226, 227, 245
 Գրիգոր Խլաթնցի 226, 227, 361—363,
 367, 368, 382, 385, 387, 431, 432
 Գրիգոր Խուցես 343
 Գրիգոր, Կապանի թագավոր 84, 85
 Գրիգոր Հեզուր 169, 182
 Գրիգոր Մագիստրոս 30, 42, 47, 59, 64,
 88
 Գրիգոր Պահլավունի, Անվո կաթողիկոս
 162
 Գրիգոր, վասակ Խաղրակյանի եղբայր
 196
 Գրիգոր Տաթևացի 352, 353, 431, 432
 Գրիգոր Տղա, (Ավագ Ջաբարյանի) հե-
 չուր 169, 182, 216
 Գուլուկ, մոնղոլ մեծ խան 229, 231,
 232, 236, 240
 Գուլինգ, Քառս շահի որդի 346
 Գուրանդուխտ, Գավիթի Շինարարի կին
 102
 Գուրգեն, Եղեգիսի տեր 378, 379
 Գուրգեն, Սենեքերիմ Արծրունու եղբայր
 19, 29
 Գուրգեն, Վրաց թագավոր 19, 20
 Դանիլման, Դանիլմանյան ամիրայության
 հիմնադիր 91
 Դանիլմանյան 91, 92, 144
 Դավիթ, Հայ իշխանավոր 91
 Դավիթ գրիչ 334
 Դավիթ Անհողին, Տաշիր-Չորագետի թա-
 գավոր 26, 61, 96
 Դավիթ Կյուրապաղատ (Տայրում) 18—
 21, 33, 28, 438
 Դավիթ, Բագրատ Ե վրաց թագավորի
 որդի 360, 367, 368
 Դավիթ Գ, Վրաց թագավոր 109, 110,
 127
 Դավիթ, Դեմետրե Ա-ի հաջորդ, Վրաց
 թագավոր 114
 Դավիթ, Դեմետրե Բ-ի որդի 314, 316,
 318
 Դավիթ, Գեորգի Լաշայի որդի, Վրաց

Թագավոր, 230, 231, 233, 234, 248—
250, 258, 261, 263, 276, 309
Գավիթ, Վրաց Գեորգի է-ի եղբայր 367,
368
Գավիթ Կյուրիկյան, Կյուրիկե Ա-ի որդի
97, 109, 135
Գավիթ Կոմնին 176
Գավիթ, հայրապետ (Աղթամարում) 286
Գավիթ Շինարար, Վրաց Թագավոր 95—
102, 110, 112, 124, 135
Գավիթ, Ռուսուգան Թագուհու որդի 220,
230, 231, 265, 316
Գավիթ Սոսլան, Վրաց Թագավոր 139,
148, 184
Գավիթ, Վասպուրականի Սենեքերիմ Թա-
գավորի որդի 38—41
Գավիթ փիլիսոփա 353
Գատախան 251
Գատաղա նոյին 215
Գեմետրե Ա, Վրաց Թագավոր 96, 102—
105, 108, 109, 113, 114, 133
Գեմետրե Բ, Վրաց Թագավոր 314—316,
318
Գեմետրե (Գեմնա), Վրաց Թագավոր
Գավիթ Գ-ի որդի 110, 127
Գեմետրե, Վրաց Թագավոր, կաշա Գեոր-
գիի թոռ 249, 305, 309, 312
Գեսպինա, Ուզուն Հասանի կին 406, 407,
412, 416, 449
Գերենիկ, որդի Գուրգեն Արծրունու 29
Գյուլորյն է. 63, 426—428, 437
Գոփ, բույր Զարարե և Իվանե Զարար-
յանների 165, 167, 170, 226, 227,
246
Գոփյաններ 166, 168, 169, 265, 340,
341
Գուրելյա Բ, Սաղակալի որդի 98
Գուկաս, պատմիչ 435
Գուղազա նոյին 215, 216
Եսհյա Անտիոքացի 21, 28, 29, 438
Եզդուր բեկ, Երևանի կուսակալ 394
Եզդուր փատիշահ, Ուզուն Հասանի հա-
ջորդ 412—417
Եղիլն, Ոստանի ամիրա 363, 366, 380,
386

Եղյան Կ. 431
Ելթինա խաթուն, Զարմազանի կին 224,
227
Ելիկում Օրբելյան 128
Ելտկուզ աթաբեկ 107, 110, 111, 113,
114, 115, 118—123, 128, 140
Ելտկուզյաններ 110, 111, 140, 198
Եպիստ իշխան 64
Եպիփան, Վրաց կաթողիկոս 162
Եսայի, Աղվանից կաթողիկոս 411
Եսայի նշեցի 281, 340, 352
Եվտիբոս պատրիարք 438
Զագա Զարարյան 338, 344
Զանգի աթաբեկ 106
Զարարե Զարարյան, ամիրսպասալար
131, 133—138, 140—143, 145,
147—154, 156—161, 164, 165, 167,
170, 178—184, 212, 215, 246,
257, 329
Զարարե Ա, Զարարյան տոհմից 134,
142
Զարարե Բ, Շահնշահի որդի 235, 242,
250, 254
Զարարե, Խոշարի որդի 338
Զարարե, Վահրամ Գագեցու որդի 134,
141, 142, 156, 157
Զարարիա կաթողիկոս 396
Զարարիա Պահլավունի, հեջուր 182
Զարարիա սարկավազ 132, 133, 158,
159
Զարարյաններ 132—139, 141, 147, 154,
156, 157, 159, 163—165, 169, 170,
172, 173, 176, 177, 179—181, 183,
184, 186, 193, 197, 198, 218, 233,
236, 264, 265, 267, 338, 343, 345,
412
Զեյնեղդին, պատմիչ 347, 348
Զենո, 15-րդ դ. հեղինակ 409
Էաշի Խաղրակյան 318, 340
Էլիաս, Սուլթանի բաղաբի իշխան 387
Էլիկում, Լիպարիտի որդի, հայ Օրբել-
յանների հիմնադիր 162, 265
Էլիկում Օրբելյան, Սյունյաց իշխան 217,
228, 252

Էլիկում Օրբելյան, Տարսալիճի որդի 340
Էլիսազի, Արտուխյան ամիրա 90
Էմին Մ, 426, 428, 429
Էյուր էյուրյան 149
Էյուրյաններ 148—150, 246, 247
Էրթողրուլ, օղուզների առաջնորդ 350
Էրդիլ ամիրա 107
Բագուդար իլխան 243, 244, 307, 308,
313, 314
Բախրաթան, Երզնկացի իշխան 365
Բաղալշվիլի Ե. 440, 441
Բաղիադին Կյուրիկյան 245
Բամար, Վրաց Թագուհի 130, 131, 133,
136—139, 141, 143, 146—148, 265,
268
Բամթա, Իվանե աթաբեկի դուստր 150,
176, 184, 197, 228
Բեռոդոս Չրբին 339
Բեռոդորոս արեղա 91
Բիրոյան Ա, 440
Բիրբաշ, վրաց իշխան 114
Բոխթամիշ, Ոսկե Հորգալի խան 347,
348, 357, 360, 364, 365, 373, 374,
381
Բոխու նոյին, մոնղոլ զորավար 310
Բոունիկ, Սասունի իշխան 55, 81, 111
Բովլա Բահատուր, մոնղոլ զորավար 310
Բովլա Արծրունի 97, 82
Բովլա Մեծոփեցի 348, 353, 357, 359,
360, 363—368, 378, 380—382, 384,
391—394, 404—432
Բորո Աղա, մոնղոլ հարկահան 240, 260
Բորոս, Հեթում Ա-ի որդի 306
Բորոս, Ռուրիկյան իշխան 64
Բորոսյան Ե. 433
Բումա արեղա 386
Բումանբեկ Պոռչյան 411
Ժամկոչյան Հ. 427
Ժուզ, հրատարակիչ 438
Իբեկ, մամուլ սուլթան 247
Իբն-ալ-Ասիր 48, 57—60, 62, 98, 105,
113, 119, 121, 143, 147, 149, 190,
192, 194, 195, 197—202, 205, 438
Իբն-ալ-Գայրանի (Գերենիկ Արծրունի)
29
Իբն-Արաբշահ, պատմիչ 372
Իբն-ի Բատուտա 439
Իբրահիմ, Բաղալի ամիրա 366
Իբրահիմ Գերբենդիցի, Շիրվանի շեյխ
365, 372, 382, 388
Իբրահիմ Եաննալ 36, 42, 49, 50, 52
Իբրահիմ, Մահմուդ Ղազնևյան թոռ 36
Իբրահիմ սուլթան, Շահաբուսի որդի 446
Իլխազի, Արտուխյան տոհմից 92, 98
Իսահակ Կոմնեն, բյուզանդական զորա-
վար 69
Իսմայիլ շեյխ Սեֆյան, Սեֆյանների պե-
տոթյան հիմնադիր 416, 417
Իսմայիլ իբն Ակուբ, սելջուկ ամիրա 74,
75, 77
Իսմուլ, Արաղա իլխանի եղբայր 246,
305
Իսֆենդիար բեկ ոմն 399
Իվանե աթաբեկ Զարարյան 131, 133—
143, 145, 148—154, 156, 157,
161—170, 178, 180, 182—184,
194—200, 212, 215, 228, 235, 246,
258, 265, 329, 344
Իվանե, Աղբուղայի որդի, Ախալցխայի
կառավարիչ 382
Իվանե իշխան, Բիրբաշի հայր 114
Իվանե, Վահրամ Գագեցու թոռ 142
Իվանե Օրբելյան, Անիի կառավարիչ 116
Իվանե Օրբելյան, Աբուլթի որդի 96,
97, 101, 102, 104, 105, 117, 135
Իվանե Օրբելյան, Լիպարիտի որդի 72,
128, 162
Իվանե Օրբելյան ամիրսպասալար, Սըմ-
բատ Օրբելյանի որդի 123—128
Իվանե Օրբելյան, սպասալար, նախորդի
պապ 124
Իվանե Օրբելյան, Սմբատի հայր 104
Իվանե Օրբելյան ամիրսպասալար 178
Իվանե Օրբելյան, հայ իշխան (Սյունի-
քում) 378, 379, 381
Լալյան Ե. 386
Լաղարեկ Պոռչյան 411

Հանգելի 275
Լանգուա Վ. 428, 437
Լանկիթմուր (Քիթմուր) 336, 346, 348—
351, 356—373, 375, 376—379, 381,
384, 388—390, 395, 397, 418, 431,
432, 439, 445, 446, 449
ԼԼԵՐՈ 436
Լեն-Պուլ Ս, 111, 126, 415, 425
ԼԵՆ 10
Լեոն Լուսինյան, Կիլիկիայի թագավոր 431
Լիպարիտ իշխան, վրաց սպարապետ 41,
47, 49, 124
Լիպարիտ Օրբելյան, հայ Օրբելյանների
իշխանության հիմնադիր 162—164, 265
—267
Լիպարիտ, Իվանն Օրբելյանի եղբայր 128
Լիպարիտ, Տարսալիճ Օրբելյանի եղբոր
որդի 318
Լիպարիտ Օրբելյան, Իվաննի հայր 72
Լիպարիտ Օրբելյան (14-րդ դ.) 340
Լյուդովիկոս Թ, Տրանսիայի թագավոր
447
Լեոն Բ, Կիլիկիայի թագավոր 133, 436
Լեոն Գ, Կիլիկիայի թագավոր 306, 309,
311, 312, 315
Խաղան խան 292
Խաղբեկ 110, տես Ղազի աթաբեկ
Խաթուն, Աբաս Ճահկեցու զուտար 162,
163
Խալաթ, որդի Սմբատի 154
Խալաթյանց Գ. 431
Խալիլ, Շիրվանի կառավարիչ 379, 389,
390
Խալիլ, Ուղուն Հասանի հաջորդ 412, 415
Խախանով Ա., 436
Խաղբակյաններ 164, 165, 167, 265
Խանիկով 125, 143
Խաչատուր Կեչառեցի 341
Խաչիկյան Լ. 368
Խարբանդա 166, 327, տե՛ս Մուհամմեդ
խուզարանդա
Խաքան ոմն 217, 272
Խեղենեկ Արծրունի 111
Խըզլ-Ասլան, Գանձակի ամիրա 123, 128,
129, 130, 140, 162

Խլիճ-Ասլան, Իկոնիայի սուլթան 144,
148, 197
Խոնձա, Հասան Գոփյանի կին 362
Խոշաք, Ավագ Ջարարյանի զուտար 235,
250, 268, 278, 338
Խոշաք, Իվանն աթաբեկի կին 154, 198
Խոջա Մուհամմեդ Շամսեղդին, մեծահա-
րուտա 277, 313, տե՛ս նաև Սահիր
Գիվան
Խոսրով Գանձակեցի, նահատակ 114,
122, 128
Խոսրով Ջարարյան տոհմից 134
Խոսրով Պարվեզ 361
Խոսրով Փիրուզ, Բագրատի ամիրա 50
Խոսրովիկ, իշխան Կապանում 84, 85
Խորիշահ, Ջարարե և Իվանն Ջարար-
յանների զույր 167, 178
Խուանդղե, Սահիր Գիվանի զուտար 338
Խուրիլա, մոնղոլ մեծ իշխան 238, 250,
254, 258
Խուսիուշահ, մոնղոլ զորավար 318, 322,
323
Խուսիու-Աբսլան 136
Խուհուտուղաի, Գանձակի ամիրա 106, 107
Խուշշեր, Փատուլուի որդի 112
Խուպասար, ամիրասպասալար 136
Խուրբի ամիրա 104, 117, 118
Մամիդե, Գավիթ իշխանավորի որդի 91
«Մովիզ սուլթան» 121
Կանիկլ մազդեստրոս 20
Կավուրդ, Ալփասլանի եղբայր 66, 78
Կատա, Բաղաջ Գրիգոր թագավորի զու-
տար 84, 85
Կատակալոն Կեկավմեն (Կամենաս) բյու-
զանդական պաշտոնյա Անիում 46,
47
Կարստ Յ. 295
Կեղրենոս Գեորգիոս, պատմիչ 22, 23,
44
Կեկելիձե Կ. 58
Կել-սուլթան Շեղդադյան 126, 143
Կեոան թագուհի 342, 343
Կեսար Գուկաս, բյուզանդական զորա-
վար 69

Կիրակոս Գանձակեցի 97, 132—134,
144, 149—152, 169, 170, 178, 179,
192, 193, 195, 196, 204—206, 208,
211—218, 225, 226, 228, 231—233,
235, 236, 240, 241, 245, 246,
248—250, 257, 259, 260, 261, 264,
271, 276, 279, 287, 289, 291, 298,
299, 422, 426, 427, 479, 480
Կիրակոս Ռշտունեցի, կաթողիկոս 394
Կիր-Աննա, Բագրատ Ե-ի կին 360
Կիրը Գ, 437
Կղեմեն Ե, Հոսիի պապ
Կյուրիկե Ա, (Կորիկե) Տաշիր-Չորագետի
թագավոր 61, 66, 80, 97, 108, 135
Կյուրիկե Բ, Մամեթրեղում 109, 124,
170, 178
Կյուրիկե Գ, Մամեթրեղում 214, 245
Կյուրիկե Դ, Կախեթի թագավոր 96
Կյուրիկյաններ 73, 97, 124, 132, 135,
138
Կոմենեններ 407
Կոնտաիրի Ամբրոսիոս 450
Կոստանդին Ա, կաթողիկոս 437
Կոստանդին, Բագրատ Ե-ի որդի 367,
368
Կոստանդին Գուկաս, կայսր 65
Կոստանդին Երզնկացի 282
Կոստանդին Է կայսր 16
Կոստանդին Ը, կայսր 29
Կոստանդին Թ. Մոնոմախոս, կայսր 25,
26, 30
Կոստանդին, վրաց թագավոր 413
Կոստանյանց Կ. 432
Կուղ ամիրա 104
Կուտտուց, մամուլ զուլթան 247, 248
Հակոբ գրիչ 358
Հաղբակ Պողոսյան 412
Համագասպյան-Մամիկոնյաններ 170
Համրդիկոս 352
Համրդյալ Ղազվենի 119, 252, 275,
299, 300, 301, 312, 319, 333, 444
Համրա, Աղ-Ղոյունլունների առաջնորդ
390, 405
Համակր-Պուրզտալի հրատարակիչ 444
Հայր Վ. 275

Հայրաբ շեյխ Սեֆյան 413, 414, 416
Հայկազ Պողոսյան 412
Հասան Ալի, Ջհանշահի հաջորդ 397
Հասան, Ալտինի պապ 411
Հասան Գոփյան 362
Հասան Բ Գոփյան 340
Հասան իրն Ալի 71, տե՛ս նաև Նիզամ
ալ-Մուլք
Հասան, Հաթիրի իշխան 168
Հասան Մագիստրոս 126
Հասան Մեծ, Ջելալիբյան 341, 346
Հասան Ջալալ Գոյա, Խաչենի իշխան
167, 178, 217, 227, 229, 230, 233,
250, 257, 259, 264, 267, 291
Հասան Ջալալյաններ 412
Հասան Վազրիկ Ջելալիբյան 334
Հասան փոքր Չորանյան ցեղից 341
Հասան Քուչուք, Չորանյան ցեղից 334
Հասան Քուչուկ, Սուլթուց ցեղից 342
Հեթում Ա, Կիլիկիայի թագավոր 227,
231, 240, 241, 242, 247, 248, 428
Հեթում Բ. Կիլիկիայի թագավոր 321, 322,
428
Հեթում պատմիչ 222, 223, 311, 314,
316, 324, 430
Հենրի Գ, Սպանիայի թագավոր 373, 449
Հեսու, Ասորի քահանա 426, 437
Հերցերգ 63
Հոնենց տոհմ 159
Հովհան Որոտանեցի 340, 352, 353, 358,
359, 431
Հովհաննես, Գեղարդա վանքի եպիսկո-
պոս 413
Հովհաննես գրիչ 332
Հովհաննես զարդելի 424
Հովհաննես Կուրկուս, բյուզանդական
զորավար 16
Հովհաննես Չմշկիկ, կայսր 16, 17
Հովհաննես Պողոսյան 412
Հովհաննես Սարկավազ 179
Հովհաննես-Սմբատ, Հայոց թագավոր
21—24, 86, 88, 434
Հովհաննես Տանուտեր 330—332
Հովհաննես Տավուշեցի 424, տե՛ս նաև
վանական

Հովհաննես, Ումեկի որդի 276
Հովսեփ Գլինեցի, նահատակ 113
Հովսեփյան Գ. 81, 143, 164, 165, 167,
183, 309, 334, 434, 480
Հորդանան, վկա 114
Հորն 112
Հորթա, մոնղոլ մեծ խան 229, 236
Հորթա խաղան 204, տե՛ս նաև Ուզեղեյ
Հուլյուսյաններ 251, 252, 254, 256, 274,
280, 306, 318, 333, 336, 337, 340,
345, 346, 444
Հուլյուս, Առաջավոր Ասիայի մոնղոլ
կառավարիչ, իլխանության հիմնա-
դիր 236, 238, 241—248, 250—252,
254, 255, 258, 268, 279, 280, 289,
290, 291, 304, 305—307, 313, 327,
333, 371, 426, 442
Հուլիանոս 27
Հուսեյն Զելայիրյան 346, 347
Ղազի Բուրհանղզին Ահմեդ 370
Ղազան խան 222, 274, 287, 296, 300,
317—324, 443
Ղազի Ա, աթաբեկ Մոսուլում 110, 111
Ղազի բեգ, Աղանում և Աղրբեջանում 106
Ղասիմ Աղ-Ղոյունլու 398, 399
Ղատախան, մոնղոլ իշխանավոր 243,
244
Ղարա Բահատուր, մոնղոլ զորավար 216
Ղարա Բուլա 242
Ղարա Գրիգոր 165
Ղարա-Մահմադ, Ղարա-Ղոյունլուների ա-
ռաջնորդ 362, 364
Ղարա-Յուլուբ, Օսման, Աղ-Ղոյունլու-
ների առաջնորդ 370, 380, 381, 384
Ղարա-Յուսուֆ, Աղ-Ղոյունլուների առաջ-
նորդ 362—364, 366, 367, 379—
382, 384, 385, 391, 398, 405, 431
Ղարաչա ամիրա 129, 130
Ղարա Սնգուր աթաբեկ 104—106
Ղարա Օսման, Աղ-Ղոյունլուների առաջ-
նորդ 387, 388, 390, 404, 405
Ղարիփ Պահլավանի 162
Ղզիլ Ամիրա 90
Ղիաթեղզին Գ, Իկոնիայի սուլթան 225,
227, 230—232, 311, 314

Ղոնդրաթա Գ, Իկոնիայի սուլթան 225,
227, 230, 232, 311, 314
Ղոնդրաթա, Աբաղա խանի եղբայր 310,
312, 314
Ղվարվարե, վրաց ֆեոդալ 410, 411
Ղուլլու Բուլա 316
Ղուլ, մոնղոլ իշխանավոր 243, 244, 251
Ղուտումչի, մոնղոլ զորապետ 332
Ճար, Ումեկի որդի 227
Ճենրակուր, Չինաստանի թագավոր 124
Մակեդոնական դինաստիա 15, 16
Մահմուդ Գազնևյան 35, 36
Մահմուդ, Մուհամեդ-Քափարի որդի, սել-
ջուկ սուլթան 97
Մահմուդ Շեղաղյան 99
Մահմուդ, Շեղաղյան ամիրա՝ «Մովիզ
սուլթան» 120
Մահմուդ, Շիրվանի սուլթան 99
Մահանեսան 165
Մաղարիա արեղա (Գրիգոր Ակներցի)
194, 224, 232, 234, 242, 243, 267,
279, 287, 288, 291, 297, 298, 307,
308, 313, 427
Մամախան, վաչե վաչուտյանի կին
158
Մամիկոնյաններ 55, 124
Մամայ 347
Մամբան, դուստր Կյուրիկե Բ-ի 168, 178
Մանանդյան Հ. 433
Մանգու, Մոնղոլ մեծ խան 232, 234,
237, 238, 240, 241, 243, 244, 248,
250, 254, 265, 267, 268, 292, 447
Մանգու-Տիմուր, Ոսկե Հորդայի խան
305, 310, 312, 313, 321
Մանդալե, հույն տոհմ 64
Մանսուր Խուսամեղզին Լաչին, Եգիպտոս-
ի սուլթան 322, 323
Մանսուր Սելֆեղզին Քելաուն, Եգիպտոս-
ի սուլթան 312
Մանուել իշխան, հայր Ալեքսիոս Կոմ-
նիսի 176
Մանուել Բ, կայսր 435

Մանվել, Գեմետրե Բ թագավորի որդի
314
Մանվելյան Հ. 430
Մանուել Շեղաղյան 88—90, 100, 120,
294, 295, 329, 331
Մառ Ն. 58, 176, 177, 279, 331, 332,
338, 421
Մասիհ, Յաղուբ փատիլահի եղբայր 415
Մասուդ, սելջուկ սուլթան 106, 107,
110, 314
Մատթեոս Ուսայեցի 18, 22, 38, 41,
42, 44—46, 57, 60, 61, 63—65,
72, 75, 81, 91, 98, 99, 102, 111,
115, 116, 424
Մարիամ, Արզման Արծրունու կին 82
Մարիամ, Գազիկ Ա-ի թոռ, Բագրատ Գ-ի
կին 26
Մարիամ, Կյուրիկե Բ-ի դուստր 178
Մարիամ, Սենեքերիմ Արծրունու դուստր
100
Մարկո Պոլո 258, 275, 448
Մարկոս, Կեսարիայի մետրոպոլիտ 64
Մարկվարտ 3. 55, 57, 58, 60, 111
Մարտիրոս Տանուտեր 359
Մարքս Կ. 263, 284, 285, 298
Մաֆեո Պոլո 448
Մարսուդ, Ուլուն Հասանի որդի 415
Մելիք, սելջուկ սուլթան 97, 98, 110
Մելիք, Եզրի ամիրայի որդի 380
Մելիք Աղլու, Սալահեղզինի եղբայր 149
Մելիք Ալթաֆ, Եգիպտոսի սուլթան 228,
321
Մելիք Ասիդ, վանի խան 386
Մելիք Աուխադ, Խլաթի ամիրա 149, 150
Մելիք Ջահար Արտուխյան 365
Մելիք Նասիր, Եգիպտոսի սուլթան 323,
438
Մելիք Նասիր Սալահեղզին Յուսուփ, Ա-
սորիքի ամիրա 247
Մելիքըհան, սելջուկ սուլթան 57—61, 69,
—74, 77, 78, 80, 81, 84, 85, 92,
94, 95, 97, 173
Մելիք Ռահիմ, Փարսի իշխան 55
Մելիքսեթ-բեկ Լ. 58, 121, 235, 440—442
Մեհթի 412, 413

Մերվանյաններ 32
Մինաս Ի. 449
Մինոսկի վ. 350, 403
Միրան Շահ-Արմեն 111—114, 118,
119, 146, 147
Միրանշահ, Լանկիթամուրի որդի 366,
378, 380
Միրաթ խոջա 412, 413
Միրզա Մուհամեդ Քազվինի 442
Միրայել Ասիտես, բյուզանդական պաշ-
տոնյա 25
Միրայել Ասորի 113, 146, 202, 426,
436
Միրայել Գ Պափլագոնացի, կայսր 24
Միրայել Է Գուկաս, կայսր 68, 69
Միրայել Պալեոլոգ, կայսր 305
Միրայել Պանարես, պատմիչ 360, 436
Մխարրաձեղիներ 148
Մխիթար Այրիվանեցի 103, 149, 181,
428
Մխիթար Անեցի 294
Մխիթար Գոշ 105, 106, 108—111, 113
—115, 118, 122, 126, 176, 179,
181, 185, 186, 188, 194, 208, 214,
289, 424, 425
Մխիթար Սասունցի 352
Մխիթար Փեճարենց, Նորադուսի առաջ-
նորդ 183
Մկրյան Մ. 433
Մկրտիչ Նաղաշ 405, 420
Մյուլլեր Ա. 7, 112, 305, 323, 425
Մուլար Նոյին 213, 214
Մուխեղզին Նատանզի, պատմիչ 345
Մուխեղզին-Փարվանա, վեզիր 311
Մուհամեդ, Բարկիարուխի եղբայր, սել-
ջուկ սուլթան 83
Մուհամեդ, իլխան 333
Մուհամեդ Խվարեզմշահ 190, 192, 198
Մուհամեդ Խուզարանդա 324
Մուհամեդ Չելեպի 389
Մուհամեդ Շեմսեղզին Սահիր Գիվան
338, տե՛ս նաև Սահիր Գիվան
Մուհամեդ Տափար, սելջուկ սուլթան 78,
85, 90

Մուհամմեդ, Ուլուն Հասանի թոռ 415, 416
Մուհամմեդ Փահլավան, Գանձակի ամիրա 111, 113, 123, 128, 140, 162, 192
Մուհամմեդ Բ, օսմանցիների սուլթան 406—409, 450
Մուշեղ, Սասունի իշխան 55, 81
Մուսա իլխան 333, 334
Մուսթասիմ խալիֆ 245
Մուստաֆա, Մուհամմեդ Բ սուլթանի որդի 450
Մուրադ, Նազուրի որդի, իշխում էր Իրաքում 415, 417
Յուսուֆ, Ուլուն Հասանի զորավար 408
Յուսուֆ, Ուլուն Հասանի որդի 415
Նանա, Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների բույր 170, 178
Նասրադդին Մուրման Բ (Միրան ամիրա) 111
Նալբուզ, մոնղոլ զորավար 318
Նար-Պեյ խ. 431
Նեշրի Բրուսացի, պատմիչ 349, 447
Նեոլեբե, հրատարակիչ 447
Նեվ Ֆ. 432
Ներսես Մշեցի 351
Ներսես Շնորհալի 436
Նիզամ ալ-Մուլք 57—59, 61, 70, 71, 75
Նիզամեղդին Շամի, պատմիչ 445
Նիկեիոր Բ Փոկաս, կայսր 16, 17
Նիկիտոմ ներքինի 29
Նիկոլա Պոլո, Մարկո Պոլոյի հայր 448
Նիկողայոս Ֆալկոն, վանական 430
Նոդալ, մոնղոլ զորավար 252, 305, 306
Նուշիրվան իլխան 333
Նուր-ադ-դին, Մակուի իշխան 354, 375, 399
Շադադ, Անիի ամիրա 112
Շահ-Արմեններ 149, 175
Շահ Իսմայիլ, Սեֆյան դինաստիայի հիմնադիր 412

Շահ-ադ-Գին Ռուզեկ, բուրդ ամիրա 398
Շահնազարյանց Ա. 134, 138
Շահնազարյանց Կ. 428, 429, 432
Շահ Մանսուր Մուղաֆարյան 364
Շահնշահ Զաքարյան, Զաքարե ամիր-սպասալարի որդի 158, 160, 165, 182, 198, 212, 215, 217, 218, 226, 227, 229, 234, 245, 250, 257, 262, 279, 314, 337, 338, 354
Շահնշահ Բ Զաքարյան 322, 338
Շահնշահ Գ Զաքարյան 342—344
Շահնշահ Զաքարյան, Էդրայր Ազրուզա Զաքարյանի 329
Շահնշահ Մամիկոնյան 146, 147
Շահոուխ, Կանկիմամուրի որդի 378, 384, 385, 387—394, 398, 431, 446
Շահուրաթ, Սրանդարի որդի 392
Շահուտեցիք 165
Շամշադին, Բաղեշի ամիրա 366, 380, 386, 387
Շանշե Գոփյան 362
Շապուհ, պաշտոնյա վասուպուրականի թագավորությունում 39, 40
Շարաֆ ալ-Մուլք, Զալալեղդինի վեպեր 201
Շարմուա 447
Շեղդադյաններ 86, 88, 89—91, 100, 104, 112, 115, 116, 118, 121, 126, 143, 161, 175
Շերրարոք Արծրունի 246, 247, 267
Շերեֆեղդին Նզդի 445, 446
Շերեֆ խան, պատմիչ 446
Շիրվան Գոփյան 362
Չակիր բեգ 36, 56
Չաղատա Նոյին 215, 219, 237, 357, 371
Չաղատայաններ 254, 308, 309
Չամչյան Մ. 10, 63, 192, 217, 228, 254, 326, 363, 480
Չավլի, Գանձակի ամիրա 106, 108
Չարասյան, Իկոնիայի սուլթան 144
Չարմազան Նոյին 204, 206, 208, 211, 212, 216—219, 224, 225, 227, 270, 271, 299, 559, 560

Չինգիզ խան 190, 192, 196, 200, 204, 236—239, 250, 251, 254, 256, 270, 349, 356, 357, 371, 442
Չորան, մոնղոլ զորավար 322, 328, 333, 334
Չորանյաններ 333, 342, 346, 418
Չորթման, Գանձակի ամիրա 83—85
Չորտվանել, Սասունի իշխան 55, 81
Պալասանյան 10
Պալեոլոգներ 435
Պախոմով Ն. 422
Պակրովսկի Մ. 283, 284
Պահլավունիներ 55, 88, 162
Պասաք Պոռոյան 196, 340
Պատկանյան Ք. 195, 287, 290, 426—429, 440
Պետերման Մ. 427
Պետրոս Ա. Գետադարձ, կաթողիկոս 23, 26, 27, 47, 294
Պետրուշևսկի 287
Պլանո Կարպինի, ճանապարհորդ 222, 258
Պլու Զաքարե, հայր վահրամ Գագեցու 213
Պոկոն Ն., հրատարակիչ 437
Պոռո խաղրակյան (Պոռոյան) 164, 181, 202, 245, 246, 340
Պոռոյաններ 281, 340, 411, 413
Ջալալ Գոյա Հասան 340
Ջալալ Օրբելյան, Տարասյիմ իշխանի որդի 340
Ջալալ-ադ-դին Մուհամեդ Գավանի, պատմիչ 403
Ջալալեղդին խորեզմշահ 155, 198, 199, 200—205, 208, 210, 211, 214, 228, 299
Ջալալյան Ս. 152
Ջանիբեկ խան, Ջուլյան տոհմից 345, 346
Ջավախիշվիլի Ի. 73, 148, 151, 440, 441
Ջերե Նոյին 192, 194—196
Ջելայիրյաններ 315, 333, 342, 346, 347, 381, 418

Ջենան-Տիմուր, իլխան 333
Ջենանգիր, Ադ-Ղոյունլու առաջնորդ 388, 399, 405
Ջենանգիր, Կանկիմամուրի որդի 378
Ջենանշահ, Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարիչ 390—397, 405—407
Ջենանշե Գոփյան 362
Ջոյա, Զարմազանի եղբայր 217
Ջոնգա, Շահդուխի որդի 390
Ջուանշեր, պատմիչ 67, 72, 73, 97, 99
Ջումա Պոռոյան 411
Ջանկյոյի Սեֆյան 416
Ջուզբուզա, մոնղոլ զորավար 217
Ջուզբանի, պատմիչ 236
Ջուլի, Չինգիզ խանի որդի 211, 237
Ջուլյաններ 251, 252, 254, 280, 306, 309, 345, 346
Ջովանի, պատմիչ 232, 442
Ռաբան Աթա 271
Ռադիոս, Գավիթ իշխանավորի որդի 91
Ռամուզիո 449, 451
Ռաշիդեղդին, Ղազան խանի վեպեր 194, 195, 210, 252, 287, 290, 292, 296, 297, 300, 305, 309, 315, 322, 442—444, 446
Ռավադյաններ, իշխում էին Թավրիզում և Մարաղայում 86
Ռեզայիք 316, տե՛ս Քելդաթուն
Ռեյսեկ, հրատարակիչ 439
Ռոմանոս Ա. Լեկապենոս, կայսր 16, 70
Ռոմանոս Գ. Գիոզենես, կայսր 27, 66—68
Ռովադի, Գանձակի ամիրա 107
Ռոբրոկ Ու. ճանապարհորդ 223, 234, 235, 262, 276, 354, 447
Ռուստամ փատիշահ, Ուլուն Հասանի թոռ 415
Ռուսուդան, Կյուրիկե Բ-ի դուստր 123—125, 178
Ռուսուդան, վրաց թագուհի 197, 211, 220, 230, 231, 258, 265
Ռուբնադդին, խամայիկոնների առաջնորդ 148, 242

Մաքուղիկին, Գաղնայի իշխան 35
Մաղա, Գրիգոր Խաչնեցու որդի 245
Մաղակա ոմն 98
Մաղոն իշխան 362
Մաղուն Ա Արծրունի 120, 246, 247, 267
Մաղուն Բ Արծրունի, Շիրբարոբի որդի 246, 247, 267, 268, 309, 314, 316
Մալահեղդին Էլուրյան 149, 228
Մալբի Արտուխյան, Մեղինի իշխան 380
Մալղուխ, Կարնո ամիրա 112—115, 148
Մահակաղուխ Արծրունի 137
Մահանդ, իշխան Արծիկի 363, 366
Մահիգ Գիվան 277, 278, 313, 314
Մահմադին, մեծահարուստ 277—279
Մաղպուղ Զաքարյան 142
Մամուել Անեցի 63, 100, 103, 104, 108, 117, 118, 268, 294, 347, 348, 357, 358, 360 425, 426
Մավալան, Բաղեշի ամիրա 387
Մատի-բեկ, իլխան 333
Մարթախ, Բաթու խանի որդի 233, 241
Մարգիս Արծրունի 115
Մարգիս, Ապիրատի որդի 162
Մարգիս Գոփյան 362
Մարգիս եպիսկոպոս, Եկեղյաց գավառում 310
Մարգիս եպիսկոպոս, Կարինում 229
Մարգիս Զաքարյան, ամիրապետալար 116, 120, 127, 131, 133—137, 151, 152, 165
Մարգիս կաթողիկոս 23
Մարգիս Միլենց 329
Մարգիս Ջաղելի, Սամցխեի իշխան 264
Մարգիս, Վահրամ Գաղեցու որդի 134, 142
Մարգիս Վաչուտյան 157, 158
Մարգիս վարդապետ 431, 432
Մարգիս, Ուխտիքի իշխան 250
Մելլոնկ, թուրք-սելջուկների առաջնորդ 35, 36
Մենեքերիմ, Բաղաց թագավոր 81, 90
Մենեքերիմ, Վասպուրականի թագավոր 19, 26, 28, 29, 38—41, 58, 65, 82, 91, 100
Մեն-Մարտեն 60, 63, 209, 254, 480

Մեֆյաններ 413, 416, 417
Միմեոն 271, տե՛ս նաև Ռարան ամրա
Մինչար, Մելիքշահի որդի 78
Սկիլիցես, պատմիչ 434
Մմբատ, Գրիգոր հեղուրի հայր 169
Մմբատ, Խալաթի հայր 154
Մմբատ, Կապանի Աշոտ թագավորի թոռ 84, 85
Մմբատ սպարապետ 203, 231, 232, 310, 311, 322, 428
Մմբատ Օրբելյան, Բեշքենդի հայր 391
Մմբատ Օրբելյան, Բուրթլուի Լեղբայր 378, 379
Մմբատ Օրբելյան, Բուրթլուի թոռ 381
Մմբատ Օրբելյան, Ելիկումի Լեղբայր 265—267
Մմբատ Օրբելյան, Իվանն Օրբելյանի որդի 104
Մմբատ Օրբելյան, Իվանն Օրբելյանի հայր 124, 123
Մմբատ Օրբելյան, Լիպարիտի հայր 162
Մմբատ Օրբելյան, Սյունիքի իշխան 278, 331
«Մմբատարենց Սուլեմա»՝ Տիգրան Հոնեցի հայր 159
Սոֆի Խալիլ, ամբարեկ 412, 415
Ստեփանոս Պոռչյան 412
Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոս 162, 163
Ստեփանոս, Տաթևի եպիսկոպոս 412
Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 28
Ստեփանոս, Ումեկի որդի 276
Ստեփանոս Օրբելյան 80, 81, 83, 107, 122—124, 136, 152, 153, 162—165, 199, 206, 217, 228, 252, 261, 262, 265, 266, 277, 285, 313—318, 429, 480
Սրահանգ ամիրա 73
Սրեղնեսիկ Ի. հրատարակիչ 449
Սուբատա Բահատուր, մոնղոլ զորավար 192, 194—196
Սուլեյման, Գեմուշի որդի 69, 78
Սուլեյման Ա, Իկոնիայի սուլթանության հիմնադիր 70
Սուլեյման Բ, Իկոնիայի սուլթան 144

Սուլեյման իշխան, Յաղուրի վեզիր 414—416
Սուլեյման, օղուզների առաջնորդ 349—350
Սուրման ալ-Կուտրի, Շահ-Արմեն ամիրալթյան հիմնադիր 92, 111, 119
Սրանդար, Ղարա Յուսուֆի հաշորդ 384—389, 391—394, 431
Սևադա Խաչնեցի, Գրիգորի որդի 246
Սևադյաններ 170
Վախթանգ Գորգասյան, վրաց թագավոր 440
Վախթանգ, Խաչենի տեր 167
Վախթանգ, Հաթերբի իշխան 168, 169, 178
Վախթանգ, վրաց թագավոր 316
Վախթանգ Տանկիկ 178
Վախթանգյաններ 169
Վահրամ Գաղեցի 142, 151, 156, 157, 162, 197, 212—215, 218, 226, 227, 231, 257, 314
Վահրամ Զաքարյան, ամբարեկ (14-րդ դ.) 338
Վահրամ Պահլավունի (XIII դ.) 162
Վահրամ Պահլավունի, սպարապետ 24, 58
Վահրամ, Մարգիս Զաքարյանի Լեղբայր 134, 141, 194
Վահրամ, Վահրամ Գաղեցու թոռ 142
Վահրամյաններ 141
Վանական վարդապետ 214, 281, 427
Վանենի, Կյուրիկե Բ-ի դուստր 178
Վաչե Վաչուտյան, իշխանաց իշխան 157—159, 339
Վաչուտ Վաչուտյան 159
Վաչուտյաններ 158, 159, 339
Վասակ Արծրունի, Ամիր Քրդի Լեղբայր 114, 115, 181
Վասակ, Գրիգոր Ապիրատյանի հայր 89
Վասակ, Գրիգոր Մաղիստորոսի որդի 64
Վասակ Խաղբախյան 164, 181, 196, 202, 245
Վասակ Կյուրիկյան նոր Բերդում 214
Վասակ Պահլավունի 30, 41, 42

Վասակ, Սասունի իշխան 81
Վասիլ Բ, կայսր 22, 23, 41, տե՛ս նաև Բաղիլիկոս Բ
Վասիլ իշխան, Մանազկերտի կառավարիչ
Վաստաֆ, պատմիչ 251, 280, 321, 444
Վարդան, պատմիչ 23, 41, 42, 65, 72, 75, 88—90, 97, 101, 104, 111—114, 118, 120, 123, 128—130, 132, 133, 142, 143, 147, 151, 167, 168, 184, 194, 195, 206, 215, 234, 241, 243, 245, 246, 251, 260, 294, 426, 427, 437, 479
Վելյամինով-Չերնով, հրատարակիչ 446
Վեստ Սարգիս 26
Վիգեն Թոննիկյան 111
Վիգեն Մամիկոնյան-ձորտվանեկյան 146
Տահիր Սուլթան, Ահմադ խանի որդի 367, 369
Տալար ոմն 154
Տամուրտաշ, Մելիք Աշրաֆի որդի 346
Տամուրտաշ, Չորան վեզիրի որդի 334
Տանկիկ 167, տե՛ս Վախթանգ Խաչնեցի Տարսայիձ, Եղեգիսի տեր, որդի Գորգոնի 378, 379
Տարսայիձ Օրբելյան 166, 167, 267, 313, 314, 318, 340, 429
Տափար, սելջուկ սուլթան 97
Տեմուշին 189, տե՛ս նաև Չինգիզ խան
Տեր-Միքայելյան Ա. 426
Տեր-Պետրոսյան Մ. 424
Տիգրան Բ Մեծ 246
Տիգրան Հոնեց 159—161
Տիգրանհատուկ Վ. 287, 442—446
Տիրայր եպիսկոպոս 433
Տիոնիսիոս Թրակացի 352
Տոդա-Տիմուր, իլխան 333
Տոխտա խան, Ոսկե Հորդայի խան 321
Տողուզ խաթուն, Հուլավուի կին 243, 245
Տորներդ Կ. հրատարակիչ 438
Տուխար, մոնղոլ իշխանավոր 243, 244, 251, 252
Տուլի, Չինգիզ խանի որդի 237
Տուկոս, Գավթի իշխանավորի որդի 92

Տուրլու-բայ, վեղիք 345
Տուրբիլ բեկ, սելջուկ սուլթան 33, 36,
41, 42, 46, 50, 52, 53, 54, 56,
65—67, 69, 356

Տուրբիլ Բ 110, տե՛ս նաև Մելիք սուլ-
թան

Տուրբիլ Գ, սելջուկ սուլթան 140
Տուրբիլ շահ, էրզրումի ամիրա 197

Տուրբիուլ-շահ, սելջուկ իշխան 148

Տուտուշ, Մելիքշահի եղբայր 78, 92

Տուրաղինե, Նոբաթա խանի կին 229

Տուրսուն, հայր Ալտինի 411

Ուզեղեյ, Չինգիզ խանի որդի 204

Ուզրեկ, Գանձակի աթարեկ 140, 198

Ուզրեկ, Մուհամմեդ Փահլավանի որդի
192

Ուզրեկ, Ոսկե Նորդայի խան 323, 333

Ուզուն Հասան, Աղ-Ղոյունյունների առաջ-
նորդ 396, 397, 405—416

Ուլջեյաու, իլխան 324, 326—328, 442,
443, տե՛ս նաև Մուհամմեդ Խուզա-
բանդա, Խարբանդա

Ուլտարեկ Պոռչյան 411

Ուլտուրու Մահմեդ, Ուզուն Հասանի որ-
դի 409, 415

Ումեկ, մեծահարուստ 276, 277, 279

Ուվեյս, Ջելալիլյանների սուլթան 346,
347, 380, 445

Ուրսել, նորմանական զորապետ 69

Ուրանյաններ 170

Փախարզին, Գանձակի ամիրա 106, 110

Փահլավան, Գանձակի աթարեկ 143

Փահլավանյաններ 106, 107, 110, 111

Փառուխ Յեսար շահ, Շիրվանի տեր 413,
416

Փաուլուն, Գանձակի ամիրա 67, 72, 83,
86, 88, 89, 90

Փաուլուն Շեղդադյան, Մանաչեի թոռ
102—104, 112, 115, 117

Փաուլունյաններ 74, 81

Փարսադան Գորգիզանիձե 441

Փիլարտոս (Փիլարեաոս) Վարաժնունի
66, 81

Փիլոն փիլիսոփա 352

Փիթ Ահմեդ, Ղարաժանխայի ամիրա 408

Փիրբուղազ, Ազրբեջանի խան 384

Փիր-Մուհամմեդ, Լանկիթաթի թոռ 378

Փիր-Օմար, Երզնկացի ամիրա 381, 384

Փորփիր 352

Քալկոնդիլես Լաոնիկոս, պատմիչ 435

Քատրմեր 290

Քարիմադին, հայ առևտրական 277, 278

Քաուա, Շիրվանի շահ 346

Քեմլ էլուրյան 204

Քալդաթու իլխան 316, 317

Քիթրուղա, մոնղոլ հրամանատար 248,
250

Քիլիսլի Ռահատ 403

Քյարիմ, Չարարյան տոհմից 134

Քուրդ Անրեղդի 339

Քուրդ Արծրունի 115, տե՛ս նաև Ամիր
Քուրդ Արծրունի

Քուրդ, վաշե վաչուտյանի որդի 339

Օհան Գ 287, 288, 290, 293

Օլիմպիադոս 352

Օմար բեգ, վեղիք 408

Օմար Խայամա 70

Օմար Միրզա Անդրեովկասի և Ազրբե-
ջանի կուսակալ 375, 378, 380

Օշին իշխան (Կիլիկիայում) 430

Օսման, օսմանյան թուրքերի առաջնորդ
350

Օրբելյաններ (հայ) 162, 164, 165, 264,
265, 267, 340, 378, 379, 412, 429

Օրբելյաններ (վրաց) 110, 124, 127,
128, 135

Ֆատիմյաններ 92

Ֆարաջ սուլթան 379

Ֆինլե Ջ. 18

Ֆլեյշեր, հրատարակիչ 439

Ֆրանզես Գեորգիոս, պատմիչ 435

Ֆրիկ 278, 282, 286, 296, 315, 433

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Մալլալ բաղար 60

Մարբաթիկ գետ 322

Մարխաթա 14, 28, 51, 66, 72—74, 94,
100, 202, 248, 249, 308, 372

Մարաթ 97

Մարտիա 335

Մարմիան 166

Մարաթ 306

Մարիլեզազ 399

Մարբեջան 55, 106, 111, 119, 140, 143,
157, 194, 195, 198, 199, 202—206,
210, 241, 251, 252, 272, 305, 328,
342, 345, 347—349, 351, 357, 366,
380, 381, 384, 385, 390, 395, 402,
405, 406, 416, 442, 480

Մարխ-Ազով 366

Մարդ 250

Մարդաց փոք, գավառ 19

Մարազ 254, 279, 313

Մարմուխ ամրություն 242

Մարազ գուռ 369

Մարազերտ 19, 373, 374, 382, 399

Մարազերտի դաշտ 274, 384

Մարազերտի բաղար 438

Մարաթ բերդ 197

Մարաթ 237

Մարաթալար 21, 60, 61

Մարաթալար 382, 394, 410, 427

Մարաթյան գետ 59

Մարաթ բերդ 233, 264

Մարաթ, վայր 348

Մարաթ գավառ 386, 387

Մարաթիս գյուղ 163

Մարաթիս վանք 165, 351

Մարաթար 55, 82, 370, 386, 415

Մարաթիս գյուղ 432

Մարաթ գյուղ 158

Մարաթ բերդ (Անիում) 154

Մարաթ գետ 72, 137, 163

Մարաթից բերդ 385

Մարաթիստան 69, 417

Մարաթ 14, 18, 26, 57, 61, 77, 81, 83,
113, 122, 157, 174, 192, 193, 195,
196, 206, 208, 211, 260, 269, 326

Մարաթ գյուղ 379

Մարաթ 215

Մարաթ 65, 419

Մարաթիս բաղար 407

Մարաթ բաղար 17, 82, 205, 228, 350,
365, 370, 381, 384, 388, 397, 417

Մարաթ բերդ 55, 81, 111

Մարաթ-Գարյա գետ 237, 254, 417

Մարաթ 274, 275, 279

Մարաթ բերդ 18

Մարաթ-Չարու հովիտ 248

Մարաթ (Արարատ) նահանգ, Երկիր,
դաշտ 94, 138, 141, 142, 153, 157,
165, 314, 359, 379, 381, 382, 388,
391, 392

Մարաթիս բաղար 73

Մարաթ 142, 143, 152, 153, 159

Մարաթ ավան 82

Մարաթ 371

Մարաթիս 18, 34, 66, 69, 74, 94,
95, 101, 106, 154, 155, 174, 175,
192, 194, 196, 200, 202, 208, 211,
243, 244, 252, 271, 272, 281, 299,
300, 301, 305, 306, 311, 315, 316,
328, 332, 333, 341, 345—348, 366,
371, 372, 405, 444

Մարաթ 13, 19, 22—26, 30, 46, 58, 62—
64, 82, 86, 88—90, 100—104,

112—126, 135, 136, 143, 144, 148,
152—154, 156, 160, 161, 179, 182,
216, 234, 262, 270, 275, 276, 278,
285, 293—295, 329—332, 337, 338,
342—346, 354, 421, 425, 434
Անիի ամիրայություն 89
Անիի իշխանություն 86
Անի-Շիրակի թագավորություն 140, 156,
տե՛ս նաև Բաղրատունյաց թագա-
վորություն
Անտիոք բաղաբ 17, 64, 306, 436, 447
Աշմուշատ բաղաբ 81
Աշնակ գյուղ 118
Աշտարակ 294
Ապահունիք 19, 51, 52
Ապամեա բաղաբ 17
Ապարաներ 159, տե՛ս նաև Պանանյար
Ապլիստանի դաշտ 310
Ապիականիսի վանք 352, 353
Աշամեթ, վայր 184
Ադան 83, 86, 97, 99, 106, 111, 114,
118, 139—141, 192, 194, 195, 251,
333, 342, 365, 381
Առաջավոր Ասիա 7, 15, 32—35, 71,
154, 170, 174, 175, 238, 250, 254,
258, 284, 299, 301, 336, 348, 349,
371, 419
Առաքելոց վանք 145
Ասորեստան 369
Ասորիք 16, 17, 69, 78, 83, 149, 174,
203, 224, 228, 232, 238, 246—
248, 274, 306, 307, 310—312, 322,
323, 350, 367, 370, 371, 384, 437
Ասորախան 450
Ավնիկ 365, 373
Ատրենի, վայր 167
Ատրպատական 36, 74, 77, 83, 86, 94,
106, 118, 138, 151, 153, 192, 197,
374
Արարական խալիֆայություն 14, 16, 35,
174, 180, 238
Արագածոտն գավառ 42, 118, 142, 156—
159, 339
Արածանի գետ 67
Արարս գետ 139, 141, 147, 148, 184,
197, 241, 254, 358, 406, 415
Արբաղիլ (Արղավիլ) 148, 149, 151,
195, 380, 413, 414, 416
Արղահան (Արտահան) 21, 73, 184, 218
Արզն 49, 88, 205
Արթիկ 162
Արծափ 390
Արծկե 53, 363, 383, 384, 387
Արծն բաղաբ 44, 45, 51, 423, 431
Արծրունյաց թագավորություն 36, 40
Արզանա բաղաբ 381
Արճեշ բաղաբ 51, 52, 82, 111, 147,
149, 205, 275, 366, 381—384, 387,
396
Արշակունիների թագավորություն 10, 180
Արշարունիք (Արշարունյաց) գավառ 43,
44, 90, 98, 114, 115
Արջովիտ գավառ 47
Արտաղ գավառ 244, 373
Արտաղի դաշտ 347
Արտանուշ 73, 139
Արտաշիր գավառ 153
Արտուշյան իշխանություն 92
Արցախ գավառ 81, 107, 122, 128, 129,
142, 165, 169, 411
Արուճ 160
Արփա ավան 165
Արևիք գավառ 107
Արսու (Չաղան Մուրան) գետ 305
Արթա բաղաբ 321
Աֆրիկա 439
Բաբելոն (Բաբելոնիա) 51, 52, 54, 133,
159, 369
Բաբերդ 303, 395
Բագավան 197, 254, 274, 275, 279
Բագաոիճ 409
Բագնայր 162
Բագրատունյաց թագավորություն 14, 25,
173, 175, 176, 180, 282, 294, 434
Բագրևանդ գավառ 19, 373, 382, 384
Բալթյան ծով 272
Բալկանյան թերակղզի 33, 350, 389, 406
Բալու բաղաբ 18

Բաղաբերդ 84, 85, 122, 123
Բաղաց թագավորություն 80, 83—85,
122, տե՛ս նաև Կապանի թագավո-
րություն
Բաղդադ 36, 50, 55, 70, 245, 246, 334,
341, 346, 363, 364, 366, 367, 371,
380, 381, 385, 415, 442, 445
Բաղդադի խալիֆայություն 13, 245, 248,
275
Բաղեշ 228, 363, 366, 380, 385—387,
395, 396, 420
Բայազետ 373
Բայազան բաղաբ 141, 192, 195, 197,
269, 372
Բալկալյան լիճ 237
Բաշլբանդ 165
Բասեն գավառ, դաշտ 19, 28, 42—44,
47, 124, 139, 144, 153, 156, 365
Բարդոզ լեռ 359
Բարկուշատ 153, 154, 163
Բարձր-բերդ (Կիլիկիայում) 306
Բարձր Հայք 365
Բելական, վայր 152, 309
Բելենց վանք (Անիում) 160
Բեհիստուն բաղաբ 321
Բեղամեշ, վայր 192
Բելլուրթ 17
Բեսարաբիա 406
Բերդաձոր 167
Բերկրի 51, 52, 82
Բղնունիք գավառ 228
Բիթանիա 350
Բիլլիս 398
Բիրաջիք, վայր 408
Բղեն 83—85, 153, 154, 266, 267
Բյուզանդական կայսրություն, Բյուզան-
դիա 14—22, 24—28, 30, 32, 33,
46, 48, 53, 57, 64—70, 72, 73, 78,
82, 86, 91, 93, 174, 176, 406,
434, 435, 491
Բուրբաբերդ 165
Բուրբապահակ 274
Բոմբեյ 444
Բոնն 435, 436

Բոսնիա 406
Բորոտան բերդ 153, 154, 266, 267
Բջնի 30, 143, 152, 153, 164, 200, 205,
235, 295, 343, 344, 359
Բրուսա 350
Բուլղար բաղաբ 282
Բուլղարական թագավորություն 16, 18
Բուլղարիա 20, 21, 27, 31, 491
Բուխարա 41
Բուլղանբի պետություն 36
Գագ բերդ 72, 99, 119, 141, 142, 147,
184, 214
Գագա դաշտ 99, 119, 120, 200
Գագա բաղաբ 322
Գագնա բաղաբ 35
Գալլ գետ 395
Գանիճա, վայր 58
Գանձակ 55, 67, 72—75, 81, 83, 86,
88, 94, 97, 98, 104—108, 110,
111, 121, 122, 141, 147, 153, 154,
184, 196, 197, 198, 200, 202, 203,
206, 212, 270, 424, 425, 427,
479, 480
Գանձակի ամիրայություն 89, 96, 97,
110
Գանձակի կուսակալություն 103—106
Գանձասար 167, 168
Գանձասարի վանք 178, 217, 281
Գառնի 104, 117, 153, 199, 200, 217, 359
Գավազանք, վայր 152
Գավաբզին 99
Գարգարացոց երկիր 141
Գարդման գավառ, բերդ 108, 142, 153,
154, 157, 194, 214, 215
Գեգութ, վայր 148, 184
Գելաթ 249
Գեկսուն, վայր 274
Գեղարգավանք 281, 413
Գեղամա ծով 167
Գեղարբունի ծով 153
Գեղարբունիք 137, 139, 141, 148, 157,
163, 166, 169, 265—267, 332, 340
Գեղի բերդ 84, 85, 122, 199
Գենոպա 177

Գետաբեկ 215
Գետաբեկ վանք 338
Գետիկի վանք 276
Գերեթին վանք 244
Գլաձոր 281, 340, 351
Գլաձորի համայնարան 352
Գլաձորի վանք 328
Գողթն գավառ 335
Գողթնի վանք 179, 276
Գորի 410
Գրհամ, վայր 84, 85, 122
Գուգարք 80, 99, 138
Գուրան-շալ 194

Գաղի վանք 108, 168, 294
Գալաս, վայր 241
Գամասիկոս 228, 247, 312, 322, 323, 371, 438, 439
Գանուր գետ 350
Գառան (Գառան գաղտ) 254, 279
Գարանաղայաց գավառ 144
Գարլալ 318
Գեղ ամրոց 229, 230
Գեղոր լեռ (Գիղոր) 99
Գեղի քաղաք 366
Գեղա-ի-Խաղար 312
Գեղա-ի-Ղփչախ 237, 270, 272, 345, 364
Գեղբեկ 192, 196, 231, 241, 252, 276, 305, 311, 316, 328, 347, 360, 365, 447
Գերշան 391, 395, 408, 451
Գերշանի գաղտ 409
Գիաղին 254, 279
Գիարբեկի 350, 365, 370, 381, 398, 404, 405
Գմանիս 73, 104, 215, 309
Գոփյան իշխանություն 165, 169
Գսեղ 170
Գվին 25, 26, 41, 55, 73, 82, 86, 88, 89, 90, 104, 117—120, 125, 130, 139, 140, 143, 144, 149, 153, 154, 157, 163, 164, 184, 199, 202, 275, 349
Գվինի ամիրայություն 89
Գվինի իշխանություն 86

Երասխա 372, տե՛ս Սիր-Պարյա
Եգիպտոս 69, 92, 149, 174, 247, 248, 304, 306, 309, 310, 312, 321—323, 366, 367, 371, 379, 392, 408, 438, 439
Եղևիտյի շրջան 144
Եղզ քաղաք 445
Եթիլ գետ (Վոլգա) 241
Ելտիուղյան աթաբեկություն 140—142, 146
Եկեղյաց գավառ 144, 310
Եղեգիս 165, 217, 266, 267, 378, 379
Եղեգյաց ձոր 164
Եմեն 69
Եմեսա, վայր 17
Եվդոկիա 408
Եվլախ 196
Ելրուպա 35, 171, 183, 210, 252, 272, 306, 315, 323, 328, 353, 373, 380, 407
Երանոս, վայր 166
Երասխաձոր 114, 159
Երգեանք 142, 214
Երևոն բերդ 217
Երևոնք 268, 267
Երզնկա 18, 19, 146, 184, 204, 227, 244, 270, 274, 302, 310, 349, 362, 365, 370, 371, 373, 380, 381, 384, 395, 405, 408, 447
Երնշակ գավառ, բերդ 159, 351, 358, 367, 369, 386, 390, 392
Երուսղեմ 92, 191, 247, 424, 427, 437—439
Եփրատ 16, 66, 166, 312, 350, 406, 408, 409, 417
Երևան 160, 361, 363, 394, 420, 427, 429, 430, 439, 450, 480
Զարեանց գավառ 308
Զարարյան իշխանություն 270
Զեղազեն բերդ 96
Զենջան (Զանգան) քաղաք 106, 274

Էլաո 163
Էջմիածին 394, 411, 430, 432, 434

Էրզրում 143, 175, 197, 201, 203, 204, 227, 229, 270, 274, 275, 362, 370, 373, 390, 447
Թաթարստան 241
Թալին գյուղ 118, 294
Թալարոնիս գյուղ 235
Թանատի վանք 165
Թառձյան բերդ 147
Թարգմանաց վանք 166, 168
Թարթաոն գետ 107, 108, 165, 168, 217
Թավրիզ 86, 151, 152, 192, 198, 199, 203, 252, 254, 274—276, 279, 280, 315, 322, 324, 341, 342, 345—348, 357, 358, 373, 374, 380, 381, 384, 385—387, 394, 406, 407, 409, 412, 414—417, 437, 445, 450
Թրիխիս 148, տե՛ս Նաև Թրիֆիս
Թելավ 309
Թեհրան 395
Թեղենյաց վանք 334
Թեոդոսիա 366
Թեոդոսուպոլիս 44, 144, 145, 302, 303
Թերեք գետ 365
Թիֆլիս 410, 427, 429, տե՛ս Նաև Տփղիս
Թոխթալ քաղաք 311, 390, 391, 408
Թորթում 373
Թոռուց գետ 195
Թոռուց գավառ 60, 61, 98, 99, 218
Թրղին գետ 107
Թուրքեստան 190, 237, 241, 272, 349
Թուրքիա 417

Իբերիա 24, 360
Իգգիր 373
Իլանսու գետ 241
Իկոնիա 66, 78, 203, 225—227, 230, 232, 233, 242, 408
Իկոնիայի սուլթանություն 70, 78, 144, 204, 228, 241, 242, 350
Իմերեթ 410, 411
Ինարու գյուղ 143
Իսավրիա 242, 407
Իտալիա 66, 272, 435

Իրան 35, 78, 83, 222, 237, 240, 252, 254, 258, 260, 300, 317, 395, 444
Իրաք 55, 92, 106, 111, 255, 364, 366, 367, 380, 381, 406, 416, 417, 442

Լալ բերդաքաղաք 60
Լայպիզ 439
Լառիա 65
Լաստիվերտ ավան 423
Լատինական կայսրություն 176
Լարիսա քաղաք 28, 40
Լեհաստան 450
Լեյդեն քաղաք 439
Լիկաոնիա 407
Լիկանդոս գավառ 30
Լմպատ 162
Լոնդոն 439
Լոռի գավառ 26, 57, 61, 80, 90, 125, 135—137, 163, 170, 412
Լոռի բերդ 97, 215, 391—393

Խաթրավանք 166
ԽալինՏբար 99
Խախանաբերդ 81, 164, 168
Խաղարկյան իշխանություն 169
Խաղտիք, Խաղտյաց գավառ 28, 44, 51
Խաչեն (Խաչեն վերին, Խաչեն ներքին) 105, 108, 122, 141, 167, 168, 169, 170, 182, 217, 233, 250, 257, 259, 264, 267, 340, 425
Խաչենաբերդ 168
Խաչենագետ 164, 168, 217
Խաչենի իշխանություն 81
Խառաբաստա վանք 368, 370
Խարբերդ 391
Խլաթ 66, 82, 92, 111, 119, 146—152, 202, 203, 205, 228, 270, 275, 346, 349, 385, 386, 396, 398
Խլաթի ամիրայություն 110, 111, 144, 147, 148, 150, 202, 228
Խձկոնք 160
«Ճենձորո գլուխ», — թաղ կապան քաղաքում 84, 85
Ննոս 275, 398
Նոխանաբերդ 217

Խոյ բաղար 203, 204, 275, 373, 374
Խոյական բերդ 229, 230
Խոշորնի 132, 133
Խորանաշատ վանք 214, 281, 426
Խորասան, մարդ 36, 41, 71, 301, 309,
313, 314, 317, 318, 327, 349, 364,
372, 378, 385, 390, 392, 395, 442
Խորձյան 43, 44
Խվարեզմ 155, 171, 190, 198, 204, 272,
346, 419
Խրամ զեա 194
Խութավանք 168, 178, տե՛ս նաև Դաղի
վանք
Խումաստան (Լրկիր) 50, 110, 198, 442
Խույթ, վայր 51, 362, 363, 396
Խունան 98, 104, 194

Մաղկոցաձոր (Անիում) 160
Մաղկոտան գավառ 82
Մամնդավ բաղար 65
Մառաբար 129, 130
Մար գյուղաբաղար 166, 359, 361
Միրանաբար ամրոց 229, 230
Մմակ, վայր 160
Մոփք 144

Կաղիբա բաղար 449
Կալկա գետ 196
Կալկատա 439, 446
Կախեթ 67, 96, 263, 410
Կածարեթ բերդ 142, 214
Կահիրե 431
Կաղզվան գյուղ 90, 114, 115, 151, 153
Կամախ 204, 244, 395
Կայեն բերդ 99, 137, 215, 267
Կայեն գավառ 141, 163
Կայծոն բերդ 99, 137
Կանգարք գավառ 60, 61
Կաշգար 190
Կապաղովկիա 30, 31, 66, 68, 78, 91, 92
Կապաղակ բաղար 97, 196
Կապան բաղար 18, 81, 83, 84
Կապան գավառ, աշխարհ 84, 107
Կապանի թագավորություն 8, 83, 122
Կապուտոու բերդ 47, 48

Կառկառ բերդ 233, 264
Կասպից ծով 42, 101, 166, 175, 192,
237
Կաստիլիա 449
Կարակորում 210
Կարբի գյուղ 339, 359
Կարին բաղար 49, 82, 113, 114, 144,
146, 152, 153, 184, 226, 227,
229, 270, 274, 325
Կարին գավառ, Լրկիր, շրջան 112, 138,
141, 151, 225
Կարինի (Կարնո) ամիրայություն 91,
101, 112, 144
Կարճևան 84, 85
Կարմիր զեա 275
Կարմիր փորակ 148
Կարնո դաշտ 23, 43, 44
Կարս բաղար 18, 19, 21—23, 50, 51,
65, 73, 82, 100, 120, 123, 144,
147, 148, 153, 184, 202, 216, 241,
263, 270, 275, 277, 309, 365
Կարսի ամիրայություն 91, 101
Կարսի թագավորություն 13, 140
Կարսի իշխանություն 175
Կարուց Լրկիր 139
Կաքավաբերդ 84, 122
Կաֆա 366
Կելի 395
Կեռտիսի վանք 90, 164
Կելբոր 129, 130
Կեսարիա 64, 69, 227, 231, 258, 310,
370
Կերման 78
Կիզիլ շայ (Կարմիր զեա) 275
Կիզիստրա բերդ 64
Կիլիկիա 9, 16, 18, 66, 78, 174, 179,
183, 204, 227, 233, 240, 241, 247,
306, 309—311, 321, 322, 353, 354,
407, 408, 428, 436, 447
Կիլիկիայի հայկական թագավորություն
309, 321—323, 351, 374, 418
Կիպրոս կղզի 407, 447
Կիրման մարդ 66
«Կկոց քար» 122

Կղարչք 73, 218
Կյուրիկյան թագավորություն 80, 90, 97,
110, 135, տե՛ս նաև Չորագետի թա-
գավորություն
Կողովիտ գավառ 82, 373
Կոթի գյուղ 119
Կող գավառ 184, 218
Կողք 260, 359
Կողք (Վանանդում) 365
Կոմանա բաղար 65
Կոչ գյուղ 160
Կոպենհագեն 439
Կոպիտարա, վայր 274
Կոռիկոս բերդ 310, 430
Կոստանդնուպոլիս 25, 26, 33, 49, 67—
69, 139, 144, 176, 406, 409, 420,
435, 439, 447, 448
Կոտայք 163, 164, 266, 267, 340
Կոտման գետ 194, 195
Կովկաս 35, 51, 52, 69, 93, 97, 101,
110, 166, 196, 231, 312, 328,
365, 406
Կորֆու կղզի 435
Կուր գետ 104, 121, 141, 148, 254, 305,
328, 333, 406

Հաթերք 81, 108, 168
Հալեպ 247, 312, 371
Հալեպի սուլթանություն 248
Հաղբատի վանք 88—90, 125, 178, 179,
281
Հաղարծնի վանք 135, 138, 143, 152, 154
Համադան 194, 195, 312, 366, 417
Համաթ բաղար 247, 312
Համասրի գյուղ 163
Հայաստան passini
Հայկական լեռնաշխարհ 17, 27, 32, 33,
62, 64, 76, 86, 91, 93, 212, 381
Հայկական միջնաշխարհ 82, 86
Հայկավանք Եկեղեցի 361
Հանդաբերդ 166—168
Հանձիթ գավառ 81
Հաշտյանք գավառ 44
Հաջի-Տարխան-Աժդերխան 366
Հասկարակ, վայր 167

Հավաստուկ (բերդ, վանք) 164, 168, 480
Հավճիչ բաղար 18, 19
Հավթախաղաց բերդ 217
«Հարու ամրոց» (Ղարաբաղում) 122
Հարք գավառ 18, 19
Հելլենսպոնտոս 371
Հելիոպոլիս բաղար 17, 247
Հեմա բաղար 247, 312, 322, 323
Հերաթ բաղար 395, 405, 446
Հեր գավառ 308
Հերթ 153, 154
Հերհեր 165
Հերքան բերդ 107
Հիերոպոլիս բաղար 17
Հինդուկուշ 36
Հիսնկեֆ բաղար 92, 405
Հնդկական օվկիանոս 69, 406
Հնդկաստան 35, 198, 254, 366, 367,
369, 371, 446
Հոռոմայր վանք 135
Հոռոմոսի վանք 154, 159, 169
Հովհաննավանք 157, 158, 339
Հովք, վայր 277
Հորգանան գետ 248
Հոռոմ 351
Հոռոմկլա 321, 384
Հրաշկարերդ 163, 164, 217
Հուլավանների պետություն 314
Հունաստան 30, 406
Հունարակերտ բաղար 104

Չագավանք 294
Չորագետ 61, 65, 66, 80, 125, 132,
133, 135, 138, 147, 170, 179, 184
Չորագետի Կյուրիկյան թագավորություն
8, 13, 124, 140, տե՛ս նաև Կյուրիկ-
յան թագավորություն
Չիրավի դաշտ 317
Չորոփոր գավառ 80, 104, 141

Ղազախ գավառ 72, 141
Ղազվին բաղար 242, 250, 274
Ղարաբաղ 122, 254, 348, 360, 371, 372,
388, 412, 418

Ղարաղաղ 254, 348
Ղարաղորում 237—239, 241, 250, 256, 265, 447
Ղարամանիա, իշխանություն Փոքր Ասիայում 407, 408
Ղարարենդ 274
Ղվելիս-Ղուր, վայր 60
Ղուլալի գյուղ 214
Ճակատք գավառ 57
Ճաննթ 51, 52
Ճապաղ ջուր գավառ 203, 362
Ճառարերդ 107
Ճոխանց գավառ 167
Ճորոխ 98
Մադրաս 429
Մալաթիա 18, 370, 371
Մածնարերդ 97, 135, 170, 214
Մակեդոնիա 28, 373—376, 379
Մակու բերդ 374, 375
Մահկանաբերդ 99, 170, 267, 309, 399
Մամախաթուն 409
Մանազկերտ 19, 49—53, 67, 68, 82, 92, 111, 146—148, 202, 274, 275
Մանազկերտ—Խլաթի ամիրայություն 111, 149
Մանանաղ գավառ 44, 423
Մանասղամ 99
Մանկլիս 99
Մասիս 139
Մավերան-Խախր—Քուրբեստան 237
Մարաղա բաղաբ 86, 119, 195, 348, 351, 437
Մարանդ բաղաբ 92, 151, 152, 203, 348
Մարաստան 50, 106, 384, 395
Մարդին բաղաբ 149
Մարմաշեն (Մարիամ-Նիշին) 42, 57—61
Մարտիրոսաց բաղաբ 228
Մելիտենն բաղաբ 55, 436
Մեծ Հայք 326
Մեծոփա վանք 353, 432
Մեղրի 84, 85, 122
Մեսիսթ 410, 411
Մերդին բաղաբ 92, 247, 365, 371, 385

Մերվ 36
Մցնկերտ բաղաբ 153
Միանն, վայր 384, 405
Միաֆարդին 205
Միջագետք 16, 17, 27, 30, 31, 53, 78, 83, 92, 93, 98, 149, 174, 198, 224, 228, 238, 246—248, 301, 323, 341, 349, 364, 365, 367, 371, 384, 395, 405, 406, 438, 491
Միջերկրական ծով 69, 242, 254, 272, 406—408
Միջին Ասիա 7, 170, 254, 272, 301, 336, 349, 357, 372, 419
Մծրին բաղաբ 17, 92, 228, 365
Մոկր 55, 82
Մոնղոլիա 189, 210, 222, 237, 238, 270, 447
Մոսկվա 237, 347, 426—429, 450
Մոսկովյան իշխանություն 317
Մոսուլ 106, 110, 111, 364, 385, 438
Մսիս 310
Մրեն 118, 160, 279, 294
Մուշ բաղաբ, Մշո դաշտ 111, 145, 203, 381, 396—398
Մուղան 194, 197, 218, 227, 228, 254, 365, 397
Մուղանի դաշտ 192, 211, 212, 242, 243, 315, 316, 405
Մուֆարդին բաղաբ 82, 246, 247, 267
Նախի 96
Նախիջևան 41, 57, 58, 61, 107, 111, 151, 162, 195, 203, 234, 318, 319, 348, 351, 357, 369, 397, 417, 447
Նախիջևանի ամիրայություն 110
Նեապոլիս-Սիլեսիմ բաղաբ 248
Նիկ գավառ 159
Նիկիա 78
Նինուե 364
Նիշ ավան 352
Նյուշապուհ բաղաբ 70
Նորադուս 183
Նոր բերդ 99, 104, 214
Նովգորոդ բաղաբ 299

Նորովանք 163, 217, 429
Նպատ (Ալաղաղ) լեռ 279
Նրբույն բերդ 165
Նիբրկերտ բաղաբ 19, 146
Շահապունք ամրոց 361
Շահապունք գավառ 164, 340, 361
Շամախ բաղաբ 99, 196, 252, 276, 413—416
Շամշուղե բերդավան 73, 74, 80, 96, 97, 215, 393
Շամբոր բաղաբ 141, 142, 151, 153, 154, 193, 213, 214
Շավշ, Շավշթ 73, 139, 213
Շարուր 314, 417
Շաքի 96, 97, 152, 153
Շեղաղայան ամիրայություն 112
«Շեհեհան», վայր 395
Շիրազ 395, 409
Շիրակ 19, 26, 57, 88, 90, 100—102, 112, 118, 119, 120, 125, 144, 159, 161, 162, 226, 337, 342, 344
Շիրակավան 294—296
Շիրվան 96, 97, 99, 101, 152, 196, 305, 323, 346, 347, 360, 365, 372, 382, 389, 390, 413, 416
Շլորուտ բերդ 84, 85, 122
Շողագա գավառ 166, 167
Շուշի բաղաբ 141
Ոսկե Հորդա 231, 232, 237, 240, 250—252, 254, 272, 280, 282, 304, 305, 306, 311, 312, 315, 316, 321, 328, 333, 345—348, 364—366, 371
Ոստան բաղաբ 366, 386, 387
Որմիա բաղաբ 387
Որոտան, Որոտն բերդ 83—85, 151, 153, 154, 163, 358, 378, 379, 381
Չաղան Մուրան գետ 305
Չարբերդ 153, 154, 239, 264
Չարեք բերդ 107, 108, 151, 153, 154, 215
Չինաստան 69, 124, 171, 189, 190, 227,

237, 238, 240, 250, 272, 360, 371, 372, 419, 448
Չլդիր լիճ 139
Չմանկատուկ գյուղաբաղաբ 227
Չորորդ Հայք 16, 17
Պալաղաղիս լիճ 139, տե՛ս նաև Չլդիր լիճ
Պաղեստին 248, 323, 438
Պանանյար 159
Պարխար լեռներ 50, 52
Պարսկական ծովածոց 417
Պարսկաստան 30, 36, 40, 41, 44, 53, 55, 60, 86, 97, 102, 105, 106, 153, 162, 190, 192, 198, 201, 203, 204, 238, 241, 254, 255, 272, 288, 301, 357, 360, 366, 369, 374, 375, 393, 395, 405—407, 409, 416, 417, 444, 450
Պարտավ բաղաբ 97, 98, 141, 152—154, 192
Պելոպոնես 406, 435
Պեկին 238
Պետերբուրգ 422, 426—428, 431, 446
Պիզու բաղաբ 30
Պղնձահանք 235
Պոնտոս 66, 91, 144, 166, 242, 406
Պոռ գյուղ 420
Ջահան գետ 310
Ջահուկ գավառ 351
Ջավախք 57, 60, 61, 73, 147, 184, 218
Ջենովա 274, 448
Ջիրբալ, վայր 119
Ջովեյն գավառ 442
Ջևանշիր գավառ 194
Ռուբինյան թագավորություն (Կիլիկիայում) 9, 183
Ռուբինյան իշխանություն 78
Ռեյ բաղաբ 60, 77, 111, 203
Ռյազան բաղաբ 291
Ռշտունիք գավառ 55, 82, 380, 386
Ռուբրուք գյուղ 447
Ռոմ, Ռոմի սուլթանություն 146, 148
Ռուսթավ բաղաբ 96, 137

Ռուսաստան 35, 171, 174, 210, 211,
240, 263, 264, 269, 270, 272, 282,
285, 288, 291, 299, 419, 447

Սազամ բերդ 214

Սաղախու 131

Սալմաստ բաղար 388

Ս. Սահակ եկեղեցի (Վանում) 390

Սաղմոսավանք 157, 158

Սամարղանդ 357, 366, 369, 372, 373,
376, 378, 439, 449

Սամցխե 218, 234, 264, 410, 411

Սամուր գետ 360

Սանահին, վանք և գյուղ 90, 135, 136,
151, 170, 178, 179, 295

Սասուն 17, 18, 51, 55, 81, 91, 111,
146, 147, 246, 247, 352, 357, 362,
363, 396

Սասունի իշխանություն 80, 81

Սատաղ 395

Սարաբ բաղար 195

Սարալ բաղար 276, 282, 366

Սերաստիա 28, 40, 41, 55, 91, 144,
145, 227, 274, 364, 370, 371, 391

Սելջուկյան սուլթանություն 94, 95, 97,
105, 180, 226, 255, 305, 311

Սերկելի, վայր 41, 42

Սիրիբ 189

Սիմ լեռ 51, 52

Սիմնան բաղար 395

Սիպեաշահր բաղար (Սպիտակ բաղար)
60

Սիս 240, 306, 394, 432

Սիսական 374

Սիր-Գարյա գետ 372

Սմյատաբերդ 44, 423

Սյունիք, Սյունյաց աշխարհ, նահանգ 80,
81, 83, 90, 107, 122, 138, 148,
153, 154, 157, 163, 164, 167, 169,
217, 265—267, 318, 339, 340, 348,
358, 360, 361, 373, 381, 388, 390—
393, 411, 412, 418, 429

Սյունիքի թագավորություն 13

Սյունյաց իշխանություն 140

Սոդք, Սոթից գավառ 157, 165—167

Սոմխեթ 80, 96, 99, 141, 184

Սպահան 70, 74, 81, 111, 119

Սպահանի սուլթանություն 85, 121

Սպանիա 373, 376

Սպեր 43, 44, 147, 184, 373

Սպիտակավոր վանք 165

Սվանեթ 231, 248, 249, 258, 265

Սրկզունք ավան 165

Սուզակ բաղար 282

Սուլթանի բաղար 274, 275, 315, 324,
351, 380, 387

Սուխարա վանք 370, 431, 432, տե՛ս
նաև Խառարաստա

Սուրմառի (Սուրմալի) բերդաբաղար,
գավառ 57, 58, 61, 153, 197, 216,
359, 365, 373, 374

Սև ծով 69, 101, 175, 176, 237, 272, 407

Սեանա լիճ 138, 156, 166, 216, 418

Սեխյա բաղար 449

Վախթանգյան իշխանություն 169

Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ) 19, 153, 382

Վաղարշապատ 424—426, 432, 433

Վաղարշավան Գաստակերտ 42, 43

Վայոց ձոր 153, 157, 162—165, 167,
217, 255, 328, 339, 340, 351, 411

Վան բաղար 357, 361—364, 384, 386,
390

Վանա լիճ 50, 55, 82, 112, 349, 350,
366, 380, 386, 405

Վանանդ գավառ 53, 73, 148, 365

Վաչուտյանների իշխանություն 157

Վասպուրական 18, 19, 28, 29, 38, 40—
43, 46, 65, 91, 386, 388

Վասպուրականի իշխանություն 82

Վարագա վանք 205

Վարդանաշատ, վայր 197, 215

Վարաժնունիք 164, 340

Վարանդա 122

Վարդենիք 165

Վարդեն գյուղ 302

Վեդի 266, 267

Վենեաիկ 177, 274, 407—409, 423, 426,
427, 430, 440, 448—450

Վոլգա գետ 35, 237, 241

Վրաստան 8, 14, 16, 18, 20, 21, 27,
29—31, 56, 61, 73, 74, 76, 93, 94,
96—105, 111, 113—115, 117—121,
124, 127, 128, 130, 131, 135—138,
141, 142, 144, 146, 149, 151, 154—
157, 170, 173—177, 182, 183, 194—
198, 200, 202, 208—212, 215, 218,
224, 225, 230, 231, 233, 238—240,
243, 256, 257, 258, 260, 261, 263,
264, 270, 295, 301, 309, 312, 316,
318, 326, 330, 342, 357, 359, 360,
367, 368, 372, 393, 394, 410, 411,
442, 480

«Վրաց գավառ» 29

Վրաց թագավորություն 124, 140, 146,
170, 184, 211, 230, 231, 235, 258,
262—264, 267, 268, 322, 436

Վրթանես գյուղ 165

Տաթևի վանք 123, 266, 267, 340, 351—
353

Տալ-Չավար դաշտ 274

Տալարի վանք 169

Տալր 18—21, 28, 43, 44, 55, 138, 302,
438

Տանդիր բաղար 439

Տավրոսի լեռներ 51, 65

Տավուշ բերդ 97, 99, 108, 135, 142, 214

Տարոն 17, 18, 43, 44, 81, 147, 150,
151, 303, 362, 384

Տարսն բաղար 18, 310

Տերեկ գետ 252

Տերունական բերդ 99, 142, 194, 195,
214

Տիրեթ 237

Տիգրանակերտ 246, 247

Տիգրիս գետ 16, 405

Տիվրիկ բաղար 227

Տողատափ, վայր 11, 203

Տրանսոքսանիա (Երկիր) 49

Տրապիզոն 29, 49, 176, 177, 272, 274,
275, 279, 373, 406, 412, 416, 449

Տրապիզոնի կայսրություն 407, 435, 436

Տրապուխ բաղար 321

Տոս բաղար 71

Տորտրերան 362, 364, 388

Տփղիս 67, 72—74, 96, 99, 118, 193,
200—202, 215, 231, 233, 234, 249,
258, 262, 276, 305, 359, 360, 394,
413, 424, 429, 440, 441

Ցիպեղանք 387, 431

Ուլբիս 274

Ուջան բաղար 384

Ուտիաձոր 167

Ուոնա բաղար 365, 424

Ուտիք, Ուտի նահանգ, Ուտեացոց երկիր
80, 81, 121, 122, 138, 142, 179,
213, 215, 250

Ուրծ 266, 267

Ուրմիա 203

Ուրֆա բաղար 228

Փառխոս գավառ 105, 157, 179, 425

Փարիզ 424, 428, 429, 432, 439

Փարս երկիր 55, 110

Փարցխիս 73

Փոկեա, վայր 435

Փաղահանք 266, 267

Փոքր Ասիա 27, 31, 33, 57, 64—70,
72, 78, 144, 224, 227, 242, 272,
276, 282, 301, 310, 311, 317, 328,
341, 350, 366, 367, 370, 371, 389,
405—409, 435, 491

Քաղվին բաղար 444

Քալաձոր բերդ 96

Քաջբերունիք գավառ 362, 370, 384,
388, 432

Քավարդին բերդ 72, 214

Քարթլի 60, 67, 98, 184, 218, 263, 410

Քարհերձ 142

Քարպահ, վայր 386, 387

Քերման 406

Քեփրիքե 274

Քորայր 178

Քութահիա, վայր 408

Քուժայիս 73, 215, 410

Քուստի 157

Քուրդ-Վաճարի ձոր 141

Օթրար, վայր 372

Օլթի 115, 250

Օխրիդա, վայր 18

Օկումի ավան 28

Օնոն գետ 190

Օշական 160, 183, 262, 295

Օսկի 231

Օսմանյան պետություն 350, 407—409,

417, 435, 447

Օրխոն գետ 210, 237

Օրոնտես գետ 350

Օքսուղու գյուղ 195

Յարկին քաղաք 17, տե՛ս նաև Տիգրա-
նակերտ

Յարս, Յարսիստան, երկիր 50, 193,
364, 384, 395, 406, 416, 417, 445

Յլանդրիա 447

Յրանսիա 447

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՔննԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Խմբագրության կողմից	5
Ներածություն	7
Գ լ ո յ խ ա ո ա չ ի ն	
Հայաստանի քաղաքական կացությունը սելջուկյան արշավանքներից առաջ	13
Գ լ ո յ խ Ե ր կ ր ո Ր Դ	
Սելջուկյան բուրբերի առաջին արշավանքները և Հայաստանի հարավային ու արևմտյան ավերումը	34
Գ լ ո յ խ Ե ր ր ո Ր Դ	
Ալիսաբանի ու Մելիքշանի ճոր արշավանքները և Բյուզանդիայի վտարումը Փոքր Ասիայից	56
Գ լ ո յ խ չ ո Ր ր ո Ր Դ	
Հայաստանը սելջուկյան աշխարհակալության անկման ժամանակ	77
Գ լ ո յ խ հ ի ն գ Ե ր ո Ր Դ	
Վրաստանի հզորացումը և նրա տիրապետության տարածումը մինչև Անի	95
Գ լ ո յ խ Վ Ե ց Ե ր ո Ր Դ	
Վրաստանի հզորացումը Գեորգի Գ-ի ժամանակ	109
Գ լ ո յ խ յ ո Ր Ե ր ո Ր Դ	
Հայաստանի վերականգնումը Զաֆարյանների իշխանության ներքո	131
Գ լ ո յ խ ո յ Ր Ե ր ո Ր Դ	
Հայկական իշխանությունները ազատագրված Հայաստանում	156
Գ լ ո յ խ ի ն ն Ե ր ո Ր Դ	
Հայաստանի ներքին կացությունը Զաֆարյանների տիրապետության ժա- մանակ	172
Գ լ ո յ խ տ ա ս ն Ե ր ո Ր Դ	
Մանդլիական առաջադան բանակի և Զալալեղիների արշավանքները	189
Գ լ ո յ խ տ ա ս ն մ Ե Կ Ե ր ո Ր Դ	
Զարմաղանի արշավանքը և Հայաստանի ու Վրաստանի նվաճումը	210
Գ լ ո յ խ տ ա ս ն Ե ր կ ո յ Ե ր ո Ր Դ	
Բաշու նոյինը և Կարինի, Խլարի ու Փոքր Ասիայի նվաճումը	225

Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	239
Հոյակապ և նրա արժանատիքները	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	256
Հայաստանի ֆալսեթի փնտրումը և ժողովրդի տիրապետության ժամանակ	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	269
Հայաստանի անտիկությունը և ֆալսեթները իլյուստրացիայի ժամանակ	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	283
Հայաստանի տնտեսական ծանր դրությունը և ժողովրդի ազատագրումը	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	304
Արևիկա խանը ու նրա հաշտությունները մինչև Ղազան խանը	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	324
Իլյուստրացիայի անկումը և Հայաստանի տնտեսական փոփոխությունը	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	337
Հայաստանի վիճակը Չորանյանների և Ջելալիյանների տիրապետության շրջանում	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	356
Լանկրամուրի արժանատիքները և հայ ժողովրդի տառապանքները	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	377
Պարսկ-Պոլսյան թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում	
Ֆիլոսոֆիայի տեսություններ	404
Հայաստանը Աղ-Պոլսյան թուրքական տիրապետության տակ	421
Աղբյուրների համառոտ տեսություն	452
Ռեզոլուցիայի գրականություն	463
Նոր տվյալներ մոնոլոգների կողմից Գանձակի ավերման մասին	465
Ժամանակագրական աղյուսակ	
Ցանկեր	478
Անձնանունների	493
Տեղանունների	

Ե Ր Կ Ե Ր

Գ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Փ. Հ. ՄԱԳԱՆՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Նկարիչ
Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Ա. Կ. ԶԱԳԱՐՅԱՆ
Մերագրիչ
Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատվեր 23
Հրատ. 4566
Տպարանակ 5000
Հանձնված է շարվածքի 13/1 1977 թ.: Ստորագրված է տպագրության, 15/XII
1977 թ.: Տպագրական 31,75 մամուլ, +7 ներդիր, պայման. 32,63 մամուլ,
Հրատ. 27,24 մամուլ: Թուղթ № 1, 60X90/16, գինը 3 ոտբ.:
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.
Издательство АН Армянской ССР, Ереван, Барекамятан, 24-г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24
Типография Издательства АН Арм. ССР, Ереван, Барекамутян, 24.